

Faragó László

TÉRI LÉT

TÁRSADALOMTÉR-ELMÉLETI ALAPVETÉSEK

Akadémiai doktori értekezés

2016

Lantos F. 2001. akril, vászon, 140x140 cm, magántulajdon.

TARTALOMJEGYZÉK

Ábrajegyzék	4
Táblázatok	4
Bevezetés	5
I. Tudományfilozófiai és módszertani értékválasztások (önazonosság)	16
1. Elmozdulás a hagyományos tudományos módszerektől a posztmodern dekonstrukció irányába	18
2. A tér társadalmi értelmezését erősítő ismeretelméleti felvetések	28
3. Társadalmi konstruktivizmus	44
4. Társadalmi (szociológiai, kulturális) fordulat a térelméletben	60
5. Tértudomány(ok), tértanulmányok	72
II. TÉRI LÉTMÓD	84
6. Tér idő	87
7. A tér, az idő és a megjelenítő „tartalom” értelmes együttlétezése	94
8. Térértelmezések	101
8.1. Abszolút tér, „objektív” szemlélet	104
8.2. Objektív anyagi és társadalmi terek, duális marxizáló térszemlélet	113
8.3. Relacionális (relatív) terek, szubjektív (interpretatív) térszemlélet	118
8.4. „Térbeliség” mint létmód, heideggeri térfelfogás	126
8.5. Konstruált értelmes terek, konstruktivista térfelfogás	129
8.6. A valós és az észlelt tér lokális „egybeesése”	137
8.7. A kortárs szociológiai (cselekvés)elméletek néhány térelméleti vonatkozása (hálózati tér)	144
8.8. Hétköznapi téridea, gyakorlati térhasználat	153
8.9. A tervezés terei	159
9. A társadalomtér működési módja (térszerkezet, térstruktúra, területi rendszer, elrendeződés, hálózatosodás, hatásösszefüggés)	162
9.1. Strukturális: a társadalmi struktúra meghatározó tényező	170
9.2. Posztstrukturális: a struktúra az érzékelt és az érzékelő közös világa	176
10. Egzisztenciális helyidea (jelenválóság)	186
11. Terület (konkrét földrajzi-politikai térség)	199
12. Regionalizálódás, regionalizmus, regionalizáció, régiók	204
12.1. A régió létező entitás vagy társadalmi konstrukció	209
12.2. A regionalizmus ideológiafüggő	212
13. Területi tőke (működő relacionális háló)	219
14. Helyben megvalósuló globális tértermelés	229
14.1. Globalizmus, globalizáció	236
14.2. Glokálizáció	242
15. A társadalom, a gazdaság és a környezet egymásra vonatkoztatásai	247
Epilógus	261
Irodalom	272

ÁBRAJEGYZÉK

1. Kassák: „romboljatok, hogy építhessetek”	25
2. A megismerés folyamatának hagyományos szcientista induktív modellje	30
3. Hiteink/tudásunk alakulása	32
4. Interszubjektív objektivitás, Davidson „háromszögelés elve”	36
5. A megismerés folyamatának (nem radikális) konstruktivista modellje	39
6. Kanizsa-háromszög	42
7. A tudáskonstrukciók ellenőrzése, működése	49
8. A triviális nyílt rendszer (A) és az autopoietikus zárt rendszer (B) működése	52
9. Szinkrónia és diakrónia	89
10. Komplex jelenség	99
11. Szubjektíven szemlélt relacionális társadalmi terek	119
12. Globális terek, hálózatok (szemléltető analógia)	231
13. A természeti, a társadalmi és a gazdasági rendszerek egymáshoz fűződő viszonya	248
14. A zárt területi rendszer és környezete	257

TÁBLÁZATOK

1. Kisléptékű helyek és globális terek konstruálásának a jellemzői	243
--	-----

BEVEZETÉS

„Egyrészt általános elméleten dolgozom, másrészt szükségem van arra az érzésre, hogy ez abban gyökerezik, ami a saját házam táján történik.” (David Harvey)

Több mint harminc éves szakmai pályafutásom jelentős részben a területi tervezéshez kötődik. Akadémiai kutatásaim alapvetően elméleti jellegűek voltak, de sohasem szakadtam el a gyakorlattól. Minden területi szinten (településrész, falu, város, kistérség, megye, régió, ország, EU) és nagyon sok műfajban (konceptió, stratégia, program, rendezési terv) közreműködtem tervek készítésében. Vezetésemmel készült az ország egyik első – a mai értelemben vett – „kistérségi” és az első magyarországi *regionális* fejlesztési koncepciója.¹ A gyakorlati tervező munka során gyakran szembesültem azzal, hogy a felmerülő kérdésekre nincsenek kész válaszok, ami a mélyebb elméleti kutatások irányába terelte pályámat. A tervezésemelmelettel és a konkrét tervekkel való foglalkozás egyrészt *multidiszciplináris* megközelítést követelt, másrészt szükségessé tette, hogy a legelvontabb és a legkonkrétabb gyakorlati kérdésekkel is foglalkozzam. Ez egyben azt is jelentette, hogy lehetőségem volt az elméleti tételek helytállóságát, azok alkalmazhatatlanságát tesztelni a gyakorlati tervező munka során. Tervezési tapasztalataimat és az ezzel kapcsolatos elméleti kutatásaimat PhD-dolgozatomban és egy 2005-ben megjelent monográfiámban foglaltam össze. Az elmúlt években kutatásaimban egyre nagyobb szerepet kaptak a *térelméleti kérdések*, amelyeket ebben a dolgozatban foglalkozok össze.

A dolgozat egyik célja a filozófiát, a szociológiát és a térelméletet elválasztó határok átszakítása, és hogy megmutassam, hogy a kapott elméleti eredmények összefüggnek a területi tervezéssel és a fejlesztéspolitikával. A *térelméleti alapkérdések újrafogalmazásának* alapjait elsősorban a (tudomány)filozófiában és a szociológiában kerestem és megkíséreltem azoknak a tételeknek a tértudományi adaptációit, amelyek hatás-

¹ Pécs középfokú körzet területrendezési koncepciója, 1980, Pécesterv; A Dél-Dunántúl területfejlesztési koncepciója, 1994, MTA RKK.

sal lehetnek az alkalmazott kutatásokra és a fejlesztéspolitikákra. Megközelítésemből következően nem a különböző elméletek (pl. konstruktivizmus, hermeneutika, fenomenológia) különbözőségeit keresem, hanem a közös elemek elfogadása mellett ötvözöm azok néhány sajátosságát. Erre azért van lehetőség, mert az általam felhasznált elméletek hasonló ismertelméleti feltételezések alapján ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkoznak, az éles viták ellenére sincsenek közöttük a kutatásom tárgyát tekintve összeegyeztethetetlen elvi különbségek. A különbségeket feltárva és összerendezve egy átfogó, a gyakorlati kérdésekre is választ adó térfelfogás kialakítására törekszem.

A multidiszciplináris megközelítés fogalmi rugalmasságot tesz szükségessé. Ez alatt nem a posztmodern többértelműséget értem, hanem azt, hogy ugyanazokat a fogalmakat, szövegeket az eredeti diszciplinából (specifikus elméletekből) kiragadva más szövegösszefüggésben kell használni. Ezek az eredeti „szöveg” felől nézve téves értelmezéseknek, vagy akár visszaélésnek tűnhetnek, pedig csupán arról van szó, hogy ezek a fogalmak az új összefüggésben új jelentést kapnak. Bizonyos esetekben szükségesnek tartom új fogalmak bevezetését is (téri, tériség, tértanulmányok stb.).

A tértudományok (pl. földrajz, regionális tudomány, térszociológia) különböző „fejlődési” korszakait (iskolákat) különböző elméleti tradíciók, csak arra a korszakra jellemző paradigmák uralták. Még ma is vannak, akik egy-egy nézetrendszer hegemoniájára törekszenek. Én meg szeretném mutatni, hogy a különböző tudományfilozófiai törekvések együttesen segítenek a térelmélet alapkérdéseinek sokoldalú bemutatásában, és részletesen tárgyalom azokat a nézeteket, amelyekkel jómagam azonosulni tudok, amelyekre a gyakorlatban a cselekedeteimet építem.

A magyar *elméleti területi kutatások* jelentős része történeti vagy szakirodalmi áttekintést ad (interpretált szövegek disszeminálása), vagy különböző módszerek, modellek adaptálására (annak módjára) tesz javaslatot. Közös vonásuk, hogy *törekszenek az ideológiamentességre*. Én a világnézeti, a tudományfilozófiai, az ideológiai² *alapállások különbözőségéből eredő pluralizmusra*, az ebből eredő különböző elméletek (narratívák) *egyidejű létjogosultságára* hívom fel a figyelmet. A tudatos világkép és narratíva-választás meggyőződés és döntés kérdése. Ez szorosan összefügg azzal, hogy „kik

² Nem a marxi értelemben (a felépítmény többnyire hamis tudatformáira) használom az ideológia kifejezést. „Eszmék és nézetek összessége, amelyek többé-kevésbé rendszerezett formában az embereknek a környező valósághoz és egymáshoz való viszonyát tükrözi...” (A filozófia háromezer éve. A gondolkodás története. Tárogató könyvek. 2002:117.). E szó pejoratív használata abból ered, hogy a hazai diskurzusokban általában szándékosan eltorzított politikai ideológiákkal találkozhatunk.

vagyunk”, miként hozzuk létre önmagunkat (Johann Gottlieb Fichte, Jean-Paul Sartre) és ennek megfelelően miként cselekszünk a világban.

Nem csak a tértudományok és a tértanulmányok (a kettő különbségéről lásd az 5. fejezetet) megközelítése között, de gyakran ezeken belül is gondot jelent, hogy a különböző nézetrendszereket valló iskoláknak nemcsak közös paradigmaticus keretei nem léteznek, hanem nyelvezetük, fogalomkészletük és módszereik is különbözőek. Például a pozitivisták többek között univerzális törvényekben, hipotézisekben, verifikációban gondolkodnak; a marxisták újratermelésben, fogyasztásban, társadalmi struktúrákban, kizsákmányolásban, értékekben, dialektikában; a feministák patriarchátusban, szexualitásban, testiségben, otthonban, kirekesztésben; és sorolhatnám a különböző mozgalmakat, irányzatokat (lásd pl. Johnston et al. 2000). Mindezek kutatási módszerei is eltérőek. A logikai pozitivisták állításaikat empíriákkal verifikálják, a popperi kritikai racionalizmus képviselői a hipotéziseiket falszifikációnak vetik alá, a pragmatisták és a konstruktivisták az elméletek gyakorlati működőképességét tesztelik, a feministák fontosabbnak tartják a megélt tapasztalatok diszkurzív megértését, az aktorok személyes beágyazottságának, elkötelezettségének a feltárását és a személyes mozgósítást. Úgy gondolom, hogy éppen az az egyik hozzájárulásom *a hazai kortárs térelméleti vitához*, hogy ráirányítottam a figyelmet arra, hogy különböző tudományfilozófiai alapokon (ontológia, episztemológia, ideológia, metodológia) eltérő elméletek építhetők fel, azokból más gyakorlati következtésekre juthatunk, és a különböző (tér)szemlélet, a különböző értelmezési keretek más térkonstrukciók létrehozását, más eszközök alkalmazását eredményezik, és ezáltal bővülnek ismereteink a térről.

Dolgozatom struktúráját nem a különböző filozófiák vagy elméletek adják, hanem a tudatosan választott megközelítésnek (filozófia, ideológia) megfelelően a szűkebb szakterületem alapidilemmáin túl a tértudomány(ok) alapfogalmainak (tér, hely, terület, régió stb.) az újragondolása. Azért ezt választottam, mert egyrészt minden tudomány alapvetően fogalmakról, azok különbözőségeiről, kapcsolatairól, érvényességéről (elfogadtatásáról) és a fogalmi rendszer használatáról szól, másrészt önmagam számára is fontos a személyes újrafogalmazás, akár meglévő eredményeknek az újraépítése, rekonstruálása, hiszen ez segíti a megértést és az ismeret így válik sajátunkká, ez után vagyunk képesek azt kreatívan használni (a tudat strukturálása). Nem osztom a pozitivisták metafizika-ellenességét, de abban egyetértek velük, hogy a használatos fogalma-

kat folyamatosan kritizálni és tisztázni kell, és a tapasztalatorientáltság segíti a gyakorlati munkát. A fogalommeghatározások nem csak a diszciplináris határok megállapításában segítenek, hanem szükségesek az alkalmazott kutatások megalapozásához is.

Jelenleg Magyarországon éleződik a front a tértudományok hagyományos szemlélete és a tértanulmányok különböző felfogásai között (megkésett „tudományháború”), amelyet sokan aggodalommal figyelnek. Én úgy gondolom, abban bízom, hogy a teoretikus viták nem vezetnek a tértudományok/tanulmányok dezintegrációjához, hanem hozzájárul az *elméleti rendszerünk* mélyebb megalapozásához. A különböző nézetrendszerek egymásnak feszülése rengeteg kreatív energiát szabadíthat föl, és új eredményekhez vezethet. A különböző elméleti konstrukciók (argumentációs készletek és kutatási stratégiák) és azok kritikái széles választási lehetőséget kínálnak a gyakorlatban dolgozók számára is. A „területi szakma” szükségszerű összetartása, az alaptalan külső kritikákkal szembeni közös fellépés nem nyomhatja el a belső vitákat, és az újrarendezés csak segítheti a tértudományok elismertségét, és azon belül a tértanulmányok elfogadtatását.

A szakmai internalizmus és elitizmus elkerülése érdekében a sajátos kutatási *módszerem* az volt, hogy nem a vizsgálatom tárgyában (térelmélet), a választott multi- vagy keresztdiszciplinámban (tértanulmányok) született szakirodalmat elemeztem először, hanem annál általánosabb keretekben kerestem a kérdéseimre az innovatív, a szaktudományomban nem konvencionális válaszok lehetőségeit. Majd az ezek alapján kialakított álláspontomat vetettem össze a main stream nemzetközi és hazai véleményekkel: a szaktudományunk korábbi önazonosságából kilépve, új ismeretek birtokában új szintézis létrehozása volt a célom.

„...a filozófia olyan a kutatás számára, mint a nyelvtan a nyelvnek ... ahogyan nem tudunk nyelvet beszélni a nyelvtani szabályok nélkül, úgy nem folytathatunk sikeres kutatásokat bizonyos filozófiai választások nélkül” (Graham 1997:8.). A különféle filozófiák mint *gondolkodási és megismerési módok* alapján kidolgozott diszciplináris elméletek hidat vernek a filozófiai világmagyarázatok és a gyakorlat közé: a tapasztalatokkal összevetve kidolgozzák az alkalmazás lehetséges módjait, és tesztelik (kísérletezés) annak gyakorlati hasznosíthatóságát. Úgy gondolom, hogy a filozófiai és a szociológiai releváns kérdéseinek a szaktudományunk szempontjából történő áttekintése rávilágít arra, hogy a különböző elméletek milyen módon alakítják a kutatók szemléle-

tét, a kutatás gyakorlatát, és ez hozzájárulhat a tértudományok/tanulmányok mélyebb elméleti megalapozásához, és az ilyen típusú multidiszciplináris megközelítés új gyakorlati alkalmazási lehetőségeket tárhat fel. A XX. század második felében a földrajzi gondolkodás megújításában is a filozófiához, illetve a társadalomelméletekhez való „visszanyúlás” hozott fordulatokat. E kérdésekről viszonylag átfogó képet ad a nemzetközi szakirodalom³ (Aitken, Valentine 2006). Én elsősorban azt a szellemiáramlatnyalábot tárgyalom, amely a meggyőződésem szerinti „*társadalmi fordulatot*” hozott a *térelméletben*.

Tudományos hitvallásom, tárgyalási módomban kihívást jelenthet a hagyományos szenvtelen tudományfelfogás számára, amely a személytelenség és az objektivitás látszatának fenntartására törekszik. Tárgyalási módszeremmel (a munka stílusa) igazodni igyekszem a választott tudományfilozófiához. Nem a tárgyilagosság látszatát fenntartva mutatom be mások munkásságát, nem katalógusszerűen sorolom fel, hogy ki mit mondott – hiszen erre ott vannak az eredeti művek –, hanem témám szempontjából összegzem, interpretálok és kiegészítem a releváns eredményeket.⁴ Válogatásaimat, sajátos szempontú csoportosításaimat, megjegyzéseimet rögzítem, és e szöveget önálló életre, továbbgondolásra bocsátom.⁵ Számos tudományos tételhez a dekonstrukció segítségével kritikailag közeledek, mások által is vizsgált jelenségeknek (pl. a tér, a térstruktúra működése, regionalizmus) a kevésbé feltárt oldalait, magyarázatát keresem. Mint minden „szöveg”, az enyém is magában hordja a lerombolásának a csíráját/lehetőségét. A felmerülő kritikák hasznos forrásai lesznek a tárgyalt témakörök továbbgondolásának.

Gyakori nézet és az egyetemi oktatásban alkalmazott gyakorlat, hogy minden tudományterületen létezik egy általánosan érvényes elmélet (objektív vagy aktuálisan elfogadott, „bevert nézet”), amelynek megvannak a maga paradigmái, axiómái, törvényszerűségei, és ami ennek nem felel meg, az „zavaros” vagy „nem elég tudományos”. A jó oktatók többsége is a main stream tudásanyagot adja át („Bevezetés a...”) és kéri számon. A posztmodern tudományelmélet e gyakorlat kitágítására törekszik – különö-

³ Az angolszász diszciplináris besorolásnak megfelelően elsősorban a humánföldrajz ilyen irányú munkái foglalkoznak e témakörrel.

⁴ Ez nem is lehet másként: „Csak én bírok versemnek hőse lenni” (Babits Mihály).

⁵ Ettől kezdve olvasóim szabadon, saját kognitív struktúrájukon keresztül, saját tudáskészletüknek megfelelően interpretálják a szövegemet. De nincs is más lehetőség, ezt teszem jómagam is a szakirodalom olvasásakor.

sen a magasabb szintű oktatásban (MSc, doktori iskolák) –, amely az abszolút igazságokkal szemben a pluralizmust, a „sok kis narratíva” hitelességét hirdeti. Én sem támogatom, hogy bármilyen nézet elfogadható és oktatható lehet, de azzal egyetértek, hogy létjogosultságuk van különböző koherens és plauzibilis elméleteknek, különböző „(rész)igazságok” egymásmellettiiségének. Engem a letisztult „kész tudománynál” (regionális tudomány) jobban érdekel a még nem minden részleteiben kidolgozott és nem általánosan ismert/elfogadott „készülő tudomány” (pl. tértanulmányok), amely sok elemében még bizonytalan, a körülötte folyó vita érdekvezérelt, esetleg átpolitizált, de ott van benne az új meglátások lehetősége.

Soha sincs statikusan rögzült kész tudás, amely minden szituációban működő ismeretként átadható másoknak. Álláspontommal további kérdések megfogalmazására, gondolkodásra szeretném késztetni olvasóimat. Építőköveket szeretnék adni sokaknak a saját tudáskonstrukciójuk kialakításához, amely a saját praxisukban (tapasztalataikban) gyökerezik. Ha sikerrel járunk, akkor a konkrét térben és időben felmerülő kérdésekre ott és akkor könnyebb lesz megtalálni a választ, egyszerűbb lesz választani az alternatívák (a „vagy-vagy”-ok) között. Elméleti fejtegetéseim során is keresem a gyakorlati konzekvenciákat.

Jómagam egymás mellett létező igazságok, különböző értelmezések (iskolák) pluralizmusát hirdetem, bár kétségtelen, hogy ezeket értékelő megjegyzéseim rólam is valának. Átadásra szánt ismeretkonstrukcióim nem függetlenek tőlem, csak saját tudásbázisomon, saját logikám szerint tudom interpretálni⁶ a külső hatásokat, a kapott explicit tudást. Nemcsak posztmodern tudományelméleti alapállásból hangsúlyozom a különböző elméletek egymásmellettiiségét, hanem azért is, mert különböző praxisokban más teóriák alkalmazására lehet szükség, és mindegyik hozzáad valamit a világ (a társadalomban élő ember) megismeréséhez. Például hiába van az abszolút tér tartályszerű megközelítésénél „tudományosabb”, „hihetőbb” térelmélet (lásd a 8. fejezetben), jómagam is elismerem, hogy sok szituációban, a mindennapi gyakorlatban a legtöbb ember számára jól használható rendező erő/elv lehet, így nem célszerű azt teljes mértékben száműzni a térelmélethez. Természetesen az általam is képviselt nézetek adott időben

⁶ „Nem adhatok mást, csak mi lényegem” (Madách: Ember tragédiája). Az, hogy ki vagyok én, milyen képzetben vettem részt, hol dolgozom, milyen diskurzusban csiszolódott hitvallásom, miként éltem meg a mindennapi munkám kihívásait, megmutatkozik a nézetrendszeremben, az általam kidolgozott oktatási tematikákban.

történő szélesebb körű elfogadottsága sem zárja ki szükségszerűen más tudáskészletek helytállóságát, és fordítva.

A kritika is mindig a saját világlátáson, az egyéni interpretáción alapul. (Csak interpretáció van, aminek egyik lényege, hogyha nem is félreértésen alapul, akkor is megcáfolható.) Vitapartnereim a saját olvasatuk alapján (meggyőződésüknek, tudásbázisuknak és konkrét tapasztalataiknak megfelelő szemüvegen keresztül) sorolnak be engem/nézeteimet valahová,⁷ és gyakran saját hitvallásukat, tudományos pozíciójukat kérik rajtam számon. Minden kategorizálás, irányzatokba való besorolás szükségszerűen leegyszerűsít, és meg nem felelések lehetőségeit rejti. Belátom, hogy az általam képviselt nézetrendszer „címkézését” az is nehezítheti, hogy gyakran – az elvárásoknak megfelelően – jómagam is a nagy narratívák, az elfogadott elméletek valamelyikére támaszkodva, azok kereteiben igyekszem elmondani saját álláspontomat. Beskatulyázásomat megkönnyítendő, e dolgozatban felvállalom idealizmusomat (a hagyományos szubjektum/objektum dichotómia megkérdőjelezése; ismereteink részt vesznek a valóság konstruálásában), a neokantiánus posztstrukturalista nézeteket (a térszemlélet kulturális-történeti a priori, amely hozzájárul az ismeretek felépítéséhez), posztpozitivistát, egzisztencialistát, posztmodern, kritikai realista és pragmatista gondolkodásmódot, bizonyos konstruktivistát tételek elfogadását. Ha feltétlen szükséges lenne a címkeválasztás, akkor nézetrendszeremre *talán leginkább a társadalomkonstruktivistát* jelző illene, amely számos filozófiai és szociológiai elméletet kombinál. Azokkal értek egyet, akik tagadják az objektív-szubjektív dichotómiát, a természet és a társadalom éles elválasztását. A szubjektum kezdeményező szerepet játszik a megismerésben, de a dolgok is „hatnak” a róluk kialakuló képre. Minden tudományos állítás társadalmilag szituált (de nem meghatározott), így mindig fennmarad a lehetőség a kritikára. Többek között a dolgozat egyik célja az, hogy hozzájáruljon *e tudományos nézetek tértudományi emancipációjához*. Különböző megközelítésekben különböző mértékben merülünk el a valóság mélységeiben (Roy Bhaskar). A társadalomelméleti kérdésekben történő explicit állásfoglalás, az elméletalkotás önmagában is kiváltja más elméletek

⁷ „Ki minek gondol, az vagyok annak...” (Weörös Sándor).

képviselőinek kritikáját. Ez még akkor is így van, ha posztmodern megközelítésben a tudáskészletek, eszköztárak egymásmellettségének a szükségességét hirdeti valaki.⁸

A térnek mentálisan és materiálisan is alkotói vagyunk. Létezésünkkel és cselekvéseinkkel aktív konstituáló részesei vagyunk a térnek, és el is gondoljuk a meglévő és a lehetséges elrendeződéseket. Sok téri/területi dimenziója van az emberi tapasztalatoknak, amelyek a társadalmi jelenségek átfogó megértésén keresztül konstruálódnak. A térről vallott nézeteink (térképzeteink) egyszerre társadalmi, kulturális, politikai és természeti konstrukciók. Ontológiai⁹ kérdésfelvetéseim a téri (módon való) létünk lényegének, struktúrájának a feltárására irányulnak. Ismeretelméleti fejtegetéseim a megismerés módjára és korlátaira irányítják a figyelmet, amely megerősíti a térértelmezési lehetőségek sokaságának a lehetőségét. Nézeteim azokra a filozófiai tradíciókra épülnek, amelyek a tudást társadalmi konstrukciónak tekintik, így *a társadalmi gyakorlatban gyökerező ismeretelmélet meghatározó az ontológia számára.*

A dolgozat első nagy blokkja (I. fejezet) a tudatos tudományfilozófia- és módszertanválasztást – az önazonosság megteremtését is – szolgálja. A „világ nagy kérdéseire” adott válaszok valamelyikének a tudatos elfogadása segíti a kutatói identitás megerősödését, és biztosítja a szilárd alapokon való építkezést. A témában jártas filozófusok, szociológusok számára kissé bőnek tűnő tárgyalást azért tartottam szükségesnek, mert ezek a kérdések viszonylag újak vagy *jelenleg is vitatottak* a hazai tértudományokban.

A második blokkban (II. Téri létmód) az I. fejezetben ajánlott tézisekkel összhangban, annak megfelelő szemléleti egységben tekintem át a térelmélet alapfogalmait. Értelmezem a teret és a helyet, a területet, a térstruktúrát és néhány kapcsolódó fogalmat. Új, egyelőre idegenül hangzó fogalmakat is bevezetek és használok a tárgyalás során (pl. téri, társadalomtér). A magyar szakirodalomban a „térbeli” kifejezés terjedt el, de úgy gondolom, hogy az általam is elfogadott térértelmezést jobban kifejezi a „téri” jelző használata – ezzel is hangsúlyozni kívánom, hogy a tárgyak, az események nem egy azoktól független térben vannak, *hanem téri módon (térileg) léteznek.* Csak

⁸ Én nem hiszem, hogy Max Plancknak (1858–1947) igaza lenne („Az új eszmék nem legyőzik a régit, hanem úgy jutnak diadalra, hogy a régi eszmék hordozói kihalnak”), a tértudomány folyamatosan képes a megújulásra.

⁹ A klasszikus ontológiai kérdésfelvetések a léttel kapcsolatosak. Ezek irányulhatnak élő szervezetekre éppen úgy, mint a dolgokra, sőt akár technológiákra is. A fejlesztéspolitika, a területi tervezés számára a „mi van”, „mi létezik” kérdés mellett a „mivé válás” („becomings”) is fontos kérdés, és többek között a hitek, a meggyőződések, a beszédek/szövegek is a valóság részei, amelyekkel számolni kell, ezek is olyan létezők, amelyek változásokat indukálhatnak a meglévő dolgokban.

abban az értelemben vagyunk és vannak a dolgok a térben, hogy van elkülönülés, van valamiféle distancia az *egyidejű sokféleség* elemei között, és a tér lehetőséget biztosít az ezek közötti kapcsolatokra. De mindez éppen úgy a téri létmódunk sajátja, mint a kiterjedés és a mozgás lehetősége.

Elkülönítem a tér- és a helyideákat, és ezeket élesen megkülönböztetem a terület (és a település) fogalmától. Igyekszem ezek következetes használatára, de néhány szövegösszefüggésben elkerülhetetlen a bevett terminológiák használata. (Kant sem mindig a saját maga által kidolgozott értelemben használta a tér fogalmát, hanem magyarázataiban néha a newtoni háromdimenziós térfogalomnak megfelelően érvel.) Például a heideggeri térértelmezés kapcsán a „világban való lét”, a „világban lét” jól bevált terminológiákat használom én is a téri létre, hangsúlyozva, hogy ez nem fizikai bennfoglaltságot jelent.

Sok más narratívához hasonlóan elméletem nehézsége a fizikai valóság és az ismeretelmélet közötti szakadék kérdése és az elmélet és a gyakorlat közötti szaltó mortále. Ennek áthidalását találtam meg a husserli, heideggeri és merleau-ponty-i fenomenológiai hagyományokra épülő konstruktivizmusban, a hely megélésében, a napi gyakorlat előtérbe állításában, a tudat-test, az ember-dolgok, a természet-társadalom, a világ-tér bonyolult összekapcsolódásában. (A velünk való világ észlelése jelenti számunkra a valóságot, de a testünk a fizikai valóság részeként tapasztalja azt meg.) A téri módon megjelenő természeti, dologi tényezőket – Latour és társai nyomán – ugyancsak integrálni törekszem az értelmes térbe.

A tér csak a különböző megjelenési formáinak a szövedékében érthető meg. A konkrét megmutatkozás megértéséhez fontos, hogy miként tartozik a konkrét jelenséghez (fenoménhez) annak térisége. Newton és Descartes állításával szemben én azokkal értek egyet, akik azt állítják, hogy a tér nem egy abszolút létező, hanem önmagában véve semmi, csupán egy nagyon erős *lehetőségfeltétel* (az együttlétezés, a kontextualitás, a relacionalitás feltétele). A *létezés módja* és az a (kanti, foucault-i) a priori *szemlélet*, amely által felfogjuk, és ami segítségével *strukturáljuk* a világot. Egyrészt valami szubsztanciális létező kell a konkrét megjelenítéséhez (ontológia), másrészt a dolgok, események és emberek közötti téri kapcsolatokat, viszonyokat jelenti (Leibniz), amelyeket az emberek értelmeznek, jelentéssel töltenek meg. A tér anyagilag és szimbolikusan is társadalmilag konstruált, és a konkrét megközelítésnek és szándéknak megfele-

lelően mutatkozik meg és kap jelentést. A tér empirikus mivoltát helyben, a napi gyakorlatban tapasztaljuk meg, és mint jelenséget fogjuk fel. A különböző emberek és ugyanazok különböző szituációkban másként fogják fel, más jelentéssel bír az emberek számára. A tér és hely viszonyában a tér az az általánosított absztrakt értelmezési kategória, amelyet a partikuláris helyek hoznak létre, ahol megéljük és megértjük a világot (a teret). A tér és a hely – a leibnizi monászokhoz hasonlóan – egymás visszatükröződései.

Végezetül, az alapfogalmak értelmezésével összhangban, két aktuális témát is tárgyalok. A „területi tőke” kifejtése jól példázza, hogy a relacionális térkonceptió, a társadalomtéri megközelítés „működik” számos tértudományi kategória esetében is. A globalizáció témaköre ma megkerülhetetlen és elemzése új téri vonatkozásokat vet fel. Végezetül tárgyalom a társadalom, a gazdaság és a (természeti) környezet egymáshoz való viszonyának értelmezési lehetőségeit (különbféle fejlesztéspolitikai racionalitásokat), és a korábbiakban tárgyaltakra építve új lehetőséget vetek fel.

Az utóbbi években különös hangsúlyt kaptak az idézetek, azok szigorú hivatkozásai. A szövegtöredékek, „vendégsszövegek”, metaforák, képek felhasználása, új kontextusba helyezése olyan, mint amikor a bontott téglából új épületet emelünk. Az építőkövek az új konstrukciókban is hasonló funkciót töltenek be, de tudnunk kell, hogy a szövegek abszolút értelemben, minden kétséget kizárva nem megfeythetőek (lásd erről Orbán 1994).

Tisztában vagyok azzal, hogy dolgozatom kevés ahhoz, hogy a felvetett kérdéseket a teljesség igényével körbejárjam. Az érintek témák közül jó néhány (területi tőke, globalizáció téri/területi vonatkozásai stb.) önálló dolgozatot érdemelne. Ezeket nem tárgyalom teljes részletezettséggel, csupán a társadalomtéri kontextusba illeszkedő néhány újszerű gondolat felvetésére vállalkoztam.

(*Kontextus*) Minden mű konkrét körülmények között, konkrét külső hatásokra (irritációkra), de saját elhatározásból születik. A konkrét szöveg megírásánál cselekedtemet (reakció) több egyidejű ok váltotta ki. 2013–2014-ben – amikor e dolgozat döntő többségét megírtam – jelentős változások zajlottak a magyar tudománypolitikában és a kutatói-oktatói gyakorlatban. A társadalomtudományok gyakorlati jelentőségét többen megkérdőjelezték és ennek okán a természettudományok után másodrangúnak minősítették. A Magyar Tudományos Akadémia intézményrendszerében is nagy átalakítások

voltak. A magyar tértudományok fellegvárában folyó munkát éppen fordított logika alapján kísérelték meg leértékelni: a regionális tudomány csak alkalmazott társadalomtudomány, az MTA Regionális Kutatások Intézetében nem igazán folynak elméleti kutatások, inkább csak a közpolitikai döntések megalapozását segítik.

Több mint negyedszázada részt veszek az egyetemi oktatásban is. Az elmúlt években ott is azt tapasztaltam, hogy a nemzetközi trendekkel ellentétben a „kvantitatív iskola” erősödött meg és a regionális tanulmányokhoz tartozó policy típusú tantárgyak lassan kikopnak az oktatásból. Az 1960-as években a „kvantitatív forradalom” kapcsán a „rég” és az „új” földrajzosok között zajlott szubjektív vita kissé késve ért el hozzánk.

E körülmények között úgy gondoltam, hogy az MTA doktora fokozat megszerzéséhez méltó kihívás, ha nem a „regionális tudomány” nemzetközileg is jeles képviselőinek az eredményeit rekonstruálom, helyezem új megvilágításba, hanem több elemében is újszerű társadalomtér-koncepció alapjait körvonalazom, és a tértudományokban új tudományfilozófiai felfogások honosítására teszek kísérletet.

I. TUDOMÁNYFILOZÓFIAI¹⁰ ÉS MÓDSZERTANI ÉRTÉKVÁLASZTÁSOK

(Önazonosság)

A tudományunkat (a kutatást, az oktatást, a disszertációk megírását, a tudományos diskurzust) gyakran skolasztikus attitűd és szigorú kánon (tekintélyelvűség) jellemzi. Az elméleti kutatásokban a leginkább követett és megkívánt szemlélet és módszertan az éppen (itt és most) legelfogadottabbnak tartott fő művek és megállapítások némi magyarázattal fűszerezett bemutatása és vita során történő jobb megértése. Mindennek a feltételeit és fennmaradását a meglévő intézményrendszer és gyakorlat biztosítja. Ez sokszor oda vezet, hogy ugyanazokat a tételeket (paradigmákat, „motívumokat”) másként „cifrázzuk”, másként öltöztetjük fel, és a konfliktusokat kerülve ritkábban keressük a kritikai megközelítésekben rejlő lehetőségeket. (Ez messzemenően elfogadott például a hagyománytisztelő népművészetben vagy az ikonfestészetben, de pl. a művészetben van avantgárd, posztmodern és sok más irányzat is.) Gyakran saját véleményünket (meggyőződésünket, szándékunkat) idézetek és „tényszerű” hivatkozások mögé rejtjük. A tudomány e céhszerű és gépszerű gyakorlati működése csökkenti a tévedés lehetőségét, kétségtelenül minőségbiztosítást nyújt, de nehezíti az újszerű felismerések megfogalmazását, és a térelméletben oka lehet a nemzetközi lemaradásunknak.

A teoretikus nézőpont, az elméleti alapok feszegetése különösen kockázatos lehet (referenciapont hiánya), de új perspektívával kecsegtető olyan törekvés, amelynek gyakorlati következményei is lehetnek. A nyugati térkutatások (vidék- és városkutatások,

¹⁰ A XX. századi tudományfilozófiai kutatások – az eredeti szándékkal ellentétben – nem a tudomány kétségbevonhatatlan megalapozásához vezettek, hanem ellenkezőleg, kétségbe vonták a tudományos módszer általános érvényességét, a megfigyelő elfogulatlanságát és a tudományos ismeretek fejlődésének kumulatív jellegét. A megismerés tárgyai, a tudás forrásai teljes mértékben sohasem elérhetőek (Karl Popper, Lakatos Imre). Ismereteink jelentős mértékben társadalmi természetűek (Thomas Kuhn, Paul Karl Feyerabend, David Bloor). Az elmúlt évtizedekben újra felerősödött a „naturalista” irányzat, amely a természettudományok tárgyait tekintik elsődlegesnek és megfosztják az embert, a társadalmat a privilegiált helyzetétől (Levi R. Bryant, Graham Harman, Nicolai Hartmann, Bruno Latour). A létező dolgok valamilyen formában megragadhatóak, bizonyos tulajdonságaik különféle megközelítésekben megismerhetők.

regionális gazdaságtan stb.) *teoretikus szintetizálása, filozófiai, szociológiai megalapozása* az 1960-as évektől felerősödött, és mára szerteágazó eredményeit széles körben alkalmazzák a gyakorlatban is. *A magyar tér- és területi kutatások többsége empirikusan jól megalapozott, döntő mértékben leíró jellegű, de a teoretikus megalapozásuk kisebb hangsúlyt kapott.* Ennek részben történeti okai vannak (1948-tól az 1980-as évekig az ideológiai egyenszilárdság megkövetelése), másrészt az 1990-es évektől a kutatások többsége a gyakorlat által felvetett problémák (elmaradott, hátrányos térségek, uniós integráció, NUTS-struktúra stb.) sürgető megoldására koncentrált.

A regionális tudomány – általában a tértudományok – *térszemléletének megújítását* is egyre többen szorgalmazzák (pl. Enyedi 2010, Lengyel 2010/a). Szűkebb szakterületemen, *a tervezésben* is változás, *területi-társadalmi fordulat történt* (Lásd pl. Patsy Healey munkásságát). Korábban a tervek központi kérdése az ágazati beavatkozások (tartalom) időbeli (pénzügyi) ütemezése volt, az strukturálta a tervezői gondolkodást és a tervdokumentumokat. Megnőtt az *integrált* tervek iránti igény, amelyeket a *komplex területi tervek* voltak képesek kielégíteni. A társadalomtudományokhoz hasonlóan a tervezésben is megtörtént a „téri fordulat”, a „spatialisation”, csúnya tükörfordítással a „térítésítés” (Massey 2005). A hangsúly a helyi, a területi (regionális) adottságokra és cselekvésre került és a fejlesztések integráló elemévé a lokalizált tér (hely) vált. Napjaink uniós és hazai tervezésében ez a „place-based” szemlélet erősödésében, és olyan eszközök bevezetésében ölt testet, mint az integrált területi beruházások, programok, vagy a helyi közösségek által vezérelt fejlesztések (CLLD). Ez utóbbiak a tematikus fejlesztések konkrét térbe helyezését (lokalizálását) és területi integrálását jelentik.

Nincsenek tértudományok azok művelői nélkül, illetve – a szokásos fordulattal élve – az a tértudomány, amivel foglalkoznak a művelői. Magyarországon még ma is a pozitivista-empirista iskolák befolyása a legerősebb a térképzetekre, és meghatározó az empirikus-analitikus módszertan alkalmazása. A *tértudományokban* csak az utóbbi időben élénkültek meg az explicit *tudományfilozófiai* vagy ideológiai viták, de vannak, akik már ezt is soknak tartják, talán nem látják a gyakorlati vonatkozásokat. Ha a szűkebb szakmánk (tértudományok és tértanulmányok) területén paradigmaváltásról esik szó, akkor ez nem egyszerűen azt kell hogy jelentse, hogy a régi elveket és/vagy módszereket evolutív mutációi váltják fel, hanem *új szemlélet, új értelmezési keretek/model-*

lek is megjelenhetnek, amelyek más paradigmákra épülnek. Nem a régi könyveket, tudást cseréljük újakra (fenntartva a tudásmonopóliumot), hanem a választási lehetőségeket bővítjük.

1. Elmozdulás a hagyományos tudományos módszerektől a posztmodern dekonstrukció¹¹ irányába

A modern tudomány megszületését általában a vallástól, a klasszikus filozófiától való elszakadástól, a természet naturalizálásától és az empirizmus megszületésétől datálják. A szcientista pozitivistá gondolkodás, az empirizmus, az induktív (John Stuart Mill) és a kvantitatív módszerek alkalmazása sokáig egyeduralkodó volt a tudományos kutatásokban. A pozitívizmuson belül fordulatot hozott a logikai pozitivisták (Bécsi Kör) által kidolgozott tudományos racionalizmus (logikai empirizmus), majd a *hipotetikus deduktív módszer* megjelenése. A Bécsi Kör által kidolgozott tudományos módszer szerint az ismereteket tapasztalatokkal kell alátámasztani (verifikáció) és olyan nyelven kell megfogalmazni, amelynek a logikai szerkezete áttekinthető, mentes a kétértelműségektől, és lehetővé teszi a racionális érvelést. Általánosan elfogadottá vált, és ma is leginkább alkalmazott Karl Popper (1997) kritikai racionalizmusa (falszifikáció). Jelentős változást indított el Thomas Kuhn (1984), aki rávilágított arra, hogy a tudomány eredményeire nem csak és nem elsősorban az alkalmazott módszer hat, hanem *társadalmi, szociológiai tényezők* is fontos szerepet játszanak. Az elméletek forradalmi megújítása mindig *a hagyományos paradigmákkal való szakítással* kezdődik, ami a társadalomban élő néhány kreatív ember kezdeményezése (Kuhn 1984). A kuhni tudományfelfogás, amely az egymást váltó paradigmákra épül, arra is rávilágított, hogy a természet tényeit is mindig az éppen rendelkezésre álló elméleteknek megfelelően látjuk. Kuhn megnyitotta a társadalmi konstruktivizmus irányába vezető utat. Ma a tudomány egyre inkább *gyakorlatorientált*, nem abszolút bizonyosságot teremt, nem a metafizikai „mi” érdekli, hanem a funkcionális „hogyan” (Marcuse 1990). Újabb tudományfilozófia kutatások rámutattak, hogy téves az a törekvés, hogy a társadalomtudományok olyan egzakt, „objektív” tudományok legyenek, mint a természettudományok, mert a természettudományos tevékenység is nagyon hasonló a társadalomkutatáshoz, hasonlóak az eljárásaik és módsze-

¹¹Dekonstrukció ≠ destrukció.

reik, társadalmi kontextusban működnek és a „természettudományos racionalitás” is értelmező racionalitás (Hans-Georg Gadamer, Karin Knorr-Cetina).

Az 1980-as, 1990-es években folyó „tudományháborúban” keveredtek a filozófiai, az ideológiai, a szociológiai és az egyéb szempontok. Mivel a kritikai elméletek java-részből a kapitalista társadalmi rend működésének kritikáját is adták, így a tudományos vita politikai színezetet is kapott. A kritikai elméletekben közös, hogy a modern tudományos szemlélet és módszerek bírálata *kívülről*, a humán- és társadalomtudományok nézőpontjából fogalmazódnak meg, és különösen erősek az *ismeretelméleti, a tudományszociológiai aspektusok*. A térelmélet megújítási kísérletei is a társadalomtudományokban bekövetkezett változásokon alapultak, és én ezeknek a változásoknak a bevezetésére, elfogadtatására törekszem ebben a dolgozatban.

A posztmodern mozgalom megkérdőjelezte, hogy a modern tudományos racionalitás lenne a tudományos elmélkedés egyedüli kánonja. Nem a modernizmus értékeit, vagy a természettudományos (szcientista) gondolkodást vitatta vagy negligálta – mint sokan vélik –, hanem annak totalitárius törekvését, ezért *relativizálta, kontextualizálta* a modern racionalitást, és megfosztotta az egyetemes érvényességétől. A posztmodern kritikák nem álltak össze egységes, koherens érvrendszerrel, mégis a hagyományos tudományosság képviselői idegesen reagáltak azokra, és azt hangoztatták, hogy ezek a tudományra és azon keresztül a társadalomra is veszélyesek lehetnek.¹²

Egy kutatási eredmény vagy például egy terv, egy cselekvési program *elfogadása* jelentős részben nem tényigazságok függvénye, hanem sok tekintetben *társadalmi kontextus-függő*. Még ha el is fogadnánk, hogy a tapasztalás lehet kváziobjektív,¹³ akkor is el kellene ismernünk, hogy az így szerzett ismeretek megértése/értelmezése mindenképpen kritikus. A „tények” értelmezése kontextusfüggő: *térhez, időhöz, konkrét személyekhez kötődik*. Mindezek a felismerések új kutatási irányokat indítottak el, és a tudósok egy részénél csökkent a hagyományos tudományos (objektívnek tartott) módszerek kizárólagosságába, jelenőségébe vetett hitük. Paul Feyerabend radikális véleményét fogalmazott meg a hagyományos tudományos „módszer ellen” (2002). Az ezredfordulóra – különösen a társadalomtudományokban – *megegyesedett a posztpozitivist, a posztmodern gondolkodás*.

¹² A kritikák kritikájának az egyik összefoglaló műve: Koertge 1998.

¹³ Gyakran idézett példa: mindenki, aki megfigyeli a Napot, azt látja, tapasztalja, hogy a Föld körül forog. A Föld forgását nem tudjuk megvizsgálni. Ugyanakkor a tapasztalatainkkal ellentétben tudjuk, hogy fordítva van, a Föld kering a Nap körül.

A posztmodern túlzott relativizmusának hatására sokan úgy érezték, hogy felborult a természet és a társadalom közti egyensúly, és az ismeretelmélet naturalizálását, a kemény tények szociológiába való bevonását tűzték ki célul. Megszületett a tudomány-szociológia „erős programja” (Edinburgh-i Iskola), a „relativizmus empirikus programja” (Bathi Iskola) és a „cselekvőhálózat-elmélet” (Bruno Latour és társai). Az 1990-es évektől erősödő „gyakorlati fordulat” azt is jelentette, hogy már nem csak a tudomány működését állították a vizsgálat középpontjába (miként hat a társadalmi közeg a tudomány eredményeire), hanem azt keresték, hogy a társadalmilag meghatározott (konstruált) tudomány eredményei, az aktuális tudásunk miként alkalmazható a gyakorlatban, miként jelennek meg a gazdasági és a politikai döntésekben (lásd pl. Harry M. Collins munkáit). Az egymással is vitában álló nézetek (személy szerint David Bloor, Bruno Latour és Harry M. Collins) azért különösen fontosak a térelmélet és a tervezésemélet számára, mert azon dolgoznak, hogy hogyan lehet bevonni a szociológiai vizsgálatokba az egzakt tudományos tudást/módszert és a természeti és művi dolgokat, és a napi praxis felé fordultak.

Számomra meglepő, hogy a fent leírt változások ellenére, tudományos fórumokon még mindig előfordulnak arra vonatkozó utalások, hogy – kissé leegyszerűsítve – a természettudományok sokkal „tudományosabbak”, mint a társadalomtudományok (pl. a természetföldrajzot ilyen módon szembeállítják a társadalomföldrajzzal). Egyrészt a „kemény tudományok objektív eredményei” is *történetileg változnak*, azaz a „tények” cserélődnek. Nem igaz az az utópikus kép, hogy a természettudományok írják azokat a törvényeket, amelyek alapján a társadalomtudományok állításainak az igazságértéke eldönthető. Másrészt, ma már a társadalomtudományok is egyre több konkrét méréssel, tényszerű adattal rendelkeznek (például a cellainformációk alapján az emberek területi mozgásáról), amelyek a korszerű számítógépes rendszerekkel feldolgozhatók, így a társadalmi terekről is egyre több tényszerű állítást (megfigyelő leírást) tudunk megfogalmazni, és ezek alapján nagy valószínűségű előrejelzések is készíthetők (Barabási 2010). Harmadrészt, a tudománytanulmányok, a szociológia reagált a túlzott relativizmus veszélyére, a természet, a dolgok szerepének az alulértékelésére.

Szűkebb tudományos közegemben (területi kutatás, oktatás, tervezés) az egyensúlytalanság nem a társadalomtudományok javára borult fel (mint a nyugati világban a XX. század végére), hanem a fordítottja igaz: még ma is a megismerés *szcientista in-*

duktív módját preferálják. Én is elismerem, hogy feltétlen szükség van az empirikus kutatásokra, hiszen tapasztalataink ugyanannyira meghatározók számunkra, mint kognitív sémáink (lásd Bloor nézetét 2. ábra). De kevésbé értek egyet azzal a fel-felbukkanó állásponttal, hogy a *tudományosság* egyedüli *fokmérője* a primer adatfelvétel és az „objektív módszertan” alkalmazása, nem ez jelenti a tudományos és a tudománytalan határát. Az „új empirizmus”, a mikroszociológiai vizsgálatok (mélyinterjúk, esettanulmányok, résztvevő megfigyelés) által megszerzett és figyelembe vett tudás sem az igaz/igazolt tudást jelenti. E vizsgálatok során laikus és relatív (parciális) szakmai tudást emelünk be a társadalmi mezőben folyó tudományos vizsgálatokba. Ha törekszünk is az igaz és a hamis elválasztására, az is értékítéleteken, normatív magyarázatokon, objektívnek feltüntetett módszerek normatív megválasztásán nyugszik. A társadalomtudományok bármilyen részletezettségű (mélységű) vizsgálatokra támaszkodnak, továbbra sem objektíven érzékelt (mért) tapasztalati elemekkel dolgoznak, amelyekbe semmilyen képzet, észlelés, szándék vagy értékválasztás nem vegyül. A társadalomtudományi felmérések (primer adatgyűjtés, kérdőívezés, interjúk, esettanulmányok stb.) azonos feltételek között megismételhetetlenek. Ismert tény, hogy ugyanazokra az empirikus adatokra különböző elméletek (tudáskonstrukciók) is építhetők, és különböző információhalmazok is magyarázhatják ugyanazt a jelenséget, az ok-okozati összefüggések nem egyértelműek (aluldetermináltság, Duhem–Quine-tézis). Továbbá „...egy tudományos törvény vagy elmélet nem a jelenség egészéről ad algometrikus tömörítést ... hanem csak annak a szabályszerűségéről, amit minősít az az adathalmaz, amit a tudós kiemelt az adatokból” (McAllister 2003:644.). Köztudott, ha egy elemzés, egy tudományos okfejtés egyetlen egy eleme értékválasztáson nyugszik, akkor az egész folyamat természettudományos (hagyományos) objektivitása megkérdőjelezhető. Az empirikus vizsgálatok is „észleletekkel fertőzöttek”, az objektívnek feltüntetett eszközök/módszerek/mércék alkalmazása is *teoretikusan terheltek*, és megválasztásuk hatással van a kapott eredményekre. A kiválasztott tények valamilyen módon látott tények, azaz eszmei természetűek, önmagukban „némák”, nincs értéktartalmuk. Az objektívnek kikiáltott tényeket is a nyelv és az emberek által alkotott más eszközök (pl. konstruált mutatók és statisztikai-matematikai modellek) segítségével írjuk le és interpretáljuk, amelyek önmagukban is a világra vonatkozó különböző magyarázatkonstrukciók. „A világ modellje a modell világává válik” (Thrift 2000:694.), azaz nem a valóságot írják

le, hanem létrehozzák saját világukat. A referenciának tekintett valóságot a természet- és a társadalomtudományok hozzák létre és disszeminálják. Nem működik a korrespondenciaszabály, helyette a koherenciaelvet érvényesítjük, a kijelentéseket nem a valósággal, hanem más kijelentésekkel (más interpretációkkal) vetjük össze. A tudományos viták eldöntésében nem hivatkozhatunk a természetre, a vita csak a róla kialakított tudásról (kognitív reprezentációkról, fenoménekről stb.) folyhat (pl. a régióbeosztásról folyó vita). A kortárs tudomány pusztító ördögének kikiáltott Paul Feyerabend (2002) még tovább megy: csak úgy tudunk új eredményekre jutni, ha olyan feltételezésekkel élünk, amelyek ellentmondanak a jól megalapozott elméleteknek, nem konzisztensek azokkal, ha kontrainduktívan járunk el és pluralisztikus metodológiát alkalmazunk. A tudományos konformizmus elvetése, az elméleti radikalizmus, az anarchizmus¹⁴ a haladás előmozdítója. „Soha egyetlen elmélet sem áll összhangban tárgyának összes *tényével*, ám abban nem mindig az elmélet a ludas. A tényeket régebbi ideológiák konstituálják, és a tények és az elméletek összeütközése akár a haladás jele is lehet” (Feyerabend 2002:103.).

A tudomány eredményeire nagy hatást gyakorol a mindenkori társadalmi közeg. A tudományos kutatás tárgya mindig mesterséges kreáció, mindig kiszakít valamit a valóságból, és azt valami konkrét módszerrel és a rendelkezésre álló eszközökkel vizsgálja. De mindig lehetne más kutatási témát/tárgyat is választani, más kérdéseket is fel lehetne vetni, és más eszközöket is lehetne alkalmazni, és így más eredményekre jutnánk, és a tudósok, a társadalom más tudományos állításokat fogadhatna el. Klasszikus példa, hogy a kvantummechanika kifejlődéséhez hozzátartozott, hogy a német fizikusok jelentős intellektuális nyomás alatt dolgoztak és a pozitivizmustól az életfilozófia felé fordultak („Forman-tézisek”: Gulyás et al. 2013:87.). A magyar regionalizmus 1990-es évekbeli reneszánsza elsősorban az Európai Unió neoliberális normatív elvárásából eredt, és közrejátszott benne a hazai tudományos piac újraosztása éppen úgy, mint a politikai pártok aktuálpolitikai érdekei. A tudósok éppen úgy a társadalmi/politikai közeg részesei/aktorai, mint minden más szereplő, így a tudományos tényekből sem szűrhetők ki a társadalmi hatások. És fordítva, a tudósok is manipulálják a politikusokat. (Lásd például számos nagy tekintélyű tudós részvételét a magyar politikai vitákban.)

¹⁴ Az anarchizmus a politikai filozófiában teljesen elfogadott. A geográfiában kezdetben anarchistának bélyegzett véleményeket (pl. bizonyos feminista, posztstrukturalista kritikákat, ismeretelméleti álláspontokat, jelenleg poszt-left törekvéseket) később „radikális földrajz” néven sorolták iskolába.

Azt hiszem, nem vállalom nagy kockázatot azzal a kijelentéssel, hogy abban, hogy a teret éppen a XX–XXI. század fordulóján definiálták, mint a „sokféleség lehetősége”, hangsúlyozták annak nyitottságát, közrejátszott az általános liberális közhangulat (zeitgeist) és társadalmi elvárás.

A tényalapú elemzések (evidence-based analysis) mellett reneszánszukat élik a kvantitatív módszerek és modellek alkalmazásai is (lásd pl. a regionális tudomány folyóirataiban megjelenő tanulmányokat). Ezeknek megvan a megfelelő helyük a területi elemzésekben is, és támogathatják a fejlesztéspolitikai döntéseket. De látni kell, hogy a technikai-módszertani eszközök *fetisizálása* gyakran elfedi vagy *alulértékeli a társadalmi* (szociológiai) *szempontokat*. Minden mérés valamilyen előzetes elméleten nyugszik és a matematikai, a statisztikai modellek is csak olyan sajátos absztrakciók, a valóság olyan interpretációi, mint bármely más teória. A kvantitatív módszerek is szavakat, szövegeket (pl. interjúk, statisztikai mutatók) fogadnak el objektív adatoknak, ezek az inputjaik. Egyik modell sem képes sem a jelenség lényegének, sem teljes komplexitásának a megragadására, hanem annak csak néhány aspektusát jeleníti meg, teszi felismerhetővé, mutat rá. A tudás az nem valami „odakint lévő”, rajtunk kívül álló dolog, amely megfelelő (objektív) módszerekkel való összegyűjtésre vár, hanem mindig konkrét körülmények között, konkrét szereplők hozzák létre („situated knowledge”). A posztkuhniánus elméletek a tapasztalatok és az ebből nyert adatok korlátozott és irányított természetét hangsúlyozzák. Amikor a kvantitatív modellek konkrét policy-alkotás részei, akkor szükségszerűen metodológiai inkonzisztenciát eredményez a puha módszerekkel és értékválasztásokkal való keveredés. (Ez nem baj, sőt ez a „tényszerű”, csak ennek tudatában kell alkalmazni és interpretálni az eredményeket. Nézetem szerint is a területi fejlődés emberi és nem emberi tényezők kombinációinak az eredménye.) Nincs megdönthetetlen bizonyíték arra, hogy amikor nem kvantitatív, nem matematikai elemzési módszereket alkalmazunk, a regionális tudományi (regional science) megközelítéssel szemben „puhább” regionális tanulmányi (regional studies) módszerekhez folyamodunk, akkor az kevésbé megalapozott és a gyakorlat számára kevésbé jó eredményre vezet, sőt sokak szerint életszerűbb, közelebb van a mindennapi gyakorlathoz. *Egyik sem „jobb” a másiknál, hanem más kérdésekre ad választ, illetve más a szerepük mind a kutatásokban, mind a tervezésben és a fejlesztéspolitikában.* A „regionális tanulmányok” típusú elemzések inkább az ex ante „policy-design” kérdésekre adnak választ,

míg a „regionális tudomány” módszerei az ex poszt „policy-evaluation” típusúakra (McCann 2007).

A posztmodern dekonstrukció ismeretelméleti relativizmusa mindig fenntartja az alternatív látásmód, a sokféleség lehetőségét. Jacques Derrida (1997) saját értelmezésében *a dekonstrukció technikai és procedurális értelemben nem módszer*, hanem olyan „esemény” ami „bekövetkezik a dekonstrukcióban”. Én olyan posztmodern kritikai *attitűdnek tekintem a dekonstrukció eszmeiségét*, amely minden (korábbi) elmélet, módszer, fogalom *újraértelmezésére*, lebontására, elemekre szedésére, rétegekre fejtésére, alapokig történő átvilágításra buzdít, és amely utat nyit a pluralizmus, a sokértelműség irányába.¹⁵ Szükség van a tértudományok által használt fogalmak folyamatos újraértelmezésére, újrakonstruálására. „Nem annyira rombolásról, mint inkább arról volt szó, hogy – rekonstrukció segítségével – megértsük, hogyan konstituálódik egy »egység« (ensemble)” (Derrida 1997:126.). A dekonstrukció mint elemzési módszer alkalmazása segít megérteni a jó építmények lényegét, feltárni azok struktúráját, működését; más esetekben segít rámutatni a narratívák ellentmondásaira, paradoxonjaira, és megadja az alternatív értelmezések lehetőségét. A stabilnak hitt állítások mögött is gyakran *bizonytalanság* áll (pl. Gödel-féle nem teljesség tétel), így az eddigi fogalmak újraértelmezése az új alkotásának, az új konstruálásának az előfeltétele, amelyben a nyelv, a diskurzus fontos szerepet játszik. Én nem sorolom magam se a „Derrida-fóbiában”, se a „Derrida-mániában” szenvedők közé (lásd erről Orbán 1994:11–20.), de a tér és tervezésemélet újraértelmezése, és a megállapítások konkrét helyen való alkalmazása szempontjából is fontosnak tartom az állandó bizonytalanságból eredő folyamatos kérdésfeltevést, az egyközpontúság elvetését. A dekonstrukció interdiszciplináris vagy transzdiszciplináris jellege is kedvező a kritikai térelmélet számára.

„Amit én dekonstrukciónak nevezek, természetesen létrehozhat szabályokat, eljárásokat, technikákat, de alapjában véve nem módszer és nem is tudományos kritika, mivel a módszer a kérdésés vagy az olvasás technikája, amely tekintet nélkül az idiomatikus vonásokra, más szövegekben is megismételhető. A dekonstrukció nem technika. Szövegekkel, különleges szituációkkal, szignatúrákkal, a filozófiatörténet egészével foglalkozik, amelyben a módszer fogalma kialakult. Ha a dekonstrukció a metafizika és a módszerfoga-

¹⁵ Bruno Latour többször kritizálja a dekonstrukciót, de ő az egyike azoknak, aki – véleményem szerint – mint módszert alkalmazza. Minden művében a megkövesedett paradigmákat, a gyakran alkalmazott dichotómiákat igyekszik szétzúzni, sőt a saját állításait is gyakran megkérdőjelezi, újrakonstruálja.

lom történetével foglalkozik, nem mutathatja be magát egyszerűen mint módszer. ...Inkább mondanám, hogy minden diszciplínán áthalad.” (Derridát idézi Orbán 1994:45.)

Mindent, még a magától értetődő dolgokat is folyamatosan meg kell kérdőjelezni,¹⁶ a korábbi értelmezésektől „le kell csupaszítani”; „semmi sem alapvető”. Az új szempontú elemzések, új módszerek (diskurzuselemzés, résztvevő-megfigyelés, kontextuselemzés) alkalmazása új rétegek feltárásához, új eredményekhez, *új értelemadásokhoz* vezethetnek. *Számos értelmezésre van lehetőség, amely jobban megfelel a világ sokszínűségének, mint a hagyományos leegyszerűsítő, kizárólagosságra törekvő állítások, metanarratívák.*

1. ábra

Kassák: „romboljatok, hogy építhessetek”

*Forrás: Kassák Lajos életmű-kiállításának a katalógusa.
Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem. 1969.*

¹⁶ Tulajdonképpen Descartes volt az első, aki először megkérdőjelezett minden addigi tudományos ismeret és bevezette a „módszeres kételyt”.

A narratív-diszkurzív aspektusok a tudatos emberi interpretációt és a nyelvhasználat általi valóságkonstrukciót („intentional agency”) feltételezik. A *nem reprezentációs elmélet* (Nigel Thrift) arra hivatkozik, hogy nagyon korlátozott a tudásunk, nem vagyunk képesek a világ reprezentációjának a megalkotására (esszenciális sűrítésére), mert benne vagyunk abban a folyamatban, ami során számtalan közreműködő – emberek és nem emberi tényezők – állandóan alakítja világunkat. Tudásunk, koncepcióink, nem reprezentálják a világot, hanem „*rezonálnak*”, a kontextusnak megfelelően *reflektálnak* arra (Thrift 1996, 1999, 2008). A „...nem reprezentációs elmélet a világot úgy ragadja meg, mint a téridő kaleidoszkópszerű keveréke, amely folyamatosan felépül és lerombolódik (Thrift 2004:91.). A világ praktikus, aktív és megtestesített („embodied”) karakterét hangsúlyozzák. Az újabb törekvések kiemelik az ösztönös viselkedés, a performatív cselekvés, a nem kognitív tudás stb. jelentőségét, illetve azt hangsúlyozzák, hogy a társadalmi lét részben nem emberi ágensek révén konstituálódik (ANT, Latour 2005). Újabb elméletekben például a város mint társadalmi (social) és materiális dolgok relacionális együttese jelenik meg (Fariás and Bender 2009). Nemcsak több narratíva egyidejű lehetőségét ismerik el, hanem egyforma jelentőséget tulajdonítanak a dolgoknak és az embereknek, és ráirányítják a figyelmet a számtalan sajátos interpretáció lehetőségére, ami a mikroszociológiai vizsgálatokat, a hétköznapi gyakorlat, az ösztönös viselkedés, a nem tervezett cselekvések és metaforák (pl. „a város mint szöveg”) elemzését teszi szükségessé. A világ és annak ismerete a nyelv segítségével a diszkurzív folyamatokban formálódik. Például a politikai, vagy hétköznapi civil térbe került szakmai álláspont (szakvélemény, műszaki terv) átértelmeződhet és elutasítása vagy támogatása nem annak tartalma (igazság, verifikáltság) szerint történik, hanem a döntési folyamatot véletlenszerű és irracionális történések és elfogultság (érdek, szándék) is befolyásolják. Ilyenkor az ok nem a tudományos érvelésben keresendő, hanem hogy ott és akkor, kik milyen indíttatásból és miként cselekszenek. Például a magyar regionalizmus előretörésének, majd visszaszorulásának az oka nem a gazdasági folyamatok, vagy még kevésbé a földrajzi/táji adottságok változásában keresendő, hanem a tudományos viták mellett legfőképpen a politikai szándékban, az államtárszervezés útfüggőségében és az intézményi érdekek megváltozásában. Ezeket pedig nem a természetföldrajz vagy a regionális tudomány/gazdaságtan módszereivel lehet feltárni, hanem a szociológiát, a politológiát és a pszichológiát kell segítségül hívni.

A posztstrukturalizmus (pl. Gilles Deleuze, Michel Foucault, Jean Baudrillard) is hasonló nézeteken alapul, mint a posztmodern dekonstrukció, a magától értetődőnek vett állítások megkérdőjelezésére buzdít. Mindent újra és újra meg kell megvizsgálni, elemezni, és számos tudományban csak úgy juthatunk új eredményekre, ha megértjük az emberi viselkedés és a társadalmi intézmények mozgatóerőit. A világ komplexitásának a megértéséhez akkor jutunk közelebb, ha a valóságnak minél több rétegét és értelmezését tárjuk fel.

Az igazság „gyökértelenítése”, a tudományos állítások relativizálása, a posztmodern sokértelműség, a fix pontok nélküli világ folyamatosan kritika tárgya. E kritikák hatására sokan mégsem a régi módszerekhez tértek vissza, hanem a tudományos állítások logikai egysége mellett az interszubjektív (kommunikatív) igazolásra (legitimációra, társadalmi elfogadottságra) tették a hangsúlyt, és megkövetelték a *gyakorlati életben való alkalmazhatóságot, az annak való megfelelést*. Az interszubjektivitás, a folyamatos nyelvi kommunikáció segít a „individuális valóság” közös értelmezésében, a közös világ megteremtésében. Az állítások és a megfigyelések gyakorlatban történő ellenőrzését, a tanulási folyamatot felfoghatjuk tudományos kísérletként, és az elméletek elfogadottságáról pedig a tudományos közösség dönt. *Az elméletek a tudományos vitákban és a gyakorlati életnek való megfelelés során alakulnak, szelektálódnak.*¹⁷ A predikciók (a jövőre vonatkozó állítások) bekövetkezése csak részben függ a jelentől, annak megismerésétől, jelentős részben az emberi akarattól és felkészültségtől, a helyes utak megtalálásától, azaz a megfelelő programok készítésén és megvalósításán múlik.

¹⁷ Stephen Toulmin (1972) dolgozta ki az evolúciós metodikát, amelyet az idősödő Karl Popper is elfogadott. Lásd még Lakatos Imrének (1997) a „kutatási programokról” írott téziseit.

2. A tér társadalmi értelmezését erősítő ismeretelméleti felvetések

*„Ülnek bennem víziók és valók
Szerelmesen, fájón összetapadván,
Hogy minden: ugyanegy legyen.”*
(Ady Endre)

A mindennapi gyakorlatban nem folytatunk ismeretelméleti vitákat, de senki számára sem lehet kétséges, hogy például egy polgármesternek más képe van városáról, mint annak a polgárnak, aki annak csak egy részét használja, vagy a várostervezőnek, aki szakmai ismeretek alapján rendezett (tanult és tapasztalt) ismeretekkel rendelkezik. Edward Relph (1976) bemutatja, hogy a különböző személyek (pl. a régen ott élők és az új betelepülők) és ugyanazok az emberek különböző időben miért rendelkeznek ugyanarról a helyről különböző tapasztalatokkal. Tehát ugyanarról az entitásról, komplex valóságéletről mindenkinek mások az ismeretei, mindenki másként írja le (ábrázolja) azt, mindenki számára másként létezik, más jelentést hordoz. Hiába élünk mindannyian ugyanabban a konkrét valóságban, figyelembe kell vennünk és tudnunk kell kezelni, hogy mindenki másként éli meg azt (más az életvilágunk), mások a megfigyelési (redukciós, szelekciós) sémáink és ugyanazokról a dolgokról is más képzeink vannak.

Egy konkrét település az önmagában olyan, amilyen, de minden lakója, a különböző potenciális tervező csapatai másnak látják. Egy helyi lakos folyamatosan megéli (belülről átéli) az ottani létet, ami egészen más tapasztalat, mint egy külső szemlélőnek (pl. máshol élő tervező csapatnak) a településről szerzett egyes szám harmadik személyű „objektív” benyomásai. Az ott élő más választ ad a „what is it like” kérdésre és más tervet készítené oda, mint a máshol élő. De a helyet megélő tervező szakember az átlagpolgárhoz képest (a tervezésben laikusokkal szemben) rendelkezik tanult tervezési ismeretekkel és átélte számos tervezési szituációt, megbirkózott a tervekészítés során felmerülő problémákkal (tapasztalatok), így másként tervezne, mint a laikusok. A település mint komplex jelenség leírása tapasztalatokon nyugvó alternatívák közötti választásokon, döntéseken alapulnak. Ez az „ábrázolás” adott kontextusban és szándékkal születik, amire nem csak az adott település, hanem a megismerő (pl. tervező) is hatással van.¹⁸

¹⁸ „Minden látás – kollázs. Nem azért csupán, mert kivágás, amit látunk. Összevág a nézés: de nemcsak a fogalmi kép és az állítólag látottak egyezése miatt. A tárgy és én: össze vagyunk vágva.” Tandori Dezső. A kollázs a magyar művészetben 1920–1965. Budapest: Kassák Múzeum kiadványa.

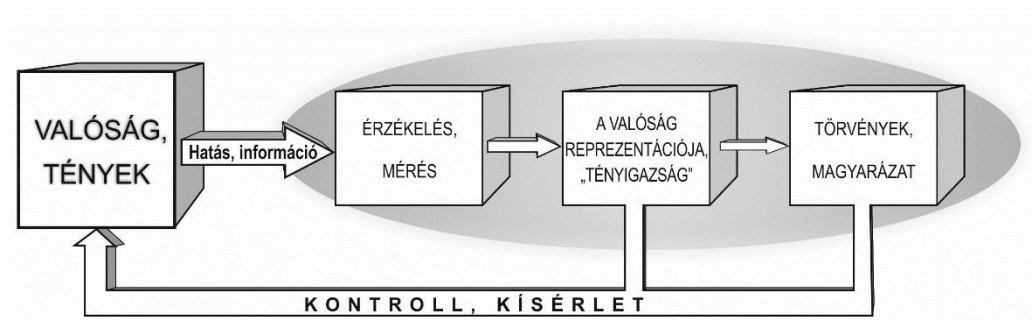
Az embert a kezdetektől foglalkoztatja a megismerés lehetősége és módja, az ismeret, a tudás valósághoz fűződő viszonya, annak hitelessége. Fel kell tenni a kérdést, hogy a konkrét helyekről és területekről szerzett tapasztalataink objektívek-e? Még ha valamilyen értelemben annak is tekintjük, akkor azok megértése/értelmezése lehet-e objektív, ha konkrét szituációhoz, területileg elkülönülten élő társadalomhoz és időhöz kötött? Miként alapozza meg ez a tudás az értékítéleteinket, a cselekedeteinket? Miként igazoljuk vagy tesztelhetjük-e a tudás megbízhatóságát? Sikeres életünkhöz, vagy egy vállalkozás versenyképes működtetéséhez az emberektől független, magában való világról szerzett ismereteink fontosabbak számunkra, vagy a *napi gyakorlat jelenségei*? E kérdésekre más választ adnak például az empiristák, mint a racionalisták, vagy a realizmus és a konstruktivizmus képviselői. A vita, a nézetkülönbség alapja a megismerés természetéről, a valóságról való ismeret hitelességéről vallott nézetekben van. A realisták szerint az érzéki tapasztalások forrása a tőlünk függetlenül létező, a bennünket körülvevő objektív valóság, és az ezekről szerzett (objektív) tudás (reprezentáció) az alapja az egyetemes törvényszerűségeknek (az igazság korrespondenciaelmélete). E (világ)nézetek szerint az objektív–szubjektív, a megismerő és a megismert, a valóság és a képzelet egymástól elválasztható, és e megkülönböztetés alapvető. (Például a tervezés során külön kell kezelni a tényeket a véleményektől.) Az igazság, a tudományosság megítélésének alapja az objektív (a magában való) világ, és így csak egyetlen igaz reprezentáció, ugyanarra vonatkozóan csak egy objektív állítás, „igazság” létezik. A magyar „tudományos közéletet” még ma is alapvetően ez a nézet uralja, még társadalomtudományi kutatásokban is követelmény az *empirikus bizonyítékokkal történő igazolás* („a tények önmagukért beszélnek”). A tudományos művek gyakran többes szám első személyben, a „tudomány nevében” íródnak, szerzőik ezzel igyekeznek elkerülni a szubjektivitás látszatát, és vindikálják az egyetlen igazságot, azaz gyakran a partikuláris véleményt univerzalizálják. Ezzel szemben a nemzetközi társadalomtudományi szakirodalomban a személyes tapasztalatra, az adott szituációban megszerzett tudásra történő hivatkozás, az egyes szám első személyben történő leírás, azaz a fenomenológiai nézőpont ma már egyre szélesebb körben elfogadott.

A megismerés folyamatának hagyományos modellje (2. ábra) két *elkülönülő* alrendszer, a „végső valóság” és az emberi megismerés (az ábrán a szürke terület) viszonyát mutatja be a klasszikus negatív visszacsatolással. A tőlünk független valóság (ma-

gában való dolgok, tőlünk független események, tárgyasított személyek) hat ránk, és e hatások érzékelésével vagy mérésével képesek vagyunk *rekonstruálni* azokat. A valódi tapasztalás és az az azokról folyó diskurzus, az elméleti következtetések levonása között időbeli különbség van. E modellben általában nincs szó arról, hogy e hatás érzékelése/mérése ki által, miként és mivel történik, és hogy ezek miként befolyásolják a valóság reprezentációját, illetve miként hatnak arra vissza, pedig ezek is befolyásolják azokat. A hagyományos empirista módszer (Francis Bacon, René Descartes, John Locke, David Hume, John Stuart Mill) szerint a tapasztalatokból induktíval létrehozuk az absztrahált tényigazságokat, tudatunkban megjelenik a valósághű reprezentáció, és képesek vagyunk azt pontos szavakkal leírni vagy szóban átadni. Ha el is fogadnánk ezt a módszert, akkor is felmerülhet a kérdés, hogyha a tér nem tárgyszerű, önmagában létező dolog, akkor annak ilyen módon való megismerése miként történhet.

2. ábra

A megismerés folyamatának hagyományos szcientista induktív modellje

Forrás: Faragó 2013/a:10.

Az ókori szkeptikusok állítása úgy tűnik máig kísért: a bennünket körülvevő világról nem lehet teljes és megrendíthetetlen ismereteket szerezni, mert azt minden ember *másként észleli és ítéli meg*. A szofisták az elsők között kételkedtek az objektív megismerés lehetőségében és *az emberi gondolkodásra irányították a figyelmet*. Minden dolognak mértéke az ember, mi döntjük el, hogy mi a helyes és mi helytelen, mit tartunk létezőnek és mit nem létezőnek (Prótagorasz homo-mensura tétele).

Platónnál a megismerés *kulcsa* nem az érzékelés útján nyert ismeret, hanem *az ideák világa*. A fejünkben lévő tudásunk nem csak az érzékszerveink által keletkezett benyomásainkból erednek, hanem a róluk alkotott ideák is hatnak rá, illetve a valóság

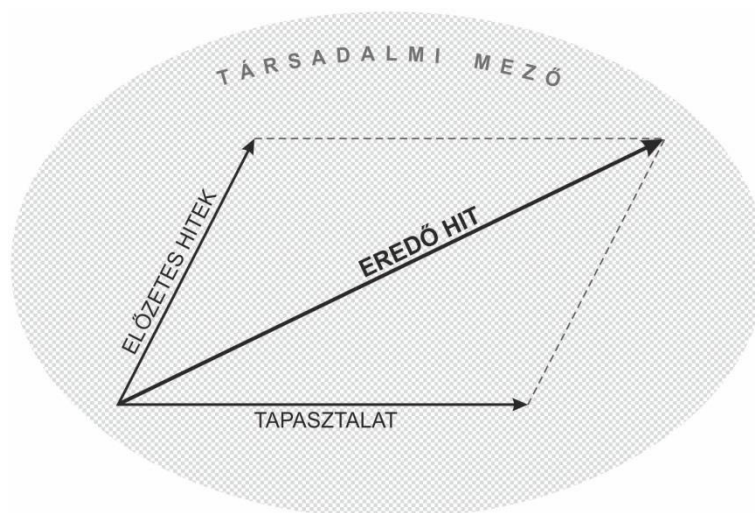
megismeréséhez az intuitív észen keresztül vezet az út. *A gondolkodás során ideákat alakítunk át ideákká.*

Szűkebb szakterületünkön a tér fogalma kapcsán is gyakran idézett Gottfried Wilhelm Leibniz (1986) már a barokk korban megerősítette, hogy a tapasztalatokkal szemben az *észigazságok döntő szerepet játszanak a megismerésben*. David Hume (1973) szerint a tudásnak, amelynek fontos forrása a meggyőződés, a hit (hiedelem) is, a *gyakorlati életet* kell szolgálnia. Azonosulok Immanuel Kant számos gondolatával (Kant 1981), miszerint a magában való dolgokat (Ding an sich) nem ismerjük meg olyannak, amilyenek magukban, hiszen a dolgok és a megismerő szubjektum egymásra hatásának az eredménye a megismerés, így az általuk közösen „létrehozott” eredményt, a tárgyakat mint jelenségeket, mint nekünk megjelenőket ismerjük meg (TÉK). Tulajdonképpen ezt jeleníti meg Bloor ábrája is (2. ábra). A külső dolgokat mint létezőket fel kell tételeznünk, de a világ csak, mint *jelenség* (a Kanttól átvett husserli fogalom: fenomen) létezik *számunkra*. A külvilággal kapcsolatos ismereteinket tapasztalati úton nyerjük, de a környező világot az emberi megismerő és a szemlélő képességünknek megfelelően tudjuk csak megismerni. *A világ számunkra a kognitív struktúráinkhoz igazodó módon jelenik meg.*

A tudat struktúrája és a megismerendő világ iteratív módon igazodik egymáshoz (konvergencia). A valóság megismerése, a fejünkben kialakult kép nem egyszerűen az érzékek objektumának, a magában való dolgoknak a leírása, ábrázolása, hanem az a priori módon belegondolt fogalmakkal (pl. tér és idő) való rekonstrukciója. Tehát a megismerés során a megismerő nem csupán észleli, hanem *elrendezi* a külvilágból kapott jeleket, előzetes ismeretei segítségével a maga számára megalkotja, *újra-konstruálja* a külvilágból kapott információkat. A gyakorlati ész (GYÉK) az *akaratot* és az elvégzendő cselekvés tartalmát vonatkoztatja egymásra úgy, hogy a cselekvés tartalmát az akarat céljává teszi (Kant 1991). Az akarat is lehet a tárgyak oka (cél-okok), mégpedig úgy, hogy az akarat alapja az *ésszépesség*, amely értékek között választ és kívánságokat fogalmaz meg. Az ember képes a priori szintetikus ítéletek alkotására, *az emberi gondolkodás* önmagában mint teleologikus tevékenység *teremtő erejű*. Arthur Schopenhauer fő műve nyitómondatában egyenesen úgy fogalmaz, hogy „A világ az én

képzetem” (2001).¹⁹ A világ csupán képzet és akarat. Az oksági összefüggések, az egész valóság csak az értelem által, az értelem számára, az értelemben létezik (Schopenhauer 2001. 4. §). (Vesd össze a relacionális értelmes tér koncepciójával.)

3. ábra
Hiteink/tudásunk alakulása

Forrás: Gulyás et al. 2013:126. idézett ábra kiegészített változata.

A fenomenológusok²⁰ (Edmund Husserl, Max Scheler stb.) egyenesen azt állítják, hogy a megismerés nem az anyagi világra, hanem a tudatra (a megismerés folyamatára) irányul. A megismerés objektuma, *ahogyan mi érzékeljük*, az csak a ráirányuló szubjektum tudatában létezik.²¹ Nem tudunk különbséget tenni a magában való külvilág és annak reprezentációja között (Bryson 1983). Amit látunk, amit a nyelv segítségével leírunk, az is vizuális és lingvisztikai konstrukció. Nincs teóriamentes empirizmus és a realizmus is csak egy (kulturális) ideológia. Mivel mindennapjainkban nem tudjuk a valóságot annak megjelenésétől megkülönböztetni, így *számunkra ez a megjelenés maga a valóság*. A tárgyak mint a megismerés objektumai, a bennünket körülvevő világ

¹⁹ Heinz von Foerster (1911–2002) fizikus, filozófus, akinek az önreferenciális rendszerek tekintetében jelentős a hozzájárulása a konstruktivizmushoz, annak megfelelő jelmondatot választott magának: „A világ, ahogyan mi észleljük, a mi saját invenciónk.” (<http://www.univie.ac.at/constructivism/HvF.htm>, letöltve 2013. 01. 23.)

²⁰ „Fenomén” nem a reális világ része, hanem minden, amit tudatszerűen elképzelünk, amit gondolunk, és az ezzel foglalkozó tudomány a fenomenológia. A fenomén csak a megmutakozó, az a látszat valami, ami anélkül van ott, hogy megértenénk a maga valójában, „ami velünk szemben áll”. Ez nem a természettudomány fizikalista ontológiájának a része. Heideggernél a fenomén az objektív létező és a szubjektív közötti játéktérben alakul ki, az amiben a tárgy és a szubjektum összeér (Heidegger 2000).

²¹ A tudat nélkül is vannak tényszerű, reális dolgok, de abban a világban nincs semmi, ami tudatszerűen megjelenik. A különféle tereként értelmezett összefüggésrendszerek csak a tudatunkban léteznek?

úgy mutatkoznak meg számunkra, ahogyan a tapasztalataink, a korábban megszerzett ismereteink alapján felé fordulunk. A világ, ahogyan mi megismerjük és megéljük, az az „univerzálisan funkcionáló szubjektivitás” konstrukciója, egy időben fejlődő jelentéskonstrukció (Husserl 1970). Például nem tudunk a térre, pontosabban az azt megmutató jelenségekre sem, mint egy tőlünk független abszolút valóságra tekinteni, hanem *meghatározó a mindenkori intencionalitás*. A tudat, a szándéknak megfelelően, mindig valami meghatározottra irányul/vonatkozik. Az általunk megfogalmazott tervek is rólunk szólnak, a mi akaratunknak, céljainknak, önképünknek és nem a tőlünk független valóságnak kell, hogy megfeleljenek.

A tér csak a különböző megjelenési formáinak szövedékeként érthető meg. A konkrét megmutatkozás megértéséhez fontos, hogy miként tartozik a konkrét jelenséghez (fenoménhez) annak térisége. „A fenomén ugyanis elsősorban a *csak* megmutató, valami, ami ott van, ám anélkül, hogy megértenénk abban, ami ő maga.” De ezeket a megjelenőket nem tudjuk megkülönböztetni a reális létezőktől, ez az, „ami szembe kerül velünk” (Figal 2009:128–136.). De ez nem azt jelenti, hogy pusztán fikciók lennének, csupán azt, hogy nem a reális világba tartoznak. A fenomenológia Johann Heinrich Lambert eredeti értelmezésében éppen „...a látszatnak, mint a tévedés és az igazság közötti dolognak a kifejtése, mégpedig azzal a céllal, hogy a látszatot a lehetőségének és a hatásainak tekintetében vizsgálja, hogy ezzel járuljon hozzá a meghaladásához. „Ám amikor Hegel első főművét *A szellem fenomenológiájának* nevezi, akkor ezen már mást ért. A »tudat tapasztalatának tudományaként«, ahogyan az eredeti cím hangzik, a fenomenológiának a szellem megjelenési módjait kell felmutatnia, amelyek a szellem mindenkori megtapasztalásának alakjai. És amennyiben a szellem csak a tapasztalat által az, ami, úgy a fenomenológia a filozófiai bemutatás azon módjának bizonyul, amely a szellemnek teljességgel megfelel.” (Figal 2009:131.) Husserl életművében²² írtaknak megfelelően ez „az ismeret objektív elméletéhez” tartozik, „a gondolkodás és a megismeréslények tiszta fenomenológiájához”. A husserli szubjektív fenomén a „megjelenésre és a megjelenőre” egyaránt utal. A megjelenő mindig valakinek valamire irányuló tudatában jelenik meg.

A gondolkodásnak, a rációnak aktív – egyesek szerint meghatározó – szerepe van a megismerésben (pl. Martin Heidegger, Edmund Husserl, Maurice Merleau-Ponty).

²² Husserl 1901: Logikai vizsgálódások.

Nem a külső valóság tagadásáról van szó (mint ahogyan azt a dogmatikus idealizmus, vagy a radikális szolipszizmus teszi), hanem annak az évszázadokon keresztül sokak által megfogalmazott tézis továbbgondolásáról, hogy nincs megismerés megismerő nélkül. Martin Heidegger és Hans-Georg Gadamer ezt a megértés folyamatára értelmezi: a megértő benne van a megértés folyamatában, annak *ontológiai lehetőségfeltétele*. „Interpretáció, megértés és tárgyiség összetartozik. ... Nem csak valamit értünk meg, hanem mindig az interpretáció viszonyát, vagyis az ábrázolás és a tárgy közötti viszonyt is” (Figal 2009:128.). A megismerés tárgya továbbra is „fennáll”, megmarad annak, ami „velünk szemben áll” (Edmund Husserl, Günter Figal).

A magában való dolgok jelentős részét (például amiről úgy gondoljuk, hogy kvarkok) nem mi alkotjuk (teremtettük), de az arról alkotott ideát igen. A husserli transzcendentális tudat szerepet játszik nemcsak az absztrakt ideák, hanem a tárgyiség konstituálásában is. Ma azzal is szembesülünk, hogy a tapasztalataink tárgyait, a bennünket körülvevő fizikai környezet egyre nagyobb hányadát is mi emberek hoztuk létre (pl. urbanus környezet teljes egészében mesterséges). A felmérések, a kísérletekből nyert tudás is a mi eszközeink és módszereink (a gondolkodásunk, a meglévő tudásszintünk) eredményei. (Lásd például a CERN-projektet Genf környékén [nagy hadronütköztető].) Annyit és úgy látunk, értünk meg a világból, ahogyan képesek vagyunk arra rákérdezni. A tudományban egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a világ megismerésének a megfigyelése és annak kommunikációja.

A tudományszociológiai (tudománytanulmányok) „erős program” szimmetriaelvének megfelelően a meglévő tudásunk („társadalmi okok”, meggyőződésünk, hitünk) és a tapasztalataink (percepció útján szerzett „természeti okok”, pl. fizikai korlátok) együtt eredményezik az új tudásunkat. Ez nagyon hasonló Kant és Piaget felfogásához, miszerint az előzetes tudásunk (értelmező rendszer) és az új információk birtokában jön létre az új tudás. Mindezt elfogadva én azt hangsúlyozom, hogy maga ez a konstrukciós folyamat a társadalmi mezőben zajlik (3. ábra).

Bármely pillanatban meglévő tudásunk egy korábbi periódusban épült fel, és ez irányt szab, keretet ad az új tapasztalatok befogadására is (kognitív útfüggőség). Az új tapasztalatok beépülnek a meglévő tudásunkba, és annak fényében értékeljük a még újabb tapasztalatokat, folyamatosan fenntartjuk a konzisztenciát és a koherenciát. Nemcsak a megfigyeléseink elméletterheltek, hanem e folyamatban az elméleteink is

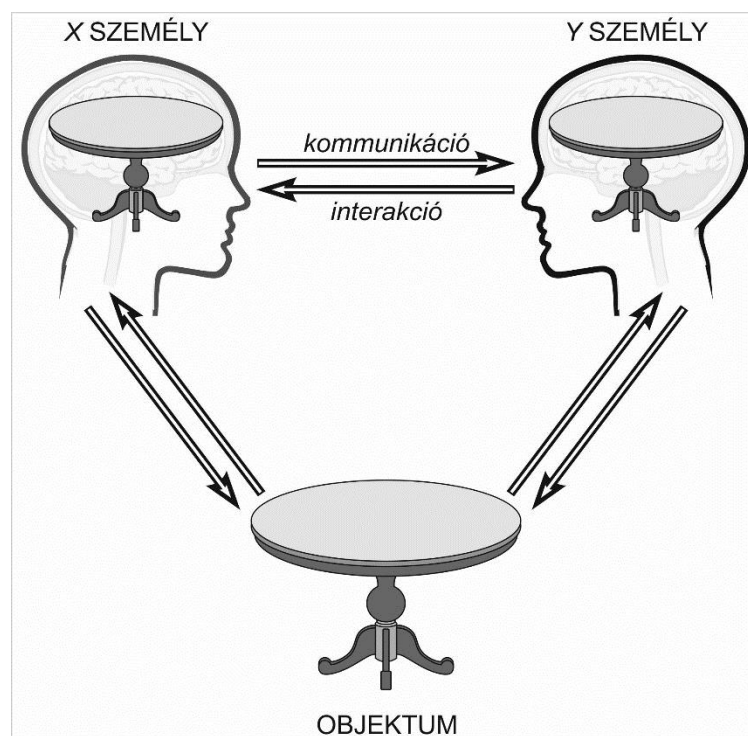
megfigyelésterheltek (Barnes, Bloor, Henry 2002: 4. fejezet). A természettudományokban is a meglévő elméletek és hipotézisek (előzetes hitek) és a kísérletek során szerzett tapasztalatok *eredője* az új tudás (meggyőződés). Az előzetes tudás és a tapasztalás más értelemben is „összetartozik”: az előzetes tudásnak (elméleteknek) megfelelő kísérleteket végzik el, és az azok során előállított tények az elméleteket szolgálják (az esetleges cáfolat is arra vonatkozik és nem a valóságra). A tudományos kutatás folyamata, annak minden eleme is társadalmi-politikai kontextusba ágyazott (lásd Karin Knorr-Cetina munkáit). Gondoljunk csak arra, hogy társadalmilag és politikailag meghatározott, hogy egy adott országban és időben milyen kutatásra írnak ki támogatási pályázatot, azt miért éppen az adott intézmény, kutatócsoport nyeri el, ott milyen a meglévő tudás és a nemzetközi kapcsolatrendszer, milyen a műszerezettség stb. E folyamat társadalmi szinten is hasonlóan működik. A fejlesztéspolitikában is általában a társadalmilag korábban elsajátított és elfogadott problémamegoldásokat próbáljuk alkalmazni a jelen helyzetben, ami politikai, intézményi és gazdasági útfüggőséget is eredményez (Mantzavinos, Nort, Shaiq 2003). Tehát az új megoldások kialakítását is a kognitív, a társadalmi szférában kell kezdeni.

„A valóság mindig „bonyolultabb annál, mint amit beilleszthetünk mindenkor fogalmi sémáinkba és elméleti rendszereinkbe. [...] A természetet mindig szűrni, egyszerűsíteni, megfelelően szétválogatni és okosan értelmezni kell ahhoz, hogy képesek legyünk megragadni. Mivel ezt a komplexitást relatív egyszerűségekre kell redukálni, ezért a természetet mindig többféleképpen tudjuk reprezentálni. Hogy hogyan egyszerűsítjük, milyen közelítéseket és szelekciókat választunk, azt nem a (nemszociális) természet diktálja. Ezeket a folyamatokat, melyek kollektív teljesítmények, teljesen a megismerő szubjektum tulajdonságaira kell visszautalni.” (David Bloort idézi Gulyás et al. 2013:127.)

Donald Davidson (2001; Boros 2004) „háromszögelés elve” (4. ábra) azon alapul, hogyha legalább két ágens (két nézőpont) egyformán reagál a külső ingerekre/ okokra, akkor egymás reakcióit is figyelembe véve kialakul a közös világuk. E megismerési folyamatban fontos szerepet játszanak a „szimilaritási standardok” és a nyelvi kommunikáció, hiszen a közös hitek oka, igazságtartalma a nyelv segítségével azonosítható, így a kapott közös hit is társadalmi jellegű. Ha a hasonló ingerekre a társadalom sok tagjában hasonló válaszok születnek, és a köztük lévő kommunikáció segítségével kiszűrődnek a belső torzító tényezők, akkor ez a folyamat biztosít egy társadalmi elfoga-

dottságot (társadalmi objektivitást). A hasonló ingerekre hasonló reakciók standardizált elfogadása (pl. az asztal megnevezése) a tartalmat objektívként teszi elfogadhatóvá. Így az interszubjektívitás válik az objektivitás forrásává. Davidson szubjektív módon teszi hozzáférhetővé az objektív tartalmat, modelljében egyszerre érvényesíti a korrespondencia- és a koherenciaszabályt. A nyelvi kommunikáció a kontextualizáló retorizáláson keresztül teszi hozzáférhetővé a konkrét valóságelemet. Ebben az értelemben a dolgokról kialakult idea/kép nem „önazonos”, hanem „differencia által fertőzött”.

4. ábra
Interszubjektív objektivitás, Davidson „háromszögelés elve”

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

„...kizárólag a szociális interakció, a háromszögelés képes megmagyarázni, hogy tapasztalataink miképpen adhatnak specifikus tartalmat gondolatainknak. Más emberek nélkül, akikkel osztozhatunk egy közös környezetre adott válaszreakcióinkban, nem válaszolható meg a kérdés, hogy a világban mi az, amire válaszreakcióink vonatkoznak. Ez a probléma szoros kapcsolatban áll az ok fogalmának többértelműségével. Lényegi feltétel, hogy feloldjuk ezeket a többértelműségeket, mivel a legegyszerűbb esetekben éppen az adja egy-egy hit tartalmát, ami az adott hitet okozza.” (Davidson 2001:128; idézi: Szolcsányi 2004:146.)

Mannheim Károly (1996) az Ideológia és utópia című könyvében külön fejezetet szán annak, hogy „A megismerés maga is politikailag és társadalmilag meghatározott”. A világot mindig csak a saját tudatomon (intencionalitás, tudás, intenció stb.) keresztül, a jelen lévő tapasztalati mezőn belül – aminek magam is részese vagyok – tudom „eltorzulva” szemlélni (Marleau-Ponty). Ez a sajátos szemüvegen keresztül való „homályos” látás nem zárja ki a reális valóság létét, csak a megismerés módjára utal. A társadalmi jelenségek megismerésére (a tapasztalatokra, az élményre) és a reflexióra hat a megismerő személye (neme, életkora, intellektuális adottságai, iskolázottsága, vallása, meggyőződése stb.), a társadalmi (kulturális, politikai) és a gazdasági környezete, a hely, ahol él, a tér, aminek maga is alkotója/alakítója.

A megismerés a tudatos értelem és a megismerés tárgya közötti kölcsönhatás folyamata, amelyre hat a környezet. Jean Piaget Kant nyomán született genetikai ismeretelmélete szerint, ami megérint bennünket a világból, az hozzáidomul ahhoz, ami a fejünkben van, és ami a fejünkben van, az hozzáidomul az új információkhoz. Az alkalmazkodás (adaptáció) az egyben asszimiláció (akkomodáció) is (Piaget 1993). A tudat és a megismerés tárgya kölcsönösen feltételezik egymást, ebben az értelemben összetartoznak. (Már Johann Gottlieb Fichte-nél is ezzel találkozunk.) Hilary Putman úgy fogalmaz, hogy a tudat és a világ közösen hozzák létre a tudatot és a világot. A megismerés tárgya is formálja tudatunkat, fogalmaink nem a semmiről szólnak (Latour 1999/b). A latouri nézetrendszerben a tárgyak nem csak mint „társadalmi konstrukciók” szerepelnek, hanem annál többről van szó. A dolgok közvetlenül közreműködnek a társadalmi-természeti együttesek konstruálásban („co-construction”). Latour munkatársa Michel Callon (1986) gyakran idézett példán (francia halászat) mutatja be, hogy konkrét cselekvésekben miként kombinálódnak az emberi és a nem emberi tényezők relációi, hogyan függnek kölcsönösen össze a különféle szerepkörök. A David Bloor nevével fémjelzett Edinburgh-i Iskola tudományszociológia-megközelítése úgy próbálja elkerülni a humán tudományok túlzott idealizmusát, hogy a megismerés és a valóság között oksági interakciókat tételez fel. A körülöttünk lévő materiális világ a megfigyelés „nyílásán és csatornáján” keresztül érzékelteti jelenlétét (Barnes, Bloor, Henry 2002:31.).

A kiterjedés nélküli tudat formailag nem jelenik meg téri módon, de mégis sok szálon térhez kötött. A téri módon létező fizikai test megnyilvánulása, és rendelkezik a

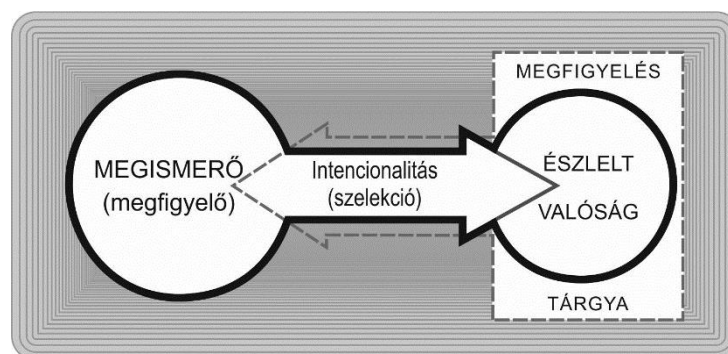
téri módon való gondolkodás a priorijával, a térszemlélettel. De ez, a háromdimenziós látásmódtól eltekintve nagyon különböző lehet, már csak azért is, mert az Én a saját tapasztalataival, tudáskészletével és intencionalitásával áll a középpontjában. Én itt és most meghatározza, hogy milyen helyet foglallok el a különféle elrendeződésekben és azt miként élem meg, ez a „perspektíva” rendezi el a külső valóságot (helyek értelmes rendszere). A szemléleti tér potenciónalisán határtalan, de aktuálisán mindig véges, valamire, gyakran lokalizált jelenségekre irányuló. A tudott tereknek van perspektivikus aspektusa, de lehatároltak. E határok többnyire nem tudatosak (nem reflektál erre), hanem másodlagos megfigyeléssel tárhatóak fel.

A (racionalista) konstruktivista modellben (5. ábra) a megismerő és a megismerés tárgya *együtthatásban* alkot egy egységet a környezetében/szituációban. (Ezzel oldható fel a mentalitás és a fizikai valóság kettőssége, a kartéziánus dualizmus.) Az objektum, a róla alkotott tudás és a környezet/szituáció, amelyben az objektum meghatározásra kerül, elválaszthatatlan egymástól. A megismerő és a megismerés tárgya téri léten belül találkozik egymással a megismerés folyamatában. A komplex környezet (az 5. ábrán a szürke tartomány) hat az érzékelés és a megismerés folyamatára (nem egyszerű keret, hanem többnyire ismeretlen hatásmechanizmuson keresztül konstituáló elem), de a cselekvő (megismerő) az aktív kezdeményező. A megfigyelő „ragadja meg”, ami tőle függetlenül előtte van, és a fejében megalkotja, megkonstruálja a megismerés tárgyát „abból ami van”, abból az információból, ami a megismerés tárgyának a hatására benne keletkezik. A megkonstruálásnak az egyik nyersanyaga, csak az egyik konstituáló eleme a szubjektum, de része van benne a megfigyelés tárgyának, és ezeken kívül még sok más közvetítő elem is hozzájárulhat (vizsgálati eszköz, befogadó társadalmi közeg stb.) a keletkező tudásunkhoz.²³ Az objektumokat a megismerés folyamata különíti el a környezetétől, és adja meg az adott megközelítésből fakadó ismertetőjegyeket. A megismerés objektuma gyakorlatilag elválaszthatatlan a róla alkotott és társadalmilag elfogadott előzetes tudáshálótól, amelyben az objektum meghatározásra kerül. „Az agyunkban lévő struktúrákat kivetítjük a világra. Fordítva pedig, ilyen struktúrák – a világgal kialakított hosszú interakció révén – beépültek az agyunkba. ... Mi strukturáljuk tereinket, tereink pedig strukturálnak bennünket” (Farkas 2003:181.). Joas (1996) a

²³ Szemléletem e miatt nem radikális konstruktivista. Nemcsak elismerem a tőlünk független valóság létét, hanem a megtapasztalt valóság interpretációjára hatással van a megismerés tárgya és eszköze.

megismerés folyamatához hozzáteszi a „spontán autentikus önkifejezést”, a „cselekvő kreativitását” a folyamatos önreflexiót.

5. ábra
A megismerés folyamatának (nem radikális) konstruktivista modellje
(tudat-tárgy korreláció, a fenomén keletkezése)

Forrás: Faragó 2013/a:11. o. módosított változata.

A „tárgyorientált ontológia” (angol rövidítése: OOO, Graham Harman, Levi R. Bryant) visszautasítja a kanti kopernikuszi fordulatot, miszerint a világról való tudásunk (ismereteink) az a priori szemléletünknek megfelelően alakul, a megismerésben a tárgyak alkalmazkodnak a megismerő elméhez. Túlzott leegyszerűsítésnek tartják, hogy a filozófia a vizsgálódásait leszűkíti az ember és a világ (tárgyak) közötti aszimmetrikus kapcsolatra. A tárgyak tulajdonságai a megismerés folyamatában részlegesen megragadhatóak, nem csupán a megismerő kreációi (Nicolai Hartmann). Véleményem szerint azzal, hogy vizsgálatainkat nagyon helyesen kiterjesztjük a dolgok közötti kapcsolatokra is, és a tárgyakat, a technikákat, azok kollektivitásait cselekvőképességgel ruházzuk fel és elismerjük, hogy hozzájárulnának a történésekhez, még nem kapunk teljesen új/más képet a megismerés folyamatáról. A tárgyak egymással való találkozásának a leírása (fordításokon, nem direkt információkon keresztül [Harman 2002]) inkább csak a már ismert ember–tárgy viszonyának a kiterjesztését, adaptálását jelenti minden létező kapcsolatára. Fogadjuk el, hogy bármely entitás a saját jogán kiküszöbölhetetlen, ontológiai értelemben nincs különbség az ember, más élőlények és a tárgyak között, de akkor is kitűnik az emberi megismerési folyamat a létezők közötti kapcsolatokról. Nincs szükség az emberi lét elsőbbségének a hirdetéséhez ahhoz, hogy mást lássunk a kő és a ráhulló esőcsepp kapcsolatában, mint ennek emberi interpretációjában. A tárgy-

orientált ontológia is „beismeri”, hogy „a tárgyak belső világa az ember számára megismerhetetlen” (Herman 2002), és Hartmann (Stegmüller 1989) is csak a létező dolgok *részleges* fogalmi megragadhatóságáról ír. Ugyanakkor el kell ismernünk azt is, hogy a valóság, a megismerés tárgya hatással van a bennünk kialakuló képre. Az érzékszerveink által felfogható tulajdonságok a valóságnak is részei.

A megismerés folyamatában a megismerő és a megismerés tárgya között viszony jön létre. *A megismerő és a megismerés tárgya is téri módon létezik, így a megismerés is térszemléletben történik.* A téri jelenségek, mint például a kiterjedés és a távolság, hozzátartoznak a világban való létünk módjához (Heidegger: „létállapot”), és a tájékozódás és a világ tériségének az elgondolásához pedig kell a szubjektum (Kant). A mindenkor megmutatkozó tér *sajátossága* kötődik a megismerő és a „megismert” sajátosságaihoz.

A megismerés, az észlelt valóság a megismerő létében megalapozott, önmaga annak „mértéke” (Cassirer 2009), de ez csak az egyik oldala a megismerés folyamatának, a másik oldal a tárgyához kötődik (Nicolai Hartmann, Bruno Latour) és a valóságról való ismeretek *e kölcsönhatás folyamatában* konstruálódnak. A történeti-kulturális kontextusban kialakított értelmezési keretnek („viszonyfogalmaknak”, komplex fogalmi struktúráknak) aktív szerepe van a megismerésben. Valamilyen előfeltevések alapján mi választjuk ki a megfigyelés tárgyát, és ahogyan és amilyen eszközökkel megfigyeljük azt, az hat az általunk felépített ismeretekre, tudásra. „Egy tárgy megalkotása, illetve a tárgy helyes képzetének megalkotása és tökéletes megértésének a gyakorlata egy és ugyanaz az oszthatatlan folyamat” (Feyerabend 2002:50.). Latour a megismerés objektumának és a szubjektum és objektum közötti közvetítők (aktánsok) hálózatának (elméletek, eszközök, technológiák) is nagyobb szerepet ad radikális elméletében. A dolgok a közvetítőkön keresztül szólnak, jutnak el a megismerőhöz, és aktív szerepük van a végső kép kialakításában. De e folyamatot magába foglaló emberi és nem emberi elemekből álló környezet is hat a kialakuló képre. (Latour felhívja a figyelmet arra, hogy „torzulást” nem csak a szubjektum, hanem a fizikai/természeti valóság is okozhatja. Ha ugyanarról a mozdulatlan tájrészletről ugyanazzal a technikával készítünk fotót ragyogó napsütésben, az más lesz, mint borús őszi időben.)

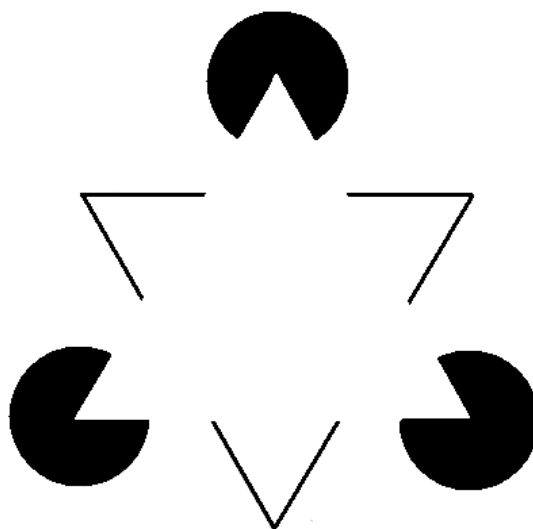
Ebben az értelmezési keretben *a valóság konstrukciója jelenti* (ez a hozzáférhető, ez áll rendelkezésünkre) *az objektív valóságot*, ebben élünk, ezzel dolgozunk. Ennek

kritikája kapcsolódik a „reprezentációvitához”, amely arra utal, hogy e nézetben összekeveredik a természet és annak reprezentációja, az ismeretelméleti és a lételméleti kérdések. De nem arról van szó, hogy a dolgok, a természet és azok reprezentációi ugyanazok lennének, hanem arról, hogy a napi praxisban csak ez áll rendelkezésre, ez az emberek motivációinak, cselekedeteinek az alapja, így pl. a tervezés során ezekkel lehet és kell számolnunk. Nem tartozik a tervezői vizsgálat tárgyába, a tervezői kompetenciába, hogy minden állítás (pl. lakossági, politikusi vélemény) tudományosan igazolt-e. A tervezés során a kívánatos események megtervezéséhez a fejekben kialakult képekre és a „kemény tényekre” egyaránt alapozni kell, egyszerre van szükség az idealizmusra és az empirizmusra. A szubjektív tudást, a hitek keletkezését is lehet empirikus módon vizsgálni (módszertani empirizmus). A lehetséges jövőképekből történő választás csak a legkritikább esetben vezethető vissza a természettudományok által feltárt okokra.²⁴ Legtöbbször tudományosan (empirikusan) igazolt és hitre/meggyőződésre/elkötelezettségre alapuló vélekedések együttese képezik a döntési helyzeteket.

Konstruktivista megközelítésben nincs értelem vagy érdek nélküli valóság, így tér sem. A magában való dolgokat is interpretálva, érdekekkel, szándékokkal áthatva fogjuk fel. Konstruktivista szemléletben mi tesszük a dolgokat azzá, amik, úgy tesszük valóságossá, hogy *hozzátesszük az értelmet, a potenciális funkcióját*, azaz megkonstruáljuk azokat. A tér vizsgálatakor is valami előzetesen feltételezett (tudott) struktúrát vetünk össze az általunk választott valósággal. A térről való (új) ismeretünket az előzetes tudásunk és az új ismereteink (percepció, átvett tudás) értékelésének eredőjeként hozzuk létre. A magánvalót is értelem-összefüggésében rendezzük, tapasztalatszerzés és interpretáció révén sajátítjuk el. Az *értelmes tér* nem önmagában létezik, hanem a dolgok és cselekvések által. A megismerhető, a megtapasztalható tér csak az értelem-összefüggésben, csak az életvilágban betöltött funkciójának megfelelően valóságos, amit csak belülről, a „világban élve/lakva” tudunk megismerni. A természet, a magában való dolgok csak egyfajta potenciált jelentenek; számunkra nem önmagukban valóságosak, hanem értékeinkkel együtt jelentik az életvilágunkat.

²⁴ Legtöbbször nem abban az egyszerű helyzetben vagyunk, hogy azt döntjük el, „hogy vannak-e elefántok a teremben” (Sokal és Bricmont 1998:91. példája), hanem többségi vélekedés/meggyőződés is lehet a cselekvés alapja. Megjegyzendő, hogy egyes megközelítések – pl. a sokat kritizált cselekvőhálózat-elmélet (Latour) – szerint a természet (ill. dolgok, természeti folyamatok) a cselekvési rendszereknek nem passzív elemei, hanem egyenrangú alakítói, tehát a szubjektumokkal azonos ontológiai státusúak.

6. ábra
Kanizsa-háromszög

Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Optikai_csalódás

A térben elkülönülő dolgokat általában nem önmagukban tekintjük, érzékeljük, hanem „elrendeződésükben” (6. ábra). Amit érzékelünk, az a dolgok és „a dolgok közötti térközök” (Löw [2008] hivatkozva: Böhme 1995:94 és Merleau-Ponty 1989:35.).²⁵ Ezek a felismerések rávilágítanak a térkonstruálás érzékelési, észlelési aspektusának a fontosságára, és felhívja a figyelmet a kontextus fontosságára. „...a tér mindennapi konstruálása magába foglalja az észlelést, amely a társadalmi javak és más emberek külső hatásain és a konstruáló érzékelési aktivitásán alapulnak. Nem mondhatjuk, hogy az érzékelés közvetlen” (Löw 2008:41.). Az érzékelés nagymértékben szelekciós és konstruktív folyamat (Luhmann 2010) és többszörösen prestrukturált. A teret mint megismerendőt „minden konkrét szituációban újból és másképp kell érteni”, mert állandóan változó horizontját *az értelmező és a konkrét értelmezési körülmények adják*. Az észlelés az egy állandóan változó világra irányul, amelynek magunk is részesei vagyunk. Az érzetekkel és a változó értelemmel hozzuk létre a tárgyakat. A világ csak a világban pozíciót elfoglaló „megtestesült szubjektum” számára tárulhat fel (Merleau-Ponty).

Nemcsak a tárgyakról kialakult képeket, hanem a komplex entitásokat is így ismerjük meg, ilyen módon konstruáljuk meg saját magunk számára. Amikor például megvizsgálunk egy konkrét várost, akkor előzetes fogalmaink, feltételezéseink (korábbi

²⁵ Erről mindenki maga is meggyőződhet az interneten található ábrák segítségével. (Pl. a <http://optika.hu/magazin/csal/csal.htm> ábrák némelyike.)

tapasztalataink, benyomásaink, a tanultak, normáink) alapján veszünk számba a tényezőket (szelektálunk), a fizikai (természeti és művi/műszaki) és társadalmi tényezőkről kialakult benyomásokból építjük fel magunkban a várost. Ezt a konstruált képet (tervező kollégákkal, képviselőkkel, lakossággal) egyeztetve, a kommunikáció során a szubjektív benyomásainkat másokkal ütköztetve alakítjuk tovább a városról kialakított ismereteinket.

Tehát ismeretelméleti megközelítésben a tér nem egy értelem nélküli változatlan matéria, hanem egy *állandóan (újra)konstruálódó jelentéssel megtöltött relacionális háló*. Nem önmagában, mint a magánvaló része, ismerhető meg, hanem sokkal inkább a létrehozásának és az értelemadásnak²⁶ (ontológiai és ismeretelméleti) *folyamata és a hatásmechanizmusa (cselekvéskontextus) jellemzi*. Nem különíthetők el a relációk/viszonyok és az összekötött entitások egymástól, különösen nem a társadalmi konstrukció versus valóság-egyensúly-dichotómia alapján. Az életvilágban együtt vagyunk a dolgokkal, a társadalom és a természet együtt konstruálódik. A világ a maga heterogenitásban, mondhatnánk rendezetlenségében mozog, fluktuál, velünk együtt „él”. Amikor valamilyen intencionitással felé fordulunk, akkor a szándékunknak, a tudásunknak, a rendelkezésünkre álló fogalmaknak és eszközöknek megfelelően rendet viszünk annak egy részébe, kiválasztunk elemeket, határokat húzunk, valós és vélt törvényszerűségeket tételezünk fel, azaz *megkonstruáljuk a tér egy lehetséges darabját*. Ez a nagyon sok lehetőséget magába foglaló *konstruálási folyamat, a valóság és a szubjektum összekapcsolódása* meghatározó a végeredmény, a bekövetkező esemény, a világ alakulása szempontjából. Ez biztosítja a vég nélküli változatosság lehetőségét. A struktúra, a rend, azaz a működő tér a szubjektumon, a társadalmon keresztül a helyi praxisban hat, ott manifesztálódik, de mint több helyen hangsúlyozom, nem egy a sok más létező szubsztancia között, és pláne nem determinisztikusan ható tényező. A sok tekintetben meghatározatlan, mindig befejezetlen világunkban észlelésünk tárgya mindig új jelentésben tűnik fel, így a tér értelmezése is örökké nyitott marad.

²⁶ Az értelemadás a gondolatokban, a kommunikációban történő utalástöbbletre utal.

3. Társadalmi konstruktivizmus

A konstruktivizmust azért tárgyalom részletesebben, mint a többi megalapozó (fenomenológia, egzisztencializmus, pragmatizmus stb.) filozófiai és szociológiai nézetet, mert számos kortárs releváns nézetet integrál, és az autopoieszis koncepciója teljesen új megvilágításba helyez térelméleti alapkérdéseket (pl. téregységek határa, működése). Az autopoieszis jól kapcsolódik az evolúciós közgazdaságtan rendszerszintű önszerveződési és a részrendszerek koevolúciós kapcsolati koncepciójához is. Továbbá a térelmélet számára kitüntetett jelentőségű, hogy miként adjuk a „téri rendszert”, a „formát” a világhoz, az értelem miként strukturálja azt (történeti-kulturális a priori), és pragmatizmusa különösen előnyös a tervezés számára.

A „tér társadalmi/szociális konstrukció”²⁷ szlogenszerű kifejezés, ma már olyan széles körben használatos, hogy a jelentése, értelmezési köre alig behatárolható. A kapcsolódó fogalmak a társadalomföldrajzba és általában a tértudományokba nem a biológiából és neurofiziológiából, de nem is a filozófiából, hanem a szociológia közvetítésével kerültek. A nemzetközi tértudományokban a konstruktivista megközelítés jó ideje széles körben elfogadott (pl. Paasi 1991, 2010, Massey 2005), és a hazai szakirodalomban is egyre több *utalás* található a konstruktivista irányzatra, a térkonstruálásra (Benedek 2010, Faragó 2005, 2010/b, 2012, Fábíán 2012, Kovách 2012, Probáld 2007, Varró 2004), de nem tárgyalják részleteiben annak elméleti alapjait, és nem használják ki az autopoietikus zárt (önszabályozó) rendszerek adaptálásában rejlő lehetőségeket. (Én kísérletet tettem a részletesebb bemutatásra, amely egyben az itteni tárgyalás alapjául is szolgált [Faragó 2013/a].)

A konstrukció valaminek a szerkezete, felépítése, *a konstruálás ennek elgondolása (kitalálása), megtervezése és létrehozása.*²⁸ A konstruktivizmus a filozófiában és a

²⁷ A német filozófiai munkákban inkább a társadalmi (Sozialität), míg a szociológiában inkább a „szocialitás” (Gesellschaft) kifejezést használják. A szocialitás a társiasságra utal, amely különbözik a társadalmiság fogalmától. A szociális tágabb jelentéstartalommal bír, melynek csak egy alelete a társadalom. Luhmann-nál a szocialitás, illetve a szociális rendszer a tágabb kategória, melybe beletartozik minden szociális jelenség, s ennek csak egyik alelete a társadalom, amin kívül ide tartoznak még a szervezetek, az interakciók és a tiltakozó mozgalmak is.

²⁸ A geometriában a bizonyítási eljárásokat nevezték konstrukcióknak. A XX. században a művészettörténetben, az építészetben és a zenében nagyon modern, progresszív irányzatokat képviselt a konstruktivizmus. A képzőművészetben a konstruktivizmus névadója Vlagyimir Tatlin orosz képzőművész volt (1915), aki még a hagyományos értelemben használta a fogalmat és az absztrakt háromdimenziós térbeni alkotások konstruálását jelölte vele. Marcel Duchamp már a radikális konstruktivizmus alapelveinek megfelelően fogalmazott, amikor kifejtette, hogy a műalkotás a néző szemében (F. L.: értsd fejében) keletkezik. Az is egyértelmű, hogy egy műalkotás értéke, művészettörténeti jelentősége nem ön-

pszichológiában elsősorban a tudás és a tanulás egyik ismeretelméleti (kognitív elméleti) eszmei irányzata (pl. Ernst von Glasersfeld, Jean Piaget, Paul Watzlawick). Filozófiai, ismeretelméleti gyökerei egészen az ókorig nyúlnak vissza. A matematikában közvetlen elődnek tekinthető Paul Lorenzen, aki a konstruktív logika létrehozója. Megszokták különböztetni az ismeretelméleti, a tudományszociológiai, a biológiai, a neurofiziológiai, a szociál- és egyéb konstruktivizmusokat. Más megközelítésben a kulturális, a radikális és a kritikai konstruktivizmust. Ezekben a *közös vonás a hasonló ismeretelméleti alapfeltevések, hogy az ismereteink és a tudomány emberi tevékenység eredménye*. Létezik a radikális konstruktivizmus és vannak árnyaltabb válfajai.

„A radikális konstruktivizmus ... elsősorban azért *radikális*, mert szakít a konvencióval, és olyan ismeretelméletet fejleszt ki, amelyben az ismeret többé nem az »objektív« ontológiai valóságot érinti, hanem kizárólag az átélésünk világában lévő tapasztalatok rendjét és organizációját. A radikális konstruktivista egyszer s mindenkorra megtagadta a »metafizikai realizmust«, és teljes egészében Piaget-vel ért egyet, amikor azt mondja: »Az intelligencia önmagát szervezve szervezi a világot«” (Glaserfeld 1996:97.).

Az általam is képviselt (nem radikális, vagy másképpen radikális) konstruktivista irányzatok „megengedőbbek” a külső valóság, a természet, a dolgok kapcsán: *a dolgok, a természet is jelentős szerepet kap a tudás, az elméletek konstruálási folyamatában*. Amikor egy dologról, egy tényről mondjuk, hogy konstruált, akkor abban *az emberi tényező fontos szerepet kap*, azaz önmagában az objektív valóság elemei nem biztos, hogy ugyanúgy kapcsolódnak össze. Ebben az értelemben – értelmezésemben – a *társadalmi konstruktivizmus* azt jelenti, hogy *mi emberek közrejátsszunk abban, ahogyan a valóság számunkra létrejön, a társadalom az, amelyben a „valóság felépül”*; a nem társadalmi tényezőket bizonyos eszközökkel és a működés során az emberek közreműködésével „rakjuk össze” („assemble”), és azok mások is lehetnének, az események másként is alakulhatnának (Latour 2005). Latour a nem emberi tényezőknek és a közvetítőknek kifejezetten fontos szerepet tulajdonít a konstruálás folyamatában. Ezzel együtt is fenntarthatjuk, hogy „Az ismert világ egy kulturális objektum, egy olyan

magában, nem tárgyi mivoltában van, hanem a befogadó társadalmi közegben, a mindenkor társadalmi megítélésben gyökerezik, sőt a társadalmi tudatban létezik. És ez igaz minden árura is: nem egyszerűen a használati értéke, vagy az újraelőállítási költségei határozzák meg alapvetően az árakat, ahogyan Marx A tőkében kifejti, hanem az társadalmilag sokkal több tényező (presztízs, divat stb.) által meghatározott.

világ, amely nyelvünkben és gyakorlatainkban testesül meg és kerül azonosításra” (Knorr-Cetina 1983:136.).

A szociológiában is széles körű irodalma van a társadalmi konstrukcionizmusnak vagy a szociálkonstruktivizmusnak (Peter L. Berger, Bruno Latour, Thomas Luckmann, Niklas Luhmann, Andrew Sayer, John R. Searle stb.). A szociológiai konstruktivista elméleteknek is megkülönböztetjük a gyenge és erős ágait (weak and strong constructionism) attól függően, hogy különbséget tesznek-e a nyers („brute”) és a társadalmi tények („institutional facts”, „social reality”) között, vagy mindent metafizikainak tekintenek. A szociológiai konstruktivista eszmeáramlat alapvetően a „társadalmi/szociális”²⁹ összekapcsolódás, intézményesülés és a legitimáció folyamatára, a társadalmi rend kialakulására és működésére teszi a hangsúlyt.

Karácsony András (Cs. Kiss, Karácsony 1994) a konstruktivizmuson belül a következő áramlatokat különbözteti meg:

- *Társadalmi (fenomenológiai) konstruktivizmus:* a valóság társadalmi konstrukció (Berger, Luckmann 1998), nincs az embertől független státusa. A tényállítások emberi produktumok (Alfred Schütz).
- *Ismeretelméleti konstruktivizmus:* elsősorban az élet autopoetikus szerveződésére (Humberto Maturana) és a kognitív pszichológiára (Jean Piaget) épül. A kognitív valóság a számunkra egyetlen létező világ, a megismerés új „létterület”. Központi kérdés, hogyan történik az ismeretszerzés. Csak azt tudhatjuk, hogy mi a megfigyelő által tapasztalt valóság struktúrája.
- *Empirikus konstruktivizmus:* a konstruálás folyamatát, „masinériáit” kutatja, hogyan hozzuk létre a valóságot a praxisban. A valóság nem pusztán fikció, mert az adott kontextusban empirikusan elemezhető. A társadalmi világ elemezhetősége áll a középpontban.

A konstruálást, a konstruktivizmust leggyakrabban a társadalmi (vagy szociális) állandó jelzővel látják el (Berger, Luckmann 1998, Sismondo 1993, Hacking 1999), de Bruno Latour az 1980-as évek második felétől ezt a jelzőt elhagyta. Latour ezzel arra utalt, hogy a konstruálás folyamatában sok tényező együttesen vesz részt. A „konstruált termék” (tudományos tény, épület stb.) nem csak a megfigyelő, nem csak a társadalmi

²⁹ Luhmann elkülöníti a társadalom és a szocialitás fogalmát (németül Gesellschaft illetve Sozialität). A szocialitás a tágabb értelmű, minden szociális jelenséget tartalmaz (szervezetek, interakciók, tiltakozó mozgalmak).

cselekvés eredménye, hanem sok előzetesen meglévő „nyersanyagból” (előzetes tudás, dolgok, technológia stb.) áll össze („assembling”). De én Latour ellenvetése ellenére is fontosnak tartom hozzátenni, hogy ez mindenképpen társadalmi folyamat, mert a hipotézisek, az elméleti keretek, a cselekvések megtervezése, a megvalósítás, a konstruálás végterméke is társadalmi kontextusban létezik még akkor is, ha közvetlenül közrejátszanak benne a dolgok is.

A konstruktivizmus tagadja a metafizikai realizmust, a valóság ábrázolása, a világ rekonstruálása helyébe annak megkonstruálását állítja. Nem azt keresi, hogy milyen a világ valójában, hanem *a világ megélésének a rendjét* (tereit, struktúráit) kutatja. Glasersfeld (pl. 1996) gyakran hivatkozik Giovanni Battista Vicóra (1710), aki kifejtette, hogy *az ember csak azt tudja megérteni, amit maga hozott létre, amit maga konstruált*. A problémákat nem a dolgok vetik fel, minden tudományos ismeret valamilyen kérdésre adott válasz. A tudományos elméletek és a kísérletek szimbiózisában a kísérleti adatok az elméleteket szolgálják (Pickering 1984). A társadalmi konstruktivizmus nem a valóság létét kérdőjelezi meg, hanem folytatja a több mint kétezer éves szellemi irányzatot, miszerint *az objektíve létező világ a maga teljességében nem megismerhető*, az emberi elme nem képes visszatükrözni/leképezni a tőlünk független reális világot, hanem *a folyamatosan alakuló tapasztalataink alapján mi emberek konstruáljuk meg saját világunkat*. E konstruálási folyamatot biológiai és neurofiziológiai tudományos kutatások is leírták (pl. Humberto Maturana, Gerhard Roth, Francesco Varela).

E gondolkodás tudásszociológiai összefoglalóját adja Berger és Luckmann (1998). Könyvük címe jól összefoglalja a lényegét: *A valóság társadalmi felépítése. Számunkra az észleléskor konstruált világ a valóságos*, abban az értelemben, hogy tapasztalatainkat ténylegesen ilyen módon szervezzük és mások is így tesznek, ezért mások is észlelik ugyanazokat a tárgyakat, mások is hasonló módon részesei a világnak, *a közös értelmezés a mi közös valóságunk* (Berger, Luckmann 1998, Heidegger 2001, Karácsony 1988). Ez azért nem vezet szélsőséges szubjektivizmushoz, mert a nevelés, a szocializáció, a közös társadalmi gyakorlatok megélése viszonylag „tartós és szabályos” és hasonló világ megkonstruálását teszi lehetővé mindenki számára. Szemléletmódunk, cselekedeteink a társadalmilag elfogadott, az általunk történelmileg „rögzített” világhoz illeszkednek. A szokásos, több embert érintő cselekvések *externalizálódnak, tárgyasul-*

nak és intézményesülnek, és ezeket objektív valóságként éljük meg, és megismerésük, használatuk hasonlatos a természeti világ megismeréséhez (Berger, Luckmann 1998).

A mindennapi használhatóság, a konkrét szituációban meghozandó választásaink szempontjából általában nem is szükséges feltétel az elméleti konstrukciók természet-tudományos objektivitása, az összefüggések, a működés minden részletének az ismerete. *Elégséges, hogy a gyakorlatban „működik” valami* (elmélet, algoritmus, intézmény stb.), azaz *alkalmas* a konkrét probléma megoldására, a konkrét cél elérésére, teljesíti funkcióját, használata nem ütközik gyakorlati nehézségekbe, nem lehetetlenül el a valóságban. De az, hogy valamivel meg tudunk oldani egy problémát, elérhetünk vele egy célt, az csupán azt bizonyítja, hogy *„fukcionálisan passzol”* az eszköz/módszer/intézmény, de nem ad bizonyosságot a megoldandó probléma minden részletéről, és lehet, hogy vannak más eszközök, akár jobbak is.

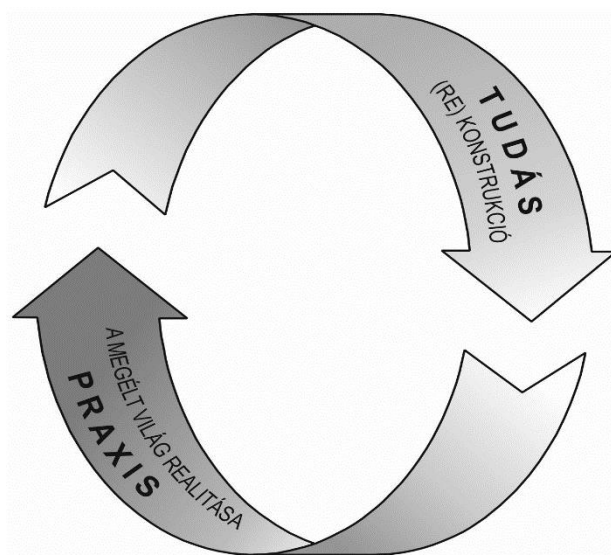
Például az adóbevételek növelése és a kiadások csökkentése is mérsékli a költségvetés hiányát. Ebből még nem tudható, hogy mi okozta a költségvetés hiányát. Az, hogy egy ortodox közgazdasági eszköz alkalmas lehet egy probléma megoldására, nem jelenti azt, hogy egy unortodox nem lehet az. Mindkettőt a gyakorlat újabb próbája tesztelheti, de nagy a valószínűsége, hogy az újabb eredmények is aluldetermináltak lesznek, így szándékaink és társadalmi elfogadottságuk alapján szelektálhatunk közülük. Vagy például attól, hogy elfogadjuk, hogy a jelenleg használatos mérési technikák alapján a GDP növekedése $x\%$, még különböző elméletekkel és empirikus adatsorokkal magyarázhatjuk ezt a „tényt”. Mindegyik lehetséges magyarázat rámutathat valós összefüggésekre, de teljes egészében nem vagyunk képesek leírni az ok-okozat-ok összefüggést.

A konstruktivizmus *módszertanilag empirista* abban az értelemben, hogy tudáskonstrukcióit állandóan *összeveti a külső környezettel*, állandóan *teszteli a tapasztalati* (az észlelt) világban (7. ábra). Tehát az elméletek igazságtartalma a megélt életvilágnak való megfelelésben, a problémamegoldó képességben, más tapasztalatokkal történő összevetésben „igazolódik”. Paul Karl Feyerabend (2002) elhíresült mondása (az „anything goes”, „bármilyen megteszi” dadaista tudományfilozófiája) sajátos interpretációt kap: *minden mehet/lehetséges, ami működik*. A mindennapjainkban az *egyetlen realitás* (szükségyszerűség) a mi közös világunk, ezért tudásunknak is ennek kell megfelelnie.

A realisták egyik legfőbb érve a konstruktivista elméletekkel szemben, hogy a valóság gyakran cáfolja az állításaikat (Koertge 1998). Ezt a kritikát úgy küszöbölik ki a

konstruktivisták, hogy állandóan tesztelik a tudáskonstrukcióikat a tapasztalati és a kommunikációs világban, és ha nem bizonyul hasznosnak vagy célszerűnek, akkor módosítják azt (körkörös tanulási folyamat, 7. ábra). Tehát nem már meglévő, elfogadott bizonyosságokra épít, hanem a konstruálás-megvalósítás folyamatában keres igazolását. *A valóság korlátozó képessége kiselejtezi a nem életképeseket*, amelyek nem „passzolnak” (Glaserfeld 1996). A tapasztalatok és a felfedezések kapcsán a rekonstrukció (reframing) során beépülnek az új ismeretek, módosul a belső struktúránk és szemléletmódunk, kitágul a konstruált világ. Ezzel az új konstrukciók tendenciájában közelebb kerülhetnek a valósághoz, alkalmasabbak lehetnek a problémamegoldásra, a célok elérésre. Ha sokszor sokak tapasztalata, élménye (összevetés, összehasonlítás) azonos, akkor azok viszonylag stabil építőköveivé válnak a világról kialakított tudáskonstrukcióinknak, még akkor is, ha az interszubjektivitásra épül. Az igaz–hamis diszjunkció is emberi megkülönböztetés (Luhmann 2006), ami nem a tőlünk független világhoz igazodik, hanem az ember által használt elméletekhez, módszerekhez. A tudományos elméletek igazolását sem a magában való világ (ontológiai értelemben vett valóság) végzi, hanem az emberek közötti kommunikációval történik.

7. ábra
A tudáskonstrukciók ellenőrzése, működése³⁰

Forrás: Faragó 2013/a:14.

³⁰ Így működnek és folyamatosan alakulnak a tudományos elméletek, az ideológiák, a társadalmi normák, a vallások, a hiedelmek, a különböző identitásokhoz tartozó önképek és a hétköznapi tudás is. Korábban kevesebb és dominánsabb nézetrendszerek váltották egymást, ma egyre színesebb a paletta, egyre több lehetséges elmélet van egymás mellett.

Glasersfeld (1996) a darwini evolúciós *haszonlattel szemlélteti* (nem igazolja) a tudáskonstrukciók működését és szelekcióját. Azok a fajok, amelyek túllépik a környezetük „megengedhetőségét”, kihalnak, de ebből mások (alkalmazkodók) túléléseinek pontos okaira nem derül fény, azaz a külső környezet (valóság) felel a kihalásért, de a túlélésért nem. A külső környezet lerombolhat egy működő rendszert, de tartósan nem tarthatja fenn az amúgy önfenntartásra képtelen rendszert. Ha például külső támogatásokból nem versenyképes, nem valós piaci igényekre épülő vállalkozást hozunk létre, akkor a támogatások megszűnésével megszűnik a vállalkozás is.

„...tudásunk akkor használható, releváns, életképes (...), ha helytáll a tapasztalati világgal szemben, és képessé tesz bennünket arra, hogy előrejelzésekbe bocsátkozzunk és bizonyos jelenségeket (azaz megjelenéseket, élményeket) megvalósítsunk vagy megakadályozzunk. Ha nem alkalmas erre a szolgálatra, akkor kérdésessé, megbízhatatlanná, használhatatlanná válik, s végül mint tévhit, elértéktelenedik. Ez azt jelenti, hogy funkcionális, pragmatista álláspontból kiindulva az eszméket, elméleteket és »természeti törvényeket« olyan struktúráknak tekintjük, amelyek állandóan ki vannak téve az élményvilágnak (amiből nyertük őket), és vagy továbbra is kitartunk mellette, vagy nem. Ha mármost egy ilyen kognitív struktúra esetleg mindmáig kitartott, akkor az nem többet és nem kevesebbet bizonyít, mint éppen azt, hogy azok között a körülmények között, amelyeket átéltünk és ezáltal meghatároztunk, azt teljesítette, amit elvártunk tőle. Logikusan tekintve azonban ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy most már tudjuk, milyen természetű az objektív világ; csupán azt jelenti, hogy tudunk egy járható utat egy célhoz, amit az általunk meghatározott körülmények között élményvilágunkban választottunk” (Glasersfeld 1996:96–97.).

A valóságkonstrukciók szertelenségének határt szabnak az emberek biológiai korlátai és „mesterséges” határai (Cs. Kiss, Karácsony 1994:26–27.). Az új konstrukciók általában nem veszítik el kapcsolatukat a meglévő tudással, a hagyományokkal, a „meglévő, kommunikatív rögzített értelemtartalmakkal”, valamilyen formában ezekhez csatlakoznak, így összehangolódnak.

A rendszerelméletekben (pl. Ludwig von Bertalanffy, Heinz von Forster, Niklas Luhmann) a nyitott rendszerek sokáig egyeduralkodó paradigmáját egyre inkább felváltja a *zárt rendszerek elmélete*, amelyben *a rendszer elhatárolódik környezetétől és csak strukturálisan – a belső működésén keresztül – kapcsolódik ahhoz*. A kibernetika, amely a külvilággal kölcsönhatásban álló rendszerek struktúráját és működési elveit

vizsgálja, hasonló utakon jár. A „másodrendű kibernetika” (Norbert Wiener) a megfigyelőt és a megfigyeltet egy közös rendszer részeinek tekinti és a hangsúlyt a köztük lévő kölcsönhatásra tette.

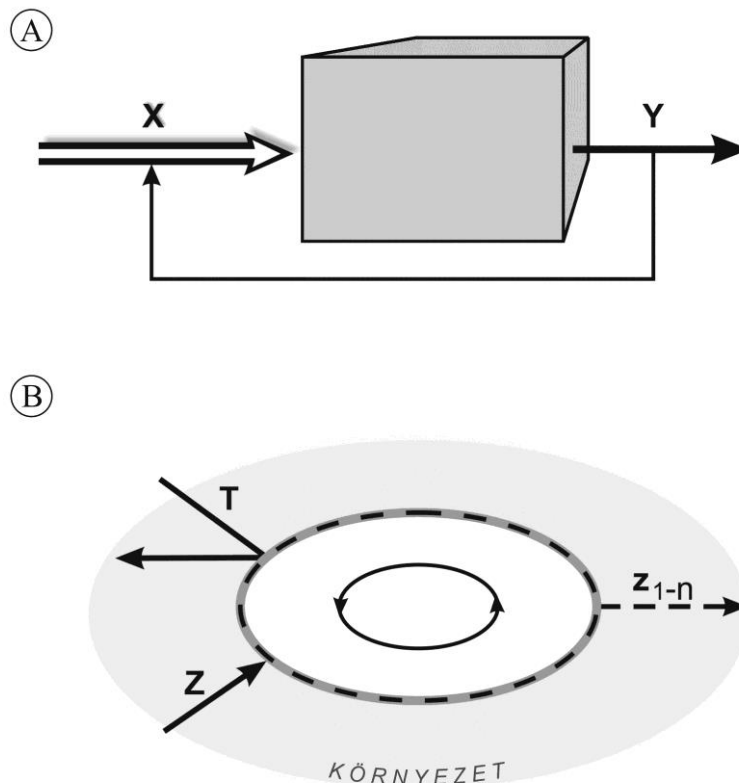
Az *autopoiézisz*³¹ (önszerveződés, önépítés) és *strukturális kapcsolódás* (structural drift, coupling) *tételeinek az adaptációját tartom a térelmélet szempontjából újító jelentőségűnek.* Az élet önfenntartó, önszervező folyamat, amely saját műveleteivel reprodukálja saját magát, és ráutalt környezetére, de attól csak áttételesen – a saját struktúráján/működésén keresztül megszűrve – és relatíve függ. E biológiai (organikus) rendszerekre vonatkozó tételeket számos neostrukturális elmélet is átvette (Varela, Thompson, Rosch 1991). Az autopoiézisz nem mint biológiai, hanem *mint elméleti koncepció* alkalmas arra, hogy a társadalmi egységek működését leírjuk (Mingers 2002). Azaz, a társadalmi egységeket (pl. helyi társadalom) is tekinthetjük autopoietikus önszerveződéseknek (Luhmann 2006), önfenntartó és önmódosító funkcionális rendszereknek, amelyeknek *saját, történetileg alakuló működési rendjük van,* és amelyek a környezetükkel olyan *kompatibilis* struktúrákat építhetnek ki, olyan programokat, cselekvéseket hajthatnak végre, amelyeket környezetük megenged. E rendszerek strukturális kapcsolódása nem a környezetre való érzéktelenséget jelenti, hanem egy olyan *szelekciós mechanizmus,* amely bizonyos hatásokat befogad, másokat kizár annak érdekében, hogy a számára fontos, az önfenntartást szolgáló lehetőségeket a rendszer értelmezni tudja.³² A belső világ viszonylag zárt és önálló, igazán feltárni csak belülről lehet. A külső hatások/kapcsolatok a strukturálisan kapcsolódó zárt rendszerek esetében a belső fejlődésére, a saját magatartásra hatnak és nem direkt változásokat indukálnak (8. ábra).

³¹ Humberto R. Maturánának (1981) az élő szervezetekre tett megállapítását általánosítva, az *önreferenciálisan zárt rendszereket* hívjuk autopoietikusnak. Az ilyen rendszereket alkotó elemeket önmaguk *hozzák létre* (poiézisz) és alakítják. Az összetartozás (egység) a rendszerből ered. Képesek megfigyelni és leírni önazonosságukat.

³² Luhmann (2006:115.) biológiai példát hoz e szelekcióra. Az agy csak azért képes feldolgozni a külső információkat, mert a szem és a fül csak a színek és a hangok bizonyos spektrumát közvetíti.

8. ábra

A triviális nyílt rendszer (A) és az autopoietikus zárt rendszer (B) működése

A allopoietikus gépszerű működés: **X** inputból kiszámítható módon mindig **Y** output lesz

B autopoietikus működési rendszer:

T hatást kizárja, nem fogadja be a rendszer, „leválik az ingerről”.

Z hatást interpretálja, adaptálja, transzformálja a rendszer és a mindenkor szituációnak megfelelően többféle (**z_{1-n}**) eredmény születhet. A külső irritációra belső változással reagál a rendszer.

Forrás: Faragó 2013/a:16. módosított változata.

Az allopoietikus nyitott gépszerű rendszerek kívülről, az inputokon keresztül generáltak, az inputok határozzák meg az outputokat (8/A ábra). Ezekben nincs belső értelem, nincs kommunikáció, nincsenek érdekeik, céljaik. A külső létrehozó, működtető számára a működés kiszámíthatósága, eredménye a fontos, a doboz belső működését ennek megfelelően alakította ki. Amíg a rendszer (8/A ábrán a dobozon belüli) működése változatlan, addig pontosan kiszámítható, hogy meghatározott inputokból milyen outputok lesznek. Ez az elsőrendű kibernetika működési elvén nyugvó elgondolás: a vizsgálat tárgya önmagában való, működése mindig ugyanolyan, a változás kívülről vezérelt és az eredmény előre kiszámítható. Ezért hívja Heinz von Foerster ezeket „triviális rendszereknek”. Számos tervezési, értékelési modellt is e logikára építenek, így azok csak korlátozott mértékben alkalmazhatók a különböző

társadalmi rendszerekre (pl. országokra, régiókra). Ilyen például, amikor azt keresik, hogy egységnyi uniós támogatásnak közvetlenül a gazdaságban való felhasználása hány új munkahelyet teremthet. Ilyenek lehetnek a központilag létrehozott formális régiók, amelyeket dekoncentrált feladatok elvégzésére alakítottak ki. A brüsszeli bürokrácia így szeretné működtetni a tagállamokat is.

Az *autopoietikus zárt rendszerek* nem írhatók le egyértelműen az input-output jellemzőkkel, mert *a külső hatásokra saját értelmüknek megfelelő működésük alapján reagálnak*, a rendszer belső állapotától függően időben és térben mások lehetnek az outputok. (Az előző példánál maradva minden uniós tagállamra egyedi és önmagát változtatni képes modellt kellene készíteni. A valós kapcsolatokból, önépítő módon létrejövő, saját céljaikat követő régiók működése ilyen.) A korábbi input-output tapasztalatok beépülnek a rendszer működésébe és az outputokat a rendszer belső állapota határozza meg. A másodrendű kibernetika az így működő rendszereket egy átfogó rendszer adott kontextusra vonatkozó *részének*, elkülönülő egységének tekinti. *A külső hatásokra adott válasz a belső struktúra által meghatározott*, az ad neki egy viszonylagos autonómiát. A külső hatás csak kiváltója a belső változásnak, adaptálódásnak, de nem meghatározója. Az autopoietikus rendszereknek *belső visszacsatolási* rendszerük van. Külső megfigyelőnek is legfőképpen a „doboz” belső működését kell megérteni, mert a belső átalakulás és kimenet kulcsa is azon belül keresendő. Az autopoietikusan működő egységek nem a hagyományos értelemben elemei a nagyobb halmaznak, hanem *viszonylag autonómak*. Egy területileg létező társadalmi csoport (pl. település, állam) működését nem (csak) az inputok határozzák meg, hanem az is, hogy önmaga *milyen kimenetet akar, és a saját rendelkezésre álló* (humán és természeti) *erőforrásai, azok relációi mit tesznek lehetővé*. Mingers (2004: 404.) szavaival: „*önmaguk transzformálása önmagukká*”, azaz a rendszer működésének elsődleges „inputjai” és „outputjai” is *belső* komponensek, belső relációk és interakciók.

A *cirkuláris önreprodukálás* minden társadalmi rendszernek is a sajátja. Sőt, a társadalmi termelés alapvető mechanizmusa autopoietikus (Mingers 2002). „A cselekvésfüggő társadalmi struktúrák maguk után vonják az auto-poietikus [sic] karaktert, és fordítva, ez önmagában társadalmi produktum, azt mondhatjuk, hogy az anyagilag motivált termelésünkben, mi nem csak termelünk, hanem reprodukáljuk vagy transzformáljuk a termelési körülményeket” (Bhaskar 1993:156.).

Központi kérdés a rendszer és a környezetének elkülönítése és ezek viszonya (Karácsony 1990, Luhmann 2006), témám szempontjából a terek és területek határainak a megvonása és a külső kapcsolódások meghatározása. (Praktikus példa: mire terjednek ki egy helyi társadalom kompetenciái, melyek a működésük erősségei és gyengeségei és azok miként kapcsolódnak a külső környezet lehetőségeihez és veszélyeihez? A saját ráhatás lehetőségei meghúzzák a határokat, az adottságokra alapozott cselekvőképesség teremt kapcsolatot a külső lehetőségekkel.)

A kognitív tudás folyamatos megújulását és magát a tudományt is tekinthetjük kvázi-autopoietikusnak. A tudomány állandóan megújul, folyamatosan reprodukálódik a tudományos kutatásokon és az oktatáson keresztül. A tudományágak képviselő a tudomány egészének keretein belül törekednek az evolútív reprodukcióra (Bhaskar 1986).

Az interdiszciplináris konstruktivista szellemi áramlat (elmélet) további alaptételeit (Glaserfeld 1984, 1996, Maturana 1978, Riegler 2005, Varela, Thompson, Rosch 1991, Luhmann 2006) a térelméletben való gyakorlati alkalmazhatóságuk szempontjából gondolom tovább:

- Ontológiai állítások relativizálása. A konstruktivizmus *tagadja a létező külső világ és a szubjektív tapasztalatok éles elválaszthatóságát*, az objektív–szubjektív dualizmust: a tudományos magyarázatokban, a valóság leírásában mindig benne van a megismerő is (5. ábra). A tudás társadalmi termék, minden állítás egy megfigyelő állítása (Maturana 1978). Egy tárgy leírása, egy helyzet felmérése nem azonos az objektív tárgy vagy világ ismertetőjegyeinek az összességével, csupán annak megfogalmazása, ahogyan észleljük azt, ahogyan ott és akkor valakik megragadják annak lényegét. Ez lehet igaz vagy hamis és részben igaz és részben hamis is.
- A tudást nem passzívan fogadjuk be, hanem a megismerő szubjektum a konkrét szituációkban *aktívan építi fel saját tudását*, minden ismeret a megfigyelő konstrukciója (Glaserfeld 1996). Észleléskor nem leképezzük, nem reprezentáljuk a külső világot, hanem konstruáljuk. *A megismerés folyamata a környezethez való kognitív adaptáció.* A megismerő (Luhmannnál a megfigyelő) és a megismerés tárgya a mi világunkban kölcsönösen *összefüggnek*, a megismerési folyamatban *létrehozzuk*, alakítjuk a számunkra való jelenségvilágot (5. ábra). Elménkben nem a valóság objektív reprezentációja jelenik meg, hanem a „szo-

ciális környezetben” (társadalomban) élő szubjektum a konkrét szituációban ahhoz hozzátesz és elvesz valamit. A megismerés nem a klasszikus értelemben vett ontológiai alapigazságokat tárja fel, nem a valóság objektív feltérképezését adja, hanem összefügg a megismerő kognitív sémáival, tapasztalatain nyugvó reprezentációival. E belső strukturális determináltságunk folytán azt halljuk meg, azt fogjuk fel, ami illeszkedik a kognitív és érzelmi valóságunkhoz (Maturana).³³ Általában azt fogadjuk el, ami számunkra használható (plauzibilis és viabilis), azaz alkalmas céljaink eléréséhez, cselekedeteink meg-
alapozására.³⁴

- A modern nyugati tudományos világkép a modern nyugati társadalom világképe, amely egy a lehetségesek közül. „A kulturális különbözőség nem egyszerűen az ember által megismerhető objektív valóság különböző *feldolgozásmódját* jelenti, hanem hogy kulturálisan különböző emberek különböző *kognitív* valóságban élnek” (Karácsony 1988:455.; vö. a 2015-ben a migrációval kapcsolatos vitával.) A különböző kognitív világképekből következően a *referenciapontok* kulturálisan eltérőek lehetnek (szociálkonstruktivizmus), és több igazság létezhet egyidejűleg. A tudás már mindig valamilyen *konkrét helyen* meglévő tudás (lásd pl. Mannheim 1996). (Az EU strukturális és beruházási politikáját jelenleg a centrumországok gondolkodása határozza meg, amely nem alkalmas számos kelet-európai probléma megértéséhez és a helyi megoldásához. A kelet-európai országoknak saját maguknak kellene kialakítaniuk célrendszerüket és a problémáik megoldásának a módját.)
- A kognitív „célratörőség”, a célszerűség (Zweckdienlichkeit) elfogadása szabályosságok megállapítását teszi lehetővé, kapcsolatot teremt múlt, jelen és jövő között. A kauzalitás helyébe gyakran a teleológia lép. Nemcsak a jelen van hatással a jövő lehetőségeire, hanem a jövőről szóló elképzeléseink is hatnak a jelen valóságára. A jövőt, csak mint a lehetséges és megalkotandó jövőt tudjuk

³³ A cselekvő intencionalitása (a tudat beállítódottsága, az elme tárgyra irányultsága) meghatározza, hogy miként jelenik meg egy információ a tudatában. 2002-ben az Orbán–Medgyessy tévévita kapcsán megkérdezték a nézőket, hogy ki volt jobb, ki győzte le a másikat. A válaszadók olyan arányban tartották jobbnak az egyiket, amilyen arányban szavaztak rá (a pártjára). A nézők többsége *valóban* olyanak hallotta (úgy tudta értelmezni) a vitát, amilyen volt az előzetes meggyőződése és a várakozása.

³⁴ Ezt teszem én is ebben a tanulmányban. Azokat a nézeteket sorakoztatom fel, amelyek összeegyeztethetők beállítottságommal, és amikről úgy gondolom, hogy alátámasztják mondandómat. Más is ezt teszi, csak esetleg nem tudatosítja, vagy szándékosan nem mondja ki.

vizsgálni, és csak az lehet vizsgálataink tárgya. A jövő mindig csak a mában, a gondolatainkban létezik.

- A konstruktivizmus sokkal inkább *flyamatorientált megközelítés*, mint szubsztanciára alapozott. A konstruálás története/folyamata a fontos, az hat arra, amit még meg lehet tenni a jövőben.
- Cirkuláris okság, rekurzív struktúrák, ismétlődő folyamatok (oda-visszacsatolás).³⁵ A konstruktivizmus azzal oldja meg a legtöbb tudomány körkörös okságának problematikáját, hogy elfogadja, hogy a lineáris kauzalitással szemben a *kölcsönhatások (interdependens) hálózata* határozza meg a viszonyokat és eseményeket (ebből indul ki az ANT is.) A kauzalitás nem egy lineáris folyamat, hanem különösen, ha az időtényezőt is figyelembe vesszük, akkor az okozat állandóan visszahat az okra, a kettő körkörös folyamat részeként kezelendő. Számos folyamat bizonyos algoritmus szerinti ismétlődő műveletekből áll. (A terv végrehajtásának eredménye megváltoztathatja az eredeti szándékokat is. A ciklikus tervezés kettős ellenőrzési, visszacsatolási köre jól reprezentálja ezt. Lásd: Faragó 2005, 5. és 6. ábra.)
- A gyakorlati használhatóság szempontjából fontos, hogy a kognitív elméletből miként lesz társadalmi megközelítés. A társadalom az emberek külső strukturális kapcsolataiból jön létre, azokból alakul, formálódik. Luhmann (2006) „szociologizált rendszerszemléletű” konstruktivizmusában a valóságot nem az egyes emberek, hanem a társadalom konstruálja. Az „...ember individuális lényege szükségképpen szociális, és szociális lényege szükségszerűen individuális ... az emberi szocialitás legbelsőbb természete mások elismerésében, respektálásában rejlik, és középpontban a szellem áll, mint a szociális ember biológiai fundamentuma.” (Maturánát idézi Karácsony 1988:454.) Megfigyelők nem az egyes emberek, hanem nagy megfigyelő rendszerek vannak (pl. tudomány). A kulturális kontextusban létrejövő egyedi valóságkonstrukciókat képes az ember másokéval összevetni és az életgyakorlata számára a hasznosabbakat adaptálni. Kommunikatív konstrukciók jönnek létre.
- A konstruktivizmus mint elmélet „...elkerülhetetlenül ahhoz vezet, hogy a gondolkodó embert, és egyedül őt tegyük felelőssé gondolkodásáért, tudásáért

³⁵ A körkörös magyarázatok lehetőségének elfogadásával elkerülhetjük a dogmatizmust vagy a végtelen regresszust.

s egyúttal tevékenységéért is”, mert „...magunknak köszönhetjük a világot, amelyben ... élünk” (Glaserfeld 1996:91–92.).

- A determinizmus ma már elfogadhatatlan a tudományokban (Prigogine 1997). A determinisztikus fizikával (pl. Newton, Einstein) ellentétben a valóságban a legtöbb folyamat *visszafordíthatatlan és általános az instabil rendszerállapot* (vö. centrum–periféria viszony). Csak a környezetüktől elszigetelt rendszerek kerülhetnek nyugvópontra, és a környezetükkel cserekapcsolatban lévők dinamikusan alakítják struktúrájukat. (Ilya Romanovich Prigogine-nek a disszipatív struktúraelmélete megalapozta az önszerveződő rendszerekkel kapcsolatos kutatásokat.)

A mások által konstruktivistának tartott Bruno Latour szerint a konstruktivizmusnak valóságdeficitje van, így az inkább a hagyományos értelemben vett dekonstrukció szinonimája (Latour 2005:92.). Latour elutasítja, hogy minden tudományos tény, vagy például az emberek által létrehozott tárgyak, épületek csupán *társadalmi*, emberi konstrukciók lennének. A létrehozás, a konstruálás folyamatában rész vesznek a természeti tárgyak, a művi dolgok és technológiák is, sőt szerinte elsőbbségük van ezeknek. Véleménye szerint korábban azért borult fel a természet–társadalom szimmetria, mert alábecsülték a társadalmi oldal jelentőségét, ma a társadalomtudományokban gyakran elfeledkeznek a természetről, annak tárgyairól. A természettudományok vizsgálati tárgyai (pl. gének, atomok, földminták) nem helyettesíthetők társadalmi (szociológiai) tényekkel. Véleményem szerint Latour kritikája nem általában a konstruktivizmus, hanem annak radikális ismeretelméleti irányzatára vonatkozik. Kritikája nem azt jelenti, hogy a társadalomtudományokban a természettudományos objektivitásra lehetne törekedni, hanem arról van szó, hogy a társadalmi jelenségek alakulásában is közrejátszik a természet, a magánvaló tárgyai, illetve a társadalmi cselekvések, kapcsolatok is gyakran dologiasulnak, megszilárdulnak (technika, épületek stb.). Ezt elfogadhatjuk, és egyetértünk azzal is, hogy „objektív tudományos eredmények”, a tudomány tárgyi és technikai oldala is lehet a társadalomtudományi vizsgálatok tárgya.

Véleményem szerint azzal, hogy Latour beemeli a tárgyakat, azok vizsgálatát az „új szociológiájába” („aszociológia”), behozza a természetet, a tárgyakat a társadalmi valóságba, azzal azok még a szubjektumokkal való kölcsönhatásban (relációban) hatnak, működnek, járulnak hozzá a történésekhez, és így válnak a társadalmi konstruk-

ciók konstituáló részévé. Latour példájában (Latour 1999/c), amikor bemutatja, hogy a kaotikus őserdőből miként alakul ki a tudósok által képzett rend; az őserdőben begyűjtött minták a tudósokkal, tudáskészletükkel, eszközeikkel ugyanannak az összefonódó hálózatnak, egy komplex rendszernek a részei. Ebben sem a társadalmi, sem a természeti (dologi) elemek sem alkotnak önálló tartományt. E *heterogenitás*ban a természeti, a társadalmi és a technikai tényezők transláción esnek át, „egymásba fordulnak”, felcserélődnek. Én sem vagyok és a konstruktivisták jelentős része sem annyira radikális vagy naiv, hogy ne számolna „a természettel vagy a külső realitásokkal”. De a nem társadalmi (természeti) dolgokat és történéseket is csak a tudatunkon keresztül tudjuk szemlélni és csak társadalmi kontextusban tudjuk értelmezni, ebbe vagyunk bezárva (csak ebben bent lehetünk és sohasem kívül, csak saját nézőpontunk lehet). Latour és az általa kritizált konstruktivisták között – véleményem szerint – csupán hangsúlyeltolódás van (a természeti, dologi előfeltételt vagy a cselekvő megismerő elsőbbségét hirdeti), amely hasonló a tyúk és tojás problematikájához. Én arra teszem a hangsúlyt, hogy a tyúk és a tojás, a természet és a társadalom, a dolgok és a szubjektum között kapcsolat (reláció) van, több szempontból összetartoznak, így együttkezelendők. Mint a 2. fejezetben részletesebben kifejtettem, a természettudományok és kvantitatív módszerek sem tekinthetnek el az emberi tényezőtől, az intencionalitástól, hermeneutikai aspektusoktól. A számunkra létező jelenségek társadalmi konstrukciók, de az így látott világ bizonyos része többé-kevésbé megfelel a valóságnak. A napi praxisban a természet, a művi dolgok és az ismereteink illeszkednek egymáshoz. Ezt a fizikai létünk, a napi testi tapasztalatok és a tudásunk tárgyasulásai (tárgyi konstrukciókat hozunk létre) teszik lehetővé (lásd részletesebben a 8.5. fejezetet).

Latour (2003, 2005) konstruktivizmusa nem a kognitív konstruálási (megismerési) folyamatra épül. Nála a „társadalom” nem egyfajta nyersanyag, ami beépül a dolgokba – beleértve a tényeket is –, hanem egy folyamat, amely emberi képességeket és mester-ségbeli tudást igényel. A konstruálás nem azt jelenti, hogy egy „agency” (cselekvőképes ágens) a semmiből létrehoz valamit, hanem sok minden közrejátszik a létrehozás folyamatában (anyag, technológia, szabályozás, vélemények stb.). A dolgok nem egyszerűen a magánvaló mivoltukban vannak számunkra, hanem az emberi vagy társadalmi leleményességnek (ingenuity) köszönhetően. Latour azt hangsúlyozza, hogy a kreatóri szerep, az „agency” megoszlik tengernyi „actant” (közvetítő) között. A valóságban a politika, a

gazdaság, a kultúra, a média, a hit stb. által létrehozott „puha” kapcsolatok hozzák létre a hatalmi viszonyok társadalmi keretei által biztosított keményebb tényezőket. Latour bármennyire is redukálni szeretné az ember szerepét a konstruálás folyamatában, nála sem maguktól állnak össze a dolgok, hanem az „együttcselekvésben” a cselevő embereknek kitüntetett, kezdeményező szerepük van. (Gondoljunk csak például arra, hogy nem maguktól állnak össze a téglák házzá, és csak az ember számára lesz az, amit a ház fogalma alatt értünk.)

A konstruktivizmust sokan bírálják (Koertge 1998) az igazság relativizálásáért, aktualizálásáért, ami egyébként az egész posztmodern mozgalomnak is az egyik sajátja: ha az igazság társadalmi konstrukció/termék, akkor bármi lehet egyszerre igaz is, meg hamis is. A kritikusok véleménye szerint ez a felfogás gyengíti a tudományt és teret ad a hatalmi manipulációnak. Ez igaz, de ez felel meg a mindennapi gyakorlatnak. *Ez a társadalmi realizmus.* A szándék, a hit, a politika, a média stb. éppen olyan *hatóerők*, mint a tárgyi valóság, és az objektívnek feltüntetett tudományt is fel lehet és fel is használják politikai célokra. A „praktikus, vagy empirikus metafizikában” (Latour 2005) *minden valóságos, ami a cselekvő emberek motivációinak a forrása* (természet, isten, egyéni ambíció, szexualitás stb.). Ezek az elemzéseinkben vagy a tervezés során megkerülhetetlenek, ugyanolyan erősségű hatóokok, ugyanolyan az ontológiai súlyuk, mint az objektív tudományos tényeknek. A konstruktivizmus sem „homokra építi a házát”, hanem az „egy igazság”, az „objektív igazolás” helyébe az *érvényességet, a gyakorlati helytállóságot, a társadalmi kontrollt (legitimáció) és az igazságkezelési, igazságteremtési módok folyamatos vizsgálatát állította.* Továbbá a kritizált relativizmus, a sok különböző nézőpont elfogadása elősegíti, hogy a világot minél több oldalról ismerhessük meg. Latour (2005:146.) részben ezért állítja, hogy a relativizmus egyben objektivizmust is jelent; a folyamatosan változó megismerési folyamatok sokaságával közelebb kerülhetünk a világ megismeréséhez.

A konstruktivizmus elleni további vád a valóság szerepének az elhanyagolása. Egyrészt a konstruktivista alapállást az ismeretelméleti meggyőződése alapozza meg, másrészt a konstrukciók folyamatos gyakorlati ellenőrzése, harmadrészt a latouri nem emberi tényezők (aktánsok, dolgok, technológia, technika stb.) bevonása az elméletbe elveheti e kritika életét. Ez utóbbi a szociológia kompetenciájának kiterjesztését jelenti a

nem emberi tényezőkre. A módszertani relativizmussal áthidalhatjuk a tudományok közötti árkot, ha belátjuk, hogy a rivális teóriáknak sem maga a valóság az alapja.

Az élő szervezetekkel foglalkozó tudományos közösség több tagja vitatja, hogy társadalmi rendszerekre is adaptálható az autopoieszis fogalma. Vannak, akik éppen az ellenkezőjét állítják: a társadalmi rendszerek (hálózatok, szervezetek) nem csak olyanok, mint az élő szervezetek, hanem azok is (Fritjof Capra 2002: *The Hidden Connection*. New York: Doubleday). Jómagam kezdeményezem az autopoieszis lényegi elemeinek az adaptációját a területi egységekre, rendszerekre.

Van, aki a voluntarizmustól, az önkényesség lehetőségétől óvott a konstruktivista nézetek hallatán. E félelem annyiban jogos, hogy elismerem a „célratörő tudat”, a teleológia fontosságát, és felvállalhatónak tartom, hogy alapvetően „az akarat működteti a világot” (Arthur Schopenhauer), de mindig hozzáteszem, hogy „az ember tehet, amit akar, de nem akarhat úgy, ahogy neki tetszik” (Arthur Schopenhauer), azaz *„szabadok vagyunk, ha úgy tetszik, de tehetetlenek”, azaz az ember csak bizonyos (természeti, társadalmi) korlátok között válhat azzá, amivé önmagát teszi* (Jean-Paul Sartre).

4. Társadalmi (szociológiai, kulturális) fordulat a térelméletben³⁶

A nemzetközi tudományos életben az 1960-as, 1970-es évektől a társadalomtudományokban egyre többen elfordultak a hagyományos pozitivista megközelítésektől. A geográfiában, általában a tértudományokban is egyértelműen antipozitivista szociológizáló trend erősödése volt megfigyelhető, ami a „tértanulmányok” típusú megközelítések erősödéséhez vezetett (a tudomány-rendszertani elnevezésről, besorolásról lásd az 5. fejezetet). A tudományfilozófiában hermeneutikai, vagy fenomenológiai, vagy posztstrukturalista fordulatnak is szokták a változásokat nevezni. A területi problémák megértése/feltárása és megoldása is egyre inkább az életvilág, a társadalmi rendszer nyelvi kontextusában történik. Egyrészt a különböző területi paradigmák, fogalmak társadalmi dimenziót (jelzőt) is kaptak, és megnyílt a plurális, a kontextusfüggő értelmezések lehetősége, másrészt nagyobb hangsúly került azok társadalmi keletkezésének, változásának és konkrét hatásainak az elemzésére. Az *életvilág* az én felfogá-

³⁶ Az itt leírt társadalmi fordulat és a regionális tudomány és a településtudomány öndefiníciója ellenére az OTKA-pályázatok esetében ezek 2014-ig a műszaki tudományok közé voltak sorolva.

somban olyan társadalmi világ, amelyet *mindenki, minden csoport és társadalom téri módon, de az adott helyen sajátosan él meg*. A fordulat másik meghatározó trendje a napi praxis, a mindennapi élet irányába való elmozdulás, a konkrét helyek és cselekvések felértékelődése. A mikroszociológiai, az antropológiai, az etnometodológiai vizsgálatok előtérbe kerülése erősítette a területi, a helyi viszonyok feltárásának a fontosságát. Mindez felvetette a különböző területi szintek, az absztrakt és konkrét terek, a tér és a helyek közötti kapcsolat problematikájának a megoldását, amely megnyugtató módon mind a mai napig nem történt meg.

A kritikai (vizsgálaton alapuló bírálat) és a radikális megközelítések általában alternatív elméleti alapok, keretek kidolgozására irányulnak. Azt hangsúlyozzák, hogy a hagyományos elméletek és módszerek nem tudnak megfelelő választ adni számos kérdésre, így azok megújítására van szükség. *A nyugati kapitalista társadalmakban a kritikai (földrajzi) elméletekbe mélyen beleivódott a marxista politikai gazdaságtan* (lásd Louis Althusser, Manuel Castells, David Harvey, Doreen Massey stb. munkáit).³⁷ Az 1960-as évek végétől a nyugati marxizmus egyre szorosabb kapcsolatba került a modern földrajzzal, egyre többen foglalkoztak a történelmi materializmus tériesítésével (Louis Althusser, Manuel Castells, David Harvey, Henri Lefebvre,³⁸ Jean-Paul Sartre és mások). A társadalomföldrajz – szűkebben a humánföldrajz vagy humanisztikus földrajz számára – az 1960-as évek második felétől a marxista eszmék adaptálása, és még inkább az újrafogalmazása jelentette a megújulás egyik alternatíváját.³⁹ Az 1970-es évektől fokozatosan megerősödtek azok a posztmarxista⁴⁰ hangok, amelyek elvetették a klasszikus marxizmus empiricizmusát, a historizáló megközelítését és a gazdasági deter-

³⁷ A posztmarxizmus egyeseknél a marxista ideákkal való szakítást, másoknál (pl. Ernesto Laclau és Chantal Mouffe) pedig a marxi szemlélet új területekre való adaptálását jelentette. A nyugati társadalmakban a fennálló rend működésének a kritikája a fennálló kapitalista társadalmi rend megváltoztatására irányult, így javarészből a nyugati marxista baloldali ideológiákhoz, mozgalmakhoz kötődött. Például Henri Lefebvre (1991) nemcsak a társadalmi, a relacionális térkonceptiót alapozta meg, hanem ezt a kapitalizmus kritikáján belül tette. Kelet-Európában 1990-ig annyiban más volt a helyzet, hogy az ott „működő szocialista rendszerek”, a marxizmus-leninizmus kritikája képviselte az uralkodó rend oldaláról a heterodoxiát, a másik oldalról tekintve a haladást, a progressziót. E területileg is kimutatható különbségnek (nyugat–kelet) máig ható szemléleti hatásai is vannak. A legtöbb nyugati marxista nem tudta megfelelően kezelni a „létező szocializmus” sajátos jelenségeit, téralkotó folyamatait.

³⁸ Henry Lefebvre 1928-tól a Francia Kommunista Párt tagja volt, és a sztálini, majd a huszsovi rezsim kritikáját követő 1958-as kizárásáig annak keretében aktívan politizált. A későbbi munkáiban is nagy szerepet játszott a XIX. századi marxi ideológia tériesítése és szociológiai kiterjesztése.

³⁹ Marx történelmi materializmusa nem tartalmaz térelméletet. Így térelméletben talán szerencsésebb marxizáló vagy az újabb trendekre reflektálva posztmarxista nézetekről beszélni.

⁴⁰ A posztmarxizmus nem a történelmi materializmusnak a kapitalista társadalmi rend természetére vonatkozó alapállításait, hanem annak ortodox fogalmi rendjét és néhány tételét (osztály, történelmi determinizmus stb.) cáfolja (Barrett 1991).

minizmusát (base-superstructure), és flexibilisebb, dialektikusabb és közvetlenebb kapcsolatot találtak a tér és a társadalom között (Richard Peet, Edward W. Soja). Majd a „kritika kritikájaként” posztpozitivist, posztstrukturalista, posztmodern irányzatok kaptak nagyobb teret.⁴¹ A geográfiai, a területi tények és a térrel kapcsolatos tudományos állítások is a filozófiai és politikai elkötelezettség tárgyává váltak. A „klasszikus” posztmodern kurzus nemcsak a korábbi ismereteket tette a kritika tárgyává, hanem minden társadalomkritika is veszített a legitimációjából. A túlzott relativizmus helyébe a posztstrukturalizmus az antiesszencializmus megtartása mellett újabb (morális) értékelési viszonylatokat (pl. hatalmi relációk), új ontológiát és módszereket állított (diskurzusanalízis). Az új radikális filozófiák (tárgyorientált ontológia, spekulatív realizmus, új materializmus) ismét az ontológiát helyezik az episztemológia elé és megfosztják az embert a privilegizált helyzetétől, emancipálják, demokratizálják a tárgyi, technológiai valóságot. Mi több, tárgyasítják a teret és az időt.

Little (2014:23–26.) három fázist különített el a tér és a társadalom kapcsolatának társadalom-földrajzi vizsgálatában. E felosztásra támaszkodva az alábbi törekvések különíthetők el:

1. *Pozitivist kvantitatív törekvések („spatial science”) a társadalmi jelenségek területi megoszlásának a vizsgálatára és a társadalmi jellemzők letérképezésére irányulnak* (pl. a szegregáció vagy a jövedelemkülönbségek térképen való ábrázolása). A tér az objektív társadalmi rend passzív *elrendeződése*, a „*társadalom térképe*”. Az 1960-as években a kvantitatív forradalom⁴² az „objektív” módszerek megerősödését hozta.
2. *A marxista kritikai megközelítés*⁴³ (pl. David Harvey) azt vizsgálja, hogy a kapitalista társadalmi-hatalmi viszonyok milyen „tereket termelnek” és miként uralják a térszervezést (pl. milyen jövedelemkülönbségek alakulnak ki, melyek a szegénység, a szegregáció terei). Egyrészt a tér a *társadalmi különbségek* passzív konténere, a helyek az őket elfoglalókat tükrözik, a társadalmi viszonyok

⁴¹ Mivel a térelméleti megállapítások többsége összeforrt a fennálló kapitalista rend kritikájával, így felveti a kérdést hogy ezek a megállapítások mennyiben érvényesek egy premodern, vagy éppen egy „szocialista” társadalmi rendben? Lásd az 1970-es években Magyarországon folyt vitát arról, hogy melyek az urbanizáció általános ismérvei és melyek a szocialista sajátosságai.

⁴² A kvantitatív forradalom nem csak új módszerek bevezetéséről és nem is csak a földrajztudomány megerősítéséről szólt, hanem generációváltásról is.

⁴³ A baloldali kritikai elméletek általában olyan átfogó társadalomelmélet megalkotását tűzték ki célul, amely képes megalapozni az általuk szükségesnek tartott társadalmi változásokat.

rávetülnek a területre („backdrop”). Másrészt a kapitalista tértermelés ideológiai tartalmakat naturalizál. A helyek inkább csak elszenvedői a térnek, mint konstituáló elemei. Központi kérdés a *regionális egyenlőtlenségek feltárása és megváltoztatása*.

3. A *posztmodern, posztstrukturalista szemlélet* legfontosabb koncepcionális változása az jelentette, hogy a különböző embereknek mások a téri tapasztalatai (relatív szemlélet), és hogy a tér és a társadalom *kölcsönösen konstruálják egymást*. A térre nem tekinthetünk úgy, mint egy állandó kategóriára, hanem mint állandóan alakuló *társadalmi konstrukcióra*. A különbségek sem eleve létezőek, hanem valamilyen szempontból léteznek. A fókusz a tér *kialakulásának és működésének* a vizsgálatára került. A tér egy állandóan alakuló cseppfolyós sokrétű („multiple”) konstrukció, amely folyamatosan értelmezések és (etikai) viták tárgya.

A főáramú térkonceptiókat az egyéni törekvéseken (pl. generációváltás) kívül a történelmi szituációk, a társadalmi viszonyok alakították, azok állandóan újrafogalmazásra kerültek (konstruált ideák és koncepciók). E *trend* társadalmi fordulatot vetít előre a térelméletben. A mindennapi életünkre hatnak azok a terek, amelyeknek részesei vagyunk (pl. ahol élünk, amilyen társadalmi csoporthoz tartozunk) és ezek a terek társadalmilag alakítottak.⁴⁴

A felerősödő – az egyszerűség kedvéért összefoglaló néven – posztmodern törekvések a téri-területi elemzéseket az időbeliek elé helyezték („The End of History”, Vattimo 1988). Ezek egy részében tovább élnek a strukturalista és posztstrukturalista marxista hagyományok, részben más utakat keresnek. A tértudományokban (társadalomföldrajzban, regionális tudományban stb.) is egyre markánsabbá vált a térkategóriák relacionális társadalmi konstrukcionista értelmezése (Pike 2009). *A változások közös iránya, hogy a fizikai tér, a természeti környezet vizsgálatáról a hangsúly átkerül a társadalmi jelenségekre,⁴⁵ és az ontológiai kérdések mellett nagyobb figyelmet kapnak az*

⁴⁴ Felvethető a kérdés, hogy az újabb sík vagy tárgyközpontú ontológiai törekvések (pl. Bruno Latour, Graham Harman, Levi R. Bryant), az ember központi szerepkörének a megkérdőjelezése, a társadalom tárgyiasítása nem írja-e felül a tér társadalmi értelmezését? Elfogadom, hogy a tárgyak saját jogon az emberi megismeréstől függetlenül léteznek és cselekvőképeseek, de úgy gondolom, hogy a szubjektum–objektum közötti kapcsolatok mások, mint a tárgyak közöttiek. Továbbá a teret nem tudjuk tárgyiasítani, és önálló létezőként és cselekvőként feltételezni.

⁴⁵ Jelenség: megfigyelt tény vagy esemény.

ismeretelméleti problémák. A klasszikus fizikai és földrajzi megközelítésekkel szemben egyre nagyobb szerepet kapnak a szociológiai elméletek és módszerek.⁴⁶

Meghatározott területeken a földrajzi tér, az abszolút térszemlélet, általában a pozitivista gondolkodás joggal tartja pozícióját (nem általában a téri, hanem a területi kutatásokban), azok még ma is jól működnek, így nem kérdőjeleződnek meg, de új perspektívákat nyitnak az uralkodó paradigmákat feszegető új megközelítések, például a társadalomtéri („socio-spatial”) szemlélet. Egyre elfogadottabbá vált, hogy nem egy tőlünk független konténer- vagy dobozszerű külső térben (benne) élünk (8.1. fejezet), hanem egy *relációkészlet részesei, alkotói vagyunk* (8.3. fejezet), a mindennapi gyakorlatban – ontológiai és ismeretelméleti értelemben is – *mi magunk konstruáljuk a tereinket* (8.5. fejezet), amelyekre hatással van az emberek megismerő képessége (2. fejezet), az attitűdjük, szándékaik, a helyek miliője/atmoszférája, a nyelvi kommunikáció, a társadalmi/politikai emlékezet, a metaforák és a jelképek.⁴⁷ A tértudományok módszereinek a sorába többek között bekerült a hermeneutika, a fenomenológia (Relp 1976:4–7.), az etnometodológia, a kontextualizmus, a (fény)képek és szövegek elemzése. A magyarázó elméletekkel szemben egyre nagyobb teret kapnak a semlegesnek vélt leírások. (Például az esettanulmányok. Ha ezeket a partikularitásukban ragadjuk meg, akkor nincs magyarázó erejük, inkább csak az egyedi esetek szubjektív megértését szolgálják.) Mindez jelentős mértékben szakítást jelentett az elődökkel és a nagy megalapozó elméletekkel. A fizikai és az egyéb terek *személyes megélése, helyi értelmezése*, társadalmi és szimbolikus kontextusok, konkrét helyi vizsgálatok (pl. a konkrét helyek és a terek miként hatnak a megismerésre) kerültek a középpontba. Az *új módszertani empirizmus* új társadalomelméleti keretek között folyik. Kihívást jelent, hogy a tudományon kívüli társadalmi mozgalmak, civil közösségek helyben („on the ground”, „on the spot”) interpretálják a társadalomtéri kérdéseket (pl. a helyek és emberek közötti különbségeket), és sajátos (kulturálisan meghatározott) válaszokat

⁴⁶ Mivel elsősorban a szociológia az a tudomány, amely a társadalmi élet működésének törvényszerűségeit, szabályait és folyamatait vizsgálja, így a tér társadalmi jelenséggé váló értelmezése szorosan kapcsolódik a szociológiához. Georg Simmel óta a legtöbb szociológiai elmélet a teret mint a társadalmi cselekvések, interakciók egyik konstituáló elemét vagy dimenzióját/formáját tartja számon. Ebben a dolgozatban a hangsúlyt a társadalmi folyamatok térkonstruáló szerepére teszem. A tértudományok más diszciplínái nemcsak az emberek, hanem a művi és természeti dolgok téralkotó szerepét és annak megismerését is vizsgálják.

⁴⁷ A tudományos tanulmányok (studies) művelői gyakran analógiák, metaforák, iskolapéldák segítségével próbálják segíteni elméleteik megértését, elmagyarázni azok gyakorlati működését. Ezeket gyakran kritizálják, de a mindennapi életben ezek is hatnak ránk, befolyásolják döntéseinket. Metaforákat, hasonlatokat használunk a területi tervezésben is: pl. Randstad „zöld szíve” Hollandiában.

keresnek a számukra létező, megélt problémákra (társadalmi aktivizmus, radikális gyakorlat, akciótervezés). A fejlesztésemleleteknek többek között ma már arra is választ kell adniuk, hogy általánosan elfogadott átfogó elmélet nélkül miként kezelhető ez a sokszínű különbözőség, és miként verhető híd az elmélet és a gyakorlat közé. (Például az átfogó racionális tervezés helyett akciótervezés – Faragó 2005.)

A posztstrukturalizmus hatására a tértudományok egyre több társadalomtéri jelentéset vizsgáltak (a posztkolonializmus, a szexualitás, a feminizmus stb. relacionális átértelmezése), és olyan új módszereket kerestek, amelyek képesek kezelni a bizonytalanságot és a szubjektivitást (pl. a területi különbségek olvasatát) is. Új irányt jelentett, hogy a korábbi természet- és társadalomföldrajz terrénumának a szétválasztásával szemben a vizsgálatok fókuszába a társadalom és a természet (dolgok) *összefonódása* (heterogenitása) került, az hogy *az emberi cselekvések miként ágyazódnak be a materializált térbe, az emberek és a nem emberi tényezők miként integrálódnak a térítésülés, a területileg szituált heterogén kapcsolatok során* (Murdoch 2006).

Nem könnyű megállapítani, hogy a kortárs térelméleti viták szinte áttekinthetetlen sokféleségében mi az, ami igazán szignifikáns és tendenciájában előremutató, azaz továbbépítendő. Ismert, hogy a többségi álláspont a tér és az anyag (általánosítva a fizikai/földrajzi valóság) azonosságát hangsúlyozzák (pl. Descartes, materialisták, marxisták). Sokan még ma is úgy gondolják, hogy a fizikai kiterjedés (méret és forma) és a távolság a tér lényege. Számomra egyre inkább úgy tűnik, hogy a tér és a társadalom összetartozó fogalmak, és kialakulóban van egy *konstruktivista társadalomtér-elmélet*.⁴⁸ Ennek lényege, hogy minden *téri módon létezik, az általunk ismert terek a társadalom működése során konstruálódnak, és így a tér és a társadalom elválaszthatatlanok*. Részesei is vagyunk az általunk is alakított térnek és társadalmi szubjektumként el is gondoljuk azt.

A társadalomtéri megközelítés első szociológiai munkájának a sokáig elfeledett, de manapság reneszánszát élő Georg Simmel „A tér szociológiája”⁴⁹ című művét tartom, és a máig legjelentősebb klasszikusa a lefevre-i „A tér társadalmi termelése”

⁴⁸ Farkas (2003:186.) másként gondolja: „Nem valószínű, hogy valaha is kifejleszthető lenne egy »általános társadalmi tér-elmélet«, de fontosnak tartja, hogy „...minden szociológus legyen tudatában a térbeli dimenzióknak”.

⁴⁹ Először németül 1903-ban jelent meg, de szélesebb körben hozzáférhetővé csak az 1908-ban megjelent „Sociologie” című monográfiájában vált. Ismereteim szerint az első angol fordítása Frisby, D. and Featherstone, M. 1997-es kötetében jelent meg.

(„La production de l'espace” 1974/1991). Lefebvre rámutatott arra, hogy a tér társadalmi konstrukció és hozzájárul a társadalmi-gazdasági viszonyok újratermeléséhez: „a (társadalmi) tér (társadalmi) termék” (1991:26).

Minden létező csak a kölcsönös meghatározottságában, viszonyrendszerében létezhet. Simmel már a XIX. század elején⁵⁰ utalt arra, hogy a tér tagolása, elemeinek összekapcsolása társadalmi produktum (társadalmilag konstruált), de a lehetséges társadalmi formákat limitálja és egyben táplálja az a tér, amelyben mindez megvalósul (Frisby, Featherstone 1997). Simmel akkor még ezzel a dialektikus kapcsolattal a társadalmi konstrukció és a természeti környezet közötti viszonyra utalt. Mi éppen úgy vagyunk a térben, mint bennünk a tér. Ahogyan a fejünkben elrendezzük a valós dolgokat, összekötjük és elválasztjuk az elemeket, az társadalmi folyamat. A határok meghúzása – még ha a térbeli dolgok is teszik lehetővé – társadalmi folyamat, amely térben formálja saját magát. Vannak térben rögzített és területileg meghatározatlan tartalmak. Simmel munkáiban felfedezhető, hogy a tér a társadalmi lét tapasztalati formájához tartozik.

Úgy gondolom, hogy *a társadalomtudományokban és a bölcsészettudományokban bekövetkezett téri fordulattal („spatial turn”*: a tér vagy legalább a földrajzi/területi, vagy elrendeződési szempontok beépültek a különböző társtudományokba) párhuzamosan *a tértudományokban társadalmi* (szociológiai, kulturális, interpretatív; posztstrukturalista posztmodern, gyakorlati) *fordulat zajlik*,⁵¹ azaz a tériséget, a téri létet elsősorban társadalmi jelenséggént kezelik, és az ismeretelméleti megközelítések nagyobb jelentőséget kapnak. Minden társadalmi gyakorlat teret jelenít meg (Crang, Thrift 2000), „...a társadalmi térivé, a téri társadalmivá válik” (Pred 1985:8.). A társadalmi folyamatok alkotják, hozzák létre a tériséget (spatiality), a napi gyakorlat médiuma és eredménye is az így létrehozott térnek (Soja 1996). A tér terméke és alakítója is a társadalmi életnek (Soja 1989:7.) A „társadalom tereiről, a tér társadalmáról”

⁵⁰ Az 1900-as évek elején három fontos munkát publikált Simmel: A tér szociológiája (1903, Soziologie des Raumes); A társadalmi formák térbeli leképeződéséről (1903, Über räumliche Projektionen sozialer Formen) és „A tér és a társadalom térbeli rendje (1908, Der Raum und die räumlichen Ordnungen der Gesellschaft).

⁵¹ Talán ez lehet dolgozatom egyik új(szerű) megállapítása. Míg az elmúlt három évtizedben inkább arról írtak, hogy a társadalomtudományokban „térbeli fordulat” (Soja 1989) következett be, én azt hangsúlyozom, hogy a tértudományokban „társadalmi fordulat” zajlik.

beszélhetünk.⁵² Nem a társadalomtól függetlenül létezik a tér, hanem *a társadalmi létmódban keverednek a dolgok és az emberi tényezők, amelyeket egymáshoz fűződő viszonyaikban térként ragadunk meg*. A megismerő, a reális terek, területek használója, a társadalmi szubjektum kerül a téri elemzések fókuszába. Az egyidejű különbözőségek és kapcsolataik által alkotott térben az ember keres rendező elvet, visz értelmet. Mint relációhalmaz csak a társadalmi szubjektum felől válik „elevenné” (Figal 2009). Sem a teret, sem a természetet nem tudjuk konceptualizálni a *társadalmi jelentések* nélkül (Fitzsimmons 1989). Mindezek a változások a tértanulmányok erősödéséhez vezetnek. A földrajzon belül is erősödtek a humanisztikus⁵³ irányzatok, és a társadalomföldrajz is erősebb szálakat épített ki a társadalomtudományokkal, és némiképp eltávolodott a természetföldrajztól.

A relacionális térfelfogás óta a társadalmiság és a térbeliség elválaszthatatlanok. A teret nem lehet többé objektív, tőlünk független létezőként értelmezni, mert annak jelentése, működését tekintve ideológiai funkciója is van (Lefebvre 1991). Nemcsak a térfogalmak átpolitizáltak, hanem a társadalmi mozgalmak is kihasználják a különféle térkategóriák használatában rejlő lehetőségeket. A társadalmi értelmezés hozzátartozik a fizikai és egyéb terekhez is. A heterogén elemekből és különböző típusú relációkból álló tér egysége a megélt térben teremődik meg. Nem arról van szó, hogy vannak a fizikai, a mentális és a társadalmi terek és ezek kölcsönhatásban állnak, hanem *a társadalomtér magába olvasztja az összes teret*. (Ezért használom a „társadalomtér” terminust a „társadalmi tértől” való megkülönböztetésre.) A számunkra létező fizikai és a mentális terek is társadalmilag konstruáltak. A társadalomtér az összes teret úgy foglalja magába, ahogyan azt mi megkonstruáljuk. A térkonstruálás folyamatában – Lefebvre (1991) gondolatmenetét adaptálva – három egymással se nem összemosható, se nem elválasztható mozzanat különíthető el: a fizikai tér, a térről való tudás és a tér jelentésének a megkonstruálása (Lefebvre következetesen a „termelés” kifejezést használja). A társadalmi cselekvések hozzák létre a művi környezetet (úthálózat, épületek, gépek, tárgyak stb.), amely a természeti környezettel együtt az észlelhető fizikai valóságot alkotja. Ez a későbbi cselekvések (megismerés, kommunikáció, mozgás stb.) kiinduló materiális kerete, kiinduló alapja. Az emberek tudatában ezek szelektáltak, valamilyen

⁵² „A társadalom terei, a tér társadalma” címmel jelent meg Szirmai Viktória professzor asszony köszöntésére megjelent tanulmánykötet (Berki–Halász 2014). E cím e kontextusban különösen aktuális.

⁵³ A humanisztikus földrajz a pozitívizmus kritikájából fejlődött ki, az emberi cselekvőképességre, a jelentésekre és értékekre teszi a hangsúlyt.

rendezett formában megjelennek és kiegészülnek imaginárius terekkel („koncipiált terek”). E térképzetekhez a megélés során értékek, jelentések, jelentésmódosulások társulhatnak, és mindezek együttesen hozzájárulnak a fizikai és a kognitív terek bizonyos szabadságot is jelentő újrakonstruálásához. Ezek a térkonstruálási momentumok a lefebvre-i (és más marxizáló) koncepcióval szemben nem egymás vetületei, nem egymásra rakódó rétegek, hanem egyaránt konstituáló elemei a folyamatosan alakuló életvilágtérnek.

Minden társadalom saját, rá jellemző teret hoz létre és a társadalmi változások megmutatkoznak a terek termelésében és értelmezésében. (Ez az ideológiai alapja az európai új regionalizmusnak is.) A társadalom működése során – különböző minőségben és mennyiségben – folyamatosan újratermeli tereit és helyeit. *A tér*, a térbeli rend nem tud önmagában a társadalomtól függetlenül differenciálódni, mert az *a társadalom speciális formája* (Löw 2008:38.). Az ember az, aki a kaotikus külvilágban rendet tesz, elkülöníti és a kapcsolatokat felismerve összeköti az elemeket (Simmel 2007/1909).

Az együttlétezést (egyidejű mellérendeltséget) leginkább a tér képes kifejezni (Massey 2005). A dolgok és az emberek együttlétezése különféle elrendeződésekben és működési logika (pl. összetartozás és elkülönülés; kapcsolat és nincs kapcsolat) alapján történik. Akik a teret „társadalmi terméként” kezelik (társadalomtér) gyakran azt is értik ez alatt, hogy a térbeli struktúrák társadalmi különbségeket is reprezentálnak. És az így kialakult (fizikai és mentális) terek hatással vannak a társadalmi cselekvésekre, amelyek létrehozzák az újabb tereket.

Húsz-harminc évvel a társadalmi fordulat(ok) kezdete után ma azok többsége is befogadott számos ilyen irányú változást, akik kezdetben kétségekkel és heves kritikával fogadták azokat, vagy pusztán múltó elitista divatnak vélték a radikálisnak tartott külön véleményeket. Már-már a marxistáktól az idealistákig közhelyszerűen ismétlik, hogy *a tér társadalmi termék/konstrukció, minden emberi közösség saját teret hoz létre*. Vita ma már inkább csak abban van, hogy minden tér társadalmi konstrukció, vagy csak a társadalom (termelési mód) által alakított, szervezett, használt tér az? A korábbi, a hetvenes években megfogalmazott nézetén Castells is túllépett és a heideggeri és a konstruktivista irányba mozdult el: „...a tér a társadalomnak nem a visszatükröződése, hanem a kifejeződése. Más szóval a tér nem a társadalom valamiféle »fénymásolata«,

hanem maga a társadalom. A térbeli formákat és folyamatokat az általános társadalmi struktúra dinamikája alakítja ki” (Castells 2005:532.). Röviden, a tér a társadalmi jelenségek immanens formája.

Az 1980-as évektől folyó viták legfőbb eredménye, hogy

„...mára általánosan elfogadott, hogy a tér (és idő) társadalmi konstrukció. A tér relacionális szemlélete a tér létrehozásának és az emberi törekvéseken keresztül való értelemadásnak a vizsgálatát részesíti előnyben – miként terméke a kulturális, a társadalmi és a gazdasági kapcsolatoknak. A tér a társadalmi relációk és elképzelések dimenziója, nem egy objektív struktúra, inkább *társadalmi tapasztalat*. Ez nem azt jelenti, hogy minden materiális alaptól mentes társadalmi konvenció, inkább egy felfogás [conception], amely az emberek társadalmi gyakorlatán keresztül konstruálódik, ahogyan részesei a világnak” (Bærenholdt and Simonsen 2004:1.).

„...a tér relacionális, nem lehet úgy értelmezni, mint valami abszolút (mint egy előre létező) dimenziót, társadalmi jelenségek közötti kapcsolatokból épül fel, azok produktuma. A teret az életünk megszervezése és megélése során mi hozzuk aktív módon létre. Sőt, ahogyan ezt tesszük, visszahat a társadalom szerkezetére és a saját életünkre” (Massey 1995:1.).

„...az 1970-es évek aforizmájához – miszerint a tér társadalmilag konstruált – az 1980-as években hozzátették az érem másik oldalát: a társadalom úgyszintén térileg konstruált, és ez különbség. Más szavakkal, és ez a leg-tágabb megfogalmazás, a társadalom szükségszerűen térileg konstruált, és ez a tény – a társadalom téri szervezése – különbséget jelent abban, ahogyan az működik (Massey 1992:6.).

Számomra sokkal egyszerűbb lenne, ha dolgozatom tartalmát a „társadalmi tér” hagyományos (klasszikus társadalom-földrajzi) fogalmára szűkíthetném, és e jelzős szerkezettel utalnék arra, hogy én csak a tér egy meghatározott fajtájával, a társadalmi térrel foglalkozom. (A „társadalmi tér társadalmi produktum” Lefebvre 1991:30.) A társadalmi teret ontológiailag elkülöníteném más térformáktól, és a társadalomföldrajz, vagy még inkább a szociológia tradicionális megközelítésében értelmezném. De nem egyszerűen arról van szó, hogy az ember a társadalmi cselekvései során elfoglalja, betölti a fizikai/földrajzi teret, használja a területet, hanem arról, hogy minden ember, minden emberi közösség más és más tereket (gazdasági, szakrális, művészi stb.) hoz létre, másként, más módon éli meg, másként és másnak ismeri meg azt. Nem csak a társadalmi terek társadalmi produktumok (mint Henry Lefebvre-nél), hanem *minden tér ideája, fenoménje társadalmi konstrukció, a fizikai tér leírása is értelmezés, értelem-*

adás. Ez abból is következik, ahogyan megismerjük a tőlünk nem független világot (a világról szerzett tudásunkat befolyásolja a már meglévő társadalmilag konstruált tudásunk), és hogy bárminek a léte is esetleges és relatív. Például a geográfiai/területi lépték (hierarchikus földrajzi/chorikus skála) sem egy állandó külső adottság, önmagában létező entitás, hanem az emberi térhasználatától függő dinamikus változó rendszer (Delaney, Leitner 1997, Swyngedouw 1997). A térképek sem értéksemleges technikai leképezései a valóságnak, hanem megjelenítik az adott tudást és hozzátesznek valamit a valósághoz (politikai mezők, hatalmi törekvések). A társadalmi folyamatok hozzák létre a térkategóriákat, és az így létrejövő térkategóriák visszahatnak a társadalmi jelenségekre. Ezt hívjuk társadalomtéri (sociospatial) dialektikának (Cox 1997, Soja 1989). (E kérdések a későbbi fejezetekben részletesebben kifejtésre kerülnek.)

Peter Berger és Thomas Luckmann (1966/1998) amerikai szociológusok szerint a valóság (Alfred Schützénél az életvilág) társadalmi konstrukció. A tudományos ismereteink az „odakint lévő világról” társadalmikontextus-függőek. Sem a kvarkok, sem a tér és területegységek (tájak, funkcionális egységek stb.) nem definiálják önmagukat saját terminológiájukkal, nem magyarázzák modellekkel működésüket, hanem ezt adott kontextusban – a meglévő eszközökkel és tudásszinten – a nyelv segítségével a tudósok teszik. Létezik tőlünk független fizikai valóság (természeti környezet), de a megfigyeléseink során *a tapasztalati valóságról* kapunk képet és számunkra ez a referenciakeret (Luhmann). A mindennapokban is tapasztalhatjuk, hogy a különböző kultúrák, társadalmi csoportok (pl. angolok, amazóniai indiánok, nők, szegények, méhészek, légiutas-kísérők) másként élik meg a teret, más a térről alkotott fogalmuk. A tér társadalmi-politikai (hatalmi) konstrukció, amelyről folyó diskurzusokba belekeverednek a személyes élmények és a saját közvetlen és közvetett tapasztalatokon nyugvó tudás is. Ezért a tér értelmezések a teret használó, alakító emberről, a társadalomról is szól.

Tehát radikális ismeretelméleti nézőpontból – ami itt és most az én megközelítem is – nem „tér és társadalomról”, nem két entitás egymásra vonatkoztatásáról van szó, hanem *minden tudott tér, minden téri ismeret társadalmi*.⁵⁴ A tér nem csak reflektál a társadalmi jelenségekre, nem színterét (backdrop), nem a „külső terét” adja a társadalmi jelenségeknek, hanem aktív konstituáló eleme a társadalmi *folyamatoknak*. És fordítva, még a földrajzi reprezentáció is a belső földrajzi tudás reflexiója. Ma már a

⁵⁴ Nemes Nagy (2012) némi malíciával utalt erre a lehetőségre („tértársadalom”), és térelméleti doktrínéknak minősítette ezt a megközelítést.

társadalomföldrajzban is domináns nézet, hogy nem csak a tér (a tériség) társadalmilag konstruált, hanem a társadalom is térileg konstruált, mindkettő konstituált és konsztituáló. Ebben az értelemben *a tér és a társadalom elválaszthatatlan*, nem is kellene a tér elé a társadalmi jelző. A téri (spatial) kifejezés teljes jelentése magába foglalja a társadalmi világ számos aspektusát, a *társadalmi és a téri mindenben egyszerre van jelen* (Massey 1995). Mivel ez nem mindenki számára egyértelmű, ezért az általam is használt *társadalomtér kifejezés azt erősíti meg, arra irányítja rá a figyelmet, hogy a teret a magában való világ önmagában nem így, nem ezért hozta volna létre, hogy az általunk tudott térben van valami nem dologi (nem természeti, nem fizikai) eredetű – jobb szó híján – „összetevő”, a megkonstruálás folyamatában benne van az ember is*. A tértudományok alapkérdései, mint például a térben egyenlőtlen fejlődés vagy a centrum–periféria viszony is elsősorban társadalmi és nem természeti aspektust igényelnek. Csak számunkra van értelme a megkülönböztetésnek, mi töltjük meg értelemmel pl. az elmaradott térség fogalmát. Meg kell barátkoznunk a még idegenül hangzó társadalmi-téri, társadalomtéri szókapcsolatokkal is. Nem éppen az egyetlen-e a tér fetisizálását, vezetne tértudományi szeparatizmushoz, térelméleti fundamentalizmus-hoz, nem az lenne-e térelméleti doktrinerség, ha a tér társadalmi voltától elvonatkoztatnánk? Megkockáztatom, hogy *a világban egyre inkább ez a társadalmi fordulat válik a main stream gondolkodássá*. A magyar földrajztudomány nagy alakja Probáld Ferenc is utal a társadalmi és a téri azonosságára: „A földrajz két-három évtizedre előbb az Egyesült Államokban, majd az egész »nyugati« világban elsősorban »a társadalom térbeli szerveződésének« vagy egyszerűen csak a »térbeli szerveződésnek« (spatial organization) a tudományává lett” (Probáld 2007:23.).

Kétségtelen, hogy társadalmi megközelítéseknek is vannak már túlhajtásai, csaknem minden elé oda kerül a társadalmi jelző. Részben ennek ellensúlyozására megjelentek olyan nézetek, amelyek a testileg érzékelhető valóságot (Maurice Merleau-Ponty), a dolgokat (Bruno Latour), a tudományos módszert (David Bloor), a mindennapi cselekvéseinket a jelentőségüknek megfelelően kezelik, beemelik a társadalomtudományi gondolkodásba. Latour (2005) attól is óv mindenkit, hogy a „társadalmi” jelzőt úgy használjuk, mint ami láthatatlan kézként – az isten helyett – a háttérből irányítja, meghatározza a folyamatokat. Én a térelméletben bekövetkezett társadalmi fordulattal nem is erre a lehetséges összefüggésre utalok (ezt a későbbiekben részletesen tár-

gyalom), hanem arra, hogy a tér nem abszolút fizikai kategória, hanem a társadalomban élő szubjektum által konstruált, és e folyamatban fontos szerepet kapnak a természet és a művi környezet tárgyai is.

A társadalomkonstruktivista felfogás számos új térelméleti kérdést vet fel: hogyan nem előre adott, valamilyen formában létezőnek feltételezett struktúráként, determináló hatóokként tételezzük fel a teret, akkor *miként működik, miként hat* („power of space”)? Például bizonyos relációk, az összetartozás és az elhatárolás felismerése miként válik társadalmi gyakorlattá, adott esetben miként testesül, miként realizálódik, miként intézményesül hálózattá, régióvá, lokalizált földrajzi-közigazgatási területté. (Például miként kezeljük egységként a Balkánt vagy a budapesti metropolistérseget és miért éppen ott húzódik a földrajzi határa ahol van, vagy ahol empirikusan nincs is.) A válasz egyszerűnek tűnik: a társadalom által, a tudatunkon keresztül, az intenciók függvényében. A mi intuíciónk, akaratunk, szándékaink dolgoznak, működnek, a mi ismétlődő cselekvéseink hozzák létre a (téri, területi) rendszereket, struktúrákat, és azok értelmezései, értékeink és érdekeink tükrében való megítélései visszahatnak cselekedeteinkre. (A társadalomtér működését a 9. fejezetben részletesebben tárgyalom.)

5. Tértudomány(ok), tértanulmányok

A tér értelmezése és a különböző megjelenési formáinak az elemzése filozófiai, szociológiai, földrajztudományi, közgazdaság-tudományi és számos más tudomány kombinációjának az alkalmazását igényli. Számos kortárs kutatási irány szakít a „modern tudományosság” („kemény tudományok”) szigorú kereteivel, és új szemléletek és kutatási módszerek jelentek meg. Az új törekvések, a klasszikus diszciplínáktól való megkülönböztetésre, az új kutatási stratégiák megjelölésére nem a tudomány (science), hanem a *tanulmányok* (studies) megjelölést használják (pl. science studies, cultural studies, technology studies stb.). A „tanulmányok” művelői bírálják az objektivitás (érték- és érdeksemlegesség) mögé bújó, de valójában egy bizonyos társadalmi működési rendet érvényre juttató tudománygyakorlatot, és szabadabb szellemi kereteket keresnek. Az új problémafelvetések és módszerek, a policy-alkotás folyamata túlmutat a pozitivista tudomány keretein, és szükségessé teszi a különféle humán- és társadalomtudományi diszciplínák együttes alkalmazását (szociológia, antropológia stb.). A hagyományos

tudományos kutatásokban is alkalmazzák a humán- és társadalomtudományok sajátos elveit és módszereit, és reneszánszukat élik az ismeretelméleti megközelítések. A többes szám használatával (tértudományok, tanulmányok) nem csak a több diszciplínára, a multidiszciplinaritásra utalok, hanem arra is, hogy a posztmodern, esetemben különösen a konstruktivista tudományfelfogás – az egységes tudományfelfogással szemben – a különféle nézetek, elméletek, tudományok egymásmellettiisége mellett érvel. A tértanulmányokhoz legközelebb a „regionális tanulmányok” (regional studies) állnak, de a regionális jelző lecserélésével a tágabb értelmezésre, a szélesebb vizsgálati fókuszra kívánok utalni (erről részletesebben lásd később).

Magyarországon még nem játszódtott le a tértudományok és a tértanulmányok képviselői között a nyugati világban a századfordulóra lecsengett tudományháború.⁵⁵ (Számos „területi szakembernek” nincs is ilyen típusú önazonossága.) Kis országban, kis tudományterületet művelve a térrel, a területi kérdésekkel foglalkozók kvázi egy tudományos közösséget képviselnek, többnyire ugyanazokba a szakmai szervezetekbe tömörülnek, és több kérdésben hasonló állásponton vannak. Ez nem is lehet másként, de az már baj, hogy a hagyományos pozitivist tudományos gondolkodás mellett alig jelennek meg más álláspontok, kevés az erről folyó tudományos vita. Még mindig ott tartunk, hogy van „a tudomány” és annak művelői, és vannak, akik meggondolatlanul kavicsokat dobálnak az állóvízbe, amelyek jóformán reflektálatlanul átmeneti hullámokat vetnek, de nem kell komolyan venni, mert hamarosan visszaáll az eredeti egységes kristálytisza víztükör. A felvert hullámokat, a felvetett kérdéseket inkább csak olyan provokációnak tartják, amelyekre megvannak a hagyományos tudományos válaszok. Mindenki a saját kutatási és oktatási tapasztalatából is ismerheti azt a jelenséget, hogy az sem mindegy, hogy ki vagy melyik intézmény állít valamit (elitizmus). Még a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében szólók egy részétől sem idegen, hogy a természettudományokat – objektivitása, egzaktága miatt – magasabb rendűnek tartásuk, mint a társadalomtudományokat. Pedig ahogyan azt fent részletesebben is kifejtettem, az egyszerűség kedvéért posztmodernnek (konstruktivista, relativista, posztstrukturális stb.) nevezett álláspont szerint a hagyományos tudományos kutatások (állítások,

⁵⁵ A tudományháború (science war) egy tudományfilozófiai és ideológiai vita összefoglaló neve, amely az 1990-es években söpört végig a világ tudományos életében. A kirobbantói a „science studies” képviselői voltak, akik megkérdőjelezték a tudomány ismeretelméleti státusáról és társadalmi szerepéről vallott modernista felfogást. Ezek a törekvések a hagyományos tudományosság védelmezőiből heves ellenvetéseket váltottak ki (Sokal, Bricmont 1998).

módszerek) is olyan társadalmi cselekvések, amelyek kontextusfüggőek. Az, hogy adott időben éppen milyen tudományos magyarázat születik meg és melyeket fogadnak el, jelentős mértékben társadalmilag meghatározott. (Például miért költünk az egyik időintervallumban többet regionális, a másikban városkutatásokra?)

A tértanulmányok létrejöttének és művelésének (átmeneti) szükségességét egyrészt az újabb tudományfilozófiai és szociológiai nézetek, másrészt a gyakorlati kérdések megválaszolásának az igénye váltották ki. A gyakorlatban számos olyan antropomorf ismeretre és technológiára van szükség, amely az adott helyzetben (lokálisan és időlegesen) lehetséges és megvalósítható, azaz nem minden szituációban alkalmazható, tehát nem univerzálisan érvényes. A „tudományok” és „tanulmányok” elválasztása elsősorban a tudományháború következménye. Ha sikerül megtalálni a közös tárgyat, amely különböző, de kölcsönösen elismert elméletek és módszerek alapján vizsgálnak, akkor ez lehetőséget kínálhat a tértudományok és a tértanulmányok újraegyesítéséhez. Úgy gondolom, hogy a tértanulmányok az emancipációját követően beintegrálódik a tértudományok közé, így a későbbiek során elég lesz tértudományokról beszélni.

A tértanulmányok különböző ismeretelméleti, lételméleti és metodológiai megközelítésekből tárgyalják többek között a társadalomtéri összefüggéseket. A kritikai földrajzzal szemben a tértanulmányokhoz nem szükséges a marxista, a posztkolonialista, a feminista vagy posztstrukturális ideológiai közösségvállalás, hanem megenged ennél szélesebb palettát. A közös kutatás tárgya a társadalmi (kulturális, politikai, gazdasági) kapcsolatok és diskurzusok által létrehozott/alakított téri rend (térstruktúra), annak létrejötte és alakítása, és az a törekvés, hogy mérsékeljék a „kemény tudományos elméletek” és a napi praxis közötti szakadékot. Ahol lehet, kerüli az általánosításokat, inkább a különbségek bemutatására teszi a hangsúlyt.

A tértudományok és a tértanulmányok között szoros a kapcsolat, jelentős az átfedés, az egyes diszciplináris ágaik között nincsenek éles határok, inkább *országspecifikus különbségek* vannak. A szakágak öndefiníciói általában az adott szakterület művelőinek a tevékenysége felől közelítik meg a meghatározást. Például mivel ma Magyarországon regionális tudományként jelölik meg azt a diszciplínát, amelynek képviselői foglalkoznak az EU kohéziós és strukturális politikájával, így többek között ez is a *magyar*

regionális tudomány terrénuma, bár a fogalmakat és a módszereket tekintve ez inkább a tértanulmányokhoz tartozik.

Nemzetközileg és Magyarországon is eltérőek az álláspontok abban a tekintetben, hogy a különféle téri, területi, regionális kutatások melyik tudományhoz, tudományághoz tartoznak (pl. földrajztudomány versus regionális tudomány). Én azok véleményét osztom, akik tágra nyitva hagyják a kaput, és tértudományokról (és tértanulmányokról)⁵⁶ beszélnek, mert a tér értelmezése és a téri jelenségek vizsgálata mindenképpen interdiszciplináris megközelítést kíván meg. A tértudományok (és a tértanulmányok) azoknak *a tudományágaknak a sokasága*, amely azt vizsgálja, hogy a tér társadalmilag és materiálisan miként konstruálódik, az emberek (társadalom) és a dolgok (természet) interakciói miként alkotnak komplex rendszert és az *hogyan működik*. Mindkettőnek mint *társadalomtudománynak* a feladata a társadalmi, a gazdasági és a politikai folyamatok relációinak, kapcsolatrendszerének, struktúrájának, a szövetének a feltárása. E diszciplínák számára kedvező lenne, ha ezek összessége egységes tértudományként (spatial science mint kereszt- vagy multidiszciplína) jelenhetne meg, de ma a világban e fogalom alatt nagyon eltérő tartalmakat értenek (lásd később), így e fogalom használata nem lenne egyértelmű. Nincs a térrel (tériséggel), a területi⁵⁷ kutatásokkal foglalkozó tudományterületnek egységesen elfogadott metanarratívája, mindenki által elfogadott paradigmája, csupán nagyon *tág értelmezési keretek vannak*, amelyekben belül az egyes *tudományágak és a különböző tudásközösségek* artikulálni tudják saját álláspontjukat.

Magyarországon is sokan, több fórumon kifejtették a regionális tudománnyal és a földrajzzal kapcsolatos álláspontjukat (Lados, Kocsis 1992, Faragó 1992, 2012, Földrajz – regionális tudomány 2001, Nemes Nagy 2003, Lengyel, Rechnitzer 2004, Rechnitzer 2005, Probáld 2007, Dusek 2004, 2007, 2011, Mészáros 2011, Egyed 2012). 2012-ben a Magyar Regionális Tudományi Társaság (MRTT) kétnapos vándorgyűlésének a regionális tudományról folytatott dialógus volt a témája, amely tanulmánykötetben is megjelent (Rechnitzer, Rác 2012). A látszólag szűk tematika ellenére a hozzászólások a társadalmi egyenlőtlenségektől a pénzügyi földrajzon és a helyi gazdaságfejlesztésen keresztül a kormányzási kérdésekig terjedtek. Egyértelmű, hogy a társaság tagjai nem a

⁵⁶ Felfogásom közel áll Nemes Nagy által megfogalmazottakhoz, de ő „területi tudományoknak” nevezi azt a „diszciplínacsoportot”, amelyik átfogja azokat a tudományterületeket „...amelyek az egyes társadalomtudományokon belül kifejezetten a térbeli, területi kérdésekre koncentrálnak” (2009:17.).

⁵⁷ Én megkülönböztetem a tér és a terület fogalmát. A terület egy konkrét térség, egy lokalizált földrajzi, közigazgatási téregység. (Lásd később a 11. fejezetben.)

nemzetközi szóhasználatban vett „regional science” (tükörfordításban regionális tudomány) címkével illetett tudományterületet művelik, hanem sokkal szélesebb körű kérdésekkel foglalkoznak (Magyar Tértudományi Társaság?). Az előadások sok tudományt érintettek, jelentősek voltak a módszertani különbségek is, és azt is jól reprezentálták, hogy a ma egyre inkább elfogadott posztmodern keretek között *a téri, területi kutatásokat ideológiai, tartalmi és módszertani sokszínűség is jellemzi*. A téri, területi kérdésekkel foglalkozó tudományos fórumokon éppen úgy találkozhatunk neopozitivista, neomarxista eszmékkel, mint posztstrukturalista, konstruktivista és egyéb nézetrendszerekkel, valamint kvantitatív (modellek, területi statisztikai módszerek) és kvalitatív módszerekkel és eljárásokkal (pl. ANT) egyaránt.

Tehát Magyarországon nem csak a földrajztudomány, hanem a regionális tudomány tág értelemben vett égisze alatt is sok a térrel, a területi és települési kérdésekkel explicit módon foglalkozó tudományág, tudományterület jelenik meg, és e multidiszciplináris megközelítésnek jelentős a szinergiája. (Alapvetően ebből fakad a két tudomány rivalizálása.) Magyarországon a „regionális” megjelölést is sokan a téri („térbeli”) és a területi megközelítések gyűjtőfogalmaként, vagy egyszerűen azok szinonimájaként használják. E szóhasználat jelenik meg több intézmény megnevezésében is: Magyar Regionális Tudományi Társaság, MTA IX. osztály Regionális Tudományok Bizottsága, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete stb. Ezek az intézmények nem csak regionális és nem csak szigorúan a regionális tudomány tárgykörébe tartozó kérdésekkel foglalkoznak, hanem általában téri és területi kérdésekkel és azokat multidiszciplinárisan (keresztdiszciplinárisan) tárgyalják. A „regionális” megjelölésben szerepet játszott az is, hogy az 1980-as évektől a tértudományok *társadalomtudományi ágait képviselők* ezzel is meg szerették volna különböztetni magukat a hagyományos földrajzi diszciplínáktól. (Apró érdekesség, hogy az OTKA tudományszaki besorolásában a regionális kutatások a „műszaki és természettudomány” besorolást kaptak még 2014 első félévében is.)

De nem egyszerűen a regionális tudomány és a földrajz vitájáról van szó, hanem számos más tudomány (filozófia, szociológia, politikatudomány, kulturális antropológia stb.) is foglalkozik a tér(bel)iség kérdéseivel. Véleményem szerint szakmapolitikailag is célravezetőbb lehet szakterületünket összefoglaló néven tértudományoknak, vagy ha tudományelméleti különbségek miatt szükséges, akkor ezen felül még tértanulmányoknak is nevezni. A „regionális” jelző megváltoztatását támaszthatja alá, hogy

- szinte minden tudomány (nem csak a regionális) foglalkozik a térrel, a területiséggel, amelyek *eredményeit integrálni* kell, így lesz igazán kereszt-, transz-, inter- vagy multidiszciplína;
- a tértudomány(ok) társadalomtudományi multidiszciplína, de mivel sok tekintetben a társadalom és a természet, az ember és a dolgok együtt kezelendők, így be kell emelnünk a társadalmi mezőbe a természet- és a műszaki tudomány számos eredményét is;
- a különböző diszciplínák csak együtt lehetnek képesek arra, hogy a tériség problematikáját feltárják; a térbeli vizsgálatoknak nincs egy olyan a priori tárgya (szubsztanciája), amely egyértelműen lehetővé tenné, hogy egy tudomány kompetenciájába (pl. földrajz vagy regionális tudomány) besorolható lenne;
- számos átfedés van a különböző diszciplínák kutatási területei között, így nem a demarkációra kellene helyezni a hangsúlyt, hanem az integrációra;
- a globális és a helyi szint felértékelődésével csökkent a regionális téregységek jelentősége, és nőtt a világrendszer („global studies”) és a helyi kutatások (locality studies, urban studies; tapasztalatok világa, napi gyakorlat, fogyasztás terei) jelentősége;
- a NUTS 2 típusú regionális szinteket leértékelik a nemzeti kormányok újraerősödési törekvései, és az, hogy megváltozott az Európai Unió területi politikája: fókuszába a nagyvárosi régiók kerültek. (A NUTS típusú régiók homogenizálása, a köztük lévő különbségek mérséklése nem járt sikerrel.)
- a posztpozitivist, a posztmodern érában a modernista, gyakran szigorú kvantitatív módszereket előtérbe helyező megközelítés mellett más szemléletek és módszertanok jelentősége is nő (tértanulmányok);
- az angolszász regionális tudomány az utóbbi évtizedekben újra szorosabbra fűzi kapcsolatait a közgazdaság-tudománnyal, elsősorban a térgazdaságtanra, a területi statisztikára, az ökonometriára koncentrál (lásd Fischer and Nijkamp 2013 fő fejezeteit), és kisebb hangsúlyt kapnak olyan területek, mint a területi politika, a területi tervezés, a területfejlesztés, a területi kormányzás, amelyek a „magyar regionális tudomány” jelentős mértékben művelt ágai;
- a problémák és azok megoldásai gyakran „átugorják” a regionális/területi szinteket, azok megoldására inkább helyi vagy nemzeti (vagy szupranacionális) válaszok adhatóak.

Ezért a téri-helyi, a területi-települési kérdésekkel foglalkozó tudományt (részdiszciplínák összességét) célszerűbbnek tartom *tértudományoknak* (és egyelőre még *tértanulmányoknak*) nevezni. Ide sorolom a regionális tudományt, a helyi kutatásokat (locale studies), az urbanisztikát, a társadalomföldrajzt, a regionális gazdaságtant, a térszociológiáját, a településszociológiát, a politológia, az építészet és más tudományok téri, területi kérdésekkel foglalkozó részeit (keresztdisziplinaritás).

Ha a téri és a területi kérdésekkel foglalkozó tudományterületek közötti különbségeket keresem, akkor sok eltérést tudok felmutatni, így helyesebb a többes szám, a tértudományok kifejezés használata. Ha azt keresem, hogy mi bennük a közös, hogy *mind-egyik a téri megjelenést, a jelenségek területi szerkezetét, a strukturális rendet kutatja, mindegyik a társadalom téri létének megértéséhez tesz hozzá valamit*, akkor ebből a szempontból alkothat egy egységet is, azaz létezhet *tértudomány* (spatial science).

Ha figyelembe vesszük, hogy az „igazi regionális tudomány” képviselői „saját tudományt” építenek, „önálló arculat” kialakítására törekszenek, azt demonstrálják, hogy miben különböznek a regionális gazdaságtantól (ami a klasszikus közgazdaságtudományi törvényeknek ad területi dimenziót), a gazdaság- és a társadalomföldrajztól (amelyek a gazdaság és a társadalom földrajzi elrendeződését és a természettel való kapcsolatát vizsgálják) és más tudományágaktól, olyan diszciplináris határokat húznak meg, amelyekbe nem fér bele sok térrel foglalkozó kutatás és területfejlesztési gyakorlat, így maga a regionális tudomány is csak a területi tudományok egyikévé válik. De a társadalomföldrajz is ragaszkodik az anyadisziplínájához, a közgazdaságtudomány is sajátjának tekinti a regionális gazdaságtant. Sokan megfogalmazták, hogy a tértudományok az anyadisziplínák törvényeit, axiómáit és módszertanát használják és nincs teljesen elkülöníthető saját létük.⁵⁸ Mindezen praktikus okok miatt helyesebb tértudományokról beszélni. De ha például olyan szinten, módon sikerülne megragadni a közös alapfogalmakat, ami minden tértudomány számára tanulsággal szolgálhatna, akkor az nagy lépést jelentene egy közös „tértudomány” létrejötté felé. De a „spatial science” (tértudomány) megjelölés ma nem általánosan elfogadott és nem egyértelmű.

Az 1960-as, az 1970-es években a hagyományos földrajz kritikájára és megújítására kialakuló angolszász mozgalom is szerette volna a geográfiát formálisan is egy komplex tértudománnyá (spatial science) alakítani, magába integrálni a kritikákra vála-

⁵⁸ Én ezt nem tartom eleve rossznak, mert a keresztdisziplinaritás, a multidisziplináris megközelítés új válaszokat adhat meglévő problémákra.

szul adott új törekvéseket. De a mozgalom inkább csak a „kvantitatív fordulathoz” és a társadalomföldrajz és a kritikai földrajz megerősödéséhez vezetett. Ezeken a területeken esetlegesen használatos maradt a tértudomány (spatial science) kifejezés, de összességében győzött a *tudományos szeparatizmus*. Az egységes tudománnyá szerveződést az is ellehetetleníti, hogy a különböző tudományok különböző kérdésekre eltérő módszerekkel keresik a választ, másfajta térbeli relációkat írnak le. A tértudomány fogalma, a tudományági besorolása nem olyan jól körülhatárolt, mint a „regional science”-é. Némi túlzással mindenki mást ért alatta. Például Ausztráliában a „spatial science” hatókörébe tartozik a kartográfia, a térinformatika (GIS), a fizikai helymeghatározás és -felmérés is. Amerikában egyrészt továbbra is elsősorban a „kvantitatív forradalomra”, a pozitivista kvantitatív földrajzi irányzat jelölésére szolgál (pl. a „social network analysis”, a matematikai-statisztikai elemzések alkalmazása), míg mások a társadalmi szféra területi (megoszlásának és terjedésének) vizsgálatát (kvázi a társadalomföldrajzot) sorolják a „spatial science”-hez. Dusek (2011:199.) Brian Berry-re hivatkozva írja, hogy a „spatial science”, a „területi tudomány” a különböző térbeli jelenségek területi eloszlásának, területi szerkezetének és területi kapcsolatainak a pontos *mennyiségi leírására*, magyarázatára törekszik. (Dusek a spatial-t, nem véletlenül területinek és nem térnek fordította. Én a tér [spatial] fogalmát megkülönböztetem a terület [territory] fogalmától. Lásd a 8. és a 11. fejezetet.) A szakirodalomban ezen kívül még leginkább akkor történik utalás a „spatial science”-re, ha meg akarják haladni az uralkodó felfogást, vagy mélyebb filozofikus, ideologikus magyarázatokat keresnek. Isardban is felmerült a „spatial science” elnevezés használata a „regional science” helyett, de ő attól tartott, hogy összekeverik az úrtudománnyal (Probáld 2007, hivatkozva Barnes 2003-as munkáját).

Mint ismert a regionális *tudomány* és a regionális *tanulmányok* művelői külön nemzetközi szervezetekben folytatják a munkát (Regional Science Association, Regional Studies Association). A két tudós társaság tevékenységének a különbözőségét nem is annyira a vizsgálataik tárgyában találjuk meg, hiszen tág értelemben mindkettő *a társadalom téri, területi dimenzióival foglalkozik*, nem is a művelőik anyatudományában van a különbség – mindkettőben találhatunk közgazdászt, szociológust, geográfust és számos más tudományterület képviselőit –, hanem alapvetően *szemléleti* (tudomány-filozófiai, metaelméleti, ideológiai) és *módszertani különbségekről* van szó.

A „regional science”⁵⁹ képviselői *alapvetően* a pozitivizmus talaján állnak, a hagyományos igazolásra, a minél egzaktabb metodológiákra, a matematikai modellekre („kvantitatív forradalom”), a tárgyilagos leírásokra teszik a hangsúlyt és fontos számukra az *önálló* – saját axiómákkal, törvényszerűségekkel, fogalomrendszerrel, elméletekkel rendelkező – *tudomány létrehozása*, a saját, csak a regionális tudományra jellemző differenciaspecifikáik megtalálása. A „regional science” *a tértudományok meghatározó pillére*. A legszorosabb kapcsolata a közgazdaság-tudománnyal van, de a meghirdetett multi-, transz- és keresztdiszciplinaritás inkább megfelel a „regional studies”, a regionális (inkább területi/tér) tanulmányok koncepciójának, mint a „regional science” törekvéseinek. A „regional science” abban az értelemben inkább „területi”, hogy vizsgálata tárgya minden területi szintre kiterjed, és ha kitüntetett térkategóriát keresünk, akkor azok inkább a nagyvárosi terek, a metropolisok, mint a régiók. A regionális és városkutatásokban a „regional science” megközelítése szűkebb, William Alonso, Walter Isard, Ed M. Hoover, Peter Nijkamp tradícióin, az empirikus kutatásokon, az esettanulmányokon, a matematikai eszközök alkalmazásán alapul. A komplex területi problémák szigorú modellszerű elemzése olyan, mint amikor szögletes szöveget verünk a kerek lyukba (McCann 2007). Például a területi folyamatokat jelentős mértékben meghatározó társadalmi vagy kulturális tőke, az informális „intézmények”, a politikai lobbiszámszerűsítése, hatásmechanizmusának modellezése jelentős nehézségekbe ütközik.

A „regional studies” megközelítése szélesebb diszciplináris forrásból merít (közgazdaságtan, antropológia, szociológia, történelemtudomány, politikai gazdaságtan, politológia, környezettudomány stb.) és eklektikusabb módszertant követ. Képviselői leggyakrabban a különböző területi egységek konkrét gazdasági, fizika, társadalmi problémáival, *fejlesztésével* foglalkoznak, illetve a területfejlesztést és a területi tervezést kutatják és oktatják. Közelebb állnak a napi gyakorlathoz és egyre többen vannak közöttük posztpozitivisták, posztstrukturalisták, posztmodern szemléletűek. Kevésbé törekszenek a zártságra, fogékonyabbak minden új vagy aktuális befogadására és vállalják a terápiák, politikai választási lehetőségek készítését is. A modellépítés helyett gyakran kutatják a cégek (intézmények), az emberek (kultúra) és a környezet kapcsolatát, és annak relációit. Nemcsak a multidiszciplinaritás megtartása fontos

⁵⁹ Itt azért használom a „regional science” angol megnevezést, hogy megkülönböztessem a magyar regionális tudomány tágabb értelemben használt gyakorlatától.

sámukra, hanem a közpolitikai és társadalmi diskurzusban való részvétel és a policy-alkotás is.

Sok országban a *területi* kutatások gyűjtő diszciplínája a földrajztudomány (pl. USA, Lengyelország), a területiséggel a maga komplexitásában (a választásföldrajztól a feminista mozgalmakig) az foglalkozik. Különösen a XX. század második felében sok országban a társadalomföldrajzban óriási változás következett be. Minden modern és posztmodern irányzatot begyűjtött, és mindez megmaradt a földrajztudományon belül. Richard Peet (1998:10.), a társadalomföldrajz professzora a regionális tudományt is a társadalomföldrajz egyik ágának tekinti, amely leginkább a kvantitatív földrajzhoz hasonlatos. Lux (2012) éppen fordítva járt el a regionális tudománnyal kapcsolatos folyóiratok vizsgálatánál. Ő a kritikai földrajzos Antipode-ot és például a szociológiai folyóiratokat is számba vette a regionális tudomány vizsgálatánál. Azaz, nálunk inkább a regionális tudomány képviselői törekszenek tudományterületüket gyűjtőtudománnyá tenni, amit segített az 1990-es években a regionális diskurzus felfutása is. A (társadalom)földrajz nemzetközi irodalmát tekintve igaz Czirfusz (2012:53.) állítása, hogy „...a földrajztudomány térszemlélete napjainkban sokkal differenciáltabb”, mint ahogyan szerintem például én azt sejtetem. (A kritika tárgyát képező cikkemben én nem tudományterületeket, hanem a különféle értelmezéseket próbálom meg szintetizálni és „tipizálni”.)

Magyarországon a „regionális” (inkább téri, területi) kérdésekkel foglalkozó tudósok jelentős része „kilépett” az anyatudomány néha szűkre szabott kereteiből, illetve a nem főáramlatú kutatási területe miatt periferizálódott az anyatudományon belül, és önálló tudományos közösség, saját intézmények, szakmai orgánumok, egyetemi szakok stb. létrehozására törekedett. Ennek az 1980-as évektől formálódó szakmai közösségnek (pl. területfejlesztők) az önazonosság-keresése, szakmai törekvései kritikákat váltottak ki a hagyományos tudományok, tudományágak bizonyos képviselőiből, és természetes, hogy az új tudásközösségen belül is vitákban csiszolódnak össze az álláspontok. Tovább kell finomítani, pontosabban meg kell rajzolni a tértudományok/tanulmányok önképét, szükségünk van az önreflexióra. E mellett meg kell határozni a sokarcú tériség, területiség közös felületét, mezőjét (terét), amely közös platformot biztosít ahhoz, hogy minden szakterület a saját paradigmái és eszközei segítségével

formálja a tér és területiség portréját. Ehhez kínál szervezeti keretet a Magyar Regionális Tudományi Társaság.

Magyarországon már ma is több „területi műhely”, tudástermelő közösség létezik, több tudományos iskola kezd kibontakozni. A továbblépés útja az lehetne, ha ezek mindegyike *tudatos és explicit (meta)elmélet (ideológia-)* és értékválasztás alapján *koherenssé* tenné saját nézetrendszerét, és saját paradigmák alapján rendeznék tudás-készletüket, és nyitottak lennének más nézőpontokkal való vitára, eszmecserére. (Nem a világgal vetik össze, hanem belsőleg rendezik nézeteiket.) Ezek nem feltétlen a meglévő intézményekben dolgozók, oktatók nézetazonosságát kell hogy jelentse, hanem hasonló elveket vallók tudásközösségeit. E tértudományi közösség fennmaradása részben attól is függ, hogy a különböző részdiszciplínák megtalálják-e a saját specifikus vizsgálatuk tárgyát a társadalmi vizsgálatok téri dimenzióinak a feltárásában, és kölcsönösen megtermékenyítő vitákat tudunk-e folytatni, vagy megtörténik a visszarendeződésünk az anyatudományukba.

A diszciplináris határokról és kompetenciákról folyó viták mögött esetenként akár intézményépítési és egzisztenciális kérdések is meghúzódhatnak. Intézmények, személyek maguknak vindikálják a jogot, hogy területi vagy regionális kérdésekkel foglalkozzanak, a tudományos piacon (oktatás, szakértés, tanácsadás) egymásnak konkurensei. Új tanszékek, oktatási programok megjelenése sértheti már meglévők kompetenciáit. Ez a szűkös forrásokon (állami támogatás, felvehető diáklétszám, pályázati források stb.) való osztozkodást is jelenti. E versenyhelyzetben sem szabad megfeledkezni a kooperációról, a közeli tudományokkal való szoros együttműködésről. Persze ez nehézségekkel is járhat, amikor a „rokon” szakmák és intézmények jelentik a legnagyobb versenytársakat.

A téri és a területi kutatások többségében nem általánosan érvényes eredmények, törvényszerűségek megállapítására jutnak, hanem az adott megközelítéseknek vagy a konkrét területnek megfelelőekre. (Ez részben ellentmond a regionális tudomány azon törekvésének, hogy megfogalmazza az általánosan érvényes axiómáikat, törvényeiket.) A tervezés és a fejlesztés szempontjából a tér a társadalmi gyakorlatnak (funkcióknak) megfelelően szerveződik, az egyes feladatok teljesítése differenciált specializált alrendszerekben történik. A gazdasági teret a rentabilitás és profitkilátások mozgatják, a politikai teret a hatalomgyakorlás és így tovább.

Minden tudomány a fogalmakról és azok használatáról szól. A téri, területi kutatások szempontjából is fontos az alapfogalmak tisztázása (megkülönböztetés és kapcsola-

tok) és azok következetes használata. A közös nevező az azonos vizsgálati fókusz: a tér, a hely, a terület, a régió, a struktúra stb., amelyek megkívánják a természeti-társadalmi (emberi-dologi) jelenségek együttkezelését és a multidiszciplináris megközelítést. Ezek a különbözően értelmezett fogalmak, a más szempontokból vizsgált jelenségek adják a tértudományok/tanulmányok differenciaspecifikáját, ez különbözteti meg őket más tudományoktól. A dolgozatban elsősorban ennek az elméleti alapkategória-szett egy részének az értelmezésével foglalkozom. Megközelítésem sajátossága, hogy a hangsúlyt az emberi megismerésre, a napi tapasztalatokra és gyakorlatra teszem, és törekvésem a mélyebb elméleti megalapozás.

Valaminek (dolog, esemény, összefüggés) a megismerése egyben a tér sajátos megjelenési formájának ismeretéhez is hozzájárul. A téri vizsgálatunk (megfigyeléseink) elsődleges tárgya a *szemléletmódunk térisége* és az a folyamat, *ahogyan a teret a társadalom megalkotja*, ahogyan képesek vagyunk téri létünket felfogni és kezelni. A teret, mint *a különböző* (társadalmi, gazdasági, környezethasználati) *kapcsolatok és relációk* által létrehozott *konstrukciókat*, *azok szerkezetét, rendszerét, struktúráját, architektúráját értelmezzük*. A tér egyik jellemzője a különféle elemek és egységek (csomópontok, mezők) különbözősége és relacionális strukturálódása. A téri megközelítések, kutatások, vizsgálatok ezeknek a különbözőségeknek a megismerésére, ezek rendszereinek, struktúráinak a feltárására irányulnak. Míg például a szociológusok a társadalom viselkedését, azok csoportjait, intézményeit, szervezeteit, a közgazdászok a gazdasági javak termelését, elosztását és fogyasztását vizsgálják – és folytathatjuk a sort –, addig a tértudományok *mindezeknek a társadalmi konstrukcióknak téri (formai) megjelenését, szerkezetét kívánják megismerni, és a tervező-fejlesztők – a térszemléletüknek megfelelően – a térkonstruálásra kívánnak hatni*. Alapvetően az anyatudományok tárgyát másra fókuszálva (különbözőségek, hasonlóságok, kapcsolódások, relációk), más szemléletben, más megismerő nézőpontjából vizsgálják. Az egyes szaktudományok, ágazatok a saját maguk által konstruált paradigmák, törvények, elvek szerint funkcionálnak. Tértudományi megközelítésben egyrészt más a megismerő intencionalitása, a téri, a területi megjelenésre irányul a figyelem; másrészt a területileg elkülönülten élő népesség kollektív történeti tudata és az ő sajátos szempontjaik (területi tőke, gyakorlati hasznosság, az életvilágukban betöltött funkcióik) adják a vizsgálati kereteket, és a beavatkozások is mindig a konkrét életvilágban, a konkrét helyen történnek.

II. TÉRI LÉTMÓD

*„...tér és idő keresztjére vagyunk mi verve emberek”
(Pilinszky)*

Legtöbben úgy érezzük, hogy egészen addig tudjuk, hogy mi a tér, amíg mélyebben nem kezdünk el gondolkodni róla. A tér és a hely, a terület és a település, a régió és egyéb kapcsolódó fogalmak mind a tudományos, mind a köznyelvben gyakran használt fogalmak. Ennek ellenére még a térrel, a területi kérdésekkel foglalkozó szakemberek közül is sokan magától értetődő fogalmakként használják ezeket, nem értelmezik azokat, nem tudatosítják azok jelentését. Gyakran előfordul, hogy nem tesznek különbséget például a tér és a terület kifejezések vagy a területi és regionális jelzők között, azokat egymás szinonimájaként használják. Előfordul, hogy az éppen alkalmazott – például diszciplináris – értelmezési keretben használt fogalomra úgy tekintenek, mintha az általános metakategória lenne. Pedig ezeknek a fogalmaknak különböző értelmezései lehetnek/vannak, a megközelítésnek, a kontextusnak megfelelő sajátos tartalommal telítődhetnek fel. Szerencsére ma már egyre többen vesznek részt itthon is ezeknek az alapfogalmaknak az értelmezéséről folyó diskurzusban (A. Gergely András, Benedek József, Berger Viktor, Dusek Tamás, Erdősi Ferenc, Farkas János, Izsák Éva, Lengyel Imre, Mészáros Rezső, Nemes Nagy József stb.).⁶⁰ Ennek ellenére, ha szakmai művekben még találkozunk is egy-egy fogalom egy-egy aspektusból (diszciplináris háttér, szándék, sajátos kontextus) történő részletesebb kifejtésével, akkor is nehezen áttekinthető, hogy az miként viszonyul más alapkategóriákhoz, illetve hogyan áll össze a sok elem egy konzisztens fogalmi rendszerré.

A fogalomrendszer újratárgyalása különösen aktuálissá vált az 1990-es évektől kezdve, hiszen sokan a globalizáció hatásaként a „földrajz végéről” (Richard O’Brien), a „tér-idő összesűrűsödéséről” és „a tér megszűnik az idő által” (David Harvey), a „tér irrelevanciájáról”, „a tér és idő összezsugorodásáról”, „tértelenedésről”, „a tér leépüléséről” (Jürgen Hasse), „a földrajzi tér összeomlásáról” (Peter Haggett), a területi

⁶⁰ Legátfogóbb, leginspiratívabb munkákat Benedek (2000) és Nemes Nagy (2009) írták a témakörben. Mindkettő a földrajztudomány szemszögéből értelmezi a fogalmakat.

különbségek mérséklődéséről/eltűnéséről írnak, vagy azt hangsúlyozzák, hogy „mégis lapos a föld” (Thomas L. Friedman). Valójában nem a tér irrelevanciájáról van szó, hanem csupán a „távolság haláláról” (Frances Cairncross), abban az értelemben, hogy időben és költségben egyre kisebb a jelentősége. „Azoknak a technológiáknak, amelyek hatékonyan meg tudnak szabadulni az időtől és a tértől, kevés időre van szükségük ahhoz, hogy lemeztelenítsék és elpusztítsák a teret.” „A tér megszűnt akadállyal minősülni, – az embernek csak a másodperc tötrésze szükségeltetik ahhoz, hogy leküzdje” (Bauman 2002:118. és 122.). Sokan mások (pl. filozófusok, a kritikai földrajz képviselői, pl. Cox 1997, Harvey 2006, Massey 1995) éppen az ellenkezőjét erősítik meg: a „földrajz számít”, a „földrajz visszatér”, a „földrajz bosszúja”, és egyre többen újfajta térbeli dimenziókról, és a helyi különbségek jelentőségének a felerősödéséről értekeznek. A tér „hegyesebb-völgyesebb”, mint valaha (Florida 2008), a területi különbségek, a különböző „távolságok” sok szempontból nőnek.

„Jelenlegi korunk... a tér korszaka lehet. Az egyidejűség, mellérendeltség, a közel és a távol, a jobbra és a balra, a szétszóródás korát éljük. Olyan pillanat ez, ...melyben a világ nem annyira az időn keresztül kibontakozó életként, hanem pontokat összekötő és szálakat keresztező hálóként tekint önmagára” (Foucault 2000:148.).

„... ma inkább a szinkronitás, mint a diakronitás világát éljük, ... mindennapjainkat, pszihikai tapasztalatainkat, kultúránk nyelvezeteit ... inkább a tér, mint az idő kategóriái uralják (Jameson 1991:16.).

Soja (1989) szerint a kapitalista rend sokkal inkább területileg érthető meg és szervezhető újjá, mint történetileg. A domináns historikus gondolkodás helyébe egy mélyebb területi gondolkodás kell. A posztmodern realitás az sokkal inkább térbeni, mint időbeni (Jameson 1991). A prezentizmus (Szent Ágoston: mindig csak most van⁶¹) újjáéledése is felértékeli az egyidejűséget, a *most rendjének*, azaz a térnek a jelentőségét. A tértudományok multidiszciplináris vizsgálati fókuszába az emberi térszerveződések, a *társadalomtéri jelenségek* kerülnek. A globalizációnak valóban van egy diszperziós hatása, amely bizonyos szférákban kiegyenlítődést, homogenitást eredményez, de az erős koncentráció hatása pedig a területi különbségeket erősíti (lásd a 14. fejezetet). A

⁶¹ A múlt csupán emlékkép, ami az emlékeinkkel együtt alakul. Ha belátjuk, hogy nincs létező múlt, akkor a múltból való ideákat csak a ránk maradt objektívációkról és emlékekről folyó diskurzus igazolhatja. (Például a jelenlegi tudományos vitában a dinoszauruszok múltbeli létét elfogadjuk, a kentaurokét nem.) A jövő is csak a fejünkben, csak a terveinkben létezik. Ha nincs létező jövő, akkor az arról kialakult képet a jelen várározásai befolyásolják és csak azok legitimálhatják.

társadalmi folyamatok folyamatosan átstrukturálják a teret. E folyamatok vizsgálata pedig felértékeli a téri, a területi vizsgálatok jelentőségét.

Gyakran a félreértések alapja, a szakmai viták egyik oka, hogy a különböző tudományágak más és más térfogalmakkal és területkategóriákkal dolgoznak. A klasszikus (kartéziánus) földrajz számára a tér elsősorban a földfelszínnel azonos, a tárgyakat, az eseményeket, az embereket térképszerűen a földfelszín helyeihez, területeihez kötik. (Az effajta topografikus, territorialista megjelenítés is hordozhat hatalmi, politikai üzeneteket. Például több térkép ezért maradt ki az Európai területfejlesztés távlatai [ESDP 1999.] dokumentumból, mert a térképeken megjelenített tartalomról a nemzetállamok nem tudtak megegyezni.) A kortárs társadalomföldrajz már differenciáltabb: konceptualizált és szociológiai terekkel is dolgozik. A természetföldrajz a természeti tényezők tipizálásával, „objektív” leírásával foglalkozik, a humánföldrajz az emberek által létrehozott térbeli viszonyokat tárja fel és elemzi, a humanista földrajz inkább a megélés tereit (életvilágtér) próbálja megragadni. A klasszikus közgazdaságtan számára a tér homogén, izotrop passzív közeg, amelyben a termelési tényezők, az áru és a szolgáltatások mozognak, amelyben a gazdasági rendszer egyensúlyra törekszik. Gyakran a tér és a hely fogalma kapcsán a „Különböző iskolák különböző fogalmakat sajátítanak ki maguknak azért, hogy felruházzák őket azokkal a jelentésekkel, amelyek elősegítik az adott iskola tágabb elméleti céljait” (Agnew 2005: 82).

Joggal merülhet fel az igény a közös szakmai nyelvre, úgy érezzük, hogy szükség van rá ahhoz, hogy értsük egymást, hogy hatékonyan tudjunk kommunikálni, és hogy fel tudjuk használni egymás eredményeit. A tér sajátosságából eredően nem egységes fogalomhasználat kialakítására kell törekedni, sőt e tárgykörben ez nem is lehetséges, sokkal inkább érvényesítendő a lyotardi paralógia, a disszenzus legitimációja (antihomológia), mint a konszenzusra törekvés (Lyotard 1983). A térelméletben sincs egy igaz nagy elbeszélés (grand récit), ami mindent leír és megmagyaráz. Nincs egyetlen helyes vagy kizárólagos megfigyelési séma vagy elmélet, mindig lehet más aspektus, így minden új térkonceptió is egy újabb hozzájárulás a tér megismeréséhez. A tér *önmagában véve* „örök és végtelen semmi” (Kant), mindig az *adott megközelítésnek és a konkrét tartalomnak megfelelően mutatkozik meg*. A térfogalmak körüljárását, minél pontosabb meghatározását és még inkább azok megértését az viszi előre, ha tudatosítjuk, hogy *a különböző tudományok, tudományágak figyelme másra irányul* (más és más

tartalmakkal dolgoznak): például a földrajztudomány megfigyelésének a tárgya más, mint a szociológiáé. De még adott tudományon belül is lehet eltérés, például a természetföldrajz empirista eszközökkel a realizmus/pozitivizmus talaján értelmezi a teret, míg a társadalomföldrajz ehhez (általában kritikailag) a társadalom felől közelít. A regionális tudomány (regional science) „kvantitatív forradalmát” a mindennapi valóságtól való elfordulásként értelmezik a „regionális tanulmányok” (regional studies) képviselői, és az általános modellekkel szemben egyre inkább a gyakorlati terepmunkát részesítik előnyben. *A különböző térértelmezések egyrészt a konkrét megjelenési formákhoz kötődnek, másrészt a megfigyelő szándékának megfelelően a különböző feltárandó problémákhoz „igazodnak”, mindegyik az adott kontextusnak megfelelően különböző módon világítja meg a téri lét lényegét.* Tehát az általános érvényű törvényszerűségek, a mindenhol egységesen használatos értelmezések, fogalmak helyett éppen *ez a sokféleség elfogadása lehet a közmegegyezés tárgya*, a tértudomány(ok) közös általános elveinek egyike. Sok kis narratívából, tudástöredékből folyamatosan újraépíthetjük, megkonstruálhatjuk a térről vallott nézetünket.

A mindenkor megismert tér jellegét meghatározza a konkrétan vizsgált jelenség, minden specifikus téri tapasztalat a tér valamelyik arcának a megtapasztalását adja. *A tér mindennek a létezési módja, ebben az értelemben „tér van mindenhol”, ahol van valami, és amikor sok különböző teret említek, akkor ugyanannak a téri létmódnak a különböző megjelenési formáinak az ismeretére utalok.*

6. Tér-idő

Vajon mit ért azon Hegel, hogy a tér maga az idő; Manuel Castells azon, hogy a „tér a megszilárdult idő”? Hogy lehet az, hogy „a tér a hömpölygő idő egyik formája, epizódja” (Jorge Luis Borges)? Sokan sokáig az időnek tulajdonítottak elsőbbséget, de azt is hangsúlyozták, hogy az idő a tér egymás utáni mozzanatainak, a „most”-oknak⁶² a láncolata (Henri Bergson, Edmund Husserl).⁶³ A tér pontjaival számoljuk az időtartam pontjait, a tér és idő ugyanannak a jelenségnek a két oldala (Bergson 1923). A teret fo-

⁶² Már Arisztotelésznél is találkozhattunk azzal a gondolattal, hogy az idő a „most”-ok mozgása.

⁶³ Heidegger (2001) megkérdőjelezi a „most” elsőbbségével és kizárólagosságával jellemezhető „vulgáris idő” koncepcióját. Nála az időnek a dolgok általi közvetített közvetett léte van. A dolgoktól különböző emberi lét (egzisztencia) a jövő felől bontakozik ki. Ezért a lehetőségeket kitaró és lezáró jövőnek van primátusa, bár ő is megemlíti, hogy a jelenre vagyunk utalva.

lyamatában, dinamikájában szemlélve kapjuk az időt és a párhuzamos egyidejűségek alkotják a teret. A párhuzamosan létezők találkozását, az összekapcsolódást az egyidejűség teszi lehetővé. Ha az időpillanatokat a tértől függetlenül képzeljük is el, akkor is a térben rögzült tartalmakhoz kötjük azokat. Einstein természettudományos evidenciává tette, hogy a tér és idő egymásba fonódik és a mozgás négy dimenzióját adja.⁶⁴

A Németországban élő Palágyi Menyhért már Einsteint megelőzve 1901-ben publikálta (Palágyi munkáját⁶⁵ hivatkozva Simonovits 1974:100), hogy nem lehet a tér kielégítő meghatározását adni az idő nélkül, a tér és az idő elválasztása csak emberi absztrakció. A tér és az idő duális egységet alkot. A természetben *nincs olyan jelenség, amely csak az időben vagy csak a térben lenne*. A teret is „folyékonynak” („fliegend”), állandóan megújulónak tartotta: a tér az idő folyása által megelevenedik. Koncepciójában *az időpont a világtér*, egy időpontban a térpontok sokasága totalitást alkot. Az idő egy pillanata a tér pontjaiban bontakozik ki. A különböző időpillanatok különböző tereket alkotnak. A közös „most” *teszi a teret egésszé, teremti meg a tér pontjainak az összekapcsolódási lehetőségét*. A tér ezért sincs idő(pillanat) nélkül. A „mostok” nincsenek nyugalomban, hanem a cselekvések, az események kapcsán a most-pontok sorozatokba rendeződnek.

Számomra megdöbbentő felismerés volt, amikor először átgondoltam, tudatosítottam, hogy mennyi hasonlóság van az általunk legtöbbször külön értelmezett és másként kezelt tér és idő fogalmában, és mennyire összetartozik e kettő. Az atemporalitás, az egy időpillanatba való zártság (szinkronitás) maga a tér (Jameson 1991). Az idő a tériesedésben ölt testet, kap formát. A szinkronia, az *egyidejűség*, az egymással *párhuzamos* történések, az egymás *melletti* időpillanatok alkotják a teret (9. ábra). A tér az adott pillanat mélysége, dimenziója, sokfélesége, és a diakronia, az egymást követő helyek, események alkotják, *jelenítik meg az idő folyását* (egymásutániség, egymásra következés), adják a történetiséget. A szinkronitás és a diakronitás összetartoznak, ugyanazoknak az elemeknek („valamiknek”, jelenségeknek) a *létezési módjai* és egyben két lehetséges vizsgálati aspektusa. Az egymás mellett létező mozzanatsorozatok, a párhuzamos létezők *saját idő és térbeliséggel* (saját pozícióval, történettel) rendelkeznek (9. ábra), egymással párhuzamosan *más jelennek, realitások, nézőpontok vannak*, más történések futnak, és *a téri egyidejűség teszi lehetővé a kölcsönhatást*, a relációk létrejöttét.

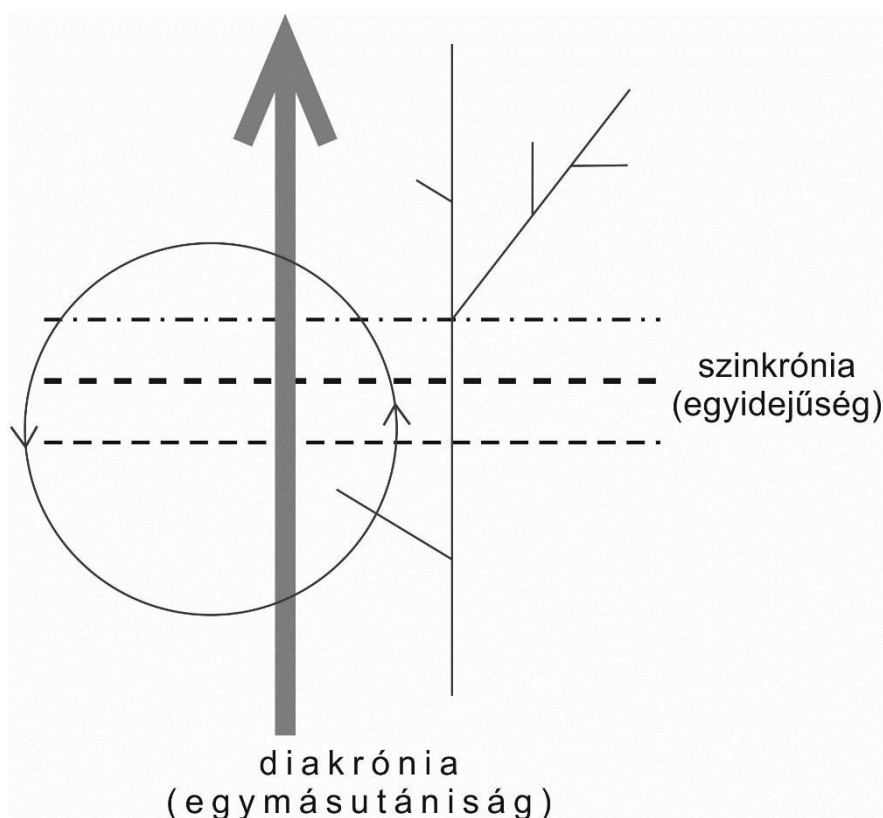
⁶⁴ A matematika nyelvén az idő is egy irány. A térbeli távolság növekedésével az időbeni távolság is nő.

⁶⁵ Palágyi M. 1967: *Neue Theorie des Raumes und der Zeit*. Darmstadt.

A tér a különböző időpályák egyidejű elemeinek a dinamikus sorozata (téridő). „Ez a tér a dinamikus egyidejűség szférája, amely új érkezők miatt megszakad, folyamatosan vár arra, hogy új kapcsolatok által meghatározódjék (és emiatt állandóan meghatározatlan). Mindig készül és ebben az értelemben soha sincs befejezve” (Massey 2005:107.).

Vannak ciklikus folyamatok, és ezeknek megfelelő ciklikus időpályák (pl. buszjárat). A mindennapi rutin is állandó körforgás. Ezeket is jellemzi az egymásutániség és ezeknek is megvannak a speciális metszetei, egyidejű pillanatai más téridőpályákkal. Mindennapi tapasztalataink is igazolják a ciklikusan vagy ritmikusan megélt időt és a hozzá tartozó visszatérő, ismétlődő tereket. Ehhez hasonló a spirálként szemléltethető periodikus idő, amelyet az önmagában való visszatérés nélkül jellemez a periodikus szabályszerűség (birodalmak felemelkedése és bukása, évszakok, egymást követő tervezési ciklusok).

9. ábra
Szinkrónia és diakrónia

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

A modern (idő)szemléletben mindenki *egyazon lineáris időfolyam* (örökkévalóság, történelem) része, míg a posztmodernnek (pl. Jameson 1991) inkább azt hangsúlyozzák, hogy mindig a jelen pillanatában élünk, így a térbeliség fontosabb számunkra. Foucault is többnyire az egyidejű diskurzusok, mechanizmusok egymásra hatását vizsgálja, és így válik világossá, hogy a térértelmezések is az adott korban és helyen működő társadalom gondolkodásának a termékei. (Természetesen én sem értek egyet azzal, hogy a történetiség túlhangsúlyozását a történetiség tagadása váltsa fel, sokkal inkább a tér dinamizálása a helyes út.) Bachelard azt hangsúlyozza, hogy a múltra vonatkozó emlékezet is elsősorban térbeli, mert az a folyamatok téri rögzítéseire irányul: „A tér ezernyi méhsejtjében sűrített időt tárol” (2011/b:30.). Ez összecseng a foucault-i teóriával (2000:147–157.), miszerint a világról alkotott képek nem időben eloszló, lineáris narratívákból állnak, hanem térbeli viszonylatokban képződő gondolati szerkezetekből. Én azt emelem ki, hogy minden létezőnek, történésnek, cselekvésnek saját téridőpályája van, minden tárgyhoz, cselekvéshez saját téridőkonstrukció tartozik.

E felfogással szemben a tudományos diskurzusokban a tér és az idő gyakran mint egymás ellentéte jelenik meg, az idő esetében az egymásutániségot, a dinamikát, a mozgást, a nyitottságot és a kreativitást hangsúlyozzák, míg a tér esetében az egymásmellettséget, a fixet (rögzültséget), az állandóságot, a helyhez kötöttséget és az időtlenséget. A téridőkapcsolatban a teret gyakran az idő statikus szeleteként mutatják be.

„A teret halottnak, fixnek, nem-dialektikusnak, immobilként kezelték. Az idő ezzel ellentétben gazdag, termékeny, élő, dialektus. ...Ha valaki elkezdett beszélni a térről, akkor őt olyannak tartották, aki ellenséges az idővel. Ez azt jelenti, ahogyan a bolondok mondják, hogy ő egy technokrata, aki megtagadja a történelmet” (Foucault 1980:70–71).

A derridai dekonstrukcióban a tér is nyitott és dinamikus, amely nyitva hagyja a lehetőséget a jövő számára. *A tér a dinamikus egyidejű sokféleség dimenziója, a sokféle pályák egyidejűsége* (Massey 2005:61.).

Sokan a különbségeket látják és láttatják a térben és időben. „...jól ismert különbségek vannak a tér és az idő között: az időnek csak egy dimenziója van, amíg a térnek három; a mozgás visszafordítható a térben, de irreverzibilis az időben; és még sok különböző dolog létezhet ugyanabban az időben, két dolog nem lehet ugyanazon a helyen és időben...” (Sayer 2000:111.). Én másokkal együtt ezt másként látom. *A létező világ nem létezik tér és idő nélkül és fordítva, és sok tekintetben a tér és idő egylényegűek. Az*

időbeli lét egyben téri lét is. Mindkettő létdimenziónk, vagy megfogalmazásomban lét-módunk, ahogyan, ami által, amilyen módon létezünk, másrészt ebből eredően az emberi gondolkodás „rendjét”, keretét adja és így hatással van a praxisra. Az idő és a tér együtt adják a változás, a kölcsönhatások, a kapcsolatok lehetőségét; mindkettő feltétele a mozgásnak. Mindkettő folytonos, de a megismerő szándékának függvényében szakaszolható/tagolható; mindkettőnél a kisebb egységek a nagyobbak részei (perc, óra nap, hét és telek, település, régió stb.). Se a térnek, se az időnek nincs önmagában irányultsága. Mindegyik a létezők egymásmellettiességét, vagy egymásutániságát fejezi ki. Az irány a megismerőtől függ. A rutinszerű ismétlődő cselekvésekben az idő a jelenségekkel együtt ismétlődik. Egyik sem tárgyyszerű létező, ontológiai értelemben nincs üres tér és nincs üres idő sem. A régió (tér- vagy területegység) és az időtartam (időegység, korszak) hasonló típusú, a szubjektum által történő generalizálás, absztrahálás és konstruálás terméke (rövid táv, középtáv, hosszú táv, kistérség, megye régió). Az időtartamok (re)konstruálása nem az időre önmagában vonatkozik, hanem az eseményekhez, történelemhez kötődően történik. A különböző téregységek, régiók meghatározása, lehatárolása sem egy önmagában vett nagy térből történő kihasítással történik, hanem eseményekhez, jellemzőkhöz köthetők. A területi megközelítések (pl. földrajztudomány) konkrét helyekben és téregységekben gondolkodnak, a történész elsősorban korszakokat különböztet meg. A periodizálás és a regionalizálás legtöbbször a kutató klasszifikációs magyarázó eszközéül szolgál. A tér homogén régiókra osztása feltételezi az egységek valamilyen szempontból való *belső tartalmi/működési azonosságának a felismerését* és a környezetüktől való megkülönböztetést. Az időperiódusok elválasztása hasonló logikán alapul, a vizsgálati szempontból hasonló tartalmakat, cselekvéssorozatokot hordozó időpontokat azonos korszakba soroljuk. Hasonló a tartalma a szomszédságnak és az egymást követő időintervallumoknak: a történelem egymás közvetlen környezetében zajlanak. Giddens (1997:128.) a regionalizáció fogalmában összeköti a teret és az időt: a térhasználatok tér- és időzónái összetartoznak. E felfogást tükrözi Torsten Hägerstrand időgeográfiaja is. Az emberek jövőbeli tartózkodási helyzetének az előrejelzései is a cselekvések tér-idő dimenzióinak összetartozására épülnek (Barabási 2010).

A konkrét téridő mindig hordoz számunkra valamilyen sajátos jelentést, értelmezési tartományt. A naptárban vannak munkanapok és pihenőnapok, vannak hétköznapi és ünnepnapok. Vannak kitüntetett pillanatok, órák, napok (karácsony,

szeptember 11-e). De szimbolikus jelentése lehet a konkrét helyeknek is (Waterloo, Korvin köz, Bős-Nagymaros stb.).

A jelenhez mint kitüntetett ponthoz képest van múlt és jövő, létezik az időbeni távolság, és az „itt”-hez képest is van a három térbeli dimenzióban távolság. A múlt képzetrendszeré más mint a jövőé. Az itt és most mindig kitüntetett szerepű. Szent Ágoston szerint (1987) nincs is más, nincs is három különböző idő, csak három *időaspektus*, amelyet *a jelen foglal magába. A múlt az emlékezet, a jelen a szemlélet és a jövő az elvárás*. A most tényszerűen adott (Husserl). *A jelenvalólétnek a térbelisége hangsúlyos*. Az én jelenem átnyúlik az én múltamba (emlékezet) és jövőmbe (előrelátásom), ami a jelen struktúrájának a dinamikáját adja (Henry Bergson). „A várakozásnak és az emlékezetnek szóhoz kell jutni; anélkül, hogy szavakba foglalnánk, nincs megragadható módon jelen mindaz, ami még előttünk áll, vagy elmúlt (Figal 2009:307.). „A jelenben és csak a jelenben létezik egyfelől annak összekapcsolódása, amit emlékezetnek szoktunk nevezni, másrészt pedig annak, amit rendszerint elvárásnak vagy projekciónak nevezünk – vagy pedig céloknak, ha a cselekvésekre gondolunk. Az emlékezet nem elraktározott múlt. A múlt elmúlt és soha nem lesz újra aktuális.” (Luhmann 2006:97.). A jelen, a múlt és a jövő közötti kapcsolatot (az időbeni összefüggéseket) *az értelem tárja fel*. Mindig az itt és most az értelmezési tartomány, mindig az adja azt a szemléletet, ami meghatározza, hogy miként látjuk a múltat és mit várunk a jövőtől és miként értékeljük a máshol történeteket. A múltat nem tudjuk az akkori jelenként értelmezni. Számunkra mindig „most” van. Mindenkor a mostbani létünknek van elsőbbsége. Jelen tudásunk/szemléletünk alapján írjuk le és értelmezzük a múltat, és sohasem tudjuk a jövő generációjának fejével értékelni a jelenlegi szándékainkat, terveinket. A jelenlét, az ittlét, a „világban való lét” uralja a múltat, határozza meg az emlékezetet (hogy jutottunk idáig, miért lettünk azzá, amivé váltunk) és a jövőképet (nem a jövőt). Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a jövő a jelen kiinduló feltételek által meghatározott, és e determináció lemodellezhető, hanem fennmarad a jövő (történelem) nyitottsága és a különböző jövők megalkotásának a lehetősége.⁶⁶ „A valóságos időt nem gondoljuk, de megéljük, mert az élet túlrad az értelmén” (Bergson 1923:47.). A múlt egyre inkább elmerül, elhomályosodik és a jövő egyre gyorsabban rohog felénk. A „most” nem abszolút módon választja el a múltat és a jövőt, mert múlt bizonyos realitásai hosszabb

⁶⁶ „Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág, / ami van, széthull darabokra.” (József Attila: Eszmélet)

intervallumban léteznek és a jövő is feltartóztatatlanul közeledik (becoming). (Arról, hogy a „most” az milyen hosszú időtartam, különbözőképpen vélekednek a tudósok.) A dinamikus most nem csak elválasztja a múltat és a jövőt, hanem össze is köti. A múlt nem csak az emlékezetünkben, a felhalmozott tudásban van jelen, hanem materializált formában *a reális valóságban mint a most mozzanatai is léteznek*. Például a műemlék-épületek a fizikai elrendeződések viszonylag stabil elemeiként hatnak az esztétikai érzékünkre, a fejlesztési programokra. Kant már nem él, de tanai hatnak a gondolkodásunkra. Magyarország határai, geopolitikai befolyása most nem ekkorák lennének, ha Mátyás király nem halt volna meg idejekorán betegségben.

Többen (Anthony Giddens, Manuel Castells stb.) felhívták a figyelmet a *tér-idő konvergenciára*. Meghatározott cselekvések (események) vonatkozásában igaz, hogy „az idő megsemmisíti a teret”, azaz az időbeni elérhetőség javulásával csökken a fizikai távolság jelentősége. A tőzsdeügynök számára, aki azonos időben (real-time) látja a távoli tőzsdén történeteket, és ugyanolyan feltételekkel (pl. költséggel) és ugyanabban az időben tud a számítógépen keresztül interveniálni, mint akik ott vannak a helyszínen, a fizikai távolság egy ponttá zsugorodik és jelentőségét veszti. A bróker tevékenysége szempontjából nincs kiterjedése a cselekvéspotenciáljának, vagy akár a konkrét cselekvésének, így e szempontból (e tartalmat illetően) a tér sem fragmentálódik számára, ő ugyanannak a lokális, vagy ha úgy tetszik az egységes globális⁶⁷ térnek a része, mint az összes többi bróker. A tőzsdei ügyletek megkötése szempontjából az itt és ott közötti távolság időben zéró, azaz egy a téridő. Az időbeni elérhetőség csökkenése a hagyományos (időben és költségek árán leküzdhető) téren kívüliséget, vagy még inkább egy térben (lokalitásban) való létet eredményez. A modern közlekedés és telekommunikáció fejlődésének következtében az idő és a tér „összemegy”, esetenként ponttá, pillanattá zsugorodhat. A kapcsolattartási lehetőségek bővülésével (pl. mobil telekommunikáció segítségével bárki-bárhon elérhető) a szomszédsági hatások ártéltelmeződnek, emberek és a különböző közösségeik többé már nem diszkrét, elhatárolt pontjai, elemei a téridőnek, hanem *„össze vagyunk zárva”, szükségszerűen kapcsolódunk egymáshoz, a világ-falu részei (potencionális ágensei) vagyunk*. De a téridő-dimenziók változásával más hatóerők jelentősége nem feltétlen csökken (hatalom, verseny, munkamegosztás stb.), sőt erősödhet is.

⁶⁷ Ebben az esetben a lokális és a globális egy és ugyanaz.

7. A tér, az idő és a megjelenítő „tartalom” értelmes együttlétezése⁶⁸

A térnek és az időnek nincs önálló léte, de a téridő minden létezés módja (modusa). Nincs önmagában vett tér, amit megpillanthatnánk, amit megvizsgálhatnánk, amit megmérhetnénk. Szinte közhely, hogy minden időben és térben van/létezik. Én ezt úgy fogalmaznám meg, hogy *minden konkrét létezés egyben téri (módon való) létet jelent.* Minden, ami megfigyelhető, az rendelkezik „téridő-dimenzióval”. A tér a létezők egyik tulajdonsága, megjelenési formája. A konkrét létezés helyhez kötött. A gondolatoknak (szellemi dolgoknak, gondolati tartalmaknak) nincsenek fizikai tulajdonságaik, de azokat is magától értetődően *téri tulajdonságaikkal* (megjelenési formájukkal) *együtt gondoljuk el.* Valaminek a megjelölése, szavakban történő kifejezése is térben és időben való megjelenítést is jelent. Az idő és a tér *sorsszerűen létünkhöz tartozik.* A földi világban, a napi praxisban nem tudunk ettől a meghatározottságtól megszabadulni, ebből a rendből kitörni. Számunkra *eleve adott (szükségszerű és általános történeti a priori) létfeltétel és szemléleti mód.* „Soha nem tudjuk elképzelni, hogy nem létezik tér, jóllehet felettébb könnyű elgondolnunk, hogy a térben nincsenek tárgyak” (Kant 1981:80.). Nem tudjuk a világot a tériség nélkül megtapasztalni. A tértől és időtől való elvonatkoztatás csak a konkrét léten kívül, a *nemlétben* lehetséges (a nemtériség nem megélhető, nem megtapasztalható, nem a mi világunk része).⁶⁹

A tér és idő nemcsak a létezés lehetőségfeltételei, modusai, hanem ez fordítva is igaz, mindig csak valaminek (dolog, cselekvés, folyamat, viszony) van térisége, térszerkezete, vagy lehet területe. Tehát a tér nem per se létezik. Ebben az értelemben a tér *parazita* (Agnew 2005), önmagában nem, csak a létezőkben képes megmutatkozni, csak így megfigyelhető. Walter Isard (1975) régiómeghatározása kapcsán Lengyel Imre – többször idézett – kérdésfelvetése is ezzel az összefüggéssel kapcsolatos: „A régióknak van problémájuk, vagy a társadalmi problémáknak van régiójuk?” (2003:75.). A problémáknak van téri megjelenése, köthetőek konkrét területekhez. (Nem kerül kimonódásra, hogy a társadalmi probléma nélkül az ahhoz tartozó régió sem létezne, hanem a „tyúk-tojás” problémához hasonlóan van felvetve a kérdés.)

⁶⁸ A filozófia és a fizika által leggyakrabban tárgyalt „klasszikus hármas” a tér, az idő és a mozgás (változás).

⁶⁹ Platónnál a téren és időn kívüli világ az ideák világa. A kereszténységben az időn kívüliséget, a változás nélküli létmódot az örökkévalóság jeleníti meg. A buddhizmus szerint a nirvána, a nemlét szimbolizálja a téridőn-kívüliséget. Az abszolút egység tudatállapota komplementere a térben és időben való létezésnek.

Kant gondolatmenetéből levonható az a következtetés is, hogy ahol van érzékelhető, mérhető tér, ott van manifeszt materiális szubsztancia is, és a tér minden gondolatnak (intuíciónak) is a struktúrája. Az idő és tér anyag nélkül is elképzelhető, de csak mint a *megfigyelő ember formai szemlélete és szemléleti formája*. A tér nem csupán egy empirikus fogalom, hanem el tudjuk képzelni dolgok nélkül is (ilyesmi a geometria, amelyik inkább a matematikához hasonló absztrakció, mint valós fizikai tér). Ahogyan a megismerés tárgyai megjelennek számunkra, az visszatükrözi a térszemléletet is (a transzcendentális szubjektum struktúrája). A konkrétan megjelenő tér megismerése valamilyen lokális manifesztáció megtapasztalásához köthető, amire hatással van a térszemléleti a priori, *mint konstituens* (nem anyagi alkotó). Ez is alátámasztja azt a felismerést, hogy a tapasztalattal szerzett tudás is sokkal inkább egy jelenségről (fenomén), mint a magában való dologról alkotott kép.

Egy konkrét dolog vagy cselekvés nem képzelhető el tér és idő nélkül, mert a tér a létezés „formai előfeltétele”, a mozgás és a változás is csak tér és idő segítségével történhet. A tér és az idő az anyag, a tárgyak lényegéhez is hozzátartoznak, csak az idő és a tér egyesülésével teremődik meg a „létegyidejűség”. Az idő, a tér és ami – a hagyományos kifejezéssel szólva – „bennük van”, ami megjeleníti azokat, csak viszonylagos létezést mondhat magáénak (Schopenhauer 2001:4. §). Az én logikám szerint „ami bennük van” az jeleníti meg a téridőt, tehát ugyanezzel a kifejezéssel szólva, inkább a tér és idő „van bennük”, bár nem anyagi természetűek, de mint a formai megjelenésük a lényegükhöz tartozik.

Minden konkrét dolog/esemény, lokális manifesztáció megjelenít, vizsgálhatóvá tesz egy konkrét téridőt, és minden ilyen elemet/egységet/helyet egy sajátos kapcsolatrendszer, viszonyrendszer, relációhalmaz (struktúra, atmoszféra) „vesz körül”. A tér egyik általános jellemzője az egységeinek a *különbözősége*, és a *tér megismerése az ezen egységek közötti különbségtétel és az ezek közötti kapcsolatok (relációk) felismerése*. Adott időben csak egy dolog foglalhat el egy konkrét helyet, de egy konkrét hely tartalma időben változhat. Urry (1990:132.) másokra is hivatkozva felhívja a figyelmet arra, hogy „az időbeli változás nem jelent szükségszerűen térbeli és tartalmi változást”, számolhatunk időbeni állandósággal is (pl. fizikai tárgyak léte). A tér és az idő az az a priori lehetőségfeltétel („médiüm”), amely révén a kapcsolatok, a szükségszerű kölcsönhatások létrejönnek, és amely segítségével a tartós struktúrák (tárgyak, események,

gondolatok, általában a vizsgálódásaink tárgyai) fennmaradnak.⁷⁰ A tér és idő segítségével létrejövő külső kapcsolatok, hatások, viszonyok alkotják a komplex környezetet, teremtik meg a működési kereteket, az emberi értelmezési tartományt, és ezek együtt eredményezik a *rendeltetésszerűséget*. A tárgyak létezése nem csupán egy diszkrét pont a térben, hanem egy folyamat, amely során betöltik funkciójukat. A téri módon való megjelenés hozzátartozik a szubsztancia önazonosságához.

Kerülendő a tér, az idő, az anyag vagy a megismerő egyoldalú fetiszizálása: a tér, az idő, a tartalom és a róluk kialakult tudás *kölcsönösen meghatározottak*. Sőt, mindig az értelmezett (rendeltetésszerű) *tartalom* az, ami hatással van a térbeli megjelenés konkrét formájára, az határozza meg azokat a lehetséges relációkat, amelyekből a tér konstruálódik. (Nem az abszolút tér van hatással a formai megjelenésre.) A tér és idő modulusával létrejövő kapcsolati rendszer (konkrét tér) az entitás (dolog, kollektivitás) jellegétől és hatóerejétől függ.

A teret és az időt nem ruházhatjuk fel önálló léttel, de minden (dolog, cselekvés) csak a téridőbeliségével együtt képes *betölteni funkcióját*, csak azzal együtt *kap jelentést*, értelmet, csak azáltal válhat egy absztrakt idea tárgyi létezővé (materiális objektummá, lokális manifesztációvá), egy esemény konkrétta. Egy tárgy, egy fogalom „rendeltetésszerű működéséhez” nem elégségesek annak tértől és időtől független „belső” tulajdonságai vagy tartalma. A cselekvőképesség konkrét erővé csak konkrét téridőben válhat. Egy szöveg mondandója és megértése sem önmagában az egyes szavak jelentésén múlik. Egy település, egy intézmény, egy megállapítás nem értelmezhető önmagában a tértől és az időtől függetlenül. Például egy iskola működésének a megértéséhez az épületen, a tanárokon, a diákokon kívül ismerni kell az oktatási rendszerben, a helyi társadalomban betöltött szerepet, a települési beágyazottságot stb. is. Azaz fontos minden dolog, esemény, szöveg, kép, intézmény *relációhalmaza*, azaz a tér- és időbelisége. *Javaslom, hogy a tértudományokban (és a fejlesztéspolitikában) a dolgokat, az eseményeket olyan tulajdonságkomplexumként értelmezzük, amelyek a külső relációnyalábjaikkal együtt válnak értelmezhetővé, amelyek hozzátartoznak a funkcionálásukhoz, a működésükhöz.* Mivel a téridő-létmód az emberek, a tárgyak és az események sajátja, ezért két létező nem lehet azonos, mert nem azonos a téridő pozíciójuk, és ezáltal a *külső relációik is mások*. A külső kapcsolódásokban megjelenő „erő” (a tér működése)

⁷⁰ Az egyének és az események „ösvényeket” foglalnak el az idő-térben (Urry 1990 hivatkozik Predtaláló gondolatára).

hozzájárul ahhoz, hogy a dolgok és események azok legyenek amik. E relációk nélkül is léteznek dolgok, csak ezek a kapcsolatok, a különféle kötődések is hozzátartoznak cselekvőképességükhöz, illetve azok megváltozásában sok lehetőség rejlik. Például fizikailag két egyforma árucikknek különböző helyeken más lehet a helyettesítő termékek elérhetősége, más a helyi kultúrába való illeszkedése, mások a jövedelmi viszonyok, így más a piacképessége. Tehát a piacképesség nem csak önmagából a termék mennyiségi és minőségi adottságaiból/tulajdonságaiból ered, hanem annak a relacionális kapcsolódásából, kulturális beágyazottságától is. Mindenhez hozzátartozik annak külső környezetével való kapcsolata, működési potenciálja és a struktúrában elfoglalt helye is. Ahhoz, hogy egy autó betöltse rendeltetését, kell, hogy hozzáférhető legyen az üzemanyag, legyenek utak, és valaki meg tudja venni, fenn tudja tartani, akarja és képes legyen használni.

Minden csak a konkrét téridő dimenziójával együtt az, ami, csak ilyen módon lehet rendeltetésszerű. Tehát a tér, az idő és az ezeket megjelenítő tartalom (szubsztancia) *együttesen szükségesek* ahhoz, hogy valami a maga *konkrétságában létezzen* (lokális manifestáció), valami megtörténhessen, valami rendeltetésszerűen funkcionálhasson. A szubsztancia⁷¹ a téridőbeni létezési módjával, formájával együtt alkotja az entitást (empirikus eseményt). Ezen összetartozás kapcsán is fontos hangsúlyozni, hogy a tér és az idő más természetű/típusú, mint a (létező) szubsztancia, a létezés és a megismerés relációs rendjének lehetőségfeltételei, létezési módjuk.

A múltbeli jelen más volt, mint a jelenbeli múlt, és a jövőbeli jelen mindig más lesz, mint a jelenbeli jövő. Az időbeliség feltétele a térhez kötöttségnek, és a helyhez kötöttség nélkülözhetetlen az időbeliséghez, és mindezeknek van egy tartalmi szubsztanciális hordozójuk, megjelenítőjük. Minden térbeli mozgás időt igényel és a változatlan szubsztancia, egy változatlan fizikai tárgy sem lehet azonos időbeni kezdőpontjával. Ha ugyanazt a dolgot vagy eseményt más időbe helyezünk, vagy más helyhez rendeljük, akkor annak más lesz a lényege/értelme, más jelentést, funkciót hordoz, és szükségképpen megváltozik az azonossága. Más rendbe, struktúrába, *relációba* helyeződik, más az *értelmezési tartománya*, mások a külső kapcsolódási pontok, más a viszonyrendszer. A tér és idő ebben az értelemben is hozzátartozik a dolgok lényegéhez, ezen

⁷¹ Itt a szubsztancia fogalmát abban az értelemben használom, hogy a nem szubsztanciális, önmagában nem létező teret és időt megjelenítő, minden mástól függetlenül létező dolog vagy esemény, ami a közvetlen tapasztalás tárgya lehet.

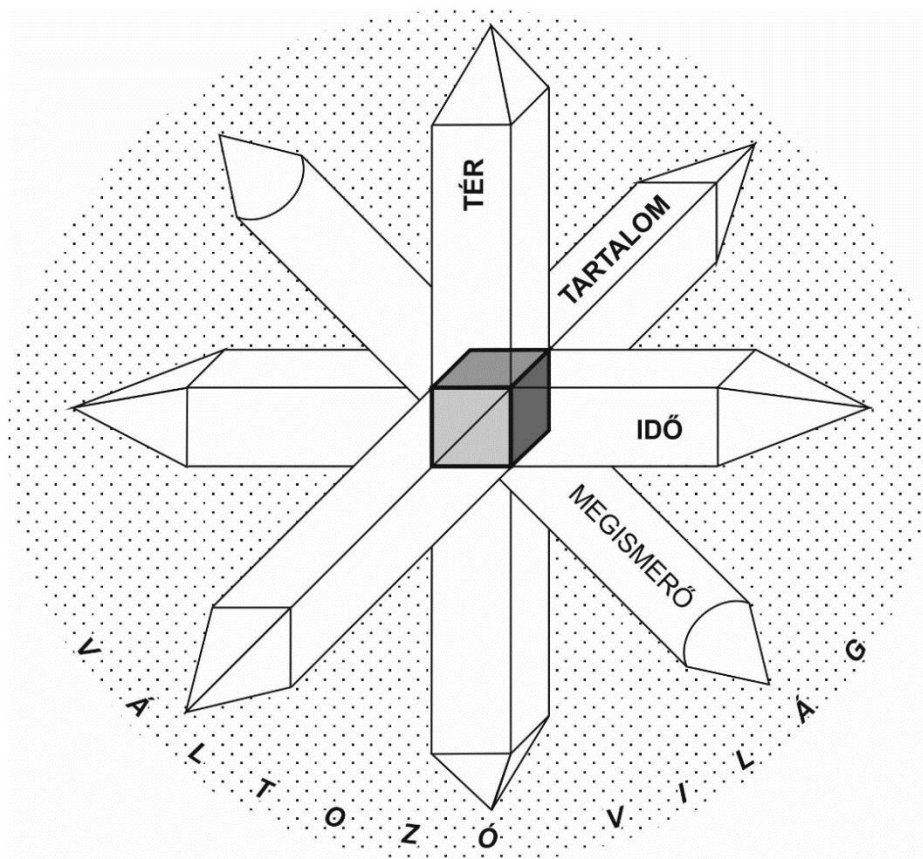
„alkotóelemek” nélkül más funkciókat tölthet be, másként érzékelhető és magyarázható (vö. esszencializmus). Egy konkrét materiális magában való dolog (abszolút entitás, önmagában vett egység), például egy villanykörte funkciója ma nyilvánvaló, de kétszáz évvel ezelőtt az csak valami hasznavehetetlen furcsaság, vagy jó esetben érdekes műtárgy, ékszer lehetett volna, és a távoli jövőben is csak múzeumi és nem használati tárgy lesz. Ha egy időben vizsgálunk meg két látszólag azonos tárgyat, akkor is lehet jelentősége a tárgy létezési idejének. Ugyanaz a tyúk által tojt, látszólag egyforma két tojás különböző, ha az egyik friss, mai, a másik pedig közel van a biológiai, kémiai változáshoz. Egy kétezer éve készült tárgy más értéket, jelentést képvisel, mint annak minden fizikai tulajdonságában megegyező múzeumi másolata (kópia). Egy McDonald's ma Manhattanben egy „junk food”-ot árusító átlagos gyorsbüfé, míg ugyanaz ugyanakkor Delhiben egy olyan higiéniaát biztosító étterem, amelyet többnyire csak külföldiek vesznek igénybe, és a helyiek többsége számára elérhetetlen luxust, az idegen nyugati kultúrát testesíti meg. Egy piszoár a férfi toalettben egy funkcionális szaniter, de 1917-ben Marcel Duchamp kiállított egy ugyanolyan tárgyat szökőkút címmel: ott és azzal más tartalmat, jelentést kapott, műtárggyá vált. Ma ez a porcelán tárgy az avantgárd, a dadaizmus és anti-art művészet jelképe, replikája számos közgyűjteményben szerepel. (Duchamp a teret a „pillanat esztétikájának” tartotta.) Vagy például egy kiragadott mondat egy tudományos elemzésből más szövegösszefüggésbe helyezve mást jelent.⁷²

Tehát minden fizikailag létezőnek, eseménynek és nyelvi kijelentésnek is sajátja/jellemzője a téridőbelisége. Ha valamit kiveszünk a saját (hozzá tartozó) téridőbeli létéből, akkor azt az új kontextusban újra kell értelmeznünk, *reaktíválnunk* kell, ahhoz, hogy az új térben és időben valamilyen funkciót betöltsön, működjön, új jelentést kapjon. Ez felhívja a figyelmet arra, hogyha a valahol jól bevált/működött „best practice”-t (know how, fejlesztési program, mintaprojekt stb.) máshol alkalmazzuk (intézményi beágyazása, kapcsolatainak a megteremtése stb.), az más eredményre vezet. Vagy például egyértelmű, hogy ugyanaz az uniós szabályozás és gyakorlat bevezetése minden tagállamban másként valósul meg és más következményekkel jár.

⁷² Ma minden tudományos mű hitelessége fokmérőjeként tartjuk számon a szó szerinti idézeteket és általában a hivatkozásokat. Vannak olyan esetek, amikor az idézetek az adott szövegösszefüggésben nem felelnek meg az idézett szerző eredeti szándékának, értelmezésének, így akár nem is lennének meghivatkozhatóak. Ezek olyanok, mint az előbb említett Duchamp-féle piszoár, egy már elkészült mondatot, nyelvi kifejezést használok saját mondandóm kifejezésére. Más összefüggésbe építem be a „bontott téglát”. Ilyenkor a leghelyesebb „hivatkozás”, hogy felhívjuk a figyelmet arra, hogy az eredeti műben ez más értelemben volt használva.

„Tartalom nélkül üres a gondolat, fogalom nélkül vak a szemlélet” (Kant: TÉK). A tér, az idő, a tartalom és a szemlélet összetartozása azt is jelenti, hogy egymás nélkül számunkra nem „léteznek”, nem megélhető, azaz ha nincs megjelenítő tartalom, akkor nincs a hozzátartozó tér és idő sem, nincs mire irányulnia a megfigyelésnek. Mintegy negyedik⁷³ dinamikus (megragadó, megismerő, interpretáló, jelentést adó, fókuszáló) dimenzió jelenik meg a térszemléletben (érzékiesség) történő megismerési folyamat. Bármely dimenzióban való elmozdulás megváltoztatja a megismerés tárgyát és annak reprezentációját. Tulajdonképpen a változó világ konstituáló részeként e négy dimenzió metszéspontjában „jön létre”, manifesztálódik, lokalizálódik a funkcionáló entitás, létezik számunkra mint jelenség (10. ábra).

10. ábra
Komplex jelenség

Forrás: Faragó 2007:23. ábra kibővített változata.

⁷³ Ha a téridő négy dimenzió, akkor az emberi szemlélet lehet az ötödik.

A világ számunkra különféle jelenségekből és jelentésekből áll. A téri, időbeli, tárgyi és emberi tényezők együtt tartoznak hozzá nemcsak a tárgyak funkciójához, hanem azok *jelentéséhez* is. A dolgok „jelentése túlmutat önmagukon” (Baudrillard 1987), és az emberekkel együtt egy rendszert hoznak létre. A tárgyak „kifelé adott jelzései” (pl. létükből fakadó cselekvőképességük) olyan relacionális kapcsolatokat teremtenek, amelyben az emberek és a tárgyak összetartoznak. Például a fogyasztói társadalomban betöltött, vagy a betölteni kívánt státushoz hozzátartozik a viselt óra, öltöny vagy gépkocsi márkája, és fordítva. A tárgyak adott időben és helyen – nem csak materiális – értéket és funkciót képviselnek, ott és akkor az emberek számára komplex jelentést hordoznak. A tárgyak nem (csak) materiális használati értékük miatt töltik be funkciójukat a társadalomban, hanem potenciáljuknak, jelzésértéküknek, presztízsüknek megfelelően is. De ha dekonstrukció során megváltoztatjuk a kontextust, széttöröljük az ismerveket (megváltozik a hely vagy az idő, a társadalmi közeg, az anyagi konstrukció) új jelentésekre, új relációkra, kapcsolatokra derülhet fény.

A létezők sokfélesége azt jelenti, hogy ezek együtt alkotják a síkok sokaságát (a 9. ábrán a nyilak mentén létező sokaság), alkotják a világot. Minden aspektus a többi függvényében kap jelentést (relativizmus).

A megfigyelt tárgyakban, az eseményekben eggyé válik a tér, az idő és a megismerő ember. A tér és az idő a *megismerésben* is fontos szerepet játszik: szemléletet ad, rendszert, struktúrát biztosít, és *hozzátartozik a megismerő és a megismerés tárgyának közös lényegéhez (azonos létmód)*. A megismerés tárgya hordozója, médiuma, feltétele az adott tér és idő megjelenítésének, és ezáltal a megismerhetőségének. És fordítva: valaminek a megismerése, feltárása, leírása egyben a tér és idő (struktúrájának) megértéséhez, megjelenési formájának leírásához is hozzájárul. A negyedik, a megismerési dimenzió is minden irányban „elmozdulhat”. Adott szubjektum megértési képessége is változhat az idő függvényében, és az egyidejű szubjektumok egymásmellettiisége jelenik meg a térben.

A tér és idő rendje a létezés, a közös megértés (a priori szemléletmód), és a világban való lét és eligazodás *előfeltétele*. Ez a rend (rendszer, struktúra) nem úgy létezik, mint a tárgyi létezők, hanem mint a létezés előfeltétele, amiként a tartalom megjelenik. A tér és idő nem dologi természetű szubsztanciák, hanem sokkal inkább relációk előfeltételei, amire először legpregnansabban Leibniz utal. Nincs „egy igaz” térszemlélet,

hanem *a relációk felismerései értelemdadások*, amelyek történetileg és kulturálisan alakulnak, a megismerők mindig hozzátesznek valamit. A gondolatban létező struktúrák segítségével ragadjuk meg, fogjuk fel a világ rendjét, a különféle összetartozásokat és elkülönüléseket.

A tér-idő-tartalom egység, az *egymásra vonatkoztatás* azt is jelenti, hogy konkrét dolgokhoz és eseményekhez konkrét tér és időbeliség tartozik. A különböző eseményeknek a megfigyelő szempontjai alapján vizsgálható a saját maguk által létrehozott, megjelenített idő- és térszerkezete. Más az időbelisége (időbeli viszonyrendszere) a bolygók keletkezésének, az éghajlatváltozásnak, a gazdasági ciklusoknak és a tiszavirág életének. Más a térbeli eloszlása a népességnek és a szabadalmak bejegyzésének. Mind-egyiket a saját tér és időbeni rendjében, a saját dimenzióiban érdemes vizsgálni és értelmezni, és ha van kapcsolat más létezőkkel, akkor annak is saját dimenziói vannak.

A tér-idő-szubjektum egységében a társadalmilag létező szubjektumnak kitüntetett szerepe van. Ez nem egyszerűen a struktúra egy pontja, hanem ez az a hely, ahol mi megfigyelünk, ahol mi cselekszünk, ahol alkotó részévé válunk a világnak. A „most és itt” és a „mi” eggyé válik és elkülönül a rajtunk kívülállóktól, másoktól, a rajtunk kívüli világtól. Ez a pont az én, a mi nézőpontunk, és az én, a mi világfelfogásunk, ami más, mint a többieké. Az LGT beatzenekar 1973-as slágerének címe e gondolatkörben más jelentést, más érvényességet kap: „Miénk itt a tér”. Ugyanakkor a globalizáció, a kozmopolitává válásunk kapcsán egyre többen (Ulrich Beck, Jörg Dürschmidt, John Eade) teszik fel a kérdést, hogy mennyire a miénk a hely ahol élünk, és az „én helyem” mennyire az én életem?

8. Térértelmezések⁷⁴

A különböző értelmezésekre, tartalmi kifejtésekre azért van lehetőség, mert a tér *nem egy konkrét fizikai valóságelem*, nem önálló szubsztancia, amely természettudományos módszerekkel egyre jobban megismerhető, mérhető, leírható, hanem különböző létezők, komplex rendszerek *téri létmódjáról, relacionális összekapcsolódásokról* van szó, amelyeknek nagyon *sok vizsgálati és értelmezési aspektusa van*. Éppen ez a tér lényege, egy

⁷⁴ E fejezet a Tér és Társadalomban (Faragó 2012/a) megjelent tanulmányom jelentősen kibővített változata.

lehetséges metakritériuma, hogy nem önmagában, hanem sokszínű megjelenési formájában, azokhoz igazodó aspektusokból tárható csak fel. Ezért a különböző tudományterületek szóhasználatában a *tér* kifejezés gyakran nem egy általános – minden tudományban elfogadott – értelmezésre (axiómára) utal, hanem a tudományág sajátos tárgyához, annak értelmezéséhez és módszereihez kötődik. Tehát azt tartom a leginkább elfogadható térfelfogásnak, hogy a téri módon való létnek sok különböző megjelenési formája van és ezek értelmezései is különbözőek lehetnek.

A különböző létezők és a köztük lévő relációk sok különböző teret (mezőt, rendszert) alkotnak, amelyek rendelkeznek saját, általuk létrehozott belső struktúrával (rendszerrel), azaz térrel, és ezek strukturális kapcsolatban vannak más térben létezőkkel, és ezeknek a tereknek számos – a megfigyelő, az elemző megközelítési módjától és szándékától függő – értelmezése lehet. Ezek az értelmezések hathatnak egymásra, vagy akár konfliktus is lehet közöttük. A különféle értelmezések, tudáskonstrukciók kontextus- és társadalmiindivíduoum-függőek. Azok az értelmezések, amelyek ütköznek a gyakorlati tapasztalatokkal, azok érvényüket veszítik, nem alkalmazzák őket. Mindebből következően a tértudományok szakági eredményei – a tér mibenlétéből következően – nem mindenhol kizárólagosan érvényes alaptörvények, hanem sokkal inkább adott megközelítésből eredő *értelmezések*. A térértelmezések térben és időben is változnak, mert azok olyan rendező, strukturáló elvek, amelyek a különböző társadalmi tudáskonstrukciókból vezethetők le, és a tapasztalatok (gyakorlat, kommunikáció) bővülésével, a tudás változásával alakulnak (Durkheim 2003). Georg Siemmel nyomán Foucault (2000) és a konstruktivisták a teret folyamatosan változó „*történeti a priorinak*” tartják: történelmi koronként és az eltérő kultúrákban mások a tér rendszerező elvei, más az emberek térhez való viszonya.

„...nincs általános, teljességgel szilárdan álló tér-szemlélet, hanem a tér abban az *értelmi rendben* nyeri el meghatározott tartalmát és sajátos illeszkedését, melyben formálódik. A tér »formája« szerint változik, hogy mitikus-, esztétikai-, vagy teoretikus térként gondoljuk-e el, és ez a változás nem pusztán az egyes és alárendelt vonásokat érinti, hanem egészként vonatkozik rá és elvi struktúrájára. A tér nem rendelkezik egy teljességgel, egyszer és mindenkorra adott struktúrával; e struktúrát csak azon általános értelmi összefüggés által nyeri el, amelyben felépülése végbemegy. Az értelmi funkció az elsődleges és meghatározó, a térstruktúra a másodlagos és függő momentum” (Cassirer 2009:241.).

A tér az egyidejű különbözőségekből és relációikból konstruálódó társadalmi világ. A közös működésből, az alkalmi (véletlenszerű) kapcsolatok és hatások ismétlődéséből, esetenként tartós fennállásukból alakulnak ki a tér elkülönülő és megkülönböztethető egységei, a korrelációk csomópontjai. Értelmezésben az életvilágtér a relációs hálóból álló (többnyire zárt) téregységek nem konzisztens halmaza és a köztes tér pedig a változás, új terek létrehozásának a lehetőségét rejti (nem megélt, nem látott elemek, kapcsolatok, terek). A „köztes tér” a mindenkor vizsgált, megélt tér komplementere, vákuumszerű nyitott lehetőségtartomány, ami az adott szempontból nem tartalmaz a rendszerhez tartozó elemeket, kapcsolatokat, viszonyokat. (Lásd erről bővebben az utolsó Epilógus fejezetben.) Nem arról van szó, hogy van, létezik valami tér nélküli, ami térbe kerül vagy az önmagában létező tér segítségével tériesedik. Szigorúan vett ontológiai értelemben a tér (a struktúra, a hálózat) önmagában nem létezik, önmagában nincs léte, (lásd részletesebben az előző 7. fejezetet), de minden téri módon létezik.

A tér mibenlétének megértése elsősorban értelmezési, ismeretelméleti kérdés. A térértelmezések történeti rétegződéseinek feltárása során gyakran dichotómikus megközelítésekkel találkozunk: például az abszolút teret állítják szembe a relatívval, vagy a reálisat a virtuálissal. Ezekben az esetekben is különböző tudományfilozófiák állnak egymással szemben/mellett. Mint fent már utaltam rá, sokan hangsúlyozzák (pl. Michel Foucault, Henri Lefebvre), hogy a térképzetek történetileg is meghatározottak, a különböző korokban és helyeken mások a térképzetek és az ezeknek megfelelő térszervezési elvek.

E dolgozatban nem tekintem át részleteiben a szakirodalomban megjelenő térfogalmakat, nem törekszem fogalomtörténeti rekonstrukcióra, a tér jelentéstörténetének elemzésére. A *legfőbb értelmezéseket, térképzeteket, szemlélet- és megismerési módokat olyan főbb típusokba sorolom, amivel gyakran találkozhatunk az érvelésekben, amelyek eszmeként hatnak a napi gyakorlatra, amelyek leginkább befolyásolják a térrel kapcsolatos diskurzust (a szakmai vitákat, politikát és közbeszédet is), és így hozzájárulnak a nekik leginkább megfelelő terek (relációk) létrehozásához és alakításhoz.*⁷⁵ Ezek a tudomány és a hétköznapi tudás változásával folyamatosan alakuló értelmezések azért különösen fontosak számunkra, mert a térképzetek a fejlesztések során átalakulnak straté-

⁷⁵ Gondoljunk például a regionalizációra. Vannak, akik a földrajzi adottságokból, vannak akik a gazdasági törvényszerűségekből kívánják meghatározni a régiókat, és vannak akik politikai konstrukcióknak tekintik azokat (Faragó 2010/a).

giává, cselekvéssé, és azoknak megfelelően testet öltenek. Tehát a különböző iskolákat, elméleteket a társadalom, a gazdaság és a politika térfelfogására gyakorolt hatása alapján általam meghatározónak tartott szellemi irányzatokba sorolom. Más tárgyalási módokkal ellentétben (pl. Hubbard, P., R. Kitchin, G. Valentine 2004) e fejezetben a megközelítem (módszerem) nem a térelmélet kulcsszereplőinek kritikai értékelése, elméleteik rekonstrukciója, fogalmaik filológiai elemzése, hanem az alapvető szellemi tradíciókhoz (idealizmus, marxizmus, pozitivizmus, empirizmus stb.) való kapcsolódásuk alapján való irányzatokba rendezése. Például a tér pozitivista értelmezései jellemezték sokáig a marxista politikai gazdaságtani elemzéseket, míg a szubjektív, ismeretelméleti megközelítésekkel inkább a fenomenológiában vagy a posztmodern teóriákban, a társadalomföldrajzban találkozhatunk. Ma leggyakrabban a különböző elméletek keveredései jellemzőek a geográfiában és a térelméletben is. (Pl. a konstruktivista térelmélet is a relacionalitásra épül.)

8.1. Abszolút tér, „objektív” szemlélet

A pozitivista természetelvű megközelítés a szubjektum–objektum, a társadalom–természet, én–világ polaritásokban gondolkodik, és *a teret „természeti tárgynak” tekinti*. A modern tudományos világképbe jól illeszkedik a mindenhol és mindenkor adott jellemzőket mutató, univerzális törvényként, abszolút vonatkoztatási rendszerként működő tér ideája.

Az ókori gondolkodók egy része (Acrhitasz, Demokritosz, Epikurosz, Lucretius, Platón) *a teret üres végtelen tartályként* tette fel. Platón (1943) koncepciója az abszolút szemlélethez áll közelebb: a tér szükségszerűen létezik, amely helyet ad mindennek, amik csak keletkeznek (hüpodokhé), olyan vászon, amelyre a létezők képmása rányomódik. Ugyanakkor a teret a magasabb realitások között, az ideák világában vette számba. Arisztotelésznél is vannak arra utalások, hogy a tér a világot mint egészet tartalmazza. A tér a testek által elfoglalt helyek összessége. A „hely” (topos) az az abszolút térelem, ami olyan, mint a tartály, ami különbözik attól, ami benne van, amelyre értelmezhető a benne levés. A hely összefogja a dolgokat, a tartalmazott test határát adja. A hely valóság, amely aktív hatást vált ki. Ami *megmarad akkor is, amikor a dolgok nem töltik ki, azaz elválasztható a dolgoktól*. Simonovits

(1974:14) idézi Arisztotelészt: „...a hely elsősorban az, ami a bennelevő tárgyat tartalmazza; de nem momentuma magának a tárgynak” ... „A hely önálló valami a tárgyhoz képest”. Az üres hely a mozgó tárgyakhoz képest nyugalomban marad. A helyeken lévő tartalmak kicserélhetőek (más lesz az edény tartalma), és a dimenzionális entitás megmarad. Arisztotelésznél a térnek (anyag akcideneciája) és a világnak is van abszolút határa.

A ma is használatos abszolút (semmitől sem függő, önmagában tekintett) térértelmezés alapvetően Galilei (1564–1642), Descartes (1659–1650), Newton (1643–1727) és részben Kant (1724–1804) munkásságában gyökerezik; a newtoni fizika és az euklideszi geometria kölcsönhatásban fejlődött.⁷⁶ Ez az eszmeáramlat nagy hatást gyakorolt a többi tudomány térfelfogására, azok sokáig ennek megfelelően alakították és még ma is alakítják saját térkonstrukcióikat.

Descartes (1996) szerint *az anyag lényegéhez tartozik a kiterjedés* (méret, forma) és ez egyben a tér természetéhez is hozzátartozik, így *a tér és az anyag ugyanaz*.⁷⁷ „A tér vagy belső hely és a test szubsztancia, melyet tartalmaz, nem különböznek egymástól ténylegesen, csak a róluk való elképzelés szerint (Simonovics, Beke 1966:55., Descartes: Az anyagi dolgok elveiről.) A test kiterjedése egyedi, a téré általános. A dolgok a kiterjedésükkel foglalják el a helyeket, töltik ki a teret. A tér háromdimenziós, végtelen és állandó (változatlan), de nem üres. „Descartes az időt és a teret olyan kategóriáknak tekintette, amelyek lehetővé teszik a dolgok lényegének megnevezését és osztályozását” (Benedek 2002:22.). A „...tér anyagi és abszolút eszméje a földrajzi felfogás alappillérvé vált” (Benedek 2000:9.), és még ma is döntően befolyásolja a modern földrajzi térszemléletet (Benedek 2002).⁷⁸ „Az abszolút, illetve (az azzal nem teljesen azonos) földrajzi tér nem csupán a természeti földrajz, hanem más geotermészettudományok (...) elméleteiben is a központi fogalom, gyakorlatukban pedig a

⁷⁶ Az abszolút tér ideáját már a görög filozófusok megalapozták. Ha minden test elfoglal, kitölt egy helyet, minden létező valahol létezik, akkor a helyekből álló térnek is már léteznie kell (Arkhüasz, Leukipposz, Zénon). A tér dologszerű létező (Epikurosz). A tér (chora) befogadó közege minden keletkezőnek (Platón). Már akkor megfogalmazódott, hogy a térben létező dolgok a tér által kapnak kiterjedést.

⁷⁷ Az ókorban élő Melisszosz szerint a tér anyaggal kitöltött folytonos egész, amellyel már akkor sokan vitatkoztak. Ugyanez kérdéseket vet fel a descartesi térkoncepcióban is: hogyha a tér minden eleme anyaggal van kitöltve (nincs anyag nélküli tér), akkor nem lehet vákuum, azaz üres tér sem.

⁷⁸ Benedek (2000:15.) a földrajztudomány szempontjából alapvetően az anyagi (abszolút) és a relacionális (kapcsolati) térfogalmakat különbözteti meg, az elsőhöz köti a „klasszikus és modern mennyiségi földrajzi” és a másodikhoz a kortárs földrajzi paradigmákat. Azonosulok Benedek álláspontjával, hogy a tér „mindig szubjektív fogalom marad”.

közeg szerepét tölti be. ...a természet és a műszaki tudományokra alapozott *reálszféra* számára a »térfajták« közül továbbra is az *abszolút tér a preferált*” (Erdösi 2014:8.).

Newton úgy gondolta, hogyha létezik egy test, amelyik úgy mozog, hogy nincs olyan másik test, amihez képest mozog (nem relatív), akkor az az abszolút térben mozog. (A háromdimenziós, időben állandó és rigid [versus a descartes-i hidrodinamikai tér] euklideszi teret nevezte abszolút térnek.) Ezt többek között a „vödörkísérlettel” kívánta igazolni (Robinson 2002; Simonovits, Beke 1966:64.). Ha egy vízzel telt vödört egy kötélen megforgatunk, akkor egy idő után a súrlódás következtében a víz is elkezd forogni és felveszi a vödör forgási sebességét, azaz a vödörhöz képest nyugalomba kerül. Ha a vödör lenne maga a fizikai univerzum, akkor ahhoz képest a víz nem forogna, de a víz állapota (a felszín a vödör szélén magasabban van, mint a közepén) mégis utalna a forgásra. Newton ebből arra következtetett, hogy a víz ezért az abszolút térben forog és nem relatíve a vödörhöz képest. Az „abszolút mozgás” – nem más tárgyakhoz képest –, hanem az abszolút térben történik. De eltekinthetünk-e ebben az esetben az érzékeléstől és az elmétől? Többek között Berkeley nem fogadja el az elmefüggetlen tér létezését és azt mondja, hogy a tárgy az elme nézőpontjából forog, nincs adekvát elmélet az elmétől függetlenül létező fizikai térről (Robinson 2002). Hozzáteszem, hogy az abszolút térben (üres univerzumban) magányosan forgó tárgy is egy elméleti konstrukció, tapasztalatilag nem tesztelhető. A forgás megítélése is nézőpont kérdése. Így a tér relativista felfogása ebben az esetben is megfelelőbbnek tűnik számomra, mint az abszolút. A tér szubjektív voltát Berkeley az atkák és az emberek példájával szemlélteti (Robinson 2002:399.): Az atkák a lábukhoz mérhető nagyságú tárgyakat is jelentős kiterjedésűnek látnak, míg az emberek ezeket alig veszik észre. Mivel ugyanaz a dolog nem lehet egyszerre nagy és kicsi, ezért a térbeli nagyság meghatározottsága, az érzékelt „minőség” az elménkben létezik és relatív kategória. A tér eszméje kötődik a tapasztalatokhoz, de mivel a nagyság nem ténykérdés, nincs objektív méret, ezért nem független az elmétől, így nincs elmefüggetlen kiterjedés és így tér sem. Nincs mindentől függetlenül létező objektív méret, csak egyetértés létezhet a valamihez való (pl. méterrúd) relatív méretről.

Newton⁷⁹ szerint a tér nem anyagi természetű (így van lehetőség a vákuumra), és nem klasszikus szubsztancia, hanem pseudo-szubsztancia, *minden létező valahol ebben foglal helyet*. „Az abszolút tér saját természete következtében, bármely külső körülménytől függetlenül, állandóan ugyanaz és mozdulatlan. A relatív tér az abszolút tér mértéke, vagy mozgatható része; ... A hely a térnek egy adott test által elfoglalt része, és – akárcsak a tér – abszolút és relatív is lehet” (Simonovits, Beke, 1966:60. Newton művének fordításából⁸⁰). Csak ebben az értelemben tartozik hozzá a tér a léthez, ez

⁷⁹ Newton több művében is ír a térről. Elmélete elsősorban „A természetfilozófia matematikai alapjai” című munkájából ismerhető meg (1687, *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*).

⁸⁰ Newton, I. 1964: *The Mathematical Principle of Natural Philosophy*. New York: The Citadel Press.

jelenti a tér ontológiai függőségét. Newton koncepciójában a tér és az anyag különböző, *a tér üres*, nem anyagszerű, *örökké létező, mozdulatlan* oldalak nélküli tartály, amelyben a materiális dolgok elhelyezkednek és az idő pedig a tér bármely pontján mindig ugyanúgy telik. Az abszolút térben abszolút helyek vannak, amelyeknek az egymáshoz viszonyított helyzete állandó (Newton 2003).

Kant „egységes térfelfogás” megteremtésén fáradozott: a leibnizi relatív és a newtoni abszolút tér összekapcsolására törekedett. Nézeteinek megítélése eltérő, a különböző munkáiból eltérő következtetések vonhatók le.⁸¹ A térnek nem tárgyszerű fizikai voltát (jellemzőit) hangsúlyozta (a munkássága elején Leibniz hatására közelebb állt a relacionális térfelfogáshoz), mégis inkább az abszolút tér ideájához kötik. Egyik korai munkájában még arról ír, hogy „az abszolút tér minden anyagtól függetlenül, önmagában mint az anyag összefogásának lehetősége, önálló realitás” (Somonovits 1973:43. idézi Kantot⁸²). Leibnizzel (pontosabban Christián Wolff Leibniz interpretációjával) folytatott vitában (1715) kifejtette, hogy attól hogy két tárgy (pl. a jobb- és a balkezes kesztyű) között koncepcionális reláció van, még nem csökkenti a newtoni abszolút tér relevanciáját (Guier 1992). A „Disszertáció”-jában még szigorúbban fogalmaz: „Az univerzumban minden a természeti rendnek megfelelően történik” (§30.2:419; idézi Guier 1992). Hiába hangsúlyozza, hogy az abszolút tér nem formai kerete vagy valamilyen sémája a tárgyoknak, hanem az agyba ültetett speciális törvény, mégis úgy gondolta, hogy az meghatározza a tárgyak „kiterjedését”, illetve az „alakját” (Kant 1981:17.). A tér mint tiszta szemléleti forma abszolút vonatkoztatási rendszerként képeződik le, ami szintén Kant abszolutisztikus felfogását támasztja alá. Kant A tiszta ész kritikájában (TÉK) így fogalmaz: „...ha valaki sok térről beszél, ezen csupán egyazon, egyedüli tér részeit érti”. De a kanti gondolatmenet lényege sokkal inkább az, hogy a tér nem egy a többi létező között, nem a külső tapasztalatoktól levont empirikus fogalom, hanem a tér képzele már eleve adva van, ez az a priori képzet minden külső szemléletünk alapja, tudatunk képessége (Kant 1981): „a tér ... tiszta intuíció, minden külső érzet alapformája. ... a külső érzetek koordinációja”.⁸³ Tehát az ember/világ

⁸¹ Életműve a térrel kapcsolatban több antinómiát tartalmaz. Például a „világ határok közé van szorítva” vs. „a tér végtelen és nincsenek határai”.

⁸² Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenden im Raume (A térbeli környezetek különbözőségének okáról. II. kötet 394.) 1766.

⁸³ De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principilis (Az érzéki és értelmi világ formái és elvei) 1770.

kettősségében gondolkodva újat hozott: a tér nem a világban, hanem bennünk van.⁸⁴ A tér és az idő nem tárgyai az érzéki megismerésnek, de mindaz, amit érzékileg megismerünk, ilyen módon jelenik meg. Ezek kellenek ahhoz is, hogy számunkra a világ hozzáférhető legyen.

Hegel (1968) szerint az abszolút tér absztrakció, nem kötődik hozzá testiség, hanem a dolgok rendje (ezt átveszi Leibniztől). Mégsem tudott teljesen megszabadulni az abszolút tér ideájától. A tér „a természet első meghatározása”, „... ha elveszük a teret betöltő dolgokat, mégis a térbeli viszonyok a dolgoktól függetlenül is megmaradnak” (Hegel 1968:46–47.).

Még ma is legközkeletűbb felfogás: az abszolút „tartályszerű” térben (receptaculum rerum), mint egy koordináta-rendszerben, mint egy meglévő üres struktúrában helyezkednek el, illetve abban lokalizálhatóak a tárgyak, és ezt kiterjesztve ebben jönnek létre a kapcsolatok, az események, abban élünk.⁸⁵ A tér olyan, mint egy előzetesen adott „változatlan doboz” vagy nagy *tartály*, amelynek bármely pontját utólagosan elfoglalhatják a tárgyak, az emberek, amelyben történnek az események. Ez az abszolút tér külső adottság számunkra, amiben értelmezhetőek (mérhetőek) a fizikai távolságok és történnek a mozgások. A tér a dolgoknak és az eseményeknek úgy ad helyet, mint a „galambdúc”, amelyben elfoglalhatóak a lyukak. A földrajz dolga, hogy a megfigyeléseikkel be/kitöltsék ezeket a meglévő helyeket. A topográfiához, a földrajzhoz közelebb álló metaforával megvilágítva egy színpad, amin történnek az események, vagy másként fogalmazva a társadalmi élet háttér (,,backdrop”). Ebben az értelmezésben a tér az, *amiben, vagy amin a „nem téri” dolgok léteznek*, mozognak/alakulnak. *Függetlenül létezik* azoktól az eseményektől, tárgyaktól, amelyeket magába foglal, amivel „meg van töltve”, vagy ami rajta játszódik, és az emberi szubjektumtól is, azaz ebben az értelemben a *magánvaló tárgyi természetű része*. Ha nem is anyagszerű, de abban az értelemben tárgyszerű, hogy más tárgyak (fizikai környezet) és a társadalom (emberek) is benne léteznek, és a mozgásuk is ebben válik lehetővé. A tér e *tudaton kívüli előfeltevése* szükséges volt Newton számára a mozgástörvények tanulmányozásához, és alkalmaztak voltak a geometriai érvelésekhez is. Szükségesnek tartották az abszolút tér feltételezését ahhoz, hogy egyértelműen meg tudjuk mondani a fizikai távolságokat, a nagy-

⁸⁴ De ez a tér nem csak a mi képzetünk, hanem a rajtunk kívül álló „külsőlegesség”, „tágasság”, „messzeség” is, amelyben mi is létezünk (Martin Heidegger, Günter Figal).

⁸⁵ Ha minden térben van, akkor miben van a tér? A térnek e konténerszerű értelmezése és működési módja az én értelmezésemben sokkal inkább a „terület” fogalmához áll közelebb. Lásd a 11. fejezetet.

ságrendeket, a skálákat, hogy mi van távol vagy közel. (Két pont közötti távolság mindenhol és mindenkor ugyanúgy meghatározható.)

De hogyan működik valójában az abszolút tér? (Erre nem ad igazán választ ez a felfogás és ezért keresek más választ a későbbi fejezetekben.) Mi a kölcsönhatás az abszolút tér és a benne helyet foglaló tárgyak és az emberek között? *Hatásában* hasonlít egy rugalmas *öntőformához*, a létező dolgok annak megfelelően veszik fel a háromdimenziós alakjukat? Vagy olyan, mint egy üres *sablon* (template), egy „szabadon” kitölthető üres forma, ami mégis *meghatározza* a formai (térbeli) megjelenés lehetőségeit? Az abszolút térnek (mert független a szubjektumtól és a benne lévő dolgoktól és eseményektől) önmaga lényegéből, szubsztanciájából eredő *rendezőerővel kell hogy bírjon*, annak kellene hatással lennie a benne létező dolgokra, azok formai megjelenésére, elrendeződésére. Okként, determinánsként, független változóként kellene *hatnia a benne létezőkre*. De azon túl, hogy a tárgyi létezés általános előfeltétele (befogadás és formai megjelenés), általában nem derül fény arra, hogy mi a kapcsolat, mi a *hatásmechanizmus* a tér és a benne függetlenül létező dolgok és történések között. Az abszolút térnek olyan önmagában (per se) vizsgálható (mérhető) referenciakeretnek kellene lennie, amelyben az érzékelésünk tárgyai léteznek. Valójában e gondolkodás szerint csak arról lehet szó, hogy az események és dolgok közötti kapcsolatok, mint a térben (mintegy külső koordinátarendszerben) meglévő fizikai távolságok és irányok értelmezhetőek és azok matematikai és geometriai eszközökkel leírhatóak. Az önmagában vett nemlét-tér nem lehet más, mint *a formai megjelenés passzív lehetőségtartománya*. Vagy eleve rosszak ezek a kérdésfeltevések és az izotrop abszolút végtelen tér nincs is hatással a létezésre, csak egy olyan gondolati keret, mint az euklideszi geometria (kant kváziabszolutista a priori)?

A *gyakorlatban*, a fenti szemléletet alapul véve sokan azonosítják a teret az objektív törvények alapján működő *fizikai* (természeti és művi), vagy a földrajzi környezetünkkel (fizikailag kitöltött, megjelenített tér), ami meghatározó a benne élő társadalom számára. Hegel⁸⁶ óta a földrajzi determinizmus, vagy mérsékeltebb formája a francia posszibilizmus⁸⁷, vagy újabban számos *környezetközpontú elmélet* is e gondolati körben mozog. A természeti/földrajzi térben, és annak objektív működési törvé-

⁸⁶ Már Hegel (1966) kifejti azt a ma is gyakran hangoztatott állítást, hogy az ember nem képes kiszakadni a természeti körülmények által meghatározott *valóságból*.

⁸⁷ A posszibilizmus (Paul Vidal de la Blache, Lucien Febvre) hívei azt vallják, hogy az ember a természet által kínált lehetőségek közül az adott történeti szituációnak megfelelően választhat.

nyei⁸⁸ által meghatározva élünk, szükségszerűen harmóniában kell vele lennünk. A földrajzi tényezőknek, a különböző népességcsoportok *területi* elhelyezkedésének, a távolságnak (elérhetőségnek), a területi koncentrációnak még ma is joggal tulajdonítanak nagy jelentőséget (World Bank 2009). A környezeti tényezők felértékelődése (édesvíz, kedvező éghajlat stb.) is ráirányítja a figyelmet a természetföldrajzi elemekkel kitöltött tér jelentőségére.

Az emberi cselekedeteket is meghatározó fizikai tér (környezet) értelmezése kapcsán felmerülhet a természeti és a szubjektumok által létrehozott művi környezet megkülönböztetésének a szükségessége. A realisták úgy gondolják, hogy a kitöltött tér, a maga törvényszerűségeinek megfelelő rendben – az észlelő tudatától lényegében függetlenül – létező, számunkra adott „külvilág”. Ebben a felfogásban nem okoznak zavart a természetben eredetileg nem létezett, az emberek által készített elemek sem, hiszen azokat ugyan a szubjektumok hozták létre, de a tárgyiasítást követően a bennünk lévő képzettől függetlenül is léteznek a maguk anyagi (téri) valójukban, és azokat tesztelve megállapíthatjuk az abszolút fizikai jellemzőiket, egymástól való távolságukat, a különféle struktúrákban elfoglalt helyüket.

A pozitív tudományok szellemében az abszolút, fizikailag létező tér megismeréséhez is *empirikus* úton kell közeledni. Látjuk, tapasztaljuk a materiálisan megjelenő háromdimenziós teret és annak analógiáiból állítjuk fel a térképzeteinket is. A térbeli hipotéziseinket is a tapasztalati úton nyert tényekkel kell összevetnünk (korrespondencia-szabály), amelyeket meg nem felelés esetén el kell vetnünk vagy bizonyítás útján „objektív állítássá” válnak. E szemléletben a társadalomtudományi módszereknek is olyanoknak kell lenniük, amelyek alkalmasak a társadalom természeti világ részeként való objektív vizsgálatára.

A nemzetállamokra is gyakran úgy tekintünk, mint egy olyan konténerre (földrajzi-közigazgatási területre), amelyen vagy amelyben az adott nemzet/ország jellemzői, szabályai érvényesek. Az abszolút tér egymást kizáró egységekre osztható, így alkalmas közigazgatási és statisztikai egységek létrehozására. Helyi nézőpontból a külső tér, a befogadó régió is mint a lokalitás változatlan kontextusa jelenik meg (Giddens 1984). (A tervezési gyakorlatban pl. külső lehetőségek és veszélyek.) A klasszikus regionális gazdaságtan, így például a telephelyelméletek is e szemléletet, ezt

⁸⁸ Van más ilyen téri törvény, mint hogy a létezés három dimenziós?

a törekvést tükrözik, hiszen például a vállalkozások telephelyválasztására ható tényezőknek az inputok (pl. nyersanyag) és az outputok földrajzi (fizikai) távolságát tartják döntő tényezőnek. A területi munkamegosztásban, a regionális fejlettségben a klasszikus gazdaság- és társadalom-földrajzi adottságok fontosságát hangsúlyozzák. Egzaktn mérhető fizikai távolságban, szomszédságban, irányokban gondolkodnak. A fizikai/földrajzi közelség lehetőséget teremt sokrétű kapcsolatokra, így az gyakran jól reprezentálja az egyéb közelségből eredő előnyöket. A lokális, az urbanizációs és az agglomerációs előnyök mind a jól mérhető fizikai közelségen alapulnak. Ez teremti meg a személyes kapcsolattartás, a tudástúlsordulás, a specializáció, a beszerzési költségek csökkentésének a lehetőségeit. De itt is fel kell hívni arra a figyelmet, hogy ez esetben sem a tőlünk független tér az oka ezeknek az előnyöknek, hanem az emberek, a cégek, az intézmények közötti kapcsolatok, együttműködések, amelyek jól behatárolható földrajzi téren belül hatékonyabbak.

Jelentős mértékben jellemzi az abszolút tér ideája, a természetelvű értelmezés a köztudatot is, hiszen ez kielégíti a mindennapi gyakorlat igényeit (lásd 8.8. fejezetet). Hétköznapijainkban a teret a földrajzi/fizikai környezettel azonosítjuk, amelyiken az események megtörténnek és a tárgyak elhelyezkednek, és az általuk fontosnak tartott „téri” tulajdonságokat (jellemzőket) abból eredeztetjük. A napi gyakorlatban a tér számunkra legtöbbször, mint ki- vagy betöltendő fizikai tér, mint egy kitöltendő „doboz”, „héj” jelenik meg. A baba „belakja” a járókát, berendezzük a lakás falai által alkotott teret, és annak fizikai határain belül töltjük életünk jelentős részét. A település közigazgatási határain belül az önkormányzatok (rendezési tervezők) elhelyezik, elrendezik a különböző (lakó, termelő, szolgáltató stb.) funkciókat. Stb.

Az abszolút tér koncepciója feltételezi, hogy a dolgok létezhetnek téren kívül, anélkül is, majd belehelyeződnek a térbe, elfoglalják annak valamelyik helyét, és általa új térbeli tulajdonságot kapnak. (Ez ellent mond a 7. fejezetben írottaknak is.) A dolgok lényegéhez tartozik a téri, a formai megjelenése, ez az egyik lényegi mozzanata. Ez igaz a mozgásra/változásra is. Az entitások mozgása, cselekvése téralkotó folyamat, ez által jönnek létre a reális terek is. *Semmi sem kivehető vagy belehelyezhető a térbe*, a dolgok és kapcsolataik, az emberi cselekvések maguk jelenítik meg a különféle tereket. A tér nem magába foglalja a dolgokat, nem abban történnek a cselekvések, hanem azok által konstruálódnak. Minden egyediség egyben téri sajátosságot is jelent. Az egyidejűleg

létezők elkülönülése és összekapcsolódása, téregységek elhatárolódása nem az abszolút térből, annak valamilyen hatásából, hanem az entitások (tulajdonságkomplexumok) sajátosságaiból erednek. Mindebből következően *nem lehet egyetlen, minden felett álló, izomorf egységes egész tér*. Ha ez így van, akkor a tartályszerű abszolút tér – híveinek szándékával ellentétben – nem lehet más, csak egy idea, egy lehetséges szemléleti mód, ami a fantázia terméke. Annyi köze van a realitáshoz, hogy használható a praxisban és a valóság metszeteiről bennünk kialakult képek elhelyezhetőek a tudat e célra készített fiókjában.

Az abszolút változatlan (merev, statikus) térben való gondolkodás nem teszi lehetővé, hogy a cselekvők egyszerre több térben gondolkodjanak és interveniáljanak, és nehezen képes integrálni az emberi térkonstruálást. Az abszolút tér koncepciójával nem lehet összeegyeztetni a történetileg változó tér ideáját, vagy nem ad magyarázatot a kulturálisan eltérő fizikai terekre és térkonceptiókra.

A tartályszerű tér koncepciójától nem idegen az a gyakorlat, amikor például a központi ágazati intézmények „térfüggetlen szakmai szempontok alapján” megállapítják a fejlesztési szükségleteket (kórházi ágyak száma, általános iskolai tantermek száma stb.), majd azokat elosztják (allokálják, lokalizálják, telepítik) a befogadó földrajzi térben, azaz utólag elhelyezik az abszolút térben.

Az általam is elfogadott és képviselt felfogás egyik lényegi különbsége az itt leírt abszolút térfelfogástól az, hogy nem a tér egy létező (kész) darabja/része kerül elfoglalásra/kitöltésre a dolgok és az események által, hanem a hely megjelölésével, a dolog vagy esemény lokalizációjával egyidejűleg jön létre az elkülönülő és azt követően vizsgálható térelem is. A tér mint lehetőségfeltétel nem közvetít mást (hatásmechanizmus) a dolgok felé, csupán azt, hogy minden alkotóeleme egyedi, és az együttlétezők ilyen módon léphetnek kapcsolatba egymással.⁸⁹ Nem a külső térnek van „hatóereje” a cselekvéseinkre, hanem az együttlétezők relációi működnek, azok felismerése gyakorol hatást. (E gondolatmenetet részletesebben kifejtem a 9. fejezetben.)

⁸⁹ A téri módon való megjelenésre, a mozgásra, a kapcsolat kialakítására sem a már betöltött tér ad lehetőséget, hanem sokkal inkább a megjelenő terek közötti vákuumszerű köztes tér.

8.2. Objektív anyagi és társadalmi terek, duális⁹⁰ marxizáló térszemlélet

A ma ugyancsak széles körben elterjedt (elfogadott) marxista térértelmezések is a szubjektum–objektum, társadalom–természet modernista kettősségében gondolkodnak, de már *nem csak természeti, hanem társadalmi terekkel is számolnak*.⁹¹ Feltételezésük szerint egymástól elkülönül és számunkra elkülöníthető a természeti és a társadalmi létszféra. A természeti tér adja azt a fizikai (hát)teret, amelyben kibontakozik a társadalmi-ság. A két oldal közül az anyagi, a természeti oldal a meghatározó a szubjektum, a társadalom számára, de közöttük dialektikus kapcsolat van. Nem az emberek tudata határozza meg a létüket, hanem a társadalmi létük a tudatukat (Marx 1965). Az „alap”, a termelési viszonyok összessége (szuperstruktúra) determinálja a „felépítményt”, a társadalmi tudatformákat, amelyek visszahatnak az „alapra”. Az anyagi, természeti terek meghatározóak (természeti hatóokok) a társadalmi terek számára. Az autonóm módon létező fizikai világ és a társadalmi szféra kapcsolatát úgy is meg szokták jeleníteni, hogy a társadalmi terek megjelennek, rávetülnek a természeti/fizikai tájakra/területekre (belső és külső terek).

Tehát e nézetrendszerben megmarad az abszolút fizikai tér és a benne élő cselekvő társadalom kettőssége. A földrajz aldiszciplínái közül a természetföldrajz elsősorban a fizikai, a társadalomföldrajz a társadalmi relációkat vizsgálja, és e különbözőség mind a mai napig fennmaradt (Massey 1999, Murdoch 2006).

E duális térfelfogás (magyarázat) alapja, hogy léteznek objektív fizikai (ami eleve adva van, természeti, reális) és az emberek (szubjektumok) által létrehozott társadalmi terek („második természet”), amelyek egyaránt az empirikus valóság részei. Az emberekől függetlenül létező és megismerhető objektív fizikai terek és a hasonló elvek és módszerek alapján megismerhető *objektív társadalmi-gazdasági struktúrák által alkotott társadalmi terek* kapcsolódása, egymásra gyakorolt hatása, dialektikája kiemelt vizsgálati szempont. E felfogás az abszolút térfelfogás kiegészítése a *hasonló módon létező és ható dologszerű társadalmi térrel*. A társadalmi tér az emberi cselekvések (abszolút) kerete. Csak akkor van értelme a társadalom és a tőle független fizikai tér

⁹⁰ A „duális” önmagában nem pejoratív jelző. Nem dichotómiára, ellentétre utal, csupán a *kettősségre*. Legtöbb kortárs térelmélet küzd például a magában való dolgok és azok reprezentációjának, vagy a természet-társadalom vagy az ontológiai bizonyosság és a megismerhetőség kettősségével, vagy a cirkuláris okság problémájával. Általában a feloldás kulcsa az idő, a dinamikus kapcsolat feltételezése.

⁹¹ A marxizmus talán az első olyan filozófia, amelyik a tudást, a tudományt társadalmilag konstruálnak tekinti.

kapcsolatáról beszélni, ha a teret is szubsztanciának tételezzük fel (Urry 1990:128–129.). „A teret tehát társadalmi és természeti szférára bonthatjuk” (Tóth 2003), és amilyen tisztán csak lehet, megkülönböztetendők az adott és a társadalmilag létrehozott („kreált”) terek (Soja 1989:79.). E felfogás a társadalmat is nyers tények (demográfiai, etnikai, gazdasági stb.) segítségével izolálja, strukturálja, adja meg csoportjaik területi mintázatait. A személyek és a társadalmi csoportok úgy töltenek be pozíciókat a (kapitalista) társadalmi térben, mint a tárgyak az abszolút térben. Jellemzőik alapján oszlanak meg/el a térben, és nem vizsgálják az egzisztenciális létük által létrehozott önszabályozó konstrukcióikat. A társadalmi tér, a struktúrában elfoglalt hely hatótényezőként, rendezőelvként való felfogása is az abszolút tér ideájához áll közel.

A *dialektikus materializmus* (általában materialista karteziánus felfogás) térfelfogása szerint a tér és az idő a mozgásban lévő anyag objektív, reális (valóságos) *létezési formája*, lényege a mozgás. A világ térben végtelen. „Nincs semmi a világon csak a mozgásban lévő anyag, a mozgásban lévő anyag pedig nem mozoghat másképp, mint a térben és időben” (Lenin 1964:160.; Hegel az Előadások a filozófia történetéből c. munkájában kimondta, hogy a tér és az idő lényege a mozgás). Az anyag maga formálja saját terét, maga terjed ki és végez önmozgást (Lenin: Filozófiai füzetek; Lenin ezzel elfogadta azt a tételt is, hogy az anyag nem egy tartályszerű térben van). „A tér fogalma kifejezi a dolgok egymás mellett létezését és egymástól való elkülönültségét, a dolgok kiterjedését és egymáshoz viszonyított elhelyezkedésük rendjét” (Konsztantyinov 1963:120., a szerző Leibniz koncepcióját egyeztette össze a történelmi materializmussal). A „...tér és idő elmélete az anyag létezési formáinak az elmélete. ... Az anyag kiterjedésének és mozgásának a tér és idő a formai hordozói” (Pál 1964:413–414., karteziánus koncepció). A térbeli kiterjedés (prosztnyirányije) minden tárgy objektív tulajdonsága, az anyagi természetű tárgyak/dolgok kitöltenek egy térfogatot, a kitöltött térfogatok közötti űr/tér pedig az anyag, a tárgyak mozgásának feltétele. „A tér az anyag olyan létformája, amely döntő feltétele az anyagi jelenségek együttlétezésének, lényegében és tulajdonságaiban visszatükrözi a mozgó anyag jelenségei, állapotai együttlétezésének bizonyos általános törvényszerűségeit” (Szvigyerszkij 1959:86.). A tér nem a newtoni értelemben abszolút, hanem „A tér és az idő abszolút azért, mert a mozgó anyag valamennyi formájának létezését illetően egyetemes elengedhetetlen jellegűek”, és csak annyiban viszonylagos, hogy „konkrét természetében és tulajdonságaiban függ-

nek a mozgó anyag általános természetétől és tulajdonságaitól...” (Szvigyerszkij 1959:50.).

Egyre több filozófus, szociológus, majd társadalom-földrajzos közelítette meg a teret társadalmi jelenségként is. E folyamatban különösen jelentős volt a marxi elmélet térelméleti vonatkozásainak kidolgozása (Manuel Castells, David Harvey, Henri Lefebvre, Doreen Massey, Edward Soja stb.) A lefebvre-i logika és a kortárs marxizáló felfogás is a társadalmi megközelítést erősítette. Az ipari termelés sem egyszerűen materiális, hanem elsősorban társadalmi folyamat. Azért éppen olyanok a térbeli folyamatok, mert *a mindenkori társadalmi berendezkedés éppen azt eredményezi* (társadalmi determinizmus). A város elsősorban „városi társadalom”, ami az industrializáció és nem a fizikai környezet terméke (Lefebvre 1970/2003). A „tér termelése” és kontrollálása is a kapitalista termelési mód kisajátítási eszköze. A mindennapi gyakorlatban a tér és annak percepciója is a társadalmi összefüggéseknek megfelelően alakul.

A fizikai tértől elkülönül a történelmileg meghatározott társadalmi (-gazdasági) tér, de az is az objektív törvények szerint működő *valóság része. A társadalmi tér társadalmi produktum, amely dialektikus kapcsolatban van a konkrét, materiális/fizikai térrel* (Lefebvre 1991). A társadalmilag létrehozott tér megjelenik a konkrét (fizikai) térben és az emberek és csoportjaik közötti viszonyokban. A társadalmi tények is dologszerűen kezelhetők. Lefebvre (1991) nézetrendszerében is az „elsődleges alap” a fizikai vagy természeti környezet, és erre az alapzatra *vetítődnek rá* a különböző rétegek és bonyolult hálózatok, amelyek ugyancsak materiális formában jelennek meg (pl. utak). A társadalmi térstruktúrák magyarázatához hozzátartoznak a társadalmi interakciók, a hatalmi effektusok és a diskurzusok egyaránt. *A társadalmi tér* absztrakt, de mégis valóságos tér, amelyet *társadalmi, politikai erők formálnak*, alakítanak és társadalmi kapcsolatokat, viszonyokat fejeznek ki. *A társadalmi tér társadalmi képződmény*, a téralkotás folyamata politikai folyamat, és az így létrehozott tér már eszköze a későbbi „tértermelésnek”. Minden társadalmi berendezkedés (termelési mód) saját képére formálja a teret, így a társadalmi berendezkedés megváltozása alapvető térbeli változásokat is eredményez.⁹² Ez fordítva is igaz: „Az élet megváltoztatásához... először meg kell változtassuk a teret” (Lefebvre 1991:190.). A marxizmushoz hűen Lefebvre a társadalmi tér alakításában döntő szerepet tulajdonít a termelési módnak, amely meghatározó a

⁹² Az 1945-ös és 1990-es rendszerváltás is átrajzolta a gazdasági teret, átvértékelte a településeket, a régiókat.

munkaerő és a termelési viszonyok újratermelésében. (Az európai új regionalizmus mint szakpolitika ugyanezek az elveken alapul, amelynek vannak jeles magyar követői.)

A teret társadalmi jelentéssel, funkcióval a társadalmilag létező ember ruházza fel, de az *alap a fizikai/materiális tér*. Castells (1977) – egy korai munkájában még szigorúan ragaszkodva a marxi logikához – kifejezetten olyan *materiális terméknek* írja le a teret, amely a kultúra és a természet interakciójából ered. Későbbi kötetében kifejti (Castells 2005), hogy például a hálózati társadalom absztrakt áramlási terének *materiális alapja* az elektronikus impulzusok, a készülékek, a távközlési és műsorszórási rendszerek és az elit topológiai lakóhelyei. Harvey (1973) rámutat arra, hogy a térstruktúra (pl. urbanizáció) mélyebb társadalmi és termelési struktúrák kifejeződése. A marxista térszemléleten alapuló területi vizsgálatokban mindvégig megmarad a fizikai, a materiális valósághoz, a földrajzi környezethez való kötődés.

Gyakran adaptálják (pl. Edward Soja, Nigel Thrift) Lefebvre (1991) hármas struktúráját:

- elsődleges a *materiális fizikai tér*, amelyet empirikusan megismerhetünk, feltérképezhetünk;
- másodlagos a *mentális tér* (térreprezentáció, az észlelt tér ideái, konceptualizált tér);
- a *megélt társadalmi tér*, a reprezentáció terei: komplex szimbólumok, amelyek befolyásolják a téralkotást.

E lefebvre-i „társadalmilag termelt” tér koncepciója vált általánossá a társadalomtudományokban, a későbbi elméleteket (Castells 2005, Harvey 1990, Massey 2005, Soja 1989 stb.) e gondolatok inspirálták, ezek mentén haladtak tovább. Soja (1996) ezt a következőképpen adaptálta: az elsődleges terek a materializált kapcsolatok, a másodlagosak a terekről kialakított képek és a harmadlagosak mindezeket felölelő megélt terek. A „harmadik tér” koncepciójával meg akarta haladni a korábbi bináris gondolkodást, és minden valóságos és szubjektív, materiális és szimbolikus teret ebbe egyesít.

A fizikai-társadalmi tér kettősége mellett több marxista (Louis Pierre Althusser, Manuel Castells, David Harvey, Henry Lefebvre, Edward Soja stb.) és általában a pozitív tudományfelfogás képviselői (pl. Peter Hagett) az objektív (valóságos, materiális, kiterjedéssel bíró anyaggal kitöltött) és a szubjektív (mentális, az ember által interpretált

szubjektív) terek megkülönböztetését és e különbségtételből eredő másként való kezelést kiemelten fontosnak tartják.⁹³

Soja (1989: 3. fejezet) többek között Lefebvre és Castells munkásságára támaszkodva a *társadalmi-területi dialektikát* könyvében külön fejezetben tárgyalja. A társadalmi és a területi kapcsolatok kölcsönösen hatnak egymásra, függnek egymástól. A tér politikai szerveződése társadalmi kapcsolatokat tükröznek, és az visszahat a térre, annak szerveződésére. De ez a dialektika nem a marxi historicizmus, vagy a hegeli tézis-antitézis-szintézis mechanizmusa, hanem központjában a társadalmi lét térbelisége áll. A fizikai/természeti és a társadalmi tér dualizmusával foglalkozó tudósok mellett másokat (pl. Martin Heidegger, Edmund Husserl, Jean-Paul Sartre, David Harvey) az (is) foglalkoztat, hogy a konkrét tér, az adott hely és a gondolkodó, a megismerő szubjektum között milyen a kapcsolat.

A kritikai földrajz neomarxista térszemléletben a kapitalista gazdasági-társadalmi tér uralja, sőt kolonizálja a „mindennapi élet tereit” (Lefebvre), azaz a helyeket. A kettő közötti aszimmetria a „dialektikus kapcsolatban” úgy változhat meg, ha helyben („bottom-up”) ellene cselekednek a kapitalizmus nem kívánt folyamatainak. A kortárs feminista térértelmezések is e logikai mederben haladnak. Bemutatják, hogy a kapitalizmus maszkulin tereket hoz létre, és olyan kulturális, nyelvi, intézményi stb. változtatásokat javasolnak, melyek megszüntetnék ezt a nemkívánatos aszimmetriát.

Az ELTE Regionális Földrajzi Tanszéke, mint a hazai regionális tudományi iskolák egyik meghatározó kiváló műhelye, a belső és a külső tér dualitására, a kettő megkülönböztetésére és a köztük lévő kapcsolatok feltárására teszi a hangsúlyt (Nemes Nagy 2009:88., Regionális tudományi kislexikon 2005:4–5. és 12.). A külső háromdimenziós földrajzi térben van jelen a „...*lokalizáció*, a földi (földrajzi) térhez kötés momentuma. (...) Jellemzően e külső tereket elemzi a területi kutatás, amelyben a jellegadó vizsgálati alapot, a megfigyelési egységet a lehatárolt térrészek (területek, térségek, régiók, települések) képezik” (Nemes Nagy 2009:88.). A „belső terek” a földrajzi lokalitástól függetlenül is létező társadalmi terek (pl. politikai, gazdasági) földrajzilag lokalizálódnak, rávetülnek a külső, az abszolutista térértelmezéshez közel

⁹³ Ismeretelméleti megközelítésben e megkülönböztetés létjogosultságát vonják kétségbe. Már a szofista filozófia kimondta, hogy minden dolognak mértéke az ember, azaz éppen az a tényszerű, hogy a különböző létünkben fakadóan másként tekintünk a világra. Természetesen ez nem mond ellent annak, hogy mindannyian ugyanazon világ részei vagyunk, annak hatása alatt élünk, történeti, társadalmi létezők vagyunk, így elkerülhető a végletes szubjektivitás.

álló földrajzi terekre (lásd „A belső és külső tér modelljét” Nemes Nagy 2009:89 3.1. ábra).⁹⁴ (E lehetőség elfogadása Szabónál [2008:67.] problémaként is megjelenik a térszerkezet értelmezésénél.)

E duális szemléletet képviseli több európai intézmény is. A CEMAT meghatározása szerint a *területi tervezés* a gazdaságpolitika, a szociálpolitika, a kulturális és ökológiai politika *földrajzi vetületével* foglalkozik (CEMAT 1983). Az európai újregionalizmus is ezekre a marxista lefebvre-i elvekre épül. Az érvelése szerint megváltozott a gazdaság, a termelési mód (alap), így annak földrajzi vetülete, adekvát területi szintje is más, ezért a politikai stratégia része a regionalizmus (felépítmény), ami visszahat gazdaságfejlesztésére (dialektika).

A duális térfelfogással szemben más térfelfogások, a társadalmi tereket sem tekintik önmagában létezőknek, amely objektív módon „külső” hatóokként működik, hanem maguk az egzisztenciálisan létrehozott társadalmi kapcsolatok alkotják azokat. A különböző létezőket és cselekvőket a köztük lévő kapcsolatok integrálják egy térbe.

8.3. *Relacionális (relatív) terek, szubjektív (interpretatív) térszemlélet*

Már a sztoikus filozófia felhívta arra a figyelmet, hogy a testek helyzetére nem valami külső úr (amiben vannak a dolgok) tulajdonságai hatnak, hanem saját természetük. A világot nem valami külső erő tartja össze, hanem a belső kohézió (hexis). Nincs mindentől függetlenül lent és fent, vagy egyéb dimenzió. Mára egyre szélesebb konszenzus mutatkozik abban, hogy nem az abszolút térben vannak a tárgyak, az emberek, történnek az események, hanem sokkal inkább fordítva van: a dolgok, az események, az ideák és a köztük lévő relációk (kapcsolatok, viszonyok, vonatkoztatások) alkotnak különféle tereket⁹⁵, és abban értelmeződnek. *Nem egy abszolút térben élünk, hanem egy relacionális hálózat részeként, amely értelmezés tárgya.* A tér az rend és viszony (Leibniz). Nem a térben jön létre a világ, hanem a világ hozza létre a teret,

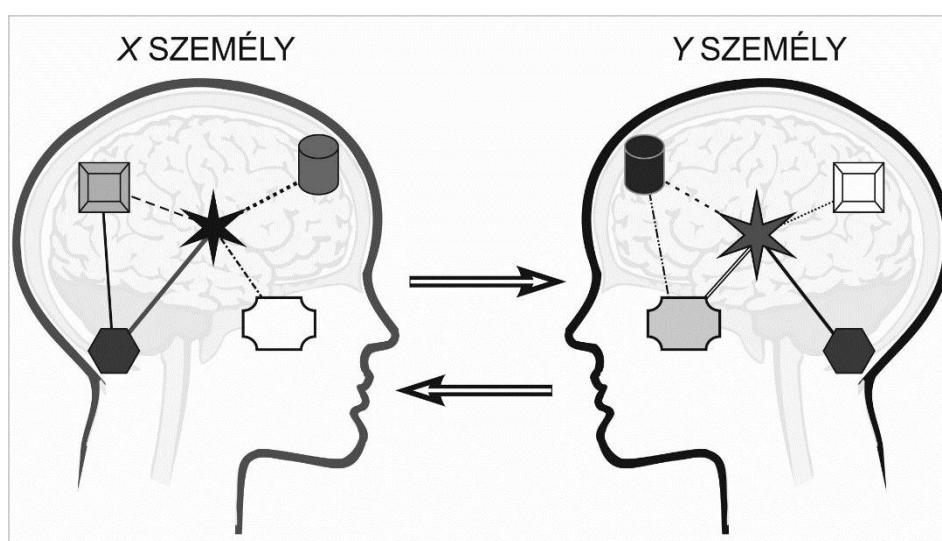
⁹⁴ „*Külső tér* Az abszolutista térfelfogásból (...) levezethető, háromdimenziós tér, földrajzi, földi tér, vagy környezet, amely tartályszerűen körülvesz, s minden anyagi létezőt magában foglal. Az egyes entitások a lokalizálás útján kapcsolódnak a külső térhez, az egyes helyekhez. A külső tér analóg fogalmának tekinthető a fizikai tér” (Regionális tudományi kislexikon 2005:12.).

⁹⁵ Már Teofrasztosz (i. e. 390–305) szerint is a tér csak a testek egymáshoz viszonyított helyzetét határozza meg, csupán egy rendező elv, a testek nélkül semmi. Arisztotelészénél is találunk arra utalásokat, hogy a helyeknek az egészhez való viszonya adja a tér fogalmát, a testekkel kitöltött helyek alkotják a teret és nem a meglévő térbe helyeződnek a dolgok.

alkotja meg a helyeket. Foucault (2000:149.) ezt úgy fogalmazta meg, hogy nem üres térben élünk, hanem viszonyok által meghatározott, egymásra vissza nem vezethető, egyedi és heterogén szerkezeti helyeken. „...a teret gyakran a hálózatok és relációk termékeként gondolják el, ellentétben a korábbi topográfiával, amelyben a területiség volt a domináns” (Amin et al. 2003:6.). A tér(bel)iség („spatiality”) kifejezés az emberek és a nem emberi tényezők összekapcsolódására, kölcsönhatására, a relációk elrendeződésére utal. Nem tudjuk megragadni a világot a maga totalitásában, de a világban lévő dolgok közti viszonylatok és összefüggések egy részét fel tudjuk tárni. E változások hatására a terek tanulmányozása során a pontok, egyenesek, síkok különféle (geometriai) elrendeződésének formális vizsgálata helyébe egyre inkább a különféle *kapcsolatok és viszonyok* elemzése lépett. (A különféle elemek miért és miként állnak össze egy egységgé.) A folytonosság és az elválasztottság, az irányultság, a távolság vagy közelség, a hozzátartozás már nem elsősorban fizikai természetűek, hanem társadalomtéri viszonylatok. A cselekvőközpontú nyitott hálózati terekben való relacionális gondolkodás („relacionális fordulat”) új kihívások elé állította a földrajzot is.

A tér nemcsak a különféle entitások relacionális összekapcsolódását (rend, elrendeződés) jelenti, hanem az emberek szemléleti módja (észképesség) is. A szubjektív térszemlélet teszi lehetővé, hogy a különböző elemeket és összekapcsolódásukat a megismertők különféleképpen értelmezzék, és ezzel a különbözőséggel számolhassunk (10. ábra).

11. ábra
Szubjektíven szemlélt relacionális társadalmi terek

Forrás: A szerző szerkesztése.

„A külvilág dolgainak képe számunkra azzal a kétértelműséggel bír, hogy a külső természetben minden egymáshoz kapcsolódva, ám ugyanakkor különállóként is érvényesülhet. ... Másrészt azonban a tárgyak a tér könyörtelen egymáson kívüliségébe vannak száműzve, az anyag egyetlen töredéke sem oszthatja meg tulajdon helyét egy másikkal, a különböző összetevők valódi egysége a térben nem létezik. ... Csak az embernek adatott meg, a természettel szemben, hogy (össze)-kössön és (el)oldjon, elválasszon, mégpedig egy olyan sajátos módon, hogy ezek egyike mindig elengedhetetlen előfeltétele a másiknak. Amikor a természet dolgai közül kettőt kiemelünk zavartalan fekvéséből, hogy azokat »különféléknek« nevezhessük, tudatunkban máris összefüggésbe hoztuk őket egymással, ezt a kettőt együtt elkülönítettük a közbeesőktől. ... A két folyópart csak számunkra valami »elválasztott«, és nem csupán különálló; az elválasztás fogalma jelentés nélkül állna, ha a kettőt előzőleg célirányos gondolatainkban, szükségleteinkben, valamint fantáziánkban nem kötnénk össze” (Simmel 2007:30–31.).

A tér relativitása és a térfelfogásunk szubjektivitása több mindenre utal. 1. A tér csak a tárgyak, az események és az emberek relációjában értelmezhető fogalom. 2. Nincs eleve létező fix pont, a pozíció relatív és időben változhat. 3. Kontextus-, szubjektumfüggőség. 4. Az elválasztás (a különbözőség felismerése) és az összekötés (a reláció felismerése vagy megteremtése) viszonylagos és szubjektív. (A folyó elválasztja vagy összeköti a két partot?)

A relationalitás a viszonyok és kapcsolatrendszerek meghatározó voltát hangsúlyozó tudományfilozófiai megközelítés. A tér relacionális elgondolása („thinking space relationally”) a XXI. század társadalomföldrajzának a mantrájává vált. *A tér a relációkból konstruálódik*; tárgyak, cselekvések relatív egymásra hatását („hatásösszefüggés”), viszonyát, vonatkozását, „elhelyezkedését” jelenti, amelyeket a rendszer részeként létező „társadalmi szubjektum” a helyzetének, az orientációjának és az intencionalitásának a függvényében ismer fel, gondol el (vonatkoztat, viszonyít). Ez jelenthet fizikai (pl. mellett, fölött, keletre, közel, úthálózat) és társadalmi-gazdasági (elmaradott, fejlett, középosztály, beszállítás, ingázás) kapcsolatokat, viszonyokat, elhelyezkedéseket. Tehát a létező (reális) hálózati kapcsolatokat és viszonyokat a térben létező szubjektum más térben létezők egymásra vonatkozásaként értelmezi. A tapasztalat minden formája egy előzetes értelmezési keretbe (rendszerbe, struktúrába) ágyazódik, amelyet a viszonyfogalmak képeznek, amelyek történeti és kulturális kontextusban formálódnak (Cassirer).

Az 1990-es évektől a relacionális szemlélet széles körű elfogadását és alkalmazását elősegítette a praxis, a kontextualitás („in situ”, „on the spot”) fontosságának az elismerése, és hogy *ez a szemlélet megfelelő alapot biztosít a földrajzi és társadalmi szempontok integrálására*. Mivel a társadalmi lét egyre komplexebb és sokkal több réttű, ezért az emberek térbeli mozgása és kapcsolataik nagyságrendileg nagyobbak, mint évszázadokkal korábban voltak, így sokkal „több” és „többszintűen” értelmezett tér alakul ki, jön létre, mint korábban. Nem a tér haláláról, zsugorodásáról kell beszélnünk, hanem sokkal inkább ki kell terjesztenünk a tér értelmezését.

A társadalmi gyakorlat eredményeként alakuló relacionális teret általában nyitottnak, flexibiliseknek gondolták el a zárt határokkal rendelkező terekkel, területekkel szemben (Doreen Massey, Anssi Paasi stb.). (Megjegyzem, hogy a nyitottság és a zártság is csupán megközelítés kérdése, vizsgálati szempont eredménye.) A nyitott relacionális térszemlélet rokon a holisztikus megközelítéssel, mert segíti, hogy a világot, a társadalom egészét koherens egységként és ne a részek agglomerációjaként vizsgáljuk. A nyitottság arra is utalhat, hogy az egymástól függetlenül létező és változatlan dolgok és események önmagukban való megismerése nem elegendő a lényegük megértéséhez, hanem hozzátartozik azok (külső) kapcsolat- és viszonyrendszerük, egymásra vonatkozásuk. Nem különíthetők el a relációk/viszonyok és az összekötött entitások egymástól, különösen nem úgy, hogy az egyik társadalmi konstrukció, a másik pedig valóságalelem. A külső összekapcsolódás is a belső lényeghez tartozik.

„...a teret valami tisztán relatív dolognak tartom, akárcsak az időt; az egymásmellettség rendjének, mint ahogyan az idő az egymásutániség rendje. Mert a tér lehetőség formájában jelöli egy rendjét a dolgoknak, amelyek egyszerre léteznek, amennyiben együtt léteznek anélkül, hogy saját különös létezési módjukba lépnének. És amikor az ember több dolgot együtt lát, észreveszi a dolgoknak ezt az egymás közötti rendjét. „...a tér maga a rend, aminek köszönhető, hogy a testek elhelyezhetők, és amikor együtt léteznek, egymáshoz viszonyított helyzetük is van, mint ahogy az idő is egy ilyen rend a dolgok egymásutániségének a viszonyában. Ha azonban egyáltalán nem lennének teremtmények, akkor a tér és az idő csak Isten eszméiben léteznének” (Leibniz levele Clarke-hoz, In.: Simonovits, Beke 1966:68–69 és 71.). „Az emberek a következőképpen alakítják ki elképzelésüket a térről. Tapasztalják, hogy több dolog egyszerre létezik, megállapítják az egymásmellettségnek egy olyan rendjét, amelynek alapján az egyes dolgoknak a másokhoz való viszonya többé-kevésbé egyszerűnek tűnik. Ez a viszony pedig nem más, mint a helyzetük, vagy távolságuk. ...mindig meg lehetne határozni azt a helyzeti viszonyt, amit bármelyikük felvesz bármelyik másikhöz képest... ami mindezeket a helyeket tartal-

mazza, térnek nevezzük. Ez pedig megmutatja, hogy ahhoz, hogy fogalmunk legyen a helyről, és ennek eredményeként a térről, elegendő lesz változásuk viszonyait és szabályait vizsgálni anélkül, hogy ehhez szükség lenne bármiféle, a vizsgált dolgokon kívül lévő abszolút realitás elképzelésére. ... A konvenció, a megszokott elégedetlen szelleme azonban keres valami azonosságot, valami olyan dolgot, ami igazán önmaga legyen, és azt úgy fogalmazza meg, mint valami az anyagon kívülit. Pedig ezek csupán ideális dolgok lehetnek, amelyek egy bizonyos rendet tartalmaznak, egy rendet, amiben a szellem felfogja a viszonyok megvalósulását.” ... Én egyáltalán nem azt mondom, hogy a tér és az anyag ugyanazok a dolgok, csupán annyit állítok, hogy ahol nincs anyag, ott tér sincs, és hogy a tér magában nem lehet valami valami abszolút realitás. ... ugyanakkor ezek a dolgok, bár különböznek, mégis elválaszthatatlanok egymástól. ... a tér részeit csupán a bennük elhelyezkedő dolgok határozzák és különböztetik meg. ... Dolgok nélkül a tér azonban semmit sem képes meghatározni, sőt nincs is benne semmi aktuális.” ... „Nem mondom, hogy a tér valami rend vagy helyzet, hanem a helyzetek rendje, vagyis az, ami szerint a helyzetek elrendeződnek. Az elvont tér pedig a helyzeteknek ez a rendje lehetőségként felfogva, tehát valami ideális dolog” (Leibniz ötödik levele Clarke-hoz. In.: Simonovits, Beke 1966:75–76 és 80–81.).

A relacionális tér ideája is Newton és Kant korába nyúlik vissza. Leibniz (1986) kifejtette – ezzel megteremtve a ma általában modernnek tartott térfelfogás alapjait –, hogy a tárgyak helyzete a többi tárgyhoz való *relatív viszonyában* értelmezhető, *a tereket a tárgyak és az események egymáshoz fűződő kapcsolatai, relációi alkotják és alakítják, tehát nem önmagában vett szubsztancia*. A helyekből álló terek viszonyokból tevődnek össze, és semmiképpen sem valamiféle abszolút valóságból. Az abszolút tér csak, mint egy absztrakt lehetőség merülhet fel, a valóságban csak a konkrét, a relatív viszonyokból álló tér létezhet. A tér az egyidejűleg megvalósulható lehetőségek, az idő az egymás utáni lehetőségek megvalósulásának a rendje. Amilyen a viszony a fizikai test és a tér között, ugyanolyan a viszony a dolgok állapota vagy ezek sorozata és az idő között. Kölesönösen hatnak egymásra az egyes dolgok, és ennél fogva állandó változásnak vannak kitéve. *A tér aktivitása is a dolgokból, az eseményekből ered*. Ezért találó Agnew (2005) hasonlata, miszerint „a tér parazita”. Mindebből következően a tér konkrét megjelenési formái és értelmezései történetileg változnak, követik a társadalmi változásokat. Tehát a tér nem szubsztancia, nem dologi természetű, lényegét nem valamilyen abszolút létező valóságban találjuk meg, hanem sokkal inkább a sokféle entitás közötti relációk, viszonyok adják, így ebben az értelemben relatív fogalom. A tér a dolgok és az események és az állandóan változó kapcsolataiknak, viszonyoknak összessége, egy „kapcsolatszett” (John Urry). A fizikailag megjelenő teret a dolgok

(emberi testtel együtt) és azok egymáshoz viszonyított pozíciói hozzák létre, *azok létrejöttével konstruálódik*.

A tér ugyan a fizikai dolgok és a társadalmi jelenségek *heterogén* relációiból jön létre, de sokkal inkább társadalmi, mint természeti jelenség. A dinamikus egymásutáni-ságban egyszerre létezők közötti *interakciók társadalmi megjelenése*. Az „*együttlét rendje*”, *ahogyan azt mi megismerjük*.

Ernst Mach Newtont kritizálva rávilágított arra, hogy nincs szükség az abszolút tér ideájára, hogy a fizikai jelenségeket megmagyarázzuk. Az einsteini téridő koncepció is rávilágított arra, hogy a térre nem lehet úgy tekinteni, mint ami független a tárgyak és események elrendeződésétől, a tárgyak tömegétől és mozgási sebességétől. Az egymásba fonódó tér- és idődimenziók függnék a megfigyelő sebességétől és annak változásától: *a tárgyak és események elhelyezkedésére nem a független tér rendezőereje hat, hanem a benne foglaltak viszonya, egymásra gyakorolt hatása, a valamilyen relációban lévő más létezők*. Nyilvánvalóan nem szabad direkt párhuzamot vonni a fizikában bekövetkező einsteini fordulat és a térelméletben bekövetkezett relacionális elmélet megerősödése között. Inkább fordítva igaz, utólag mondhatjuk azt, hogy a megfigyelő és vonatkoztatási rendszeréből felépülő tér alapvetően relacionista felfogást kölcsönöz a relativitáselméletnek. Einstein a térgörbület-modelljében (általános relativitáselmélet) sem úgy tekintett a térre, mint anyagra, mint önmagában létező szubsztanciára, hanem mint egy vonatkoztatási rendszerre, egy végtelen kiterjedésű *koordinátarendszerre* (viszonyítási rendszer), amely segítségével meg tudja állapítani két esemény egyidejűségét és szemléltetni tudja a gravitációs erő alakulását. Az időt hasonlóan nem anyagi természetűnek tételezte fel, hanem ennek segítségével tudta leírni e koordinátarendszerben történő mozgást (negyedik dimenzió). A téridő görbülete csak egy ideális (nem görbült) vonatkoztatási rendszerhez képest létezik. Ezért a téridő az einsteini koncepcióban a fizikai jelenségek magyarázatához szolgáló emberi konstrukció, így legalább olyan mértékben a tudatunk, mint a fizikai valóság terméke. Az analógiára az ad alapot, hogy az einsteini térnek sincsenek önmagában vett fizikai tulajdonságai. Ha az „ürességet” betölti valamilyen anyag vagy energia, akkor lehetséges, hogy ebben a térként értelmezett koordinátarendszerrel szemléltetett térben lemodellezzük a tömeg hatását más entitásokra. Tehát nem egy az égitestektől független tér görbül el (ami önmagában semmi) vagy az idő lassul le (a mozgás a változás

feltétele), hanem csak az általunk kreált elméleti keretekben jelenik ez így meg. Ez egy valós fizikai jelenségnek a jelenlegi eszközeinkkel, magyarázóképeségünkkel való bemutatása, a ma legjobb, legplauzibilisebb koncepciója.

Bármely tér egy pontja, egy konkrét hely vagy esemény sohasem önmagában létezik, hanem valami nagyobb rendszer, háló elemeként, és az elemek között *szükségszerűen kapcsolatok, kölcsönhatások* vannak. Például egy bevásárlóközpont eladási lehetőségeire, kilométerben, időben, lakosságszámban mérhető vonzáskörzetére nem valamiféle objektív térbeli törvényszerűség hat, nem az alapján tudjuk lokalizálni, modellezni, hanem a saját és más kereskedelmi egységek árukínálatán, a telephelyek fizikai távolságán és a közlekedési helyzetén (költségén) kívül még számos más társadalmi-gazdasági adottság hat rá. Azaz a különböző (heterogén) létezők egymáshoz való viszonya a meghatározó.

A világban, az emberi társadalomban minden sok mindennel összefügg. A fizikai, a biológiai, a társadalmi, a gazdasági kapcsolatoknak és hatásoknak megfelelően többszörösen összetett terek léteznek. *Mindegyik létezési és működési forma relációi saját teret hoznak létre.* Az események – mint többször utalok rá – nem a tartályszerű térben zajlanak, hanem *maguk hozzák létre specifikus tereiket*, és ezáltal a fejlesztésüknek, alakításuknak is a *sajátságaikból eredő térdimenziói vannak*. Tehát nem a nem létező független tér univerzális törvényeire kell alapoznunk fejlesztési törekvéseinket, hanem a vizsgálat tárgyának sajátos téri módon való megjelenésére, a sajátos relacionális hálókra.

E térszemléletet vallók az általuk felismert sajátos viszonyokat, kapcsolatokat és folyamatokat helyezik vizsgálataik középpontjába, azokból építik fel az állandóan változó tereket. Például e szemléletet valló tervezők a funkcionális kapcsolatokból indulnak ki és kapcsolati modelleket, hálózatépítési eszközöket alkalmaznak. Például e nézetek alapján nem területileg lehatárolt NUTS típusú, hanem a funkcionális kapcsolatokra épülő csomóponti régiók kialakítása szorgalmazható. A hangsúly a valóságos és a diszkurzív konstruálódás és a konstruálás folyamatán van. Így például, ha az Ormánságnak nincs semmilyen élő kapcsolata a Dél-Balatonnal, akkor nem alkothatnak egy téregységet, egy régiót. Vagy például, mivel a vidéki régióközpontokba (Debrecen, Szeged, Pécs, Győr, Miskolc) települt funkciók vonzáskörzetei nem fedik le a régióik egészét, így vannak köztes, igazán egyik régióhoz sem tartozó területek,

amelyek sajátos/speciális téregységet alkotnak, vagy vonzáskörzetileg Budapesthez kötődnek.

Dusek (2012) Harveyhoz (1973) hasonlóan arra hívja fel a figyelmet, hogy az abszolút és a relacionális térfelfogás nem szükségszerűen ellentétes, nem egymást kizáró térkonceptiók. Hol karteziánus, hol newtoni érvelése szerint (vö. 8.1. fejezetben írottakkal) az *abszolút térben elhelyezkedő* pontok/tárgyak között is vannak viszonyok/relációk⁹⁶ és a relatív értelmezésben is megvannak az „abszolút elemek”.⁹⁷ Természetesen elfogadható, hogy az abszolút térben létező tárgyak és események közötti relatív viszonyok is értelmezhetőek és a relacionális térben is lehetnek az abszolút tér módjára viselkedő elemek. (Például a fizikai térben történő pozicionálás az abszolút tér szellemében történő konstruálást jelent, de nem abszolút teret hoz létre. A fizikai valóság objektumai közötti viszonyok is úgy léteznek számunkra, ahogyan azt felismerjük és használjuk.) A két koncepció közti lényegi különbség nem is ebben van, hanem magának a tér mibenlétének az eltérő meghatározásán nyugszik. Mindkét értelmezés feltételezi a minden mástól függetlenül létező tárgyak, események létét, de az abszolút térértelmezés ezek közé sorolja magát a teret is (amire Dusek explicit módon utal is), mint önmagában létezőt. A relacionális értelmezés szerint viszont *a tér önmagában semmi, nem szubsztancia, nem önálló entitás*, hanem szükséges hozzá az elemek (tárgyak, események) létezése és az azok közötti kapcsolatok/viszonyok hozzá létre, alkotják. Ez még akkor is lényegi különbség, ha a létező elemek az elsődlegesek, és a köztük lévő kapcsolatok azok belső tulajdonságaikból, relatív helyzetükből és mindezek megítéléséből következnek. De vannak olyan nézetrendszerek is (pl. Bruno Latour-féle ANT), amelyek azt állítják, hogy a kapcsolati rendszerek, a hálózatok működési logikái határozzák meg azok csomópontjait.

A klasszifikációk – így az én osztályozásom is – szükségszerűen a különbségek feltárásán, a demarkáción alapulnak. Abban egyetértek Dusekkel (2012), hogy a különböző térkonceptiók nem mindenben egymást kizáróak, de én azt is hangsúlyozom,

⁹⁶ A hagyományos földrajzi megközelítés ezeket a relációkat leggyakrabban topológiai kérdésként (kapcsolatok geometriájaként) kezeli, amiben a mennyiségi jellemzők játsszák a fontosabb szerepet. Ez a „realista relacionálizmus” a materiális testek fizikai viszonyaival foglalkozik, azokról gyűjt empirikus adatokat és ezekből indukciónal jut absztrakt állításokhoz.

⁹⁷ Nem összekeverendő a relatív és a relacionális térkonceptió sem. Az abszolút tér fogalompárja a relatív tér. A newtoni relatív tér az abszolút tér mértéke, vagy mozgatható része, ahogyan az emberi elme felfogja az elfoglalt helyzeteket és közöttük lévő távolságokat. Newtonnál a tér egyes részei között csak metrikus relációk vannak.

hogy az eltérő térfelfogások más és más tudományfilozófiára, eltérő feltételezésekre épülnek (Faragó 2012/a). A relacionális térszemlélet egyaránt figyelembe veszi a fizikai (természeti) tárgyak, a biológiai események és az emberi cselekvések közötti relációkat, csak ehhez ismeretelméleti megfontolásokból más ontológiát társít. A relacionális szemlélet képes megbirkózni olyan problémákkal is, amelyekkel az abszolút értelmezés nem. Például feloldja a tér és a tárgyak közötti határokat: maguk a tárgyak és az események és a köztük lévő relációk alkotják a teret. Nem helyeket foglalnak el a térben, hanem létrehozzák a tér egy elemét. A relációk nem a tér és a dolgok/események között vannak, hanem egymás között. A tér, a struktúra nem a dolgokon és az eseményeken kívül, azok felett vannak, hanem azok alkotják. Ezt hívhatjuk a térelméletben is „sík ontológiának”. Azzal, hogy én a gyakorlatban a térkonceptiók pluralitását, különböző nézetrendszerek együtthatását tételezem fel, kiküszöbölhető a különböző térkonceptiók önmagukban vett hiányosságai.

8.4. „Térbeliség” mint létmód,⁹⁸ heideggeri térfelfogás

Heidegger megkérdőjelezi a korábbi fejezetekben bemutatott térfelfogásokat. „...vajon a fizikailag-technikailag felvázolt tér tekinthető-e ... az egyedüli valós térnek? Vele összehasonlítva, vajon minden másként összeillesztett tér, a művészeti tér, a mindennapi cselekvés és érintkezés tere csupán szubjektív módon feltételezett előformája és származéka lenne az egyetlen objektív kozmikus térnek?” (Heidegger 1994:212.). Heidegger szerint az önmagában vett (világnélküli) nemlét-térnek, mint tárgyi természetű, homogén üres passzív „formának” a vizsgálata, nem visz sehová. Nem vezet a tér megismeréséhez az objektív–szubjektív viszony előfeltételezése sem, mert a tér független a tárgyi tapasztalattól és a szubjektív előfeltevésektől is. A tér se nem objektív, se nem szubjektív. „...naiv vélekedés, miszerint az ember szellemi dolog, mely utólag térbe helyeztetett” (Heidegger 2001:75–76.).

Saját Heidegger-térértelmezésemet a következő parafrázisban összegzem: *minden téri módon létezik*. Nem az a helyzet, hogy az ember „van”, és ehhez még alkalmoszerűen szert tesz egy „világhoz” kapcsolódó létviszonyhoz. Nincs benne-létmentes létező, ami bizonyos esetekben kapcsolatba lép a világgal. A kapcsolat csak azért és oly

⁹⁸ Itt heideggeri és nem marxista értelemben használom a létmód kifejezést. Nem mint az anyag létezési módját, előfeltételét jelenti, hanem a jelenvalólétre utal.

módon lehetséges, ahogyan a jelenvalólét a világban való lét. Nem egy másik létezővel való találkozásról van szó (Heidegger 2001). Heidegger nem önmagáról a térről, hanem a „jelenvalólét térbeliségéről” beszél. A heideggeri térfogalom nem „...a többi létező között jelenlévő dolog” (Heidegger 2000:70), hanem az, amit a szubjektum (Énből) kivetít a külvilágra, ami lehetővé teszi a megjelenítést. Az emberi végesség felől közelítve a tér is véges, de más összefüggésben, a térre mint végtelen lehetőségre utal. Az ember térszerűen képes érzékelni és magában térszerűen megjeleníteni, elkülöníteni a dogokat.

Heidegger különbséget tesz a létező és a lét között. A létezőt úgy határozta meg, mint ami különbözik a semmitől: „létező mindaz, amiről beszélünk, amit gondolunk, amihez valahogyan viszonyulunk, létező az is, ami és ahogyan mi vagyunk” (Heidegger 2001:5.). A fizikai létezés vonatkozásában értelmezhető a bennfoglaltság, az, hogy valami valami másban benne van. De ez nem a tér, ahogyan az abszolút térszemlélet hívei gondolják, hanem csupán az egyik fizikailag létező tárgy benne van, benne létezik a másik tárgyban. Az asztal a tanteremben, a tanterem az egyetem épületében, az a városban... és az egész a világmindenségben van. Mindezeknek az egymásban lévő dolgoknak *ugyanaz a létmódjuk*, ami nem emberi, nem jelenvalólét-szerű. Heidegger ezt a „kéznéllet” terminussal jelöli. Tehát Heidegger (2001: 12. §) elhatárolja a jelenvalólétet (létezés, egzisztenciát) a lét tárgyi természetű térbeli módjától. Ez a dualitás nem a 8.2. fejezetben tárgyalt kettősség, a jelenvalólét nem a tárgyi természetű létben van, nem arra vetődik. A tárgyak elfoglalják a helyeket, de az emberi létezésnek esszenciális aspektusa a tériség (being-in-the-world). De ha elfogadjuk, hogy a tér nem tárgyszerű, akkor a bennfoglaltság sem úgy értelmezhető, hogy a térben benne van a régió, abban a hely és abban az otthon, hanem a „világban lét” módján értelmezhető az egymáshoz való viszonyuk.

„*Sem a tér nincs a szubjektumunkban, sem a világ a térben.* Ellenkezőleg, a tér a »világban« van, amennyiben a jelenvalólétet konstituáló »világban való lét« teret tár fel. A tér nem a szubjektumban található, és a szubjektum sem szemléli a világot úgy, »mintha« az a térben lenne, minthogy az ontológiailag helyesen értelmezett »szubjektum«, a jelenvalólét eredendően térbeli” (Heidegger 2001:136–137.). Tehát a *térbeliség nem külsődleges*, ha nem is tematikusan, de a világban való létnek megfelelően a priori adva van. De természetesen a térbeliség kezelése lehet tematikus formális feladat, mint

a tértudományok, a területfejlesztés esetében. Ilyenkor *a megmutatkozó jelenségtereket vizsgáljuk*. Tekinthejtük önmagukban is a dolgokat, de világon belüli összefüggések nélkül azok elvesztik rendeltetésjellegüket, specifikus környezetszerűségüket, és csak a térbeli kiterjedések, távolságok formai összefüggései jelennek meg. A térbeliség a konkrét megközelítésnek megfelelően mutatkozik meg. „...a térbeliség egyáltalában csak a világ alapján fedhető fel, és pedig azért, mert a tér mégiscsak *egyik* konstituense a világnak a jelenvalólét lényegi térbeliségének megfelelően, mely a jelenvalólét alapszerkezetéből, a világban-benne-létből következik” (Heidegger 2001:138.).

Heidegger rávilágít arra, hogy nincs „világ” nélküli szubjektum, nincs mások nélküli Én. Az ember nem a lélek és a test szintézise, hanem az egzisztencia (jelenvalólét). (Ezzel kapcsolatos Merleau-Ponty Heidegger-kritikája.) A világban való lét együttlét másokkal. A térbeliség egzisztenciálisan csak az időbeliség által lehetséges, de a tér nem az időből ered, és az időnek nincs elsőbbsége a térrel szemben, mint ahogyan azt Kant gondolta.

A létezés a világban való létet jelent. (Már Hegel utalt arra, hogy a tudat és a világ elválaszthatatlan.) De ez a magyar kifejezés, terminus technicus szemantikailag félreérthető. *Nem arról van szó*, hogy a szubjektum fizikailag benne van a külső világban, hanem maga is alkotó része annak oly módon, hogy a világtér szerkezetével rendelkezik, az az a priorija. „Annak elutasítása, hogy jelenvalólét ily módon a térben, mint tárgyban lenne belül, nem zárja ki elvileg a jelenvalólét mindenfajta térbeliségét, hanem szabadon hagyja az utat a jelenvalólét szempontjából lényeges térbeliség megtalálásához” (Heidegger 2001:126.). E megközelítéssel Heidegger arra törekszik, hogy meghatározza, számunkra megmutassa, hogy a tér milyen értelemben alkotórésze a világnak, amit ő a világban való lét struktúramozzanataként jellemez.

Vannak kitüntetett állandó helyek és irányok (pl. égtájak), amelyeknek nem eleve van (földrajzi) értelmük, de számunkra előzetesen adottak és azoknak megfelelően használjuk a teret. Például a benapozás ismeretében tájolja a házat az építész, a bejövő fénynek megfelelően tesszük az íróasztalt a szobába. Az ilyen és hasonló részei a térnek nem az előzetesen adott térnek megfelelően rendeződnek be és annak megfelelően használjuk azokat, hanem az emberi használatának, specifikusságának, számunkra való jelentésének megfelelően, ami az egész világ rendeltetésszerűségét artikulálja. A mindenkori világ jeleníti meg a hozzá tartozó térbeliséget. Nem azért strukturáljuk, rendezzük úgy

be az egyetemi előadótermet, mert az valami eredendő térstruktúrából ered, hanem jelen tudásunk alapján úgy véljük, hogy ez felel meg legjobban annak a funkciónak, ahogyan használni akarjuk, és az adott helyen és időben, az adott intézményi keretek között ennyit fordíthatunk rá. Az ilyen elgondolások és azok alapján való cselekvések adják, hozzák létre a rendeltetésszerű térstruktúrát.

Röviden összefoglalva a heideggeri térfelfogást azt mondhatjuk, hogy nincs létezés tér nélkül: a tér a priori adva van, a létezés feltétele, a tárgyak és a szubjektum létezési módja, a világ struktúramozzanata. A jelenvalólét alkotja és tárja fel a térbeliséget, mint a világ struktúráját.

8.5. Konstruált értelmes terek, konstruktivista térfelfogás

„Annyi a világ, amennyit beletöltesz”, *annyi a tér, amennyivel kitöltöd a lehetőséget.* Mindenki saját maga rendezi be saját világát, hozza létre valós és virtuális tereit, és ezzel hozzájárul a tér létrehozásához, alakításához (Faragó 2013/a). A fizikailag megjelenő teret is a dolgok és azok egymáshoz viszonyított pozíciói hozzák létre, azok létrejöttével konstruálódik. *Amikor cselekszünk, amikor létrehozunk valami konkrétat, akkor helyeket és relációkat, azaz teret alkotunk.* Az elemi helyek, események között – az egyidejűség okán – szükségszerű kapcsolatok, kölcsönhatások vannak. Ezek állandóan változnak, keletkeznek és megszűnnek, ezekkel alakul az általuk megmutatkozó, az értelmezhető tér is. Az emberek a mindennapi cselekedeteik során állandóan új tereket hoznak létre és transzformálják, átstrukturálják a meglévőt. Vannak olyan tartós vagy gyakran ismétlődő cselekvések, amelyek tárgyi formát öltenek vagy intézményesülnek. Az így keletkező realitásokat is mindenki másként éli meg, fogja fel és értékeli, és ez az értelmezés hatással van a jövőbeni cselekedeteinkre, a térkonstruálásunkra.

Mint már többször hangsúlyoztam, a tér léte nem dologi természetű, hanem önmagában véve nem létezik, mindig *más létezésében és a megfigyelés során konstruálódik.* Mindig a megfigyelés tárgyának és az alkalmazott módszereknek/eszközöknek megfelelően mutatja meg nekünk a konkrét megjelenési formáját. A vizsgálat pillanatában már nem mint lehetőségfeltételről, hanem egy konkrét dolog, esemény téri megjelenéséről kapunk képet. Nem egy külső, hatóokként is funkcionáló tér van hatással az általunk megélt, a megismerhető térre, hanem a dolgokkal együtt annak *aktív részesei, alkotói*

vagyunk. Cselekedeteinkkel (amikor valaki megy a munkahelyére, amikor egy cég előállít valamit, amikor az állam megszervezi a közigazgatást stb.) a megismerés tárgyát képezhető tereket (helyeket és kapcsolatokat) konstruálunk, és a megismerés során, a téri gondolkodásunkkal (térdeáinkkal, térértelmezéseinkkel) – a már meglévő tereket is magukba foglaló – új konstrukciókat hozunk létre. A kettő – a megkonstruált, a létrejött és annak megismerése – között *cirkuláris okság*, dialektikus kölcsönhatás van. Az esetleges térbeli meghatározottság forrása nem az objektívnek és változtathatatatlannak feltételezett fizikai (pl. földrajzi) vagy társadalmi tér, hanem a szabadságában korlátozott, a személyi felelősséget elvető térfelfogás (pl. földrajzi determináció, vagy a sorsszerű téri létezés tudata; „lemegyünk vidékre” implicit hierarchiája) és annak objektivációi állnak. A mindenkor meglévő fizikai tér (természeti törvények) a testi mozgás számára állít korlátokat. A téridő nyitottsága lehetőséget teremt a tériség módjának/formáinak (akár a zárt téregységek működésének) a megváltoztatására, amit magunkban, a társadalom tudati szférájában kell elkezdeni. A tér nyitottsága egyfajta szabadságot jelent, például azt, hogy ugyanazt a tevékenységet nagyon sok helyen és módon végezhetjük.

Az ismeretelméleti, az interpretatív, a hermeneutikára épülő megközelítések más úton járnak, mint a természetelvű empirikus tradíció. Számukra a kérdés úgy merül fel, hogy az ember miként konceptualizálja (milyenek a térképzetei) és hozza létre (konstruálja, újraalkotja) a teret a mindennapi praxisában. E nézet képviselői szerint a tér nem az önmagában vett természetben ragadható meg, hanem sokkal inkább a társadalom felől tárható fel, nem ontológiai, hanem elsősorban ismeretelméleti kérdés. Az objektívként elfogadott terek (pl. euklideszi, nem euklideszi, fraktálgeometriák) is szubjektív (önkényesen választott) feltételezéseken alapulnak, azokat is az emberek alkották. Ezek is a jelenségek megismerését, leírását szolgáló emberek által létrehozott eszközök. A különféle relacionális terek strukturálása, a részek elválasztása vagy éppen összekapcsolása is attól függ, ahogyan értelmezzük, ahogyan kezelni, uralni kívánjuk a formai rendet. Így viszünk „értelmet” a meglévő (tér)struktúrába, értelmezésünkkel teremtyük meg a helyzetet a potenciális beavatkozásaink számára is. *A mentálisan észlelt, társadalmilag megértett lét-tér emberi (politikai-gyakorlati) konstrukció, emberi kapcsolatokat leképező, egymást átfedő térelemek hálója.*

„A világ nem a tiszta kiterjedés sivataga, hanem Husserl szerint a Lebenswelt. ... A megtestesült jelentés világa. Husserl szerint meg kell értenünk, hogy a világ, amely folyamatosan létezik számunkra, egy univerzális mentális akvizíció, ami időben fejlődő mentális konfiguráció, jelentés-konstrukció (*Sinngebilde*), az univerzálisan funkcionáló szubjektivitás konstrukciója. ... A megalkotott tér nem objektív, de jelentése van. Így nem mérhető pontosan kvantitatív eszközökkel, mivel a megalkotás dimenziói az emberi tapasztalatból erednek. A megalkotott tér egzisztenciálisan létrehozott, és alapvetően társadalmi konstrukcióként definiáljuk. Mint társadalmi termék ezért csak akkor érthető meg, ha az emberi szándékok felől faggatjuk, amelyek jelentőséget adnak neki. Mindez nem azt jelenti, hogy az ember nem születik bele olyan realitásokba, amely létezése előtti. Így is értelmezték, bár ez a felfogás mára már elavult. Ebben az értelemben minden térbeli valóság testi, mégis egy sajátos fordítás elsőbbséget adhat neki másokhoz képest. William James et al. (1989) és Alfred Schutz (1964) szerint az életet sajátosan értelmezhetjük a legfőbb valósággént; mások ezt csak kiegészítőnek vélik. És azok, akik ragaszkodnak ehhez az uralkodó nézethez, meggyőzhetnek másokat a hatalom gyakorlásán, vagy a szocializáción keresztül ennek igazságáról. Mindazonáltal, az ún. objektív realitás társadalmi meghatározás és nem szükségszerűen tolatkodóan objektív. Ez azt jelenti, hogy többféle társadalmi realitás is lehetséges, de azt mondani, hogy ezek közül csak az egyik lehet objektív, eléggé sok problémát vetne fel” (Farkas 2003:172–173.).

Ismeretelméleti megközelítésben, a megismerés természete okán *minden teret társadalmi*nak vagy *értelmesnek* („space of meaning” Crowell 2001) tekinthetünk. A cselekvési szituáció, a cselekvő (megismerő) státusa és irányultsága meghatározza a számára megmutatkozó teret. A különböző téri struktúrák, területi rendszerek is az emberi értelmet, a kollektív praxist megtestesítő dimenziók. Nem egy tér, „egy igaz” térismeret van, hanem *a feltárt relációk értelemadások*, amelyek történetileg és kulturálisan alakulnak, és a konkrét kontextusban és irányultsággal a megismerő „hozzátesz” valamit (interpretál) a konkrét elrendeződésekhez. A gondolatban létező struktúrák segítségével ragadjuk meg a világ rendjét. *Az így megalkotott térnek jelentése, értelme van, amely a létrehozó szándéknak megfelelően érthető meg.* A térértelmezéseink a szocializáció és kommunikáció során válnak kollektív értelmezéssé. Amikor a térről gondolkodunk, beszélünk, akkor a mi társadalmunk térkonstrukcióiról, a mi valóságunk térbeni rendjéről van szó. A tér egyrészt a mi létdimenziónk, ahogyan, ami által létezőnk és a dolgok léteznek, másrészt az a történetileg alakuló rend, az a struktúra,

ahogyan mi *megismerjük* a világot, ahogyan elrendezzük ismereteinket, szervezzük életünket. A téri világ úgy jelenik meg számunkra, ahogyan megéljük az általunk is konstruált valóságot. Mivel mi konstruáljuk saját életvilágunkat, mi döntünk arról is, hogy *számunkra mi a valóságos*, és az elfogadott „tényekhez” (artefactum) mi rendelünk értéktartalmakat.

A relációk (elemeket összekötő kapcsolatok, viszonyok, összefüggések, kölcsönhatások) által megjelenő teret – a kapcsolatok térbeni létrehozásának lehetőségével – maguk a kapcsolatok hozzák létre oly módon, ahogyan azt megéljük és értelmezzük. Az egymástól független elemek (létezők) saját lényegükből, működésükből eredő kapcsolataikkal (tényleges interakciók, viszonyok, funkciók) különféle (sajátos) tereket hoznak létre, amelyek különböző módon strukturálódnak, és azokat mi saját megfigyelési szempontjaink alapján tudjuk megismerni (újrastrukturáljuk). A magában való dolgok (Ding a sich) fizikai tereket, az emberek közötti kapcsolatok (kommunikáció, kollektív racionalitás) és viszonyrendszer különböző (szintű) társadalmi tereket, a gazdasági racionalitáson alapuló műveletek gazdasági rendszereket/tereket hoznak létre és így tovább. Ez a belső összetartozásból eredő differenciálódás (autopoiézisz) vezet az önállósodás lehetőségéhez, viszonylag autonóm egységek létrejöttéhez. A bourdieu-i társadalmi tagozódás, differenciálódás is belső önépítés: minden társadalmi mező a cselekvésekben folyamatosan újrakonstruálódik, ezzel reprodukálja önmagát, megteremti sajátos játékszabályait, normáit, azaz működési rendjét. Az így kialakuló és gyakran változó határok a belső összetartó erő következményei, tükrözik a konkrét terek lényegét.

Joggal vethető fel a kérdés, hogy egy téregység hogyan jelenik meg, mitől határozódik meg, hogyan határolódik le, különül el a világ strukturálatlan komplexitásában. A nyitott tér, a lehetőségek terének a koncepciója. A posztstrukturalisták nem tagadják a tér(képzés) természeti és intézményi korlátaikat, de azokra nem mint „kőbe vésett” adottságokra tekintenek, hanem azt hangsúlyozzák, hogy ezek a korlátok történetileg meghatározott, *létezésükben kontingens* jelenségek, és figyelmüket ezen korlátok lehetőségfeltételeire irányítják. Ha az életvilágra, a napi cselekvésekre és tapasztalatokra gondolunk, akkor a mindennapok realitásában megtörténő cselekvések, a napi működés meghatároz tereket és helyeket, meghúz határokat (ontológiai aspektus), és a szándékainknak megfelelően meghatározhatóvá válnak területek (ismeretelméleti vonatkozás-

sok). E lehatárolódásban és lehatárolásban egyaránt benne vannak az emberek és a nem emberi tényezők. Sőt a gyakorlat, a napi rutin során a ténylegesen megtapasztalt és létrehozott terek esetében a térkonstrukciók és a valóságos terek közel kerülnek egymáshoz (lásd részletesebben a 8.6. fejezetben). A dolgok és az emberek különböző formákban összekapcsolódva tereket képeznek (lásd például latouri „kollektivitásokat” vagy társulásokat), másokkal („távoli” dolgokkal és emberekkel) pedig csak nagyon áttételes (strukturális) kapcsolataik vannak. Az összekapcsolódás megjelenhet intézményekben (önkormányzat, Magyar Regionális Tudományos Társaság stb.), különféle hatásokban (Duna által gyakran elárasztott terület), valamilyen viszonyokban (elmaradott periféria), funkcionális együttműködésben (üdülőkörzet), valamilyen közös jellemzőben (magas munkanélküliséggel sújtott terület). Ezek a kapcsolatok belülről, valamilyen jelegű összetartozásból, közös működésből erednek. Az összetartó jellemzők kifelé nem, vagy csak kisebb intenzitással érvényesek. Van belső hasonlóság, azonosság és elkülönülés, megkülönböztetés a külsőtől. (Általában valamilyen kritikus tömeg, vagy cselekvési gyakoriság tárgyasuláshoz vagy intézményesüléshez vezet.) Egy nemzet, egy helyi társadalom „belülről” egy társadalmi csoport életvilágaként gondolható el. Ez a külső megfigyelő szemszögéből az adott társadalom (csoport) cselekvési rendszerét jelenti (Habermas 1985:151.) A cselekvések ezen rendszerei, a cselekvők kapcsolati hálói pedig tereket alkotnak.

A korábbiakban tárgyaltak alapján azt állítom, hogy ontológiailag egy konkrét téregység (adott megközelítésben lehet egy település vagy régió, vagy akár egy civil közösség) a belső működés (komponensek relacionális összekapcsolódása) konstrukciója. Ha valamilyen módon összetartoznak egyes elemek (van tényleges kapcsolat, közös érdek, funkció vagy működési elv), akkor közös teret hoznak létre, ha nem, akkor nem alkotnak önálló téregységet. Az összetartozás belülről, a funkció, a működés lényegéből ered. Minden egység/rendszer (térben) elkülönülten (zártan), sajátosan „működik”, és addig marad önálló egység, ameddig ez a fajta együttlétezés (pl. működése, tevékenysége) fennmarad, vagy nem ütközik oly mértékben a környezetével (természet, konkurencia, társadalmi norma), hogy az együttlétezésüket (összetartozásukat) biztosító kapcsolatok, funkciók megszűnjének. A természeti/fizikai, a gazdasági, a különböző társadalmi és egyéb terek, téregységek megkülönböztető elkülönítése éppen az eltérő műveletek, a más típusú kapcsolatok és funkciók alapján lehetséges, amely

ebből a szempontból zártságot és a strukturális kapcsolódás lehetőségét eredményezi. A külvilágból, a rendszer környezetéből érkező hatások (irritációk) a rendszerre jellemző belső tulajdonságok alapján lehetnek közömbösek vagy elutasítottak és adaptálandók. Az autopoietikus zárt rendszerek is lehetnek bizonyos (nem a zártságot biztosító) szempontokból (például energetikailag) nyitottak.

Az a térkonstrukció (téregység: ország, gazdasági klaszter, növekedési centrum, ökoszisztéma) működik autopoietikus rendszerként, amelyik képes az önépítésre, az önfenntartásra, és képes a külső hatásokat saját maga újratermelése (reprodukálása) és fejlődése érdekében adaptálni. Például a kultúra, az identitás, a közös probléma vagy célok kapcsán összetartozó/önszerveződő társadalmi csoportok, vagy akár a gazdasági egységek saját (emergens) szükségleteiknek és lehetőségeiknek megfelelően szelektálják a külső hatásokat. A belső logikájuk, működésük alapján téregységet alkotó társadalmi rendszerek nem direkt oksági, nem determinisztikus viszonyban vannak környezetükkel, de működésüknek kompatibilisnek kell lennie azzal. Azok a rendszerek képesek önmaguk fejlesztésére, amelyek képesek saját struktúrájukat, funkcióikat, működésüket érdekeiknek megfelelően folyamatosan újjászervezni.

Például az EU és a tagállamok kapcsolatát is értelmezhetjük ezen a módon. A tagállamok történetileg alakuló önazonosságuknak, saját érdekeiknek megfelelően szűrik és saját intézményeiken keresztül adaptálják az uniós hatásokat. Az uniós tagállamok történeti-kulturális, nyelvi stb. különbözőségei a jövőben is fennmaradnak (újratermelődnek), így az unió „térintegráló” törekvései ellenére is autopoietikusan működnek, saját érdekeik és céljaik alapján adaptálják az uniós hatásokat.

A konkrét vállalatok és a makrogazdaság viszonya is hasonló.⁹⁹ A vállalat mint önálló zárt működési rendszer strukturálisan kapcsolódik a makrogazdasági környezethez. A makrogazdaság pillanatnyi állapotát többek között jellemzi a GDP növekedési rátája, az infláció, a valuta értéke és így tovább. De egy konkrét vállalat a saját tevékenységét a mindenkori makrogazdasági környezetben úgy szervezi, hogy a külső hatások adaptációja az önfenntartását és céljainak elérését szolgálja. Ezért a makrogazdasági környezet változására mindegyik sajátosságainak és szándékainak megfelelően reagál. Ugyanakkor létével és cselekedeteivel hozzájárul a makrogazdasági környezet alakulásához.

⁹⁹ A makro- és a mikroökonómia összekapcsolása kevésbé feltárt területe a közgazdaság-tudománynak.

A valami által meg nem jelenített, a jelöletlen tér (terminológiámban „köztes tér”) csak egy *lehetőségtartomány*. Az elemi egységek közötti kapcsolatok felismerése, az általuk alkotott tér felosztása a megismerő, a megfigyelő ember (akár egy tervező csapat) művelete. Ha valamit megjelölünk, akkor a térben is megkülönböztetjük. A térbeni elkülönítés, a különbségtétel (differencia) az első, amely megelőzi az azonosságot, a megjelöléssel megkülönböztetünk valamit minden mástól, ami kimarad (Luhmann 2006), ami az adott megközelítésben nem kerül a figyelmünkbe. A tér értelmezése is mindig valamilyen halmazra, aktuálisan átéltre/elképzelre, megkülönböztetettre vonatkozik. A tér lényege a különbözőség, a „kizáró pozíciók összessége” (Bourdieu 2002), az „egyidejű sokféleség” (Massey 2005), és a tér megismerésében a különbségtétel, az eltérések, a diszpozíciók felismerése, az egymásra vonatkoztatás. A téri különbségek mindig léteznek és mindig létezni fognak.

A világ (élet, itt-lét, együttlét, világban való lét) túl komplex ahhoz, hogy teljes egészében megértsük, feltárjuk és az összefüggéseket kezeljük. A tereket alkotó kapcsolatok, viszonyok sokasága sem teszi lehetővé, hogy egyidejűleg mindegyiket átlássuk, ezért a funkcióik, a belső kapcsolataik alapján rendszereket hozunk létre, megszakítjuk az interdependenciát. Ezek elkülönítéséhez szükséges megkülönböztető ismérveket és viszonyítási alapokat is az ember (helyi társadalom, tervező csoport stb.) választja (alkotja), és az az időben is változik. Kritikus kérdés a különböző típusú és „szintű” terek (mezők, halmazok, rendszerek,) egymástól való elhatárolása és azok kapcsolatainak, viszonyainak az értelmezése. Az elkülönített egységek határai téri *értelmezéshatárok*, amelyek a környezetüktől való elhatárolódással (belső koherenciával) jönnek létre. A téri, területi alapegységeket az őket alkotó kapcsolatok (összetartozás), funkciók (működés, megközelítés) hozzák létre. Ugyanezen ismérvek alapján tovább már nem bonthatók, és ezek a határképző belső jellemzők a határon megszakadnak, és e rendszeren kívüli kapcsolódás már más típusú, jellegű, intenzitású. A luhmanni „műveleti (operacionális) zártság tézise” (Luhmann 2006, lásd még erről a 3. fejezetet) szerint a rendszerek a saját műveleteik segítségével saját maguk húzzák meg határaikat, és csak így figyelhetők meg önálló rendszerként. A modern társadalmak durkheimi funkcionális differenciálódása és specializációja funkcionális és lokalizálható (létezésében földrajzi specifikumok vannak) tereket hoznak létre. Kifelé strukturálisan kapcsolódnak környezetükhöz, abban más – közöttük autopoietikus – rendszerekhez. Az

egyes elemek az adott társadalmi feltételek mellett, a betöltött funkciók alapján sajátos, csak rájuk jellemző zárt kapcsolati rendszert alkotnak. Ezeket tekinthetjük funkcionálisan autopoietikus alrendszereknek, azaz környezetüktől a belső összetartó erő, logika, a saját működése alapján elkülönülnek, illetve ezek figyelembevételével meg tudjuk különböztetni őket. A belső kapcsolatok mindig szorosabbak és gyakoribbak, mint a külsők. A belső kapcsolatok, viszonyok konkrétabbak, a külsők inkább keretszerűek és a belső működés függvényében adaptálódnak. A különböző terek érintkezési síkjai vagy mezői kiemelkedően fontosak a különbségtétel, a külső determináltság elhárítása szempontjából. Ha a megismerés tárgyát képező rendszernek sok a külső meghatározó tényezője, akkor az az adott szempontból nem alkot önálló téregységet. A komplex terek maguk is differenciálódnak. Például egy helyi társadalmi tér politikai, gazdasági és egyéb terekből áll, attól függően, hogy a részrendszerek miként vonják meg saját határaikat, vagy egy külső (másodlagos) megfigyelő miként tekint azokra. Egy térelem (pl. konkrét hely, vagy ipari klaszter) önálló megjelenése, megjelenítése belső zártságától függ. Ha a belső kapcsolatok, műveletek nem erősek, nincsenek önálló prioritásaik, céljaik, akkor feloldódnak a nagyobb téregységben, rendszerben.

A main stream rendszerelmélet azt hangsúlyozza, hogy a nagyobb, a magasabb szintű terek (térhalmazok, téregységek, mezők) nem az alacsonyabb szintű kapcsolatok összessége, nem azok mennyiségileg kumulált egysége, hanem az összetartozás új minősége. Az elkülönült elemek akkor alkotnak magasabb szintű (tér)egységet, önálló entitást, ha az új nagyobb/komplexebb egység más működést/funkciót képvisel. Ezt elfogadva, a konstruktivizmus alapján arra is felhívhatjuk a figyelmet, hogy az önálló egység/szint/halmaz gyakran másként szabályozza önmagát (önreflexió), és más a környezetéhez fűződő viszonya is, azaz autopoietikus rendszernek tekinthető. Fordítva, e magasabb szintű összetartozás felől vizsgálva a dolgot, az elemek már nem autopoietikusak.

Kétszer nem élhetünk ugyanabban a térben. Fukuyama (1994) állításával szemben a történelemnek soha sincs vége, a világ mindig befejezetlen, a tér nyitott és számtalan formában betölthető és megélhető. Nem egy kész, változatlan világba születünk bele, amit csak meg kell ismernünk. Már megszületésünkkel és későbbi cselekedeteinkkel magunk is hozzájárulunk a világ alakításához, nem egy külső térben, hanem *annak részeként*, alkotójaként *hasonlatosabbá* élünk és cselekszünk. A világ olyan, amilyenné

tesszük, a tér akként mutatkozik meg számunkra, ahogyan mi megéljük azt, ahogyan sajátunkká tesszük. A következő generációk az általunk is kreált világban fognak élni és mások lesznek az ismereteik, a preferenciáik. A kapcsolatrendszerek történeti változásával a terek is állandóan változnak. De a folyamatosan változó világunkban vannak elemek, amelyek viszonylag lassan változnak, illetve vannak olyanok is, amelyek belátható időhorizontban állandónak tekinthetők (Hérakleitosz folyó hasonlatánál maradva a folyómeder). Minél rövidebb az előretekintés, annál több a változó térben a stabil elem. Minden predikció a máról szól, de vannak benne a jövőre vonatkozó stabil trendek, állapotok.

A konstruktivista téralkotás annyiban hasonlít a marxista „tértermeléshez” (Lefebvre 1991), hogy mindkettő szerint a tér „komplex társadalmi termék”, társadalmilag konstituálódó történelmi viszonyrendszer. De konstruktivista megközelítésben más a valósághoz, annak megismerhetőségéhez való viszony. Minden térérzékelés, minden térrel kapcsolatos információbefogadás egyben interpretáció is. Minden (területi) közösség a saját nézőpontjából (létéből, perspektívájából) rendezi el az információkat, alkotja meg a térről alkotott képeit, írja le helyzetét és állítja fel jövőképét.

A fizikai, a földrajzi tér nem a társadalom külső tere, hanem a mindenkori komplex környezet része, és önmagában, „irányultság” (intenció) nélkül nem megismerhető. Amire nem irányul az észlelés, a megismerés, az nem mutatkozik meg, így mindig lesz fel nem tárt „terület” (nemtudás). A természeti világ történései szükségszerűen mennek végbe. Amennyiben ezeket a számunkra való lehetőségként aktualizáljuk, akkor ezt már társadalmi szempontból tesszük, és ez így már nem a tőlünk független természeti világhoz tartozik. A fizikai valóság nyilvánvalóan a saját törvényei alapján strukturálódik, de mi a saját értelmezésünknek és használatunknak megfelelően értékeljük, strukturáljuk és használjuk azt.

8.6. A valós és az észlelt tér lokális „egybeesése”

Sokakban felmerülhet a kérdés, hogyha számunkra minden ismeret csak jelenség, csak szubjektív konstrukció lenne, akkor miként tudunk jól tájékozódni az általunk használt fizikai/természeti környezetünkben (megfogni egy tárgyat, felmászni a fára, elkerülni az összeütközést az úton stb.), miként alakulnak ki azok a praktikus cselekvéssorozatok és

módok, amelyek nem ütköznek a természeti világ korlátaiba, mások térhasználatába (téralkotásába).

Nicolai Hartmann¹⁰⁰ a reális (csak egy van belőle és csak háromdimenziós) és ideális térrel kapcsolatban a következő kérdést tette fel: „Feltéve, hogy idealista módon azt állítjuk, hogy nincs más tér, csak a szemlélet tere, hogyan történik mégis, hogy az észleletek összefüggéseiben a tapintási mező egybeolvad a látási mezővel? A tiszta „szemlélet” ezt nem hozhatja létre, mert hozzá képest a heterogén észleletek találkozása véletlenség. ... Egészen más a helyzet, ha a tapintás és a látás a tárgyak egy és ugyanazon térbeli rendjére vonatkozik: a tapintási és a látási tér akkor ugyanarra a térbeliségre vonatkozik. ... távolság, alak, hely, elsősorban a reális térbeli dolgok tulajdonságai kell legyenek. Vagy itt ez a másik kérdés: hogyan nyilvánulhat meg az Én a térrel egybekötve, ha önmaga nem térbeli és önmagának nem is térbeliként jelenik meg? Ez értelmetlenség volna, és az Én nem kapcsolódna egy reális testhez, és ez a test nem volna szorosan beleszöve a reális térbeli viszonyokba. Csak emellett a feltevés mellett érthető, hogy a térbeli látás egy térbeli helyhez kapcsolódik és erről a helyről kiindulva ad szemléleti képet. Csak ily módon képes a környező világban való, gyakorlatilag annyira jelentős orientációt megvalósítani. A háromdimenziós rend nem lehet egyedül a szemléleti sokféleség sajátossága, hanem egy reális tárgyi világ sajátossága is kell legyen. És a kiterjedés, nagyság, távolság, alak, hely elsősorban a reális térbeli dolgok tulajdonságai kell legyenek. Röviden, az észlelt tér, legalább bizonyos alapvonásaiban, a reális tér korrelátuma kell legyen. Emiatt még nem szükséges, hogy szerkezete is azonos legyen vele. De vonatkoznia kell egy reális térre. Különben elveszti értelmét egy térbeli észleléssel rendelkező lény számára” (Hartmann, N. A tér kategoriális analízise. In.: Simonovits, Beke 1966:198.). A fizikai folyamatok a reális térben zajlanak. A reális térből nem ered semmilyen felosztás alapja. A megismerő és a megismert egyazon világ részei, így a megismerés tárgya is képes hatni az alanyra. A ránk zúduló realitást képesek vagyunk megélni, elszenvedni, bizonyos fokig felfogni.

Abból, hogy a világ más is lehet, mint az számunkra megmutatkozik, még nem következik, hogy szükségszerűen minden esetben és mindenben eltér a tapasztalat és a valóság. Az egyik lehetséges – általam is elfogadott – válasz *a test és a szellem (tudat) elválaszthatatlan viszonyában* keresendő, és a perceptuális tanulással függ össze. Az ember nem csak a tudatán keresztül a kommunikáció, a nyelv segítségével lép kapcsolatba környezetével, hanem testét is érik fizikai irritációk. A megismerés a valóságos testi létezőként élő ember megnyilvánulása. A mozgásban lévő emberi test („body”) a relacionális fizikai világ része. Testünk teszi lehetővé az érzékelést is, mint interfész működik. A test a nemiség, az életkor, a személyiség, a kultúra (pl. öltözködés,

¹⁰⁰ Hartmann, N. 1950: *Philosophie der Natur*. (A természet filozófiája.) Berlin: Walter de Gruyter

táplálkozás) fizikai megjelenítője, életszituációk meghatározója és tapasztalatok forrása. A napi praxis eredendően testi és testileg szituált. *A test mindig konkrét helyeken létezik.* A konkrét helyek eseményekkel teli érzéki és mentális tapasztalatként épülnek fel. A közvetlenül megélt, megtapasztalt, használt környezetünk, az *általunk konstruált tereink* másként kerülnek és vannak jelen a tudatunkban, fogalmi rendszerünkben (más idegsejtek felelnek érte, mondhatjuk más modulban és file-ban vannak), mint más fogalmak. Giovanni Battista Vicora állítását – miszerint azt ismerjük (tudjuk) igazán, amit mi konstruáltunk – ki kell egészítenünk azzal, *amit testileg megtapasztaltunk.* A napi gyakorlathoz/rutinhoz, a ténylegesen megélt térhez kapcsolódó tudásban nagyobb szerepet játszanak a közvetlen *fizikai oksági tapasztalatok* dinamikus láncolatai. A testtel bíró szubjektum valamilyen cselekvésen keresztül közvetlenül tapasztalja meg a napi gyakorlat tárgyait, a távolságokat, a fizikai elrendeződéseket és nem csak önmagán belül gondolja el azokat. A szubjektumok mozgásai, a megvalósult események konstruálják, keltik életre, avatják helyé a teret. Az emberi megismerési folyamat, a tudáskonstrukciók létrehozása is autopoietikus rendszerekhez hasonlóan működik, amely alakítja önmagát és az általa is konstituált környezetet, egyre hasonlatosabbá válik a reprezentáció (jelenség) és a megismerés tárgya. A fogalmak, a szimbólumok a rutinszerűen ismétlődő *praxisban* valós jelentést nyernek, és felértékelődik a percepció és a tudáskonstruálás strukturálisan kapcsolódó *külső közege*. E térélmények reprezentációi, képzetei *a praxis szempontjából megfelelnek a külső valóságnak*, és másként vannak jelen az idegrendszer struktúrájában. A helyben található tárgyakra, a köztük lévő kapcsolatokra, a közvetlen környezetünkre gyakran fókuszálódik a figyelem és megerősíti vagy korrigálja a tapasztalat, így élesedik a kognitív kép, egyre jobban visszaadja és rögzíti a fizikai valóságot. Akikkel osztozunk a megélésben (közös tapasztalat), azok kognitív képei is hasonlóbbakká válnak, amelyek további interszubjektív kommunikációval tovább tisztíthatók, élesíthetők. (Lásd a 3. ábrán az interszubjektív objektivitást.) Ezért is mondhatjuk, hogy a megélt világnak, a konkrét helyeknek (otthonnak) más a szerepük az életünkben, mint az ezekre is ható absztrakt térszemléletnek és térkategóriáknak.¹⁰¹ Bizonyos fogalmak és cselekvési módok a napi praxisban beágyazódnak és térileg és területileg is lehorgonyoznak, *helyekhez kötődnek*.

¹⁰¹ Ha egy idegen várost a könyvekből vagy a médiából ismerünk meg, vagy csak átutazunk rajta, akkor egészen más típusúak lesznek róla az ismereteink, mintha gyalog bejárjuk az utcáit, esetleg hosszabb ideig ott lakunk, megéljük az ottlevést.

A terek a konkrét szituációk által, az intencionális jelentéseken keresztül helyekké válnak. Ez ad egyfajta ontológiai biztonságot, *otthonosságot biztosít* a mindennapjaink rutinjában.

A napi gyakorlat a szubjektivitásunkat (a habitusunkat) is alakítja. A világban-való-lét („Dasien”, „egzisztenciális fenomenológia”, Heidegger 2001), a környezetünkkel – a dolgokkal és más emberekkel – való mindennapi együttlét, a „küzdelem” tesz bennünket képessé arra, hogy értelmezzük világunkat, hogy eligazodjunk a természeti és társadalmi világunkban. Ebben segítenek a mindennapi dialógusok, az interszubjektív „nyelvi játékok” is (Wittgenstein 1998).

Maurice Merleau-Ponty (1989) elfogadja a heideggeri világban-való-lét (*être-au-monde*) koncepcióját, és azt továbbgondolva nála a világban mozgó emberi test (testel bíró szubjektivitás) áll az érzékelés és a világ megélésének a középpontjában („érzéki fenomenológia”). *Az érzékelés a környezet és a test dialektikus kapcsolata*, amelyet annak tárgya és alanya együtt hoz létre, mindkettő részt vesz benne. A „megélt tapasztalat” a test és az elme közös produktuma. Ez a biológiai és antropológiai folyamat együtt hozza létre a konkrét térről alkotott képet. A testiség, a mindennapi mozgás során szerzett gyakorlati tapasztalatok hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy a teoretikus/észlelt és a valóságos terek korreláljanak egymással, ezért Merleau-Ponty *a testi mozgás során történő térstrukturálást objektívnek tartja*. A világra érzékeivel nyitott test maga a *megélt tér*; a személyes létben testesül meg a tér. Az élet minden momentuma téri (módon való) létezés, a tér lehetőségeinek a kihasználásával kapcsolódnak egymáshoz a fizikai létezők. A test mozgása, minden interakciója (látás, szaglás stb.) térben történik, és ez azért lehetséges, mert téri létezők vagyunk, mert a test és a világ téri szempontból egyneműek. Merleau-Ponty hangsúlyozza, hogy a testünk („a húsunk”) is maga a tér, a tér „megtestesülése” (sic!), mert minden cselekvés, minden érzékelés térileg (hagyományos szóhasználatban térben) kapcsolódik más létezőkhöz. Testünk nem úgy helyezkedik el a térben, mint a dolgok (pozíció); testünk belakja, bejárja a teret. Testünk hozzátartozik a térhez és az időhöz, magukban foglalják azokat. Az aktív test a mozgása során tárja fel a teret, ami ilyen módon a megtestesült „világnézet”. Az emberi test és tér kapcsolatának megértésére gyakorlati példákat ad. A vak ember látás nélkül is téri módon (térben) tájékozódik, a bot „testesíti meg” a téri kapcsolatot. Az autóvezető, a kerékpározó a készség elsajátításával, mint a teste részét

érezkeli és használja a járművet, anélkül hogy állandóan mérné, megfontolná a távolságokat. Ahogyan otthonként használjuk a lakásunkat, úgy tesszük az építményt, a berendezési tárgyakat *sajátos helyé, a terünk részévé*, de, ha idegennek érezzük, akkor megszűnik otthonnak lenni.

A testi mozgás, a fizikai érzékelés szükségessé teszi az objektív fizikai környezet létét, és a tudat számol azzal a tér strukturálásával. Ilyenkor a praktikus és teoretikus strukturálás közti különbség elvész. *A testileg feltárt tériségben megteremtődik az ontológiai és az ismeretelméleti egység.* Amikor a test lát, tapint, mozog, helyek sorozatát tölti be, akkor ugyanannak a világnak a fizikai részévé válik. A tér (a téri módon való létezés) teszi lehetővé a testi mozgást, hogy lehetővé váljon az emberi képesség, hogy „az „ott itt legyen”. Az emberi test mozgása és a fizikai tárgyak mozgatása során *a kognitív térnek és a valóságnak – a működés erejéig – meg kell felelnie egymásnak*, mert különben bevernének a fejünket az ajtófélfába, nem találnánk be a kanállal a szánkba. Merleau-Ponty az intencionalitást is testileg tételezi, gondolati rendjében a térszemlélet is a test tudat előtti „teljesítménye”. (Kantnál a tiszta ész képessége, Husserlnél a tudat általi konstrukció.) Ha elfogadjuk, hogy elsősorban az érzékelő test lép dinamikus kapcsolatba a világgal, akkor az kiemeli a *helyek jelentőségét* a téri világból. Az, hogy miként érzékeljük és fogjuk fel a teret, az attól is függ, hogy milyen helyet hozunk létre a világban („fixation”). Merleau-Ponty annyiban inkább a relacionális térfelfogáshoz áll közelebb, mint az abszolúthoz, hogy a teret a dolgok és élő szervezetek összekapcsolódása lehetőségfeltételének tartja (1989:281–284.).

Az „aktuálisan hozzáférhető világot” (Schütz és Luckmann 2003) a napi praxisban a látás, a hallás, a tapintás és a szaglás közvetítésével ismerjük meg. Az „itt és most” megismerhető világ a testtel és tudattal rendelkező cselekvő valóságosan létező világa, ez áll az emberek által konstruált tér fókuszpontjában.

Lefebvre (1991:195.) marxista nézőpontból arra hívta fel a figyelmet, hogy a test egyszerre materiális és szimbolikus. Az ő teóriájában is a társadalmi tér és az élő test összekapcsolódik. A „társadalmi test” „térbeli test”. „A testet úgy kell felfognunk, mint ami termelője és terméke is a térnek. ... a térbeli test materiális karaktere a térből ered, abból az energiából, amit felhasznál...”.

Az agy helymeghatározó rendszere sejtjeinek felfedezéséért adták megosztva a fiziológiai és orvostudományi Nobel-díjat 2014-ben.¹⁰² Bizonyosságot nyert a filozófusok korábbi feltételezése, hogy létezik az agyunkban egy „belső térkép” és a helyek érzékelésének a képessége (belső GPS), amely biztosítja számunkra, hogy emlékezzünk helyzetünkre és képesek legyünk a tájékozódásra. Ez az agy egyik legösszetettebb funkciója. O’Keefe (1978) fedezte fel a hippocampusban azokat helymeghatározó sejteket („térsejtek”, „hely-idegsejtek”), amelyek jelzik a helyzetünket, és amelyek biztosítják a térmemóriát. A „térsejteknek” memória funkciója is van és szerepet játszanak a távolságok mérésében is. Különböző „térsejtek” aktivizálódnak a különböző helyeken („remapping”), és ezek együttes aktivitása adja a különböző *környezetünk belső térképét*. Az aktív „térsejtek” speciális kombinációi tartoznak a sajátos konkrét helyekhez. Ezek hálózatos együttműködése teszi lehetővé a tájékozódást. A Merleau-Ponty által leírt testi tapasztalás tölti fel ezeket a „tárhelyeket” konkrét hely-, térismerettel. A Nobel-díjat megosztva kapó Moser házaspár azt a sejhálót találta meg, amely a tájékozódáshoz szükséges „koordinátarendszert” biztosítja. A hely érzékelése a test helyzetét jelenti a környezetében. A tájékozódás *a távolság és az irányok* érzékelését jelenti, amely a mozgás és a korábbi helyzet összevetésére épül. Tulajdonképpen ezt sejtette meg már a XVIII. században Immanuel Kant, amikor arra utalt, hogy léteznek mentális képességek, amelyek függetlenek a tapasztalatoktól. (Korábban már utaltam arra, hogy Kant szerint e belső képességünk segítségével érzékeljük és rendezzük el a külső világot. A XX. század közepén Edward Tolman (1948) már bebizonyította, hogy az állatok is képesek kapcsolatot érzékelni a helyek és az események között.) Kognitív térkép reprezentálja a környezetet mint a részek összességét, amely lehetővé teszi a helyek érzékelését és a tájékozódást. Moserék felfedezték, hogy a „koordinátarendszerbe” szerveződött „hálózati-sejtek” működése (amelyek az entorhinális agykéregben vannak) biztosítja, hogy mozgás közben felmérjük a távolságot, és ez ad egy metrikus rendszert a térsejtek által alkotott belső térképhez. Egy nagyvárosi taxisofőrnek a mindennapi tanulás során kialakuló helymeghatározó hippocamouusi kapacitása nagyobb, mint egy átlagembernek, és egy Alzheimer-kórban szenvedő beteg e térsejtek elsorvadása miatt veszíti el tájékozódási képességét. A Nobel-díj indoklásában szereplő tételeket Buzsáki György és Edward I. Moser (2013) kiegészítették azzal, hogy a memória és a tervezés a

¹⁰² A tudományos összefoglaló további részleteket tartalmaz a felfedezésekről:

http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/2014/advanced-medicineprize2014.pdf

fizikai környezetben való navigációs mechanizmusból fejlődött ki és a valóságos és mentális térben való tájékozódásért ugyanazok a neuronális algoritmusok felelősek. A tanulmány központi állítása, miszerint ugyanazok a neuronális mechanizmusok felelősek a földrajzi tájékozódásért, mint a különböző események tárgyak és egyéb információk közötti kapcsolatok felismeréséért, alátámasztja e dolgozat állítását, miszerint a tér az események és tárgyak asszociációi. Azaz *a térszemlélet a tudatban megjelenő képzetek egymáshoz kapcsolása*. (A földrajzi pontok, távolságok, utak ugyanúgy, ugyanott jelennek meg, mint a tárgyak emberek, események összekapcsolása.)

Jean Piaget (1993) elmélete (genetikus episztemológia) szerint az élet első egymásfél évében levő gyermek az *érzékszervi intelligencia* világában él. Ebben az időszakban a megismerés és a biológiai önszabályozás része. E korai fejlődése során alakul ki a tárgyak és azok fizikai elhelyezkedésének az ismerete, *stabilizálódik téri világa*. Kezdetben csak a tárgyak és a fizikai távolság leképeződéséről van szó, majd később a nyelviséggel egy időben születnek meg az igazi reprezentációk, amelyek elválnak a konkrét környezettől, a múltra és a jövőre is vonatkoztatható, manipulálható, újraírható ideákká válnak. Tehát az érzékszervileg megtapasztalható tér már a születést követően, míg a tér képzeletszerű ideája a gondolkodás, a beszéd kezdetekor alakul ki. Tehát előbb érzékeljük a dolgok különállását és összekapcsolódását, a közvetlen fizikai távolságokat, és csak később vagyunk képesek absztrakt térkategóriákban, összefüggésekben gondolkodni.

A tér biológiai érzékelése, testi létrehozása (használata) biológiai azonosságunkból eredően azonos, a különbségek elsősorban kulturálisak. Az empirizmus fontos felfedezése, hogy a fiziológiánkból adódóan az anyagi világra adott válaszaink egy része közös és állandó. Ezeket a válaszokat percepciónak nevezzük. A kulturális különbségekből eredő változatosságot úgy kell tekinteni, mint ami ráépül az érzékelő képességeink biológiaiailag stabil rétegére (Bloor 1992).

Donald Davidson (2001, Boros 2004, lásd még erről korábban a 3. fejezetben a 4. ábra) „háromszögelés elmélete” is segít megérteni az én és a világ kapcsolatát, hogy mitől válik a környezetünk, a megélt tereink a jól ismert közös világunkká. A megismerő személy, a társadalom más tagjai és a közös környezet állandóan interakcióban vannak egymással (Davidson 2001). Az érzékelés során a környezeti ingerekre hasonlóan reagálunk és a kommunikáció segítségével, egyeztetéssel a cselekvő viszonylag jól meg

tudja állapítani, hogy mi van és mi történik a környezetében. A társadalmakban koherens hit alakul ki a világról. A sok különböző szubjektív tapasztalat egyeztetése (kommunikáció), *a társadalmi megerősítés során kialakult kép viszonylag objektívnek tekinthető, hasonlatos a valósággal*. Az emberek cselekvéseik során állandóan interakcióban vannak a dolgokkal és tapasztalják a többi személy vélekedését, ami tovább növeli az embereket körülvevő világra vonatkozó hithalmazának a konzisztenciáját. Ha mások reakciói következetesen hasonlóságot mutatnak a saját tapasztalatainkkal, akkor feltételezhetjük, hogy a hasonló hatások mögött ugyanazok az „okok”, stimulációk, például ugyanolyan formájú, kiterjedésű, állagú objektumok vannak. E teória is kiemeli a testtel, az érzékeléssel belakható, a rendszeres kommunikációval megosztható helyek jelentőségét, bár a mobilitás, az IKT-szektor fejlődése területileg kiterjeszti ennek határait.

Tehát a valóságos és a tudatunkban létező terek egymástól való „különбözősége”, vagy másként fogalmazva azok „élessége” eltérő. A mindennapokban megélt, megtapasztalt terek a használatuknak megfelelően nagyban megfelelnek a magán valónak, míg más esetekben ismereteinknek, intencióinknak megfelelően bizonyos karaktereik határozottabban, míg más jellemzők periférikusabban jelennek meg tudatunkban. Hasonló a helyzet, mint amikor például belépünk egy bankfiókba. Először a sorszámot kiadó automatát keresve arra fókuszálunk, azt látjuk meg, és csak periférikusan érzékeljük, rögzítjük az egyéb elemeket. Vagy például utazásaink során egy új városba érkezve a célunkat keresve fokozatosan feltárul nekünk egy – elsőre nem biztos, hogy a legrövidebb – odavezető út, míg más elemekről csak a korábbi ideák, az útleírások képei élnek bennünk. Egy város gazdaságát jól ismerő közgazdász tényszerű gazdasági adatok tudatában csatlakozhat egy várostervező teamhez, míg másról csak a hétköznapi tapasztalatok szintjén rendelkezik ismeretekkel. Azért kell, hogy a szakemberek multidiszciplináris és a laikusok hétköznapi tudásából rakjuk össze a komplex képet, mert ezek így több elemében közelítenek a való világhoz.

8.7. A kortárs szociológiai (cselekvés)elméletek néhány térelméleti vonatkozása (hálózati tér)

A klasszikus szociológiában a makro-mikro problematika általában úgy jelentkezik, mint a társadalom egészének (társadalmi struktúra; társadalomelmélet) és az egyéni tapasztalatokon és akaraton nyugvó cselekvéseknek (mikroszociológia) az egymáshoz

való viszonya. A legtöbb szociológiai elméletben a területek és a települések mint a társadalmi folyamatok meglévő materiális alapjai vagy a színterei jelennek meg, és a tereket kevésbé tekintették kulturális produktumoknak, nem vonták be a társadalmi/személyes konstruálási folyamatba. Ezek a megközelítések kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy megmutassák, hogy az egyidejűleg létező dolgok, az emberek és az ideák miként kapcsolódnak össze, miként vannak egymásra hatással, és együttesen miként alakul az új dolgok/jelenségek és a terek létrehozásának a folyamata. Ezért a szociológiában a kezdetektől meglévő relacionális gondolkodás mára egyre inkább meghatározóvá vált.

A cselekvések elemzése összekötő kapocs a különböző diszciplínák (közgazdaság-tudomány, szociológia, politológia, szociálpszichológia stb.) között. Amikor fejlesztéspolitikában, közösségi (public) tervezésben gondolkodunk, akkor különösen nem megkerülhető valamilyen racionalitás és a teleológia, az, hogy a társadalomban tudatosan és célkövetően cselekvő emberekben gondolkodjunk, akik állandó interakcióban vannak környezetükkel és a céljaik eléréséhez használják a nem emberi tényezőket. A cselekvésemléletekhez kapcsolódó térszociológiai törekvések a strukturációs elméletek meghaladására törekedtek (lásd később a 9.1. és a 9.2. fejezeteket).

Pierre Bourdieu még úgy gondolta feloldani a társadalmi és a fizikai tér közötti ellentmondást, hogy a relativista nézőpontot kiterjesztette a dolgok közötti kapcsolatokra, és beemelte azokat a társadalmi mezőbe. Változtatni kívánt azon, hogy a dolgokhoz, a természeti jelenségekhez természettudományos objektivitással, szubsztancionalista, esszencialista módon közelítsünk, és csupán a társadalmi mezőben (emberek között) értelmezzük a relationalitást. Rendszerében különböző egymásra ható mezők (gazdasági, kulturális stb.) léteznek, amelyekben különbözőek a hatalomközvetítés módjai és eszközei. Az egyén társadalmi státusát e *multidimenzionális társadalmi struktúra határozza meg*. A társadalmi tér felépítése (távolság, közelség, hierarchia) és az abban való mozgás Bourdieu-nél a geográfiai tér analógiájára történik, a fizikai tér pedig adaptálódik abba. *A társadalmi tér az egymástól elkülönült társadalmi pozíciók struktúrája.*

A bourdieu-i (társadalmi) tér „...olyan elkülönült, egyidejűleg létező, de egymáshoz képest kizáró pozíciók összessége, amelyeket *kölcsönös kizáróságuk*, egymásra vonatkozásuk és a köztük lévő távolság, valamint a hierarchia (alatt, fölött, *között*) viszonyok határoznak meg...” (Bourdieu

2002:16.). „A *tér* fogalma – mint olyan – magában foglalja a társadalmi világ, mint viszonyfogalom megragadhatóságának elvét: mindama »valóság«, amelyet leír, alkotóelemeinek kölcsönös egymásra vonatkozásában gyökerezik. A kívülről közvetlenül látható létezők – legyen szó egyénekről vagy csoportokról – a *különbségben* és a *különbség* által léteznek és maradnak fenn, vagyis helyzetüket mindig a legvalódibb valóság (mint a skolasztikában az *ens realissimum*), a társadalmi tér viszonyai határozzák meg, amelyek bármennyire is láthatatlanok és empirikusan nehezen megjeleníthetőek, mégis szabályozzák az egyének és a csoportok viselkedését” (Bourdieu 2002:44.).

A *kortárs szociológiai cselekvéselmélet* szakít a fizikai/földrajzi és a társadalmi tér elválasztásának hagyományos felfogásával, a relacionális konstruktivista térfelfogáshoz áll közelebb. Egyaránt hibásnak tartja a teret csak fizikai vagy csak társadalmi konstrukciónak tartani. *Nincsen a társadalmi tér fölött álló, azt reguláló fizikai tér, és fordítva.* A tér formálódása a cselekvések és az egyidejűleg meglévő/keletkező struktúrák kölcsönhatásában történik. Martina Löw térszociológiája (2001, 2008) és a cselekvőhálózat-elmélet (ANT, Latour 2005) is integrálja az emberi (test és szubjektum) és a nem emberi (tárgyak, természet, technikai innovációk) tényezőket, ezzel kívánnak *egyensúlyt teremteni* a természet és a társadalom, a dolgok és az emberek között. Nemcsak a természeti és művi (artefaktumok) tárgyak és nem is csak a társadalmi relációk, hanem mindezek *együtt* ugyanannak a világnak *aktív térkonstruáló elemei*, *ágensei*. Az elrendeződési, a strukturálódási folyamat az emberi (szimbolikus) és a nem emberi (anyagi javak) tényezők konkrét helyeken („site”) történő kölcsönhatása. A hálózatosodott cselekvések *elrendeződései*, a heterogén aktorok *összekapcsolódásai* hozzák létre, alkotják a teret. Ebben a dinamikus folyamatban a hálózatot létrehozó cselekvések és azok eredményei a fontosak. A különféle hálózatok, az autopoietikus rendszerekhez hasonlóan, önmagukat hozzák létre és tartják fent, és a belső jellemzőik alapján különülnek el a környezetüktől (pl. gazdasági klaszterek). Ha nem a külső világra, annak meghatározó struktúrájára fókuszálunk, hanem a hálózat belső működésére, akkor sokkal inkább meghatározhatóvá válnak annak határai, lehatárolhatóvá válik a hálózat (tér, terület). (A konstruktivista térkoncepcióhoz hasonlóan ez is duális elmélet abban az értelemben, hogy az elrendeződés és az elrendeződést eredményező cselekvések elválnak azok megismerésétől.)

„Tudományos evidenciává vált, hogy a társadalmi folyamatok számára nem lehet a teret materiális vagy földhözragadt alapon megfelelő módon konceptualizálni” (Löw 2008:25). A kortárs szociológiai cselekvésméletben (pl. Martina Löw, Bruno Latour) a tér nem önmagában létezik, hanem cselekvések hozzák létre, amelyek testet ölthetnek és intézményesülhetnek, és ezek hatással lehetnek az új cselekvésekre (cirkuláris okság, dinamizált térelmélet). A tér strukturálásában (a cselekvés során) az egyidejű hatások észlelése/felfogása (Löwnél szintetizálása) fontos szerepet játszik. *A tér egyszerre aktuálisan adott* (meglévő dolgok és kapcsolatok, létező elrendeződés) *és egy lehetőség-tartomány*. Egyidejűleg jelenti a dolgok, eszközök, intézmények együttesét és azok használatát. A tér a *cselekvések feltétele és terepe*, egyszerre strukturáló és strukturált forma (Lefebvre 1991:191, Löw 2008:28). A tér cselekvésméleti szociológiája (Löw 2001, 2008, Latour 2005) megteremti a kapcsolatot a materiálisan érzékelhető tér és a térstruktúra társadalmi konzekvenciái között. „A cselekvés fogalma lehetővé teszi a fizikai pozicionálás, az észlelés és a tárgyak konstrukcionális megvalósításának az összekapcsolását a materiális termékek és az intézmények keretei között” (Löw 2008:31.). A cselekvésmélet jelentős mértékben hozzájárul a téralkotás folyamatának a megértéséhez. A tér a szintetizáló és a pozicionáló gyakorlat végeredményeként, a cselekvések során konstruálódik. Löw (2001. 5. fejezet, 2008) duális térkoncepciójában megkülönbözteti a társadalmi javak és az emberek térbeni *elrendezési cselekvéseit* (spaceing) annak érzékelésétől (perception), ideációjától (fogalom/gondolat kialakítása) és felidézésétől (recall), amit szintézisnek (synthesis, Syntheseleitung) nevez. (A löwi „szintézis” hasonló ahhoz, amire e dolgozatban a megismerés folyamata kapcsán a 3. fejezetben írtam.) A szintézis része és egyben kerete is a térkonstituálásnak. Nem csak a dolgokat és a többi embert érzékeljük, hanem a köztük lévő kapcsolatokat is.

„A tér a performatív cselekvések során a tárgyak és az emberek szintetizálásával és relacionális elrendezésével jön létre. Ez egy előre elrendezett térben játszódik le, a mindennapi cselekvések során az intézményesített elrendezések és térstruktúrák igénybevételével történik” (Löw 2008:43.).

Tehát minden adott időpontban már van egy létező elrendeződés (anyagi, földrajzi, kulturális stb.), amely „szintézise” (térképzete) hat a cselekvésekre, így *a tér a mindenkori cselekvések és a meglévő struktúra kölcsönhatásában, az elrendeződés és a szintézis folyamatában alakul*. Az elrendeződés az emberekre, a társadalmi javakra és a

kulturális jelekre egyaránt vonatkozik. Az állandóan ismétlődő mindennapi rutin hozza létre az intézményesített tereket.

Löw (2001. 7. fejezet) térszociológiájának alapelvei röviden a következők:

1. A tér létrehozásának a folyamata a társadalmi *javak és az emberek elhelyezkedésével (elrendeződésével)* magyarázható (nem önálló entitás).
2. Nem a térben élünk, nem belakjuk a teret, hanem a tér *egy hálózat*, amelyet a szocializáció során *megtapasztalunk és használunk*.
3. A tér az emberek és a társadalmi javak relacionális pozicionálása a *helyeken*. Két összetartozó mozzanata az elrendeződés és a szintézis. (Ami van, és annak bennünk kialakult képe, ami hat a cselekvésekre.)
4. Amikor az elrendeződések stabilizálódnak, akkor az egyes cselekvéseken túl is hatnak, normalizálják a szintézist és az elrendezést, és a tér intézményesül (normatív módon hat).
5. A térstruktúra akkor és úgy jelenik meg, amikor a téralkotások szabályokká szilárdulnak, és az időtől és a konkrét helyektől függetlenül hatnak.
6. A téralkotás a konkrét szituáció materiális és szimbolikus elemeitől függ.
7. A tér a hierarchikus társadalmakban egyenlőtlen eloszlásokat, megosztásokat hoz létre. Nincs hatalmi vákuumban való elhelyezkedés. Jelentős hatalmat jelent, ha valaki befolyással van a térbeli elrendeződésekre.
8. Az emberek és a társadalmi javak elrendeződésének, elhelyezkedésének az érzékelhető hatásai az „atmoszférák”. Ez jelenti (közvetíti) az otthonosság vagy az elidegenedés érzését.
9. A tér a mindennapi rutinban reprodukálódik. Strukturális vagy intézményi változásokat új kollektív cselekvések eredményezhetnek.
10. A téralkotás során jönnek létre a helyek, amelyek a tér létrehozásának az előfeltételei. Egyetlen hely számos tér létrejöttéhez járulhat hozzá.

„Ha a térre úgy tekintünk, mint társadalmi javaknak és az embereknek a relacionális elrendeződése, akkor szisztematikusan meg kell különböztetnünk, ami elrendeződik attól, aki elrendez. Az emberek nem csak mint elemei részesei a tér létrehozásának. A mindennapi cselekvésekben, a tervezésben, a művészetben és a tudományban a társadalmi javak együtteseit általában úgy érzékeljük, vagy úgy határozzuk meg, mint elemeket, vagy »építőköveket« és más elemekkel kapcsoljuk azokat össze. A tér csak akkor válik létezővé, amikor aktívan összekapcsolódik az emberrel. Az emberek nem

csak a tárgyakhoz kapcsolódnak, hanem más emberekhez vagy embercsoportokhoz is (aki önmagát aktívan bevonja az eseményekbe). Másodszor, ez azt jelenti, hogy a tér megalkotása magába foglalja a pozicionálást. Ez előzetesen strukturált körülmények között történik.

A térkonstruálásnak két alapvető folyamatát kell megkülönböztetnünk. Először, a tér a társadalmi javak és az emberek elhelyezkedésével konstituálódik és/vagy az elsődleges szimbolikus megjelölés pozicionálásával azért, hogy a javak és emberek együttesét tegye felismerhetővé, mint olyant. ... Az *elrendezés* [spacing] létesítést [erection], építést, elhelyezést jelent. ... Pozicionálás más pozicionálások vonatkozásában.... Másodszor, a térkonstruálás szintézist is igényel, vagyis a javak és az emberek összekapcsolását a térformálás, az érzékelés, a fogalomalkotás és a visszaidézés folyamatában” (Löw 2008:35.).

A tárgyak és az emberek egyszerre elemei és aktív létrehozói is a térnek. A megfigyelő, az elemző, a szintetizáló ember meghatározó a térstruktúra számára. Az elrendeződési folyamat a szimbolikus és a materiális javak kölcsönhatásaként konkrét helyeken megy végbe, szituációhoz kötődik. A tériség nem különül el a társadalmiságtól, hanem annak része. Az elhelyezési, elrendezési folyamat célja a lokalizáció, az elrendezés, amelyre hatással van a meglévő struktúra és mások elrendezési cselekvése.

Latour szerint a filozófiai konstruktivizmusban és a szociológiai Erős Programban – a kanti idealizmushoz hasonlóan – a dolgok szerepe alulértékelt a róluk alkotott vélekedésekben (Latour 1999/b). E kritikát a térelméleti diskurzusra vonatkoztatva azt mondhatjuk, hogy helytelen az a nézet, hogy a dolgok fizikai elrendeződése nem játszik kellő szerepet a társadalmilag konstruált terekre, így ezt a viszonyt jobban fel kell tární. El kell vetni a szubjektum–objektum megkülönböztetésén alapuló elméleteket, el kell törölni a szellemi szféra, a cselekvő ember és a passzív anyagi világ közötti éles határokat, pontosabban fel kell tární a köztük lévő, a vélt ontológiai szakadékot áthidaló közvetítők („aktánsok”) sokaságát. Minden entitás egy térbeli pozíció a történések bonyolult hálózatában. Az emberek és a nem emberi tényezők ugyanakkor a téralkotó hálózatnak a részei. A dolgok pozíciói és azok hatásai (relációi) azonosak azok ismeretével. A dolgok a róluk való tudásnak megfelelően állandóak vagy változnak.

A cselekvőhálózat-elmélet (ANT) kialakítása az 1980-as években elsősorban a francia Bruno Latour,¹⁰³ Michaell Callon és a brit John Law nevéhez fűződött. Ez az

¹⁰³ Bruno Latour az 1990-es évektől kritikával illette a közreműködésével is kialakított elméletet, de maga is hozzájárult az elmélet újraalkotásához. „Négy dolog nem jó a cselekvőhálózat-elméletben: a

irányzat különösen alkalmas a tértudományok gyakorlati alkalmazására, mert az ANT olyan interdiszciplináris megközelítés, amelybe integrálták a működő humán és a nem humán cselekvőket, a társadalomtudományi és a technikai kutatásokat, és illeszkedik a századforduló relativista posztmodern, sőt a (társadalmi) konstruktivista irányzatába. Az elmélet lényege röviden az, hogy az emberi és a nem emberi cselekvők hálózatokban együttműködnek („actors-in-networks”). Az elmélet aligha vitatható, triviálisnak tűnő alapfelvetése, hogy a különféle történések nem csak az önálló cselekvők döntéseinek, hanem a *heterogén hatótényezők együttesének*, pontosabban a közös cselekvések hálózatának az eredménye. A hálózati működés a társadalom működésének és a folyamatos újjászerveződésének a módja. (E tétel jó kapcsolódási pontot szolgáltat az autopoietikus rendszerekhez.) Latour (2005:2.) megkérdőjelezi a *társadalmi valóság* önmagában vett magyarázó erejét: a dolgok (pl. tárgyak, technika) és a szociális entitások nem választhatóak el élesen (mint pl. Heidegger vagy Sartre teszi), hanem azok egymásra hatására, együttműködésére, együttthatására kell fókuszálni, azok egy egységes hálózat részeként, egymásra kölcsönösen hatva formálódnak, fejlődnek. Nem az aktorok fontosak, hanem az egymásra ható cselekedetek eredményei. A cselekvőhálózat-elméletben – a Max Weber-i felfogással ellentétben¹⁰⁴ – a tárgyak is lehetnek cselekvők. Például a fekvő rendőr lefékezi az autót, normatív elvárást közvetítve hat a másik szereplőre, az autóvezetőre.¹⁰⁵ Az aktorok összefonódásaiban módosulnak a közöttük lévő viszonyok és azok értelmezései (Callon 1987). Nem csak az aktorok heterogének, hanem a társadalmi, politikai, gazdasági és technikai dimenziókat is együtt kell kezelni, ezzel át kell szakítani a diszciplináris határokat. Az ANT a hangsúlyt, a vizsgálati fókuszt nem az egyes elemekre (aktorok, csomópontok) teszi, hanem a hálózati történések, az aktorok összefonódó cselekvésének a végeredményére. E hálózatok – véleményem szerint – annyiban hasonlatosak az autopoietikus rendszerekhez, hogy nem gépszerűen működnek, nem olyanok, mint a fekete dobozok, hanem működésük előre kívülről stabilan nem kiszámítható. Különböző „intermediáto-

cselekvő szó, a hálózat szó, az elmélet szó és a kötőjel! (Latour, B. 1998: On Recalling ANT. <http://www.lancaster.ac.uk/sociology/research/publications/papers/latour-recalling-ant.pdf>, 2. o.)

¹⁰⁴ Max Weber elsősorban tipikus emberi cselekvésmodellekben gondolkodott.

¹⁰⁵ Más álláspont szerint csak az emberek lehetnek cselekvők, mert csak nekik vannak szándékaik, nekik van öntudatuk, akaratuk (pl. Michael Th. Greven 1995:9–10.). A dolgok és az intézmények is az emberi törekvéseket közvetítik. Az ANT képviselői szerint a konkrét cselekvést és annak végeredményét tekintve döntő lehet a nem emberi tényező. Sőt, azok nélkül számtalan esetben létre sem jöhetne a cselekvés eredménye (következmény), így akár ontológiai elsőbbségük is lehet.

rok” *közvetítik*, más elemek „mediátorként” leképezik és *transzformálják* a különféle hatásokat (Latour 2005). A társadalmi, a természeti és a technikai jellegű elemek hálózatosodott összessége folyamatosan újradefiniálhatja magát, új elemek és összefüggések kerülhetnek be vagy ki, megváltozhatnak a célok, az elemek egymáshoz fűződő viszonyai. A különböző elemek nem önmagukban, hanem egymással való kölcsönhatásukban, kapcsolatrendszerükben, transzformációikban hálózatként határozódnak meg, ezért egy-egy elem változása maga után vonhatja több más elem változását is. Ez megfelel a világban való *relacionális lét* koncepciójának. A cselekvők (elemek) aktivitása (az autopoietikus rendszerek belső működéséhez hasonlóan) visz rendet a hálózatba, e nélkül rendezetlen lenne. Ezt sokan vitatják, de könnyű belátni, hogy meghatározó mozzanat a különféle heterogén elemek hálózati összerendeződésének (kapcsolatok, kölcsönhatások) a folyamata, az így kialakuló háló dinamikája, struktúrája. Maguk a hálózatot építő személyek is a hálózat részei, azzal kölcsönhatásban alakulnak (a világban való lét alkalmazása).

Mint ismert, a korai szociológia „közvetett tapasztalatokkal” dolgozott. Mások által történő leírások, gyűjtött adatok (statisztika) feldolgozásával foglalkozott. A későbbi „kérdőíves paradigma” is azon az elven alapult, hogy amire a kutató kíváncsi lehet, „azt már valaki tudja” (Charles Booth). Az utóbbi évtizedekben került előtérbe a *résztevő-megfigyelés*, az antropológusok által használt módszerek átvétele. Az antropológus, a szociológus és a tervező számára is elengedhetetlen, hogy a konkrét terepen figyelje meg a vizsgálatának tárgyát, közvetlen tapasztalatokat szerezzen, „kövesse a cselekvőket”, vagy részese legyen a kísérleteknek. A részttevő megfigyelőtől az ANT azt várja el, hogy „tisztá ésszel” (a társadalom eddigi fogalmaitól, az ismert struktúráktól, preconcepcióktól/hipotézisektől mentesen) *figyelje meg* az aktorokat, a cselekvő láncolatok kialakulását, lépésről lépésre írjuk le a folyamatokat és ne próbáljuk meg a meglévő ismereteink alapján megmagyarázni, strukturálni azokat. A helyben konkrétan kialakuló kapcsolatokat, együttműködéseket semlegesen írjuk le. Elméletileg ezzel nem is lenne baj, de én a gyakorlatban kivitelezhetetlennek tartom. Törekednünk kell a semleges megfigyelésre, de nem tudjuk „kitisztítani” az agyunkat, *tudatunk a korábbi tapasztalatainkkal interszubjektívan strukturált*. Ugyanakkor Latour (2005:173.) szerint is fontos a konkrét cselekvés kontextusa, szerkezete, kerete, amely befolyásolja a hálózati együttműködést. Az ANT képviselőinek állításával szemben az antropológus mód-

szereivel sem kerülhetjük el a valamilyen előzetes szempont szerinti csoportképzést, a meglévő struktúrák alkalmazását. Az empirikus vizsgálat során az antropológus mindig kontextusba helyezi a vizsgálat tárgyát. Már a vizsgálati csoport, színhely kiválasztása is valamilyen szempont alapján történik (pl. lakóhely, nemzetség, nyelv). A vizsgálati szempontok megválasztása is struktúraképző, csoportképző, és az erre épülő tudományos diskurzus is további strukturálást jelent és a strukturált társadalmi körülmények között történik. A másik kritikus elem a megállapítások általánosíthatósága (átlagember, mi magyarok, a lakótelepi polgárok, a bevándorolt családok stb.).

Latour (2005:3–4.) helytelennek tartja, hogy a társadalmat, mint egy a háttérben létező láthatatlan kezét, létező és megfogható hatóokot tételezzük fel, amely hat a cselekvéseinkre. Szerinte a társadalmi kontextus nem egy független létező, hanem egy megszülető folyamat. Nem a különböző folyamatokat kell társadalmi jelzővel ellátni, hanem új társadalomfogalom kell: a nem társadalmi, a nem társas elemek, az „asszociációk” hozzák létre a kapcsolati hálót. A latouri *„társulások szociológiája”* alapján csak azok az állandóan változó, dinamikus terek léteznek, amiket ezek a létezők önmaguk létrehozhatnak. Latour elmélete alapján azt mondhatjuk, hogy nem szerencsés az az állítás, hogy a *társadalmi kapcsolatok* adják (hozzák létre) a teret és kapcsolják össze a különböző (létező) elemeket. Nem értek egyet Latourral abban, hogy az általa bírált megközelítés egy statikus társadalmi nézőpontot jelentene. Az állandóan változó különböző társadalmi kapcsolatok ugyancsak egy dinamikus és nem statikus rendszert/tereket hoznak létre. A társadalmi nézőpont nem egy előre létező abszolút szemlélet, hanem történeti a priori.

A latouri cselekvőhálózat-elmélet alapján a tér fogalma a következőképpen foglatható össze (Murdoch 2006:73.):

- A teret (és az időt) a hálózatok konstruálják; a különböző típusú relációkból jönnek létre.
- A tér nem más, mint egy hálózati „hatás”, amely a hálózatokban megnyílvánuló racionalitás és kapcsolatok által meghatározott.
- Nincs abszolút tér, hanem mindig csak specifikus téridő-konfiguráció van.
- A tér (és az idő) elemzése érdekében „követni” kell a hálózatokat, azokat a *folyamatokat*, amelyek a teret (és az időt) konstruálják.
- Soha sem kell elmozdulni a mikroszintről a makroszintre, a lokálisról a globálisra, minden egy szinten történik.

- A cselekvőhálózat-elmélet egységes terminológiát és metodológiát ad a tér és a térbeli kapcsolatok tanulmányozásához.

Bruno Latour (2005) a „plazma” kifejezést használja a még meg nem formált, még nem mért, nem szocializált *háttérre*. A hálózati kapcsolatok közti „felfedezetlen területeket” („terra incognita”) az ismeretlen plazma tölti ki (Latour 2009). Példájaként, ha London szociális hálózata olyan, mint a metróhálózat, akkor a plazma tölti ki a köztes teret, az tartalmazza London többi terét. Ez a nem szocializált anyag, a nem ismert, nem feltárt háttér, egy kapcsolati lehetőség, egy „átjáró”. Ez teszi lehetővé a változást, vagy hogy valami keletkezzen, új létrejöjjön. Ennek azért óriási a jelentősége, mert a változás, az új kapcsolatok létrejötte csak úgy lehetséges, ha van tartalék („tartály”, „tartalék hadsereg”), ami minden változás forrása lehet. A plazmának nincs még formája, mert minden forma a hálózatokban alakul ki. A plazma sem egynemű, hanem sok mindent kell tartalmaznia. Latour úgy gondolta, hogy minden cselekvéshez, amit eddig leírt, hozzá kell adni egy óriási repertoárt, a hiányzó tömeget, amiben mindez megvalósult.

8.8. Hétköznapi téridea, gyakorlati térhasználat

A tértudományok művelői és professzionális alkalmazói néhány elfogadott, „jól bevált” térfelfogás közül választhatnak. De a hétköznapi cselekvői általában nem olvasnak Husserlt, Heideggert vagy Lefebvre-t, ők a napi gyakorlatuk során szerzett tapasztalatokból merítenek és bármilyen filozófiát követhetnek. A napi gyakorlatukban a saját tapasztalatok és ideáik alapján megszámlálhatatlan számú világot, teret hoznak létre és képzelnek el. Ezért általában csak a konkrét feladat, használat, napi tapasztalat alapján, ahhoz kötődően közelítenek a fogalomhoz. Az emberek többségének a tér a napi rutin különböző fizikai tereit jelenti.¹⁰⁶

A tér, mint a korábbiakban kifejtettekből is látszik, még tudományos közegekben is nehezen meghatározható, *különféleképpen megközelíthető és értelmezhető*, így nem meglepő, hogy az átlagember számára misztikus, nehezen kifejezhető fogalom. Az embe-

¹⁰⁶ A tér ilyen tapasztalati, megéléshez kötött értelmezése hasonló ahhoz, amire sokan az idő kapcsán felhívják a figyelmet (pl. Henri Bergson). A hétköznapi személyes tapasztalatok során nem szerzünk teljes áttekintést a rendszer (pl. város) egészéről (Certeau 2010).

rek többségének valami olyan a priori trivialitás, amit nem is tudnak a hétköznapi nyelvén megfogalmazni, ami csak célirányos rákérdezés, sajátos vizsgálódás során tárul fel számukra. A mindennapi gyakorlat nem a tér megismerésére irányul, hanem sokkal inkább rutinszerű, gyakran *ismétlődő térhasználatot jelent*, amelyre hatással vannak a mentális és testi kondíciók, várakozások és a diszkurzív ismeretek is. Még a rutinszerű hétköznapi téralkotás során (pl. a munkahelyre menet fizikailag mérhető, leírható utat járunk be) is bennünk van a tér szintetizált szubjektív – akár szavakban is kifejezhető és megvitatható – képe, amely közrejátszik a konkrét térelem (útvonal) létrehozásában. Például azért megyünk gyalog és busszal éppen azon az útvonalon, mert úgy gondoljuk, hogy így jutunk el elfogadhatóan gyorsan és megfizethető költséggel a munkahelyre. És azért van buszjárat a lakóövezet és a munkahelyek között, mert sokan ismétlődően bejárják ezt az utat és ezért manifesztálódott; útban, tömegközlekedésben objektíválódott, „intézményesült” ez az útvonal. Más megfontolások alapján tovább szabályozzák, rendezik ezt a térhasználatot (pl. buszsáv, megállók), amelyek visszahatnak az eredeti használatra, gyorsítják vagy lassítják a téralkotó cselekvést. Ugyanakkor a hétköznapi rutin során a cselekvők képesek saját szubjektív belátásuk alapján használni a tereket (Certeau 2010).

Jómagam másokra hivatkozva is gyakran hangsúlyozom, hogy mindenki saját tereket hoz létre, de ezekre a téralkotásokra hatással vannak a kollektív térképzetek. Például a lakását mindenki a saját igényeinek és kondícióinak megfelelően rendezheti be és használhatja. Mégis a lakások többsége a *stabilizálódott térképzetek* alapján rutinszerűen, „magától értetődően” nagyon hasonlóan van berendezve és ennek megfelelően hasonló a térhasználata. (Nappali: kanapé/fotel, előtte dohányzóasztal, vele szemben televízió, a mennyezeten közepén lámpa, az ablak előtt cserepes virág stb. Erre találunk hivatkozást Löwnél is [2001:169; 2008:39.].¹⁰⁷) A lakások belső elrendezésére hatással vannak az építési szabályok, a társadalmi szokások, máshol látott (média, szomszédok, áruházi katalógus stb.), tapasztalt dolgok és a kapható és a használatot meghatározó bútorok. Sokszor az anyagi előmenetel, a társadalmi mobilitás sem jelent jelentős változást a terek használatában, csak drágább bútort, televíziót és egzotikusabb virágot vásárolnak. Tulajdonképpen a személyes terekig behatolnak a társadalmi szokások. A házak, lakások térfelosztása és térhasználata a különböző kultúrákban és társadalmi

¹⁰⁷A hivatkozott mű: Fächergruppe Designwissenschaften (nincs évszám): Objektalltag – Alltagsobjekte. Berlin: Hochschule der Künste.

csoportokként mutat némi különbséget. Ez is azt támasztja alá, hogy *a térkonstruálás, a térkialakítás folyamata társadalmi tevékenység, amire hatnak a kulturális sémák.*

A hétköznapi viszonyulás a térhez nagyon gyakorlatias. A gyakorlatban a teret az együttlétezés világa jeleníti meg, leginkább a számunkra létező különféle viszonyrendszerekben, hálókban, struktúrákban, áramlásokban ragadható meg. De *a praxisban* az igazi kérdés nem is az, hogy mi a tér, hanem, hogy *miként hozza létre és alakítja a társadalmi gyakorlat és miként használja azt az ember* (Harvey 1973:14.).

Az *átlagember számára* a tér a saját és a kommunikáció során tanulóssal szerzett tértapasztalatainak valamilyen *szubjektív összessége*, olyan *saját konstrukció*, ami elsősorban az általa használt *földrajzi és kapcsolati tereihez*, azaz a *mindennapi életvilágához* kötődik. A megtapasztalt tér nem direkt módon képeződik le a gondolati struktúrájában, hanem a nyelvi és vizuális kommunikáció során megszerzett térszemlélet is hat rá. Az átlagember számára a tömegkultúra, a média fontos alakító tényező. A televízió, az internet a mobiltelefon használata keveri a realitást és virtualitást, átértelmezi a távolságot és a szomszédságot. Nap mint nap kapcsolatot tarthatunk, „érintkezhetünk” egymással anélkül, hogy valaha is találkoznánk. Például televíziós élő adással (pl. sportesemény közvetítése) az „ott lét” élményével gazdagodhatunk, és a skype vagy a facetime segítségével a szemünkkel és a fülünkkel érzékelhetünk távoli dolgokat. Az interneten hol valóságos, hol nem létező terek részesei lehetünk. Sokszor nincs is gyakorlati jelentősége a valóságos és a virtuális hagyományos megkülönböztetésének. (Online bankolás végeredménye számunkra ugyanaz, mintha elmennénk a földrajzi térben a fizikailag létező bankba és a fizikailag létező pénzt befizetnénk.)

Az egyének számára meghatározók a cselekvéseinek és a kapcsolatainak a terei, azok megélése. Alapvető struktúrája (szintek, hálók) a használat gyakoriságához kapcsolható: *rendszeresen, többször, néha használt és az azon kívüli terek.* (Az ezzel kapcsolatos információkat többek között felhasználhatjuk a közszolgáltatások területi megszervezéséhez.) Ugyannak a városnak a lakói különbözően használják a városi tereket, a saját mozgás által megismert, belakott terek mellett vannak kevésbé ismert városrészek. A hétköznapi használatban az ember számára a tér egyfajta rendet, elrendezettséget jelent. Külsődleges adottság, ami lehetőségeket kínál (pl. amiben közlekedik, kommunikál), és korlátokat jelent (távolság, költség stb., ami miatt nem hozzáférhető

számára). A napi praxisban a relacionalista és az abszolút térfelfogás kiegészítik egymást, használatuk igazodik az adott problémához, a szükséges cselekvéshez.

Az emberek saját tapasztalataik alapján helyezik el magukat a külső tárgyakhoz, más szubjektumokhoz (értékekhez) és eseményekhez képest – az ezek által alkotott térbeli struktúrákban –, vagy azok analógiájára képzelik el magukat a virtuális térben. Más (ember, vállalat stb.) lokalizálását is hasonlóan végzik: belehelyezik egy maguk – mint a társadalom része – által konstruált struktúrába. Tehát az átlagember sem úgy tekint a térre, mint egy független struktúraalkotó potenciálra, hanem sokkal inkább, mint *a betöltött helyek* („*site*”) által alkotott struktúrára, rendezettségre, amelyet kulturális és pszichológiai szűrőkön keresztül értelmez, kommunikációk során egyeztet, így inkább „minőségi” tartalmúak, interpretáltak, mint fizikaiak (mennyiségiak).

Az egyén azt a *helyet*, aminek maga is része, sokkal inkább aktívan alakíthatónak éli meg, mint a használatán kívüli, vele közvetlen kapcsolatban nem lévő *tereket*. A saját maga által felépített térképzetek (tudás) segítik a közvetlenül nem tapasztalt (távoli) helyek és terek elképzelését, az onnan (arról) kapott információk elrendezését. Számára nem fontos az abszolút és a relatív, az objektív és a szubjektív tér szétválasztása, mindegyik beépül térszemléletébe és *együtt használja* azokat. Sok tekintetben elégséges, működőképes számára az abszolút térfelfogás, benne él egy számára adott térben, leképezi és használja a földrajzi teret, de például saját értékelése alapján relatív módon helyezi el magát a társadalomban. Nem okoz neki értelmezési vagy akár térhasználati gondot, ha egyszer virtuális esemény/tér szereplője, máskor a reális térben kell eligazodnia.

A kanti térértelmezés nem annyira a tér leírását, hanem inkább *az emberi tértudatot és annak használatát magyarázza*. Kant a teret nem objektívnek, valóságosnak, de nem is véletlenszerűnek, hanem olyan szubjektív *a priori szemléleti formának tartotta*, ami egyáltalán lehetővé teszi a tapasztalást, a megismerést, aminek alapján értjük meg és rendezzük el dolgainkat (Kant 2001). A világ területi karakterét a mindennapokban is az a priori kognitív képességünknek, mindenkori tudásunknak megfelelően látjuk, képzeljük el. Ez nem egy eleve létező, változatlan velünk született adottság (bár lehetnek ilyen elemei is), hanem a tapasztalatok során alakuló szemlélet. A személyes térképzet sem teljesen szubjektív, mert az tükrözi a történeti társadalmi és a helyi tudást, aminek maga is része. Már kis korban mindenkiben rögzül a családi térhasználat, amit folyama-

tosan alakítanak a további személyes tapasztalatok és a nyelvi kommunikáció során szerzett ismeretek.

A konkrét helyekről (place) és területekről (territory) szerzett tapasztalataink sem egy rajtunk kívül álló neutrális fizikai térként rögzülnek bennünk, hanem alkotó részeseiként a mi szempontunkból éljük meg azt. Úgy szerezzük a benyomásunkat, úgy alakul a kanti értelemben vett kognitív képességünk, ahogyan azt megéljük. Ha a napi csúcsforgalomban órákat töltünk el bosszankodva a munkába járással, akkor az ingázási tér ekként rögzül bennünk és fogékonyabbak leszünk minden ezzel kapcsolatos dologra. Azaz a személyes fizikai és társadalmi helyzetünk (pl. busszal utazunk a lakótelepről a gyártelepre, vagy a városkörnyékről az irodába, vagy repülővel az ügyfélhez) meghatározza nyitottságunkat és befolyásolja interpretációnkat. Van, akinek a budapesti Széll Kálmán tér mint fizikai környezet az otthona (ott él, végzi biológiai szükségleteit), van akinek a munkahelye (pl. kiskereskedelem dolgozója), és van akinek egy autóval leküzdendő közlekedési csomópont. Ugyanannak a fizikai helynek a használata és érzékelése a különböző emberekben eltérő. E konkrét fizikai környezet alakításánál mindezek mérlegelendők, és minden törekvést is ez alapján fognak értékelni az érintettek és ennek megfelelően mellé állnak vagy ellenzik azt.

Az eltérő helyzetű és szerepű, a különböző társadalmi terekben kommunikáló személyeknek másként alakul a területekről, a helyekről a tudásuk és más hatással vannak annak alakítására is. Az életét egy településen leélő munkásember elsősorban a saját életvilágának fizikai és egyéb viszonyait értelmezi és alakítja (pl. megválasztja a munkába járás módját, és ezzel hozzájárul egy konkrét közlekedési tér létrejöttéhez), de például egy területi szakember (oktató, kutató, tervező), egy politikus, egy újságíró értékválasztásaival, döntéseivel és azok kommunikációjával már mások térfelfogását és térhasználatát is alakítja. Például szakmai prioritások mentén egy közlekedési hálózat kialakítására tesznek javaslatot, amit a politikusok támogatnak, és a „társadalmi” vitában értelmezik annak megfelelőségét.

A különböző tudásközösségeknek is más a térről való ismeretük, és az alakíthatóságával való elképzelésük. Ha ez nagyon különböző, akkor az kommunikációs szakadékot jelent. Még különböző szakmai csoportok is nehezen értik meg egymást. Például a műszaki, fizikai tartalmakban gondolkodó városrendezők és a városfejlesztő közigazdászok térfelfogása is nagyon különböző.

Fontos, hogy milyen térképzeteink vannak, azok miként alakulnak, hiszen azokon keresztül értelmezzük és alakítjuk a világot. A téralkotást és -használatot általában a materiális/fizikai terekre vonatkoztatjuk, de a fizikai terek használata és alakítása is valamilyen szimbolikus térképzet megvalósítása. A mindenkori társadalomban uralkodó, leginkább elfogadott ideologikus/szimbolikus térfogalom, térértelmezés hatással van a társadalom által létrehozott térstruktúrára. A térbeli létünkről vallott felfogásunknak megfelelően *rendezzük el* dolgainkat a világban, „lakjuk be” azt, és ilyen módon járunk hozzá a tér megkonstruálásához, hozzuk létre az „általunk elrendezett valóságot”. Például egy adott kormányzat a térképzeteit operacionalizálja a regionális vagy a policentrikus térstruktúrák kialakítása során, vagy éppen az így működő rendszer megszüntetésével. Alapvetően a kormányzási ideából és gyakorlatból, a funkciók ellátásának lehetséges módjából (térhasználat) ered, hogy éppen a régiók vagy a járások intézményeit erősítik meg. Térbeni létünkről, szándékolt térhasználatunkról kialakult képünk és intencióink alapján választunk lakóhelyet. Ez határozza meg például, hogy új lakás vásárlása esetében a zsúfolt belvárosban, vagy a kertés családi házas övezetben keressük a lehetőségeket.

A (területi) koncepciók, tervek, a közszolgáltatások (térbeli) rendjének kialakítása és legitimálása politikai keretek között történik, amelyhez intézményesített eszközrendszer rendelkezik. Ez mindig az aktuális legitim többség pillanatnyi tudásán, információin alapuló térképzetét tükrözi. E térképzet összefügg olyan más értékválasztásokkal, szimbolikákkal, mint például a csoport-hovatartozás (pl. nemzeti összetartozás), vagy azzal, hogy milyen prioritások alapján rendezzük dolgainkat.

A mindennapi pragmatista gondolkodás szükségszerűen leegyszerűsíti a valóságot. Az egymással kapcsolatban lévő eseményeket és azok objektívációit a köznap gondolkodásban a rendszeresen megtapasztalt, mindenki számára belátható háromdimenziós (fizikai/természeti/földrajzi) térbe helyezi. A legrelevánsabb jellemzőket kivethetjük általunk konstruált mesterséges „síkokra”, amelyeket valamilyen mértékegységekkel, indikátorokkal jellemezhetünk, és amin elhelyezzük a megtörtént vagy tervezett eseményeket. Ez a leggyakrabban földrajzi térreprezentációk segítségével történik. E metszetek különböző léptékűek lehetnek, és a tartalomtól függően különbözőképpen függenek össze, épülnek egymásra. (Például NUTS 1, 2, 3, LAU 1, 2; vagy a költségter

és a megtett távolság.) E síkok egymáshoz való viszonya éppen úgy lehet vizsgálatok és mérlegelés tárgya, mint az adott metszeten belüli relációké.

8.9. A tervezés terei

A tervezők egyrészt azzal a fizikai-társadalmi életvilággal állnak kapcsolatban, ami a tervezés közege, és aminek maguk is részesei, másrészt tanult, máshol bevált ideákat, elvárásokat és modelleket közvetítenek. Amikor felméri a tervezés tárgyát, adatokat gyűjtenek, akkor felvázolnak, újraalkotnak egy konkrét teret. Mindig szükségszerűen szimplifikálnak, absztrahálnak, és vélt vagy valós szabályoknak, elveknek megfelelően gyűjtik és rendezik az információkat. Soha sem a teljes valóságot ragadják meg, hanem a „maguk módján”, az aktuális feladatnak megfelelően *újrakonstruálják* azt. A tudatos megismerés során kialakul bennük egy „kép” pl. az adott településről.

E folyamatba beépül a hatalom problematikája: ki vehet részt az alkotási folyamatban, ki fogadja el a kialakított képet és a jövőre vonatkozó megállapításokat. A tervezők és a partnereik által konstruált kép működni kezd, befolyással van a konkrét téralkotásra és az arról kialakított ideákra is. Ez is relációs, strukturális viszony. Fontos, hogy tisztában vagyunk a téralkotásunkkal, és azzal, hogy ezt a folyamatot képesek vagyunk megvitatni. A valós tér újraalkotási folyamatába (vizsgálat, empiriagyűjtés) másokat is be tudunk vonni, és az általunk kialakított képet másokkal megtudjuk vitatni.

Jellemző példa egy 2012-es tervpályázat: egy város fejlesztési koncepciójának elkészítésére beérkezett pályázatok (potenciális tervező csapatok) egészen másként ragadták meg ugyanazt a települést, ugyanazt az entitást, másként érzékelték a problémákat, és a pályázati kiírás keretei között más elvek alapján kívánták a fejlesztési javaslataikat megtenni. Mindegyik a saját értékeinek, tudásának megfelelő képet konstruált a városról, annak megfelelően látta a „tényeket”, és saját elveik (prioritásaik, céljaik) szerint reflektált azokra, holott a széles körű participációt mindegyik alapelvnek tekintette. Jellemző felfogásbeli különbségek: (1) ököváros a rurális térben, (2) smart city a globális gazdasági versenyben, (3) a gyakorlati problémákat/kihívásokat azonosító és orvosoló praktikus fejlesztési, városrendezési elképzelések.

A tervezőmunka során (gyakorlatban) alapvetően két jellemző térfelfogás különíthető el: a hatóókként, külső determináló tényezőként kezelt abszolút („külső

tér”) és a belülről célirányosan alakítható emberi konstrukció koncepciója. Az elsőt inkább a pozitív tudományosság talaján álló, többségében leíró (kvantitatív) módszereket alkalmazók és a rendezési tervezők (physical/urban planning) képviselik, a másikat pedig sokkal inkább a gyakorlatorientált posztpozitivisták megközelítés jellemzi, és a jövőalakításra koncentrálnak. A két tervezési szemlélet ideológiai, tudományfilozófiai különbségekre vezethetők vissza. Az első táborba tartoznak a fizikai/környezeti tényezők meghatározó szerepét hangsúlyozók (a vulgármaterializmus, a földrajzi determinizmus, a possibilizmus, a pozitív regionális tudomány stb. képviselői) és a társadalmi-gazdasági viszonyrendszerben elfoglalt helyzet meghatározó mivoltát képviselők (a marxisták, mint pl. Lefebvre, Bourdieu, Harvey, Jameson, Soja, az európai új regionalizmus képviselői). A fent tárgyalt térértelmezések közül leginkább az első kettő tartozik ide (8.1. és 8.2. fejezetek), bár megpróbálják integrálni a relacionális (8.3.) térfelfogást is.

A pozitivisták, a környezeti primátusára alapozó tervezői gondolkodás sajátos ellentmondása, hogy ők is valamilyen általuk éppen akkor jónak tartott téri, területi rend kialakítására tesznek javaslatot. Vegyük példának a városrendezési terveket („master plans”). A térbeli rendről alkotott felfogás (néha csak megalapozatlan divat, vagy támogatott „best practice”) a meghatározó, az alapján értelmezik az összefüggéseket és tesznek javaslatot a területi rend szabályozására, alakítására. Az akkor éppen legkívánatosabbnak tartott térhasználati mód válik kötelezővé a jogszabályként elfogadott tervek által (a terveket törvényként vagy rendeletként fogadják el). Például volt idő, amikor Le Corbusier koncepciójának megfelelően az úszótelkekre épített minél magasabb házak tervezése volt a divat, ma kevésbé az. Volt, amikor a munkahelyek és a lakóövezetek elkülönítése volt a cél, ma a közlekedési szükségletek csökkentése érdekében jobbnak tartjuk azok keveredését. Mindegyik koncepció mögé objektívnek feltüntetett érveket sorakoztattak. Valójában ezek mögött is társadalmi tényezők húzódnak meg, az hogy mi az uralkodó elképzelés a jó területfelhasználásról, a téralakításról, és annak megfelelően szabályozzuk és alakítjuk azt. Maga a rendezési tervezési gyakorlat is azon az előfeltételezésen alapul, hogy a társadalomnak (választott testületek által felügyelt hivataloknak) kontrollálnia kell a területfelhasználást és a területhasználatot, és nem szabad hagyni, hogy az egyéni vagy a kisközösségi törekvések úgy alakíthassák a fizikai és társadalmi közegüket, amelyek ellentmondanak az akkor és ott megfogalmazott közös-

ségi elvárásoknak. E megfontolás alapja, hogy valaki térhasználatát akadályozhatja mások térhasználatát, így közösen elfogadott elvek alapján kell szabályozni mindenki terehasználatát. Hogy a konkrét helyen és adott időben mit fogadnak el „közjónak”, az az éppen akkor létrejövő politikai konszenzus eredménye, amire jó esetben a társadalmi diskurzus és szakmai szempontok is hatnak.

A tervezés egy olyan eszköz, amely tematizálja a társadalmi diskurzust, rendszerezi, osztályozza, vizuálisan láthatóvá és – kevésbé hangsúlyozottan – kontrollálhatóvá teszi a társadalmi gyakorlatot. A tervezés folyamatában, a diskurzus során alakul terehasználatunk, terehasználatunk és a megvalósuló tervek alakítják, újraalkotják a tereinket. Esetenként teljesen új társadalmi-gazdasági és fizikai terek jönnek létre (pl. új városok). A terehasználat rendezett gyakorlata lehetővé teszi az emberek és dolgok ellenőrzését (Foucault 1990). A rendezési terv övezetekbe sorolja a tereket, szabályozza, hogy hol mit lehet tenni, azaz behatárolja terehasználatomat. Minden osztályokba, övezetekbe sorolás valamilyen céllal és valamilyen preferenciák mentén történik.

A tervezés során a tervkészítés kontextusának megfelelően *a tervezők* (beleértve az összes közreműködőt) *alakítják ki, hozzák létre a tervezés terét*, ami nem más, mint annak tárgya, tartalma. A társadalmi-gazdasági viszonyok konkrét társadalmi közeg általi interpretációja, konkrét érdekeknek és céloknak megfelelő leképezése. A tervező a megbízásnak és a tudásának megfelelő releváns terehasználatokat választ és azok kölcsönhatását, együttlétezését vizsgálja és „tervezi”. A tervezés nagyon fontos eleme, hogy mit emel be a tervezésbe és mit hagy ki abból, adott időben mit nem aktualizál. A strukturális kapcsolódásokon keresztül a figyelembe nem vett gyakorlat is hat a tervezésbe bevont terekre. Ha valami a tervezés tárgyához kapcsolódó kimarad, az a hatással van a tervezés tárgyára, nem várt hatásokat okozhat. A tervezés tárgyát képező konkrét fizikai/ földrajzi tér, annak határai a tervezés tárgyának, a tervezők szándékának megfelelően formálódnak, a tervezés során alakulnak ki. Ha például egy városi terv során olyan funkciókat is tárgyalnak, aminek a városhatáron túli hatókörzete van, akkor egy nagyobb funkcionális terület is a tervezés tárgyává válik. Ha például az oktatás a tárgy, akkor a városban pontszerűen elhelyezkedő iskolák, a tanulók és a tanárok lakóhelyei, mindezek közötti lehetséges kapcsolatok beemelődnek a tervezés fizikai terébe, a képzés, annak színvonala stb. az absztrakt/szimbolikus tér részeivé válnak. A tervezés tárgyáról, az azok által alkotott terekről van egy prehipotézisünk, de a vizsgálat és a stratégia-

giaalkotás során alakul, strukturálódik, töltődik fel tényleges tartalommal, alakulnak ki a konkrét helyek.

A redukálás elengedhetetlen, bizonyos dolgok figyelmen kívül hagyására azért van szükség, mert a világ túl komplex ahhoz, hogy teljes egészében feltárjuk, a tervezés során minden körülményt tekintetbe vegyünk. A tervezés tárgyának létrehozásakor kezelhető méretre csökkentjük a komplexitást, megpróbáljuk csak a releváns tényezőket figyelembe venni, feldolgozhatóvá tesszük az amúgy áttekinthetetlen rendszereket. Saját szempontjaink alapján létrehozunk egy saját területi rendszert.

Az elkészült, elfogadott tervek – azok által megjelenő terek – abban a társadalmi-gazdasági közegben is állandóan átértelmeződnek, amelyben létrejöttek, más helyeken, pedig egészen más olvasatai (értelmezései) is lehetnek. A nagyobb téregységre készült, magasabb szintű tervek a különböző terekben/helyeken más értelmet kapnak, így egyszerű tervlembontás e logika alapján nem lehetséges, bár tudjuk, hogy a gyakorlatban volt és még ma is van ilyen.

9. A társadalomtér működési módja (térszerkezet, térstruktúra, területi rendszer, elrendeződés, hálózatosodás, hatásösszefüggés)

Minden tárgy, jelenség, kijelentés *az elemek összekapcsolódó rendjében* (szintagmatikus összefüggés) működik. Egy festmény, egy zenei vagy irodalmi mű is a színek, a hangok, a szavak *strukturált rendjéből* áll. Egy festmény esetében a festék pigmentjeiből összeálló formák a többi színnel és más formákkal való kapcsolatában, azokkal együtt hordoznak az ember számára jelentést. A zene időben strukturált rendet teremt a hangok között, a kép adott pillanatba sűrítve strukturálja a vizuális elemeket. A költeményekben sem véletlenszerűen vannak egymás mellett a betűk, a szavak, hanem a nyelv rendje (szabályai) és a költő intenciója és zsenije közösen határozzák meg azt. A zenei improvizációkban is van valamilyen rend, struktúra. Az tud improvizálni, aki a hangokat és az összekapcsolódási, a strukturális lehetőségeket kreatív módon tudja alkalmazni, új kapcsolatokat, új rendet hoz létre. Vannak jelentést hordozó strukturális elemek és „alapképletek” (átló, felező, aranymetszés, összhangzás, szimmetria, ellentét, harmónia, pentaton stb.), és a műveknek egyediséget adó számtalan variációs lehetőség. Mi adja a működés logikáját, mi hordozza a jelentést, mitől jön létre a belső összefügg-

gés? A színek, a hangok, a szavak *összekapcsolódási logikája nem valami eleve adott abszolút rendből ered, hanem társadalmi jelentést hordoz*. A mindenkori ismereteinknek, felfogóképességünknek megfelelően látjuk, ismerjük fel, értjük meg az összefüggéseket. Az általános interdiszciplináris szerkezeti elvek rendszerében látjuk meg a sajátosságokat. A mélyben meghúzódó *kapcsolati rend, a struktúra a történetileg felhalmozódó (változó) tudásunkban (szemléletünkben) van*. Ez nem determinisztikusan hat, hanem teret enged az ember kreatív „komponálási”, konstruálási, alkotói képességének. Ez a valóság → interpretáció → alkotás/konstruálás → valóság körkörös (rekurzív) folyamata.¹⁰⁸

Mi kapcsolja össze, mi tartja valamilyen rendbe, az egyidejű különbözőségeket (tárgyakat, jelenségeket, cselekvéseket)? Tekintheünk-e úgy a világra, mint aminek alkotóelemeit valamilyen fizikai erőhöz (pl. gravitáció) hasonló tér tart össze, rendez el? A tér nem úgy működik, mint egy univerzális ragasztó (pl. házban a cement), amely („anyagában”) különbözik az általa összekapcsolt más elemektől; ami reziduumként elkülöníthető más szubsztanciáktól, ami önmagában megragadhatóan hozzáadódik a rendszerhez. Nincs a valóságnak olyan elkülöníthető része, amely *önmagában* megmagyarázná a legkülönbélebb tényezők összetartozását, amely a tértudomány tiszta tárgyává tehető lenne. *Nincs önmagában létező térdimenzió vagy térbeli kontextus, nincs a valóságnak olyan elkülönült tartománya, amely mindentől függetlenül térként jelenik meg, és amely önmagában megmagyarázná a különféle elemek összetartozását*. Nagyon leegyszerűsítve például két települést nem a tér, hanem az út és annak használata köti össze, nem a tér, hanem a közigazgatási beosztás és a funkcionális kapcsolatok fogják egységbe. A jobb, az oda, az előre irány stb. nem fizikailag meghatározott, hanem a tudatunkban létezik. Mint már többször utaltam rá, a tér a fizikai összekapcsolódáshoz (pl. útépités), a relációk (pl. közigazgatási összetartozás) létrejöttéhez csak a lehetőséget biztosítja. A tér nem alkotóelemként épül be a dolgokba és jelenségekbe, hanem sokkal inkább relacionális folyamatként ragadható meg.

Ebben a fejezetben arra keresem a választ, hogy az általam értelmezett társadalomtér *miként működik*, a mindenkor meglévő elrendeződés/struktúra és annak értelmezése *miként hat az emberi cselekvésekre, e cselekvések általi térkonstruálásra*. A mindenkori térfelfogás és az annak megfelelő térhasználat miként alkotja meg és rendezi el

¹⁰⁸ „A valóság elemeiből új valóságégeszet alkotok Neked és Öneki életem gazdagságával telítetten.” (Kassák Lajos: Ünnepek reggel).

az észlelt valóságot vertikális és horizontális kapcsolati hálókba? Értelmezésemben *a társadalomtér az együttlétezők sokaságának a működési rendjén, a relacionális folyamatokon keresztül hat*. Nincs a dolgoktól és a társadalmi szubjektumoktól független tér/struktúra,¹⁰⁹ nincs mindentől függetlenül létező rend, hanem *az időben folyamatosan alakuló társadalomtér alkotja a mindenkori rendet/struktúrát*. Ez a rend/struktúra a szubjektumok cselekedetein keresztül termelődik újjá, az által formálódik. A fizikai valóság objektívnek tartott struktúrája is a szubjektum konstrukciója, a társadalomtér része. (Bourdieu az emberek által formált térre, a társadalmi cselekvések objektívációira az „elsajátított fizikai tér” fogalmát használja.) Anthony Giddens több művében (1984, 2013) megfogalmazza, hogy nem létezik egymástól függetlenül létező struktúra és cselekvés, mert ezek kölcsönösen építik fel egymást. A praxis ismétlődő cselekvései hozzák létre a társadalomteret, ami intézményesülhet, objektiválódhat is és mindez visszahat a téralkotó cselekvésekre. Akaratlanul is folyamatosan újratermeljük azokat a körülményeket, amelyek a cselekvéseink kereteiül szolgálnak. A cselekvéseinket vezérlő „gyakorlati tudatban” (Anthony Giddens, Martina Löw) léteznek azok az ismeretek, strukturáló erők, amelyek cselekvéseinkben aktualizálódva létrehozzák a konkrét tereket. A struktúrák mint emlékképek, mint cselekvési elvek vannak a tudatunkban. Ezek otthonosságot is biztosíthatnak számunkra (pl. tájékozódáskor), de feshélyezhetik is a cselekvőket.

A társadalomtér a világ és az elkülönülő részeinek lét- és működési módja. A tér (és az idő) fejezi ki azt a módot, ahogyan a dolgok és az események közötti viszonyok megjelennek (Giddens 1981:30–31.). *A dolgok és emberek közötti változó kapcsolat- és viszonyrendszer hozza létre és tartja összekapcsolva a struktúrákat, szervezi (tér)egységekbe az együttlétezőket*. Az időben változó struktúrák lényegét, egységét az *összertartozás jellege* (relációk halmaza) határozza meg. Az egyes elemek nagyobb rendszerek relációiban, külső kapcsolataikkal együtt értelmezhetőek. A különböző elemek egymáshoz fűződő kapcsolatai alkotják a struktúrát, amit mi mint viszonyrendszert térként értelmezünk.

Mint az eddigiekből is kiderült, én azokkal értek egyet, akik a teret társadalmi jelenségként, konstrukcióként értelmezik, így a térstruktúra és a rokon fogalmai a társadalom működésével hozhatók kapcsolatba. A társadalmiság téri módon, struktúrákban

¹⁰⁹ A működés megértéséhez nem a tér, hanem a tárgyak, emberek és események közötti kapcsolatok, a hatásmechanizmus feltárásáról van szó.

létezik. A területi elrendeződés értelmezése, a besorolás, a lokalizáció is társadalmi különbségtételt, az összetartozás (bennfoglaltság) megállapítását és a határok meghúzását jelenti. A területi szintek (scale) meghatározása is társadalmi relációk vertikális strukturálása (Swyngedouw 1997). A hálózatosodás a társadalomtér elemei (lokalitások, intézmények, dolgok stb.) közötti kapcsolatépítés, együttműködés folyamata.

Sohasem valami önmagában létező abszolút tér, hanem mindig valamilyen komponensek *relációhalmaza* (pl. molekula, természeti tényezők, településhálózat, külföldi működő tőke, felsőfokú oktatás stb.) alkotja a szerkezetet és a struktúrát. A *strukturálás az értelemadás, amely tágabb társadalmi összefüggésrendszer relációit jeleníti meg*. A konkrét létezők által megjelenítetteken kívül a struktúra lehet (akár a priori) kognitív szemlélet, koncepcionális séma is. A fizikai tér(szerkezet) emberekre gyakorolt hatóereje sem csak, illetve nem elsősorban önmagából ered. Az ember teleologikus intencionalitása tárja fel a kapcsolatokat, az egymásra vonatkozásokat; ezért a fizikai térszerkezet is értelmezett tér. A megfigyelés, a figyelem gyakran csak bizonyos elemekre (tárgyak, emberek, események), esetleg csak azok materiális megjelenésére irányul, és nem érzékeljük az összefüggésrendszer (tér) egészét, nem ismerjük fel annak minden strukturális hatását.

A tér a dolgok és az emberek összekapcsolódásán keresztül fejt ki hatását. Mivel a tér elemi egységekből (létrehozott és nem betöltött helyekből) és azok közötti kapcsolatokból/viszonyokból *épül fel*, ezért amikor struktúráról, szerkezetéről beszélünk, akkor valamilyen jelenség (objektum, folyamat) térként, téri módon való megjelenéséről, az egységek elkülönítéséről és a közöttük való relációknak a felismeréséről van szó. Azaz a szerkezet, a struktúra fogalma térszerkezetet, térstruktúrát jelent. Maga a világ a folyamatosan létrejövő helyek és kapcsolatok struktúrája (világtér). A különböző – létező vagy virtuális – rendszerek térbeni létmódjának az értelmezése tárja fel a konkrét jelenségnek a szerkezetét, a struktúráját. És fordítva: ha valamilyen jelenségnek a szerkezetét, struktúráját vizsgáljuk, akkor ezzel annak a tériségét (téri létmódját, működését) tárjuk fel. A teret az elemekből (emberek, dolgok, ideák stb.) és a köztük lévő kapcsolatokból állandóan újratermelődő rendszerként is felfoghatjuk/kezelhetjük. A téri rend állandóan újratermelődő folyamatként való értelmezése dinamizálja a statikus térfelfogást és ellene mond a struktúra önálló létének.

Az egyes elemek – a különböző összefüggéseknek (relációnak) megfelelő – elrendeződései (mintázata, textúrája, az elemek sűrűsége, különféle szempontok szerinti tagolódása, topográfiája stb.) és azok kapcsolatai hozza létre a *térszerkezetet*, a rendszer szerkezeti felépítését. „...a térszerkezet a működő rendszerek konfigurációja” (Nemes Nagy 2009:249.). A hagyományos földrajzi gondolkodásban a *térszerkezet* elsősorban területi megoszlást, a vizsgált elemek elrendeződését jelenti. Az elemek egymáshoz kapcsolódása, a relációiknak a jellege, módja, irányultsága, hierarchiája adja a *térstruktúrát*. Elméletemben *a tér, a területi rendszer, a térszerkezet és a térstruktúra rokon fogalmak*.¹¹⁰ Gyakran használják ezeket a fogalmakat egymás szinonimájaként és egymás magyarázatára is. Ha különbséget kell tenni a szerkezet és a struktúra fogalma között, akkor véleményem szerint a *szerkezet inkább a (fizikai) formára, az elemek elrendeződésére, architektúrájára utal*, ami a hagyományos szemléletben a matematikai, geometriai, térképészeti eszközökkel megragadható, míg a *struktúra az elemek közötti kapcsolatokra, a komponensek egymáshoz való viszonyára utal*, ami inkább minősítést, értelmezést (vertikális, horizontális, hierarchikus, aszimmetrikus stb.) jelent. Ez utóbbi inkább igényli a relacionalista, posztstrukturalista, posztmodern szemléletet és lehetőséget biztosít a dinamizálásra. De véleményem szerint e témakör legfontosabb kérdése nem ezeknek a fogalmaknak a pontos elhatárolása, hanem az, hogy a dolgokból és az emberekből álló rendszerek, struktúrák, hálózatok *miként kapcsolódnak össze, miként működnek együtt és ezek az összekapcsolódások miként hatnak a konkrét helyeken a cselekvésekre (power of space, struktúrák újratermelése)*.

Mint korábban többször kifejtettem, a térnek nincs önálló léte, önmagából eredő hatóereje, és mivel a struktúra a tér megjelenési formája, így annak sincs önálló léte, hanem a dolgok és események állandóan újraalakuló relációiban, kapcsolataiban létezik és cselekedeteinkre az arról kialakított kép hat. Nem önmagában megragadhatóan valóságos, csak az újrakonstruáló, transzformáló ágensekkel együtt vizsgálható, ahogyan az ágens és a struktúra kölcsönhatásban van. Ebben nincs időbeni eltérés, egymásutániség, hanem ugyanannak a jelenségnek, cselekvésnek a különböző reflexiója.

A struktúra, mint „működési szabály”, mint zeitgeist, mint kontextus (Anthony Giddens), mint atmoszféra (Marina Löw), mint vélt vagy valós illeszkedési kényszer mindig a fejekben, a köztudatban (virtuális térként) létezik és az adott helyen a lokalizált

¹¹⁰ Ezt alátámasztja Szabó a cikkében (2008), amelyben a különböző tudományterületek térszerkezet-felfogásáról, a térszerkezet-típusokról ír.

cselekvésekben ölt formát. Nem maga a (tér)struktúra cselekvő (önmagában nem létezik), hanem az emberi cselekvéseken keresztül működik, az emberekre van hatással, az emberek aktualizálják/konkretizálják, azok öröközik át, termelik újjá. Olyan, mint a térerő, amikor telefonál valaki (cselekszik), akkor lokalizálódik és válik konkrétta a lehetőség, a hívás során jön létre a kapcsolat, akkor működik, és a tényleges hívások hálózata alkotja, konstruálja a leképezhető térbeli hálót. Empirikusan a tényleges hívások vizsgálhatóak, ki kit és honnan hívott. Ezek nélkül a hívási lehetőség csak megfoghatatlan, strukturálatlan felhő.

Keserü I. 1991. Szférák.
Olaj, vegyestechnika, 280 x 140 x 15 cm.
Festész-gyűjtemény.

A társadalomteret, a struktúrát, a területi rendszert maguk a relacionális hálókba szerveződő elemek alkotják. A különféle rendszerek nem struktúrákból, eseményekből és folyamatokból „vannak összerakva”, hanem maguk az események alkotják azokat (Luhmann 2006).

„...a struktúrák is csak akkor valóságosak, ha használjuk őket”, „...azt mondhatjuk, hogy a struktúrák a rendszerben használt leképezései a műveletek rekurzív hálósodásának. Adott művelet visszanyúl az elmúlthoz, és előrenyúl a jövőbelihez. Meghatározott szituációban megfontoljuk, hogy mi történt, mi illik most ehhez. Szelektív emlékezetünk van, és megfelelő elképzelésünk arról, hogy mit akarunk tulajdonképpen elérni, vagy mit kell véghezvinni” (Luhmann 2006:312.). „...a struktúrák mindig az általánosítás és a specifikáció, vagyis egyfelől a kontextustól való függetlenség, az identitásból való kivétel, másrészt pedig a kontextushoz illőség, a kontextusfüggőség, és az újbóli alkalmazásban való kontextualitás igazolódás keverék követelményeiből vannak összerakva” (Luhmann 2006:315.).

A tér megismerése, kifejtése során a rendfogalom válik elsődlegessé. A leibnizi relációtanban az összekapcsolódás és a rend tárja fel a tér természetét (Cassirer 2009). A tér nem szubsztancia, hanem „valós relációk” halmaza, az események rendszere. A tér lényegét a megkülönböztetés, az elválasztódás és az összekapcsolódás adja.

„...nincs általános, teljességében rögzült térszemlélet, hanem a tér abban az értelmi rendben nyeri el meghatározott tartalmát, és sajátos illeszkedést, amelyben épen formálódik. ... A térnek nincs egy teljességgel adott, egyszer és mindenkorra rögzített struktúrája; e struktúrát csak azon általános értelmi összefüggés által nyeri el, amelyben felépítése végbemegy. Az értelmi funkció az elsődleges és meghatározó, a térstruktúra a másodlagos és függő mozzanat. A különböző értelmű és karakterű tereket, a mitikus, esztétikai, és teoretikus teret egy tisztán formális meghatározás köti össze egymással, amelyet legélesebben és legpregnansabban Leibniz térről alkotott definíciója fejez ki, mely szerint a tér a „koegzisztencia lehetősége” és e lehetőség rendje” (Cassirer 2009:96–97).

A tér a „világ” különféle eleminek különböző összefüggésrendszereit jelenti, és mint hatásösszefüggés működik. A tér működése az összekapcsolódás, a kölcsönhatás lehetőségét és megvalósulását jelenti, és lokalizációs és orientációs rendszerként működik.

„A tér nem egyfajta éter, amelyben a dolgok fürdenek, hanem az az eszköz, amely által a dolgok helyzete egyáltalán lehetségessé válik; a tér a dolgok kapcsolódásának univerzális ereje. A tér itt a térbeli relációk felől kerül elgondolásra, amelyek egy azokat reprezentáló és hordozó »szubjektum« [sujet] nélkül nem elevenek. Egy lokalizációs és orientációs rendszerről van szó, amelyet olyan kifejezések jeleznek, mint a »mellett«, »előtt«, »mögött«, »alatt«, »fölött«. Egyrészt a dolgok egymásra vonatkoztatottságát érinti; valamint másvalami »mellett« áll, valami másvalami »fölött« található. Ez viszont másfelől mindig csak egy meghatározott nézőpontból tapasztalható meg és artikulálható. Ennek megfelelően az ilyenfajta lokalizációk egy olyan »szubjektum« lehetőségéhez kötődne, amely képes magát térben elhelyezni. ... Ha nem tudnánk, hogy a »mellett« a perspektíva megváltoztatásával »előtté« vagy »mögötté« válhat, nem lennénk képesek tájékozódni. Mi magunk is beletartozunk ebbe a rendszerbe...” (Fígal 2009:140. a szöveg közben több helyen Merleau-Pontyra hivatkozik.)

Jelenleg a többség által preferált nézet, hogy minden komplex rendszer *egymást nem helyettesítő* strukturális szintekből, vertikumokból áll, amelyeket a belső logika, a saját működési rend tart egységbe. Valójában ez annyiban igaz, hogy a (hierarchikus) hálózatok egyes szintjei más összekapcsolódást, és más nézőpontból történő vizsgálatot jelent, azt különítjük el, hogy a vizsgált tényezőcsoport (szint) milyen funkciót lát el a teljes rendszerben, miként járul hozzá a teljes hierarchikus működési rend céljainak teljesítéséhez. Az egységek közötti kapcsolatok elemzése segít abban, hogy meghatározzuk, hogy az egyes elemek/részrendszereket melyik szinthez soroljuk. Adott pillanatban lehetnek nem hierarchikus *egyszintű* hálózatok, rendszerek is. Ezek jelentős része időben hierarchikussá válik. Ha sok elemből áll egy rendszer (pl. civil szervezetek), és egyenlő eséllyel horizontális kapcsolódási lehetőségeket teremtünk, akkor sem valószínű, hogy effektíve mindegyik mindegyikkel kapcsolatba lép. A kapcsolatok mindig valamilyen elvnek (pl. közelség, azonos funkció, technológiai kapcsolat) megfelelően alakulnak. A relációk szelektíven jönnek létre (szomszédság, testvérvárosi kapcsolat, technológiai közelség stb.), amelyeket csoportosíthatunk és a csoportokat különböző szintenként is felfoghatjuk.

A társadalmi (téri) struktúrával, annak működésével kapcsolatban az alábbi fő nézetcsoporthok különíthetők el:

1. Az objektíve létező társadalmi struktúra (szociológiai tények) determináló tényező az egyének számára (pl. Karl Marx, Émile Durkheim).

2. Az egyének (ágensek) viszonylag szabadon hozzák létre a világukat, ezzel a struktúrákat (metodológiai individualizmus, fenomenológia, konstruktivizmus stb.).
3. Az előző kettő kiegyensúlyozását célzó elméletek. A struktúra befolyásolja az egyéni cselekvéseket, de az egyének képesek megváltoztatni a struktúrát (pl. Georg Simmel, Pierre Bourdieu).

E nézetcsoportok mindegyikében találkozhatunk a társadalom által létrehozott struktúrákkal. Én részletesebben *a marxista strukturalizmust* és *az azt követő* (strukturalizmus utáni, azt „meghaladó”) *nézetek főbb jellemzőit foglalom össze*. (Az egyes szerzők szövegeinek besorolása eltérhet az életművek besorolásától.) Látnunk kell, hogy a térértelmezés kapcsán nem tudunk teljes mértékben eltekinteni a strukturális gondolkodástól, a társadalomtér-struktúrától, csupán részben más típusú struktúrák, rendek lépnek a hagyományosak helyébe. Gyakorlatilag minden társadalomelmélet és *minden térelmélet valamilyen formában strukturalista*, az általam képviselt térszemlélet sem lehet nem strukturalista. A posztstrukturalista megközelítésben például a nyelvi diskurzusok (amelyek magukban foglalják a gyakorlatot) és bizonyos morális megfontolások (pl. hatalom megítélésének a rendje) töltenek be hasonló szerepet. Ebben az esetben a tér funkcionálását a diszkurzív, a meggyőződésbeli különbözőségek és azok összekapcsolódásának a biztosítása jelenti. A cselekvőhálózat-elméletben a struktúra és az ágens kettősség megkerülésével a tárgyak és emberek (létezők) közötti relációk adják a rendező elvet. A hálózatosodó cselekvések jelölik ki, rendezik el az elemeket, hozzák létre azok struktúráját.

9.1. Strukturalizmus: a társadalmi struktúra meghatározó tényező

A strukturalizmus nem csak bizonyos filozófiai, szociológiai, antropológiai, nyelvészeti és közgazdaság-tudományi elméletek meghatározó paradigmája és módszere, hanem lényegét tekintve a térelméletnek is. *A strukturalizmus – leegyszerűsítve – az átfogó rendszer és elemeinek kölcsönhatásában való gondolkodást jelenti*. A különböző tényezőcsoportok (elemek) közötti állandósult relációk, távolságok, közelségek adják azt a stabil struktúrát, amelynek keretei között azok az események és cselekvések megtörténnek, amelyek újratermelik a struktúrát. A térelméletben a struktúrák alapvető épí-

tőkövei bármilyen összekapcsolódó elemek lehetnek (emberek, embercsoportok tárgyak, tudás, intézmények és ezek hibridjei). A strukturalista elméletek feltételezik a struktúrák tartós létét (ontológiai előfeltevés) és hatását, de kevesebb figyelmet fordítanak azok létrejöttére.

A strukturalizmus elindítójának sokan a francia nyelvészt Ferdinand de Saussure-t tartják. A strukturalista mozgalom atyja mégis a belga születésű francia szociológus, antropológus Claude Lévi-Strauss („meghatározóak a generatív mechanizmusok”). A földrajzba és a térelméletekbe a strukturalizmus elsősorban a marxista társadalomelméleteken keresztül került. Az 1950-es, az 1960-as és még az 1970-es években is legfőképpen a marxizmus (kritikai politikai gazdaságtan) jelentette a társadalomelmélet megjelenését a földrajzban, így a realizmus, az empirizmus, a strukturalizmus meghatározó ideológiává vált a társadalomföldrajzban. A hermeneutika, a fenomenológia, a posztstrukturalizmus hatása inkább csak az 1970-es, 1980-as évektől erősödött a térelméletben. Az interpretáció, az emberi megismerés kérdései csak ekkor erősödtek fel. Magyarországon az időbeli csúszás még jelentősebb.

Marxnak és Engelsnek nem volt explicit térelmélete. A marxi ideák alkalmazása a földrajzban és általában a tértudományokban áttételeken keresztül, elsősorban a közgazdaság-tudomány (pl. Manuel Castells) és a szociológia (struktúra-, a stukturalizációs elméletek Anthony Giddens, Louis Pierre Althusser, Pierre Bourdieu) közvetítésével került. Ezért a középpontba az embercsoportok szerinti tagozódás és a közöttük lévő viszonyok kerültek. A marxi tan – mint ismert – egyszerre tudomány és gyakorlati politika. A dialektikus materializmus elmélet és módszer, amelynek az alkalmazása megváltoztatja a világot. A marxizmusban meghatározó az emberek kapcsolata a materiális, a természeti környezettel. Az emberek a munkafolyamatok során megváltoztatják a természeti erőforrásokat; a természet a társadalmi újratermelés eszköze és fizikai környezte. A meghatározó keret, a *superstruktúra* a tulajdonosi viszonyok által meghatározott *termelési mód*. A társadalomtéri strukturális jellemzők a kapitalista termelési mód szükségszerű velejárói.

A tértudományokban a marxizáló elméletek *strukturalista nézetek*. A területileg szituált társadalmi aktorokra hatnak a meglévő meghatározó struktúrákra és ezek megjelennek a megragadható fizikai térben is. A kapitalista termelési mód térbeni projekciója a város, amely a társadalmi harcok elsődleges színtere is (Castells 1977,

Harvey 1973). Manuel Castells osztja az althusseri koncepciót, hogy *a tér elemzése a társadalom, a gazdaság, a politikai rendszer vizsgálatát jelenti* (Castells 1977:126). A kritikai földrajz alaptézise is az, hogy a kapitalizmusban *a termelési viszonyok alakítják a teret*, és e folyamat területi fókusza a város. A struktúra a belső kapcsolatok rendszere, amely a kapitalizmus belső működési szabályainak megfelelően alakul (Harvey 1973). Egyidejűleg számos struktúra létezik, de ezek között az anyagi újratermelés az alapvető. *A kapitalista ipari társadalom határozza meg az urbanizációt, hozza létre a társadalmi-gazdasági újratermelés tereit.* A centrum–periféria viszony, e duális struktúra is szükségszerű következménye a kapitalista termelés törvényszerűségeinek.

Már-már közhelyszerűen citált marxi tézis, hogy „az ember a társadalmi viszonyok összessége”. „A strukturalizmus és a funkcionalizmus is erősen hangsúlyozza a társadalom egészének az elsőbbségét az egyes részekkel szemben” (Giddens 1984:1.). Azaz az ember számára meghatározó a társadalmi rendszerben (struktúrában) elfoglalt hely. Giddensnél *a struktúra a cselekvők interakcióiban használt szabályokat és forrásokat* („rules and resources”) jelenti. A szabályok azok a metodológiák és általánosítható szabályok, amelyek részét képezik a tudáskészletüknek, és amelyek hatással vannak a cselekedeteikre. A források azokat a materiális javakat és szervezeti kapacitásokat jelentik, amelyek szükségesek a cselekvésekhez. A duális strukturalizációs elméletekben a struktúra (alapvetően a kapitalista termelési viszonyok) az elemek, a részrendszerek felett áll, *azoktól függetlenül objektíve létezik, és azokra hatást gyakorol*, még akkor is, ha nem ismerjük fel ezeket a hatásokat. Azaz a társadalmi-gazdasági struktúrák (ha áttételeken keresztül is) determinisztikus hatóokok, az azokban elfoglalt hely („struktúra-ágens”) előnyöket és hátrányokat testesít meg. „A térstruktúra a tevékenységek, a cselekvés kontextusát alkotja, és mint bizonyos célok elérésére felhasznált eszköz vagy bizonyos célokat megghiúsító akadály kap jelentést” (Benedek 2000:141). A gyakorlatban a rendszer egészét, a struktúrákat viszonylag *tartós külső adottságként*, valamilyen *rendszer típusú elvárásként* (norma, törvényszerűség) kezelik, ami befolyással van az alkotóelemek lehetőségeire, orientálja vagy korlátozza azokat. Például többek között ezeket a praktikus külső meghatározó kereteket fogalmazhatjuk meg a SWOT-analízis – a lehetőségek (O) és a veszélyek (T) között –, vagy a PEST- (PESTEL-) vizsgálatok során. Számba vesszük azokat a tényezőket, amire nem vagyunk közvetlen hatással, de számolnunk kell velük.

A klasszikus marxizmus egyoldalú történetiségével szemben a strukturalisták megkísérelték összeegyeztetni a teret az idővel, a földrajzot a történelemmel, a narratívák helyébe a struktúrát, a diakrónia helyébe a szinkróniát helyezték. Elsősorban az *egyidejűleg létező dolgok és történések egymásra hatását kutatták*, ezzel inkább a teret helyezték vizsgálódásaik középpontjába, mint az időt. A struktúra, mint hatóok (causa efficiens) úgy fejt ki hatását, hogy „...az egész minden eleme ... azonnali kapcsolatba áll egymással” (Althusser and Balibar 1970:94). Tehát nincs időbeni egymásutániség és ebben az értelemben *a struktúrákat (tereket) zárt rendszerekként gondolták el*.

Anthony Giddens strukturációs társadalomelméletében a tér és az idő kiemelt *szintagmatikus* szerepet kapott. A *struktúrák* a cselekvések *téridőszabályai*,¹¹¹ amelyek nem valóságosan léteznek (Giddens 1984, Berger 2013). A társadalmi rendszer a társadalmi viszonyok, kapcsolatok strukturációs szabályok szerinti konkrét (aktuális) térbeli elrendeződését jelenti. Giddens szerint (1984) a társadalmi struktúra az *ismétlődő cselekvések eredménye és egyben médiuma*, a tér a társadalmi interakciók kontextusa, hatását nem közvetlenül érzékeljük. A téridő nem valami megfogható dolog, hanem „strukturáló tényező”, amely hozzájárul a társadalmi gyakorlat megjelenéséhez és újratermeléséhez. A társadalmi gyakorlatot leképező struktúra „kényszerek forrása”, a társadalom és a társadalmi gyakorlat „szerveződési elve”, amely összhangban van a téridő-megkülönböztetésekkel. A strukturalizáció egy folyamat, amely során a különböző társadalmak szerkezeti tulajdonságai folyamatosan megjelennek és kifejezésre jutnak a mindennapi cselekvésekben, és megfordítva, ezek a mindennapi cselekvések hozzák létre a társadalmi struktúrákat.

Ha eltekintünk attól, hogy a struktúra mint külsődleges hatóok működik, akkor *a társadalmi jelenségek formájaként, struktúrájaként, rendjeként értelmezhető*. Giddens *explicit módon* nem lépte meg azt az integrációt, hogy minden társadalmi struktúra, minden társadalmi jelenségekhez hozzátartozó (nem azon kívülálló) térrendet maga a társadalom hozza létre és folyamatosan újraalkotja. A struktúrákat a térben és időben ismétlődő és intézményesülő cselekvések hozzák létre, amelyek lehetővé teszik és korlátozzák az újabb cselekvéseket. Némi ellentmondást vélhetünk felfedezni abban, hogy Giddens ezeket a téridőszabályként megjelenő struktúrákat gyakran időtől és tértől függetlenül értelmezi és kezeli (Giddens 1984:25., Berger 2013), pedig ezek tér- és

¹¹¹ Elméletemben a lehetséges létezési módok.

időbelisége a konstituáló cselekvésekkel együtt folyamatosan változik. A mindennapi élet egyéni cselekvései építik fel az absztrakt struktúrákat, de ezek a „szabályok” nem bírnak önálló léttel, „immanens a cselekvők és a cselekvés számára” (Berger 2013:29.). Az egyéni cselekvések és a struktúra kölcsönösen és folyamatosan konstituálják egymást. A „struktúra médiuma és eredménye a viselkedésnek” (Giddens 1984), az emberi cselekvések hozzák létre azt a struktúrát, amely egyben *a gyakorlati tudat része*. Ugyanakkor az egyéni cselekvések által létrehozott struktúra létrehozása nem célja a cselekvőknek, intencionalitásuk nem erre irányul. Legtöbb esetben nincs teleologikus kapcsolat a cselekvés és a struktúra között. Kivétel, amikor kimondottan valamilyen strukturális változást akarunk elérni (pl. településhálózat-fejlesztési terv megvalósítása során).

Mészáros (2000:25.) így ragadja meg a lényegét: „A térszerkezet valójában állapot, de egyben az a mód is, ahogyan a működő természeti és társadalmi folyamatok megszervezik, elfoglalják, kitöltik a teret.” Az elrendeződés, a térszerkezet utal a téri létezés megjelenési formájára és létezési módjára, ami adott pillanatban a cselekvés alapja, kerete is. A struktúra hat az őt létrehozó gyakorlatra. „Miközben az emberek történelmet alkotnak és helyeket hoznak létre, a történelem és a helyek alakítják az embereket” (Pred 1985:8.).

Pierre Bourdieu más fogalmakkal dolgozik, mint Anthony Giddens, de az általa megfogalmazott „működési mechanizmus” nagyon hasonló. A kabil társadalomban elvégzett vizsgálatain során ugyanazt a jelenséget (hatásmechanizmust) mutatta be. Az emberek fizikai (geográfiai) és a társadalmi rendszerben elfoglalt helyzete meghatározó számukra, működik valamiféle társadalmi kényszer. Az emberek lehetőségei és tényleges cselekedetei nem (csak) az autonóm egyének racionalitásával, intencionalitásával magyarázhatóak, hanem *az objektív struktúrák és a szubjektív konstrukciók bonyolult kölcsönhatásával*. Bourdieu (1977, 2002) a társadalmi mezőket objektív létező struktúráknak tartja, amelyeket „...nem mi teremtünk, amelybe beleszülettünk”, amelyeknek vannak „működő erői”, „játékszabályai”. Az univerzálissá vált partikuláris értékek követése haszonnal is járhat. A struktúrában elfoglalt hely (társadalmi közelség, távolság, osztályhoz való tartozás) ismerete alkalmas az előrejelzésre, a „jóslásra” is. (Ezt más oldalról igazolták Barabási [2010] vizsgálatai és előrejelzései.) A bourdieu-i

mezők, mint a társadalmi (pozíciók közötti) viszonyok összességei alkotják a társadalmi tereket.

A struktúrák és azoknak az elemekre gyakorolt hatásai különbözőek lehetnek az őket alkotó konkrét elemektől, azok működésétől és törekvéseitől függően. Például egy helyi piacra termelő, ott monopolhelyzetben lévő kisvállalkozás (pl. pékség) világpiaci (strukturális) függősége nyilván kisebb, mint egy autóipari beszállítóé, akinek globálisan kell versenyképesnek lennie. Egy kis település, egy kis helyi társadalom számára keményebb strukturális meghatározó tényező a településhálózatban elfoglalt hely, mint egy metropolis számára, aki maga is aktívan alakítja a relációkat, önmagában képes megváltoztatni a struktúrákat. Tehát a különféle létezők és azok relációinak rendezettsége, elrendeződése, térstruktúrája különböző hatással van a különböző elemekre. Amikor feltérképezünk, leírunk egy-egy struktúrát, akkor azt a kiválasztott szempontok, célok alapján tesszük, és a sokoldalú tér egyik szeletét mutatjuk be. A „beválasztott” szempontokat tudjuk értékelni, megváltoztatási igényeinket abban a struktúrában tudjuk jelezni.

A földrajzi, a fizikai térstruktúra sem determinálja teljes mértékben az emberi cselekvéseket. Ezt jól világítja meg Certeau (1984) példája: a városi tér is inkább csak lehetőséget teremt a sétára, mint egyértelműen meghatározná azt. A séta és a városi terek között olyan a kapcsolat, mint a beszéd és a nyelv között. Csak első látszatra tűnik úgy, hogy a nyelvtan teljes egészében determinálja a beszédet. A séta ugyanolyan kreatív játék, mint a szavak használata. Nem tudunk átmenni a falakon, de óriási az útvonalak variálhatósága. A szélsőséges strukturalista nézetekkel szemben hangsúlyozandó, hogy *a meghatározottság nem direkt és nem egyértelmű*. A hétköznapi ember mozgásterét ugyan behatárolja az adott természeti és társadalmi rendszer, amelyben él, de mégis *képes a fennálló rendszert sajátos módon alkalmazni és alakítani a cselekvései során* (Certeau 2010). Az egyén, a helyi közösségek, a nemzetek cselekvési szabadsága attól függ, hogy mennyiben képes legyőzni ezt a meghatározottságot. A társadalmi cselekvők mindennapi „harcában” alakul maga a struktúra is. Bourdieu is megfogalmazza, hogy a társadalmi mezőknek (téregységek) van egy relatív önállóságuk a társadalom egészével (makroterekkel) szemben. Az „objektív struktúrák” nem direkt módon hatnak, hanem a szokások, az elvárások megváltoztatásán keresztül. Az egyének

ezeket követve megerősítik, újrakonstruálják a makrostruktúrákat. De mindjárt hozzáteszem, hogy meg is változtathatják azt.

Tehát strukturalista nézőpontból (Anthony Giddens, Claude Lévi-Strauss, Pierre Félix Bourdieu és mások munkássága alapján) állíthatjuk, hogy az egészben, a (tér)struktúrában elfoglalt pozíció befolyással van az egyének cselekvésére, a konkrét helyekre/eseményekre/értelmezésekre, a kialakult struktúrák (szabályok, feltételek) – ha különböző mértékben is – hatnak azok működésére és lehetőségeire. „A társadalmi élet téridőstruktúrája meghatározza, hogy a társadalmi cselekmények és viszonyok (beleértve az osztályviszonyokat) anyagi formában miként jöhetnek létre, miként válnak konkréttá” (Soja 1989:129.).

Dodgshon (1998:11.) felhívta arra a figyelmet, hogy a társadalomföldrajznak nagyobb távolságtartással kellene lennie a strukturalizációs elméletekkel szemben. Különösen nem tartja helyesnek azt, ahogyan az a társadalomföldrajz általános metodológiájává vált. A strukturalizmus legfőbb hiányossága, hogy nem ad kielégítő választ arra sem, hogy a struktúra miként jön létre, és miként működik, miként jut érvényre a napi gyakorlatban. Megválaszolendő kérdés, hogy a struktúra, a hierarchia a gyakorlatban hogyan működik, melyek a közvetítő eszközök. Az általános rendező elveket lebontva sohasem jutunk el az egyediig, a konkrét egyedi létező az csak a maga specifikus létében megragadható és megismerhető. A hatóokként is funkcionáló strukturális rend mindig „általános szabályokat” közvetít, a helyi, az egyedi pedig ehhez képest szabálytalanul működik. Az emberek, az autopoietikus, területileg elkülönülő rendszerek az általános szabályok „tudatában” egyedileg (szubjektíven) cselekednek. Például a tízparancsolatot, vagy a törvényeket az emberek általában betartják, mégis vannak egyének, illetve esetek, amikor másként cselekednek, mindig vannak közösségek, amelyek másként értelmezik azokat. Minél nagyobb a rendszer, annál általánosabbak a „törvényei” és annál áttételesebben hatnak.

9.2. Posztstrukturalizmus: a struktúra az érzékelt és az érzékelő közös világa

A posztstrukturalizmus nem egy jól beazonosítható koherens eszmeáramlat, és nagyon nehéz maradéktalanul elhatárolni egyéb izmusoktól. Leginkább a kortárs (elsősorban kontinentális) filozófiákhoz köthető *elméletek sokaságára vonatkozik*. Mindazokat a

törekvéseket ide sorolják, amelyek a strukturalizmus kritikájára épülnek, amelyek *a strukturalizmus után* (az 1960-as évek második felétől) *születtek*. A strukturalisták olyan „szerkezeteket” tárnak fel, hoznak létre, amelyekkel a különféle jelenségek, események megmagyarázhatóak. A posztstrukturalisták elvetik az ilyen általános rendezőelvek létét, azok determináló hatását. A posztstrukturalista térelméletet a kortárs filozófiai koncepcióknak (elsősorban francia gondolkodók pl. Michel Foucault és Gilles Deleuze, Félix Guattari, tágabb értelemben Jacques Derrida, Jean-Francois Lyotard) „társadalomföldrajzi” adaptációi jelentik. A posztstrukturalista földrajz fő művei az 1990-es évektől kezdődően jelentek meg (pl. Doel 1999, Murdoch 2006).

A posztstrukturalista törekvések elismerik, hogy a teret alkotó események, kapcsolatok és jelentések „függnek” az őket létrehozó eseményektől, a rájuk ható szabályoktól, a bonyolult struktúrák működési rendjétől, de el kívánják kerülni a strukturális marxizmus determinizmusát, mert nem egyszerű és *nem egyirányú ok-okozati összefüggésekről* és nem szekvenciális kapcsolatról van szó. Nincs egy előzetesen létező, stabil, „leülepedett” struktúra, hanem *folyamatos születés és kibontakozás dinamikus* folyamatáról van szó („becoming”). A posztstrukturalista törekvések általában nem a struktúrák létét, a mibenlétük feltárásának fontosságát kérdőjelezzik meg, hanem arra hívják fel a figyelmet, hogy egyik konstrukció sem stabil, így a térstruktúra is állandóan változik (újrakonstruálódik, transzformálódik), hogy *nem elkülöníthető a létrehozó elemektől és folyamatoktól*, a nyelvi kontextustól, és hogy a maga burjánzó komplexitásában sohasem tárható fel. A strukturális hatóokok nem a kapitalizmus működésének általános törvényszerűségeiből fakadnak, hanem mélyen a napi gyakorlatban rejlő struktúrákból és stratégiákból.

Közös gondolat a posztstrukturalista törekvésekben, hogy *a téri és a társadalmi jelenségek között szoros a kapcsolat*, akár összetartoznak. Jean Baudrillard, Gilles Deleuze, Jacques Derrida, Michel Foucault hangsúlyozzák a nyelv szerepét a tudás(konstrukciók) létrehozásában. A nagy rendezőelvekkel (isten, objektivitás, igazság stb.), az esszencializmussal, az érzékelések merevségével szembeállítják az instabil fogalmakat, a különféleképpen értelmezhető szövegeket és az ismeretelméletet az ontológia elé helyezik, vagy új téri ontológiát alkotnak. A társadalom nem valami külső abszolút tér hatására strukturálódik, hanem az „önreferenciájának” megfelelően (Niklas Luhmann). A társadalom működése (praxis), a relacionális alrendszerek háló-

zatosodása adja a térstruktúrát, amelyben a kommunikációnak, a nyelvi jelentéseknek fontos szerepük van. *A posztstrukturalista tér a történetileg (időben) alakuló területileg szituált praxis struktúrája, amelyet a materiális és az emberi tényezők együtt (heterogenitások) hoznak létre, együtt képeznek („make up”).*

A társadalomföldrajz posztstrukturalista kortárs elméletei a totalizáló elméletek – elsősorban a strukturális marxizmus – tagadásából, dekonstruálásából nőttek ki. De mégsem anti-, hanem posztstrukturalisták, mert alapvetően a strukturalista nézeteket „dinamizálják” (Varró 2004:79.), és így kapcsolódnak a marxi hagyományokhoz, a kritikai földrajzhoz. A posztstrukturalista társadalomelméletek nemcsak a földrajzi, a területi kutatások tárgyára, hanem a vizsgálati módszereire és a tárgyalás módjára is nagy hatással voltak (Murdoch 2006). Ezeket az új törekvéseket a térelmélet szempontjából hívhatnánk akár neostrukturálisnak is. E nézetek azt hangsúlyozzák, hogy nincs teljes mértékben zárt struktúra/tér, nincs eleve adott fix pont, nincs kizárólagos objektív viszonyítási alap; a nézőpont, a konkrét megközelítés/szándék a meghatározó a tér megismerésében és strukturálásában is. A konkrét elrendeződések (struktúrák) és helyek meghatározása is inkább ismeretelméleti, mint ontológiai kérdés. A téri, a területi viszonyok és különbségek is állandóan alakulnak, a térstruktúra is folyamatosan változó séma. A társadalomtér-struktúra működése is szükségszerűen a praxisában, a konkrét helyeken jut érvényre, konkrét társadalmi csoportok valósítják, élik meg; „a játékot nem kitervelője, hanem a játékos játssza” (Derrida). A praxis állandóan újraalkotja magát a teret, a struktúrát is.

A strukturalisták által a tér előtérbe helyezése témám szempontjából kedvezőnek tekinthető, de a korábban írottakból (7. fejezet) kiderül, hogy én *nem értek egyet a statikus időtlen tér (struktúra) koncepciójával*. A posztstrukturáliszmus a struktúrák dinamizálását, az időbeliségük visszaállítását javasolja, és „kinyitja” a zártnak feltüntetett területi rendszereket. Massey (2005:48.) is a *nyitott térértelmezés* mellett érvel: „...hogya az idő nyitott, a térnek is valamilyen értelemben nyitottnak kell lennie.”, nem lehet mozdíthatatlan „halott változatlan” (ahogyan Foucault mondja nem „dead fix”), nem lehet statikus reprezentáció. A struktúrák nem változatlan képletek, modellszerű rendszerek, amelyek logikájuknak/működésüknek megfelelően mindenhol egyformán hatnak a különféle elemeikre.

Konstruktivista megközelítésben az állandóan (újra)alakuló téridőbeni tartalmak relációi, hálózatai hozzák létre a tereket és azok határait, és ha ezek kvázi organikus működést mutatnak (pl. helyi társadalmak), akkor azok belső logikája, működése a meghatározó, azaz ebben az értelemben zárt autopoietikus rendszerek (lásd a 4. fejezetet). *A struktúrák, mint genetikai adottságok, a reprodukálás során öröklődnek át, adaptálják a hatásokat, újulnak meg.*

A posztstrukturalizmus (Jacques Derrida, Michel Foucault, Jean Baudrillard, Bruno Latour stb.) nem struktúraellenes, hanem a posztmodern eszméáramlatnak megfelelően kezeli a struktúrákat. A posztstrukturalisták (pl. a realistákhoz képest) újradefiniálják a lételmélet és ismeretelmélet kapcsolatát: „megismerő nélkül nincs lét”. Heidegger, Wittgenstein és Merleau-Ponty hatására feltételeznek egy „pre-ontológiai megértést”, amely nem csupán kognitív természetű, hanem „gyakorlati” és „megtestesülő” is. A térelmélethez kötődő legfőbb hozzájárulása a hatalom lokalizálásának és működésének a feltárása, a társadalomtudományi fogalmak újradefiniálása (struktúra, centrum, azonosság és identitás, hálózatok), a már szakrálissá váló bináris értelmezések (objektív-szubjektív, tér-hely stb.) megkérdőjelezése. Foucault (2000) a teret a „szerkezeti helyek struktúrájának” tekinti, és mint az egységek közötti viszonyok társadalmi problematikáját vizsgálja. A térnek nem a semmi, vagy üres voltát hangsúlyozza, hanem a „kitöltött” (megvalósuló) tér sokszínűségét, és hogy az a hatalom és a kontroll működési terepe.

A struktúrák jelentőségét hangsúlyozó teóriákkal szemben a posztstrukturalisták jelentős része azt hangsúlyozza, hogy a különféle rendszerekben, a (tér)struktúrákban *az elemek* (dolgok, emberek, komplex részrendszerek kifelé irányuló potenciáljai) *az elsődlegesek*, és a köztük lévő kapcsolatokból alakuló – önmagában nem létező – *struktúra a másodlagos*, következményszerű még akkor is, ha egyidejűleg jönnek létre. (A máshol kifejtett latouri koncepció ezt „fordítva” tárgyalja.) Például a pontszerűen elhelyezkedő funkcióknak van vonzáskörzetük, hatóterületük. A létező dolgoknak, a megtörténő eseményeknek vannak kapcsolati hálói. A települések, mint a településrendszer elemei, azok jellemzői (pl. területi töke) meghatározóak a lehetséges kapcsolatok (a létrejövő struktúra, a hálózat) tekintetében. A települések, az ott teljesített funkciók (műveletek) és a kapcsolati hálóinak a változása alakítja a hálózati kapcsolatokat, a településhálózatot. A folyamatosan alakuló települések és kapcsolataik nélkül új

rendszer/struktúra nem hozható létre (nincs tiszta lap, nincs üres tér). Új elem behelyezhető (új városok), vagy meglévő kivehető (kihaló települések) a struktúrából, de az *egyidejűleg* megváltoztatja magát a struktúrát, a települések egymáshoz való viszonyát is. Tehát *a szerkezeti elemek és azok relációi nem elválaszthatóak egymástól* (cirkuláris okság), és ezek együttese hozza létre a struktúrát.

Az egyes elemek elsődlegességének és viszonylagos autonómiájuknak a hangsúlyozása nem jelenti azt, hogy negligálná, hogy az elemek (ember, vállalat stb.) valamilyen nagyobb rendszerek, különféle struktúrák, hálózatok alkotó részeseként léteznek, működnek. A rendszerek, a hálózatok működése, az összetartozás jellege meghatározza, hogy az egyes elemek az adott rendszerben/hálózatban milyen funkciókat láthatnak el. A hangsúly *a kölcsönös meghatározottságon* (együtthatáson, összekapcsolódáson) van. A településhálózat példájánál maradva az egyes települések önmagukban nem megítélhetők, csak a hálózat egészének működése szempontjából. Az egyes települések kölcsönösen függenek egymástól, funkcionálisan és strukturálisan kapcsolódnak, illeszkednek egymáshoz (a településrendszerbe). Például a közszolgáltatások területi funkciómegosztása csak nagyobb rendszerben képzelhető el és tervezhető. A településhálózat fejlesztését célzó beavatkozásoknak is a konkrét településeknek a hálózatban betöltött szerepéből kell kiindulnia, azaz a hálózat működésének az egésze jelöli ki azokat a csomópontokat, ahol bizonyos funkciókat teljesíteni kell. (Ez összeegyeztethető a latouri koncepcióval, miszerint a hálózat jelöli ki a csomópontjait.)

A posztstrukturalizmus bizonyos képviselői, különösen a cselekvőhálózat-elmélet¹¹² (Urry 2004, Law, Hassard 1999, Latour 2005) a teret olyan komplex rendszernek tételezik fel, amelyben *nincs meghatározó struktúra, nincsenek különböző szintek, nincs rendszerszerű világ vagy életvilág*, nincs mindaz, amely az esszenciális elemek elkülönülésére és egymásmellettiiségére épül. A heterogén elemek *együttlétezése* a relacionalitás hálózatos vagy cirkuláris kapcsolatokon keresztül jut érvényre. Például a világpénz, a digitális információ, a turisták mozgása nem a szokványos tereket alkotják,

¹¹² Az ANT (Bruno Latour, Michael Callon, John Law) nem egy hagyományos elmélet, inkább egyfajta érzékenység és figyelem arra, hogy a nem emberi tényezők miként épülnek be a társadalmi szövetekbe. Szakít a hagyományos társadalomtudományi módszerekkel és a szociológiai vizsgálatok során hagyja, hogy az aktorok önmaguk definiálják, hogy mi a fontos számukra, mi határozza meg a cselekvéseiket, mire építik a (technológiai és természeti) kapcsolataikat, az adott kontextusban éppen „mi számít”. A tevékenységek megoszlanak a hálózati szereplők között. Térelmélet szempontjából az általuk vizsgált legfontosabb kérdés, hogy miként lokalizálják a különféle szereplők a globális impulzusokat és miként terjednek a lokális jelenségek.

nem látható a kiindulópont, a domináns út, a szerkezet, hanem folyadékszerűen, diszperzen vannak jelen (Urry 2004: „global fluids”). Ebben a felhőszerű térben lehetnek sűrűsödési pontok, szigetek, és a hagyományos struktúrák (pl. országok, társadalmak, régiók) „barázdálhatják” azt, de az arculat, mint a sivatagi dűnék, folyamatosan változnak. A városi lét számos jellemzője (akár a castells-i „space of flows”) sokkal jobban leírható ritmusos mozgásokkal (Lefebvre 1992), lüktető sokszínűséggel és más metaforákkal, mint szigorú lineáris idővel és merev struktúrákkal. (Megjegyzem, hogy az élet, vagy a napi rutin, vagy a város ritmusa, a felhők képződése és feloszlása betöltheti ugyanazt a funkciót, mint a kevésbé posztmodern, a kevésbé szofisztikált nyers struktúra.)

Ismeretelméleti megközelítésben arra kell felhívni a figyelmet, hogy a (tér)struktúra egy *kognitív eszköz*, és relatív fogalomként értelmezhető (Immanuel Kant, Claude Lévi-Strauss). Mindig van egy a priori térképzetünk, különféle struktúrákban gondolkodunk, és ezeknek megfelelően ismerjük meg, rendezzük el a világot.¹¹³ Amikor területi struktúrákról, hierarchikus szintekről stb. beszélünk, akkor a társadalmak által létrehozott és megfigyelt konstrukciókról van szó. A tér mint rend, mint struktúra az emberi cselekvések eredményeként alakul, és ezt értelmezve (rendezve) „használjuk”.

A térstrukturálás, a területfelosztás sohasem egy változatlan adottsághoz, hanem mindig valamilyen használathoz, célhoz, inspirációhoz igazodik, és posztstrukturalista megközelítésben politikai folyamat. „A területi skála sohasem rögzített, hanem folyamatosan újrafogalmazott, vitatott, és átstrukturált... a skála (bármelyik szinten) sohasem lehet kiindulópontja a társadalmi térelméleteknek. A probléma lényege a »folyamat« teorizálása és megértése” (Swyngedouw 1997:141.). Bármilyen, akár a fizikai tér szerkezet sem önmagában a fizikai valóságban, az emberi gondolkodástól, a konkrét vizsgálattól, a megfigyeléstől függetlenül létezik, hanem fogalmi rendszerünkhöz kötődik, így sohasem egyetlen, hanem mindig több térszerkezet létezik. A térhasználatok folyamatos változása állandóan újraosztja a teret, de hat arra a törvények megváltoztatása, az intézményi struktúra átalakítása is.

Amikor értelmezzük a bennünket körülvevő világot, elválasztjuk egymástól, vagy éppen összetartozó rendszerként, kiválasztott struktúrában, hálózatban kezeljük az egyes

¹¹³ A gestalt-pszichológia (alaklélektan) szerint az egész a részekhez képest elsődleges abban az értelemben, hogy az egész észlelete több a részek észleleténél, és az meghatározó a részek észlelése szempontjából. A tér és időbeni összeszerveződés az emberi elmében megy végbe (Erst Mach).

elemeket és folyamatokat, akkor a bonyolult dolgokat valamilyen kapcsolati, azaz térbeni rendbe, struktúrába helyezzük, abban értelmezzük. Ebben a térképző és téregységeket alkotó folyamatban a szándék, az intencionalitás lényegi mozzanat. *Értelmet viszünk a már meglévő elrendeződésbe, értelmes rendet/teret teremtünk.* Ideákat és gondolati rendszert viszünk át a dolgok, események kapcsolatrendszerébe. *Az így „látott” struktúra a meglévő elrendeződések és a megismerő kölcsönhatásának az eredménye.* *Elveszünk a valóságból (nem ismerjük fel, vagy nem relevánsnak értékelünk valamit, nem arra irányul a figyelmünk/vizsgálatunk) és hozzá is tesszük a mi szempontjainkat.* Nagyon különbözőek lehetnek a megközelítések. Ahogyan például a képzőművészetben tapasztalhatjuk, ugyanúgy minden más esetben (pl. a különböző tudományokban) különbözőképpen jelenítjük meg a valóságot. A geometristák valamilyen letisztult szerkezet megmutatásával világítják meg a mélyben húzódó struktúrát, az impresszionisták az érzéki benyomásokra, a fényekre helyezik a hangsúlyt. Ahogyan a különböző érzékszerveinkkel mi is másként érzékeljük, és a tudatunkban másként jelenik meg a tér, ugyanúgy a különböző tudományok, tudományágak is a saját megközelítésüknek megfelelő struktúrákat tárnak fel. A tértudományokkal foglalkozó közgazdászok a gazdasági tényezők térbeli megjelenését teszik érthetőbbé, a politológusok a hatalmi és egyéb viszonyokat és így tovább. De ez mindig a *tudományág önreflexiója is, amelyben feltárul a világ egy sajátos aspektusa.*

Martina Löw (2008) – Gernot Böhme nyomán – *a tér hatásmechanizmusát „atmoszféraként” konceptualizálja*, amely akár az emberek akarata ellenére is hat rájuk. A tárgyak, a meglévő elrendeződések hatással vannak az emberek észlelésére, érzelmeire, cselekvéseire. Az atmoszféra (lágy struktúr) a tárgyak és elrendeződésük *külső hatásait* és ezek érzékelését, interpretációját együtt jelentik. Ebből az is következik, hogy az atmoszféra személyenként/társadalmanként eltérő lehet, hiszen másként érzékelhető és interpretálható mindenki számára. „A terek kifejlesztik saját potencionalitásokat, amely képes hatni az érzelmekre. A tereknek ezt a potencialitását hívom »atmoszférának«” (Löw 2008:44.). Az „atmoszféra” az *érezkelt és az érzékelő közös valósága.* A konkrét helyek „atmoszféráját” a tárgyakból és emberekből álló komplexitás *külső együttes hatásai alkotják*, amely hat az ott élők érzelmeire és az érzékelésükre, és ilyen módon befolyásolja cselekvésüket (Löw 2008), amelyek során reprodukálják, átörökítik azt. Az atmoszféra tudatosan is (ki)alakíthatóak és manipulálhatóak. Működésük

hasznos a tuani „topophiliahhoz” (Tuan 1974), amely a hely szelleme, aurája, a helyi identitás, amely érzéki *kötődést* jelent az ember és a hely között. Nemcsak a helyre adott „válasz”, hanem szimbolikus/kulturális tőkét (Bourdieu), „positional good”-ot ad, és aktívan hat az emberek helyet alakító cselekvéseire. Minden példa sántít, de a következő talán segítheti a működési, a hatásmechanizmus megértését: Sokan sokféle előadást tartunk különböző dolgokról. De a tartalmukban nagyon különböző előadások, prezentációk hasonló módon, hasonló struktúrában hangoznak el. E cselekvések *gyakran ismétlődő* általános elemeit érzékeljük, elméletileg különböző panelekbe, sablonokba rendezzük. Vélt vagy valós elvárásként hatnak cselekedeteinkre (előadásainkra), és még inkább megszilárdulnak a struktúrák, rutinszerűvé válnak az egyes elemek (panelek). Ez alapján készülnek prezentációkészítő eszközök is (pl. PowerPoint, Prezi), amelyek használata tovább rendezi, formálja az előadásokat, mert különböző módon, de élünk a felkínált lehetőségekkel. Amikor ezek valamelyikével (korlátozó hatás: amelyik elérhető, amelyikről már van ismeretünk, amelyiket jobbnak tartjuk stb.) készítjük a konkrét előadásunkat, nem éppen úgy és azt mondjuk, amit ezek nélkül tennénk, hanem hat ránk a megadott struktúra, a felkínált eszköz és a különböző előadásaink megjelenése/formája még inkább hasonló lesz. Nem objektív szükségszerűség a bevált struktúrák követése, mégis ezt tesszük, és ezáltal állandóan újratermeljük azokat.

A mindenkor adott struktúra, a rögzült, a rögzített rend az elrendeződés folyamatában a cselekvés strukturális dimenziójaként jön létre. „A térbeliség nem tud önmagában a társadalomtól függetlenül differenciálódni, mert az a társadalom speciális formája. A térbeli struktúrák, mint az időbeli struktúrák, a társadalmi struktúrák formái” (Löw 2008:38.). A különböző jogi, gazdasági, politikai stb. struktúrák, amelyek egyben tér- és időbeliek is, együtt alkotják a társadalmi struktúrát. „A különböző társadalmi struktúrák közötti interakciók formálják a társadalmi struktúrát” (Löw 2008:38.).

A (társadalom)tér a cselekvések kontextusa, amely a társadalmi struktúra manifestálódása során konstruálódik (Löw 2008). Az egyének mint társadalmi cselekvők létrehozzák a teret, de cselekedeteik függenek a már meglévő gazdasági, társadalmi, kulturális és más térbeli struktúráktól. Az absztrakt tér lehetővé teszi a cselekvést, de a konkrét struktúrák által befolyásolja, korlátozza is.

Latour (2005) szerint nincs a világnak alapstruktúrája, nincs egységes, önmagában konzisztens világ. Elképzelhetetlen, hogy a struktúra az független legyen azoktól az

egyénektől, akik létrehozták azt. (Latour 2009; vö. a fent tárgyalt giddensi strukturációs elmélettel.) A szociológia nagy tévedése, hogy a társadalmat, mint láthatatlan kezét, mint magyarázó erőt, mint olyan kontextust tételezi fel, amelyben történnek az események (Latour 2005:3–4.). Nincs ilyen, ezért a félreértések elkerülése érdekében újra kell definiálni a társadalmat, mint *a társulások által létrehozott állandóan mozgásban lévő kapcsolathálót*. Tehát a társadalomtér sem úgy működhet, mint mögöttes társadalmi struktúra/erő, hanem ez az, amit a társulások örökösen mozgó rendszerei, a dolgok közötti kapcsolatok létrehoznak. Tehát a társadalom nem egy a sok létezők között, hanem ez maga *a létezők sokaságának a működési módja*. Tehát a latouri koncepciót parafrázálva nincs független struktúra, nincs mindentől függetlenül létező rend, hanem az állandóan formálódó *társadalomtér dinamikus működéséről* van szó.

Latour megtagadja a korábbi paradigmákat, megfordítja a szokásos összefüggéseket. A cselekvő követésének, a cselekvések antropológiai módszerekkel történő megfigyelésének öt olyan tényezőjét tárgyalja (Latour 2005:21–140), amely összefüggésben van a struktúrával, amely összekapcsolható a társadalomtér értelmezésével:

- Nem dolgozhatunk előre meghatározott csoportokkal. A cselekvések során szerveződnek a csoportok, és azok építik fel a társadalmat. (Nincs előre létező meghatározó társadalmi struktúra, mező.)
- A cselekvések hozzák létre a cselekvőket. El kell vetni az intencionalitást, nem az ágens, hanem a cselekvés az elsődleges, az határozza meg a cselekvőket. A cselekvő a többiek cselekvésének az átvételével válik a cselekvőhálózat részévé. Cselekvés nélkül nem képződnek összekötő szálak, nincs hálózat, nincsenek cselekvők. (Véleményem szerint – akár az ANT logikáját követve is – sokkal inkább megfelelő feltételezés, hogy intencionális és nem intencionális (véletlenszerű) „cselekvések” agglomerátuma határozza meg az eseményeket.)
- Változtassuk meg a cselekvés fogalmát. A tárgyak is lehetnek cselekvők. A nem emberek is hozzájárulnak a változáshoz, meghatározzák a cselekvések eredményét. Az emberek külső kapcsolatainak a jelentős része tárgyakhoz és nem más emberekhez fűződik. Az eseményekhez, cselekvéshez nem feltétlen járul hozzá az emberi szándékosság (pl. fejünkre esik egy tégla).
- Értelmetlen a világot tárgyak és emberek, a természet és a társadalom dichotómiájára építeni, ezek kibogozhatatlanul összefonódnak. *A tárgyi valóság és a*

megismerő társadalmi valósága összetartozik. Nem tehető zárójelbe a természet, a külső világ, hanem a problémákban (matters of concern) a tárgyi valóság és azok értelmezése együtt jelentkezik. (Latour nem a hagyományos értelemben társadalmi konstruktivista, nála a konstruálásban aktívan részt vesznek a tárgyak is, amivel azonosulni tudok.)

- Bizonytalanságokat rejt a megfigyelő (pl. egy szociológus) által készített leírás. A megfigyelő tudós a cselekvőhálózat részeként csak egy saját nézőpontú megfigyelő véleményét írhatja le, és abban tévedhet. (Véleményem szerint a tévedés lehetőségének a beépítése és az, hogy a tudós nem tulajdonít abszolút érvényességet az általa leírtaknak, még nem biztosítja az ANT egyedüli helytállóságát, azt, hogy a megkérdőjelezett elméletek helyébe minden esetben az ANT-ot kellene ültetni. Azzal a megállapítással, „hogy senki sem tudja a választ” [Latour 2005:138.], még nem jutunk előrébb. Ez a bizonytalanság a megismerés szubjektivitása, lényegében nem más, mint a homo-mensura tétel átfogalmazása, a relativizmus pozitivisták módszerekkel való társítása.)

A társadalomtudományok magától értetődőnek tartják, hogy a síkban történő interakciókhoz egy harmadik dimenziót tesznek hozzá. Általában egy háromdimenziós térben helyezik el az interakciókat. Ezzel szemben Latour (2005:171–172.) azt javasolja, hogy próbáljuk *a társadalmi tartományt teljesen síkban tartani*. A kétdimenziós latouri kép természetesen nem a fizikai megjelenésre utal, hiszen például a testi megjelenés háromdimenziós, nélküle életképtelenek lennének, mint Stephen Hawking klasszikus példájában a kétdimenziós kutya. Latour magyarázatában *a különféle szintek, különféle megközelítések*, például a makroszint vagy a globális lépték csak egyik *a lehetséges nézetek közül*, amely nem másik, nem egy mindent magába foglaló felső szint. *A valóságosan létező kapcsolatok síkban vannak*, nincs hierarchia, csak „oligopticon” van: ez *a szemlélők állandóan változó nézőpontja*. A nézőpont az, ami hol átfogó, hol különféle részletekbe menő. Nincs globális vagy társadalmi külső erő (struktúra), hanem mindenkinek lehet saját kialakított „panorámaképe” a társadalomról, vagy a globális erőkről, amely valahogyan beleilleszkedik a cselekvéseibe, a cselekvőhálózatba. Tehát a különböző területi léptékek és szintek (pl. mikro-, mezo-, makrorégiók és az ezeknek megfelelő szintek) is csak a cselekvő ember megkülönböztetései, választott nézőpontja, vizsgálati aspektusai. Önmagukban „síkban” történő összekapcsolódások

csak az értelemadás által válnak strukturálttá, hierarchikussá. *Az így látott struktúrák értelemadások.* A szintek meghatározása a cselekvések, funkciók valamilyen szempontok szerinti megkülönböztetését jelentik. A helyi cselekvésekből, történelekből, jelenségekből kiemelünk, egymástól elválasztunk funkciókat, cselekvéseket és más összefüggésben (szinten) értelmezzük azokat. Latour „sík ontológiájába” nem fér bele a lokális szint kitüntetett szerepe. De akár fordítva is igaz, csak a helyi szint a valóságos, a fontos. Latour logikáját követve is megfogalmazható, hogy a cselekvők egymásra irányuló hatásaiból létrejövő hálózatok (területi) egységeket is alkotnak, és maguk ezek a hálózatok a megtestesült (tér)struktúrák.

Az ANT szerint a lokálistól a globálisig közvetítő eszközök útján jutunk el. A napi gyakorlatok során használt eszközök, intézmények, hálózatok azok, amelyek biztosítják a kapcsolatot:

„Ha lépésről lépésre követjük [az eseményeket], sohasem keresztezzük azt a rejtélyes határvonalat, amelyik elválasztja a lokálist a globálistól. ... A két szélsőség, a lokális és a globális jóval kevésbé érdekes, mint azok a köztes elrendeződések, amelyeket hálózatoknak nevezünk. ...a „lokális és a „globális” olyan nézőpontokból mutatják a hálózatokat, amelyek természetüktől fogva se nem lokálisak, se nem globálisak, hanem többé-kevésbé hosszúak és összekapcsoltak ” (Latour 1999/c:207–208.).

Én némi ellentmondást vélek felfedezni abban, hogy hiába tételezzük fel a társadalmat egy strukturálatlan állandóan mozgásban lévő totalitásként, minden megfigyelés, vizsgálat során valamilyen szempont alapján rendezzük, strukturáljuk azt, és nem tudjuk elkerülni a redukcionizmus csapdáját. Ha Latour nyomán nem fogadjuk el a cselekvő intencionalitásának a fontosságát, akkor nem tudjuk megmagyarázni, hogy miként hat a struktúra/mező/ tér az emberek tudatán keresztül a cselekvéseikre.

10. Egzisztenciális helyidea (jelenvalóság)

A „hely” a „tér” és a „terület” mellett a tértudományok egyik legfontosabb alapfogalma, értelmezése mégis gyakran leegyszerűsítő vagy homályos. A meghatározásban jelentős diszciplináris és kulturális eltérések is kimutathatóak. Leggyakrabban a „hol” kérdésre adott válaszként *a földfelszínnek a környező helyektől különböző, elkülönült részét jelölik e fogalommal (lokáció).* A hagyományos – egyre inkább visszaszorulóban

lévő – földrajzi szemléletben a tér, a terület, a régió és a hely (site) a *lényegüket tekintve* rokon fogalmak, általában a földfelszín különböző egységei, amelyek elsősorban a *nagyságrendjükben* térnek el egymástól.¹¹⁴ Ebben a szemléletben a hely olyan abszolút indikátorokkal mérhető, mint a közigazgatási terület nagysága, az ott élő népesség száma és összetétele, a GPS-koordináták, vagy más helyektől való távolság stb. Település-földrajzi, urbanista, településszociológiai, politológiai megközelítésben *a hely a település fogalmához közel álló entitás*: fizikai (természeti és művi) dolgok és társadalmi, intézményi tényezők földrajzi lokációját jelöli. De a „hely” nem egyszerűen egy embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttese (mendöli településfogalom), nem csupán „...a természeti tájban létrehozott műszaki létesítményrendszer, amelyben az ember társadalmi és gazdasági tevékenysége folyik” (Enyedi 2000:1.), bár a település kétségtelenül „...felfogható mint a társadalmi-gazdasági tér sűrűsödési góca” (Köszegfalvi, Tóth 1998).

Az 1970-es évekig a település, a város-falu, majd egyre inkább a régió állt a tértudományok gondolkodásának a középpontjában és részleteiben alig vizsgálták a hely alternatív jelentését. Kezdetben a társadalomföldrajz is a kulturális különbségek földrajzi mintázatát vagy a kulturális jellemzők területi terjedését vizsgálta. Az 1970-es évekig a pozitívista térértelmezés uralta a földrajztudományt, majd ennek kritikájaként megjelent a *specifikus helyek társadalomkonceptiója*. A későbbiekben a hely egyre inkább a térrel való kapcsolatában került az elemzések fókuszába, a tér viszonylatában értelmezték („konceptuális ikrek”, Agnew 2005). Giddens (1984) a hely (locale) fogalmával kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy az nem egy passzív fizikai befogadó (abszolút) téregység, hanem *aktív interakciós kontextus, aktív elrendeződés*. A társadalomföldrajzban sokáig az „objektív terek” szubjektív ellenpárjaként értelmezték és egyre inkább *alternatív térkonceptiót* képviselt. Elsősorban Heidegger „világban való lét” koncepciójának és a fenomenológia hatására az első között Anna Buttimer (1976), Edward Relph (1976), Yi-Fu Tuan (1977) közeledett kritikailag a korábbi helyértelmezésekhez. A humanisztikus földrajz a világban *a konkrét helyeken élő (lakó) embert*

¹¹⁴ A tér „...utalhat egy nagy kiterjedésű, határok nélküli területre, vagy egy olyan térségre, amely mérete a lokális területektől kezdve a globális földfelszínig terjedhet” (Haggett 2006:803.). „A „terület” szót általában a földi tér geometriai részének jelölésére használják (Haggett 2006:367.). A régió a „földfelszín meghatározott határokkal és jellegzetességekkel bíró részlete” (Haggett 2006:799.). „A hely (place) szintén a földfelszín egy bizonyos darabjára vonatkozik... nem használjuk absztrakt értelemben, csak egy azonosítható elhelyezkedéshez kapcsolódik” (Haggett 2006:5.). A hely „a földrajzi tér egy darabja” (Johnston, Gregory, Pratt, Watts 2000:582.).

helyezte vizsgálatainak a középpontjába. Az 1980-as években leginkább azt hangsúlyozták, hogy a hely konkrét *térhez kötött* (fix, diszkrét téregység) *egyedi* (sajátos) fizikai-társadalmi entitás, komplex egyedi adottságok összessége.¹¹⁵ John Agnew (1987) és Ron Johnston (1991) a hely fogalmát visszahelyezték a földrajz középpontjába. A hely azon túl, hogy a tér specifikus egysége, *a társadalmi relációk és szubjektív érzések összessége* is (Agnew 1987). Az 1990-es évektől egyre többen (Cresswell 2004, Hudson 2002, Massey 1994, 1995) azt emelték ki, hogy a hely sokkal inkább *a közvetlen viszonyok és relációk által konstituált folyamat*, amely valamilyen szinten megjeleníti a tágabb társadalmi összefüggésrendszert is. A „...hely, bármilyen köntösben, mint a tér és az idő, társadalmi konstrukció;” (Harvey 1996:293.). Szociológiai értelemben *átélt, mentális konstrukció és az emberi ágens* (emberi döntés és cselekvőképesség) *kettőssége*. *A világ cselekvő megélése hozza létre és alakítja a helyeket, amelyek integrálják az emberi tapasztalatokat*. Tehát a fizikai befogadó közegről a hangsúly egyre inkább a társadalmi tényezőkre helyeződött át. A hely az a megélt, a használatba vett tér, amely a szemlélő helyzete és kontextusa is. Entrikin (1991) a hely „*empirikus, normatív és ismeretelméleti jelentőségét*” hangsúlyozza. Ahol élsz, az jelentős kihatással van az életedre, részeddé válik, meghatározó az identitásod, a szemléleted, a fogalmaid számára („situatedness”). Az esetek túlnyomó részében pozitív jelentést hordoz és kiállást eredményez a helyi értékek és törekvések mellett. Az emberek számára a mindennapi praxis tölti meg tartalommal a hely fogalmát.

Az időben és térben lokalizált kultúra adja a helyek lényegét (szociológiai helyfogalom). Antropológiai megközelítésben a valódi hely a reprezentációk olyan rendszere, amelyben az identitás és a másság kategóriái megjelennek. Az antropológiai helyek közös vonása az *identitás, a viszonyok és a történetiség* (Augé 2012). *A hely egy szimbolikus jelentéseggyüttes*. A különféle kultúrák jellemzőit azonosítani szoktuk a konkrét földrajzi, igazgatási területekkel. De amit azonosítunk, az elsősorban az emberekhez, a helyi társadalomhoz kötődik, mert ha elköltöznék az emberek, ha kihal a népesség, akkor ott ezek a kulturális jelenségek is megszűnnek, és más formában felbukkanhatnak máshol, ott ahová költöznék.¹¹⁶ (Sokak által idézett Hannah Arendt mondás: „Wherever you go, you will be a polis”.) Merleau-Ponty „...az érzékelés fenomenológiája című

¹¹⁵ Ez hasonlatos a területi (helyi) tőke számos mai értelmezéséhez.

¹¹⁶ A 2015-től kezdődő migrációs folyamat kapcsán e megállapításoknak fontos konzekvenciái lehetnek.

művében¹¹⁷ a »mértani tértől« megkülönbözteti az »antropológiai teret« mint »egzisztenciális teret«, amely nem más, mint egy olyan hely, amelyben az emberek a világhoz való viszonyának a tapasztalatát alapvetően »egy milióval való kapcsolata« határozza meg» (Augé 2014:48.).

Számos mai felfogás a társadalmi szempontok hangsúlyozása mellett keresi az egyensúlyt a természeti (fizikai) környezettel: a hely a dolgok és az emberek (helyi társadalom) sajátos relációhalmaza, a test-lélek, a természet-társadalom konkrét generikus együttlétezése. Helyben biztosítható a face to face kapcsolatok lehetősége, a fizikai „jelenléti elérhetőség”. Helyben kapcsolódik az emberi test az anyagi világhoz; az emberi intenció és cselekvés és a fizikai tőke együtt konstruálják a helyeket. A tér a helyeken válik konkréttá, a fizikai környezetből és az érzéki és mentális tapasztalatokból, eseményekből (történekekből) konstruálódik. „A hely tehát a pozíciók pillanatnyi konfigurációja” (Certeau De 2010:140.), megragadható stabilitás, a hol-létünk összefüggéssrendszere, amelyet különféleképpen élünk meg és akár eltérően értelmezünk. Itt szembeesülünk a valósággal, érzékeléseink során itt épülnek belénk a tapasztalatok, itt vagyunk részesei az eseményeknek, itt alapozódik meg a másokhoz való viszony, itt alakul ki *a szituáció, a helyzet reprezentációja*.

A hagyományos materialista földrajzi állásponttól eltérően a fenomenológiai, a posztmodern értelmezések a tér és a helyek között *minőségi különbséget* tesznek. A teret (space) általános, inkább absztrakt fogalomnak tartják, amely nem egy nagyobb befogadó fizikai téregység, hanem sokkal inkább *a helyek társadalmilag strukturált rendszere*. A tér az inkább egy szemlélet, míg a hely sokkal inkább a megélt tapasztalat, helyzeti reprezentációk összessége. Tehát a két fogalom nem nagyságrendi különbséget takar, kapcsolatuk nem is az abszolút térfelfogás bennfoglaltságát jelenti, hanem sokkal inkább más koncepciót képvisel. Az absztrakt tér mint az elfoglalt pozíciók sokaságának viszonyrendszere (struktúra) hat a helyekre, a hely a tér specifikus megélését (szubjektív megtapasztalását) jelenti.

A hely, mint megélt tér, mint konkrét napi gyakorlat, különböző nagyságú *területi* egység is lehet, de ez nem szükséges kritérium. Személyek, társadalmi csoportok napi rutinjától függően ez megfeleltethető egy településrészszel, faluval, várossal, várostér-séggel, vagy bizonyos esetekben akár egy régióval vagy országgal is. A helyek mint

¹¹⁷ Merleau-Ponty, M. 1945: *Phénoménologie de la perception*. Párizs: Gallimard.

lokalizált terek, nagyobb egységek, térrendszerek (pl. ország, Európai Monetáris Unió) részei, amelyek többnyire földrajzilag is beazonosíthatóak, de lényegüket a konkrét társadalom, a lokalizált események és a tárgyak alkotják. A hely ebben az értelemben az, ahol az emberek a konkrét társadalmi-gazdasági folyamatok, a térkonstruálás alkotó részesei.

Látszólag a fogalmi skála egyik végpontjában található az általánosított strukturálisan ható absztrakt tér és a másikban a partikuláris idiomatikus hely, ahol a konkrét dolgok lokalizálódnak és az események megtörténnek. *A tér és a hely a mindennapi gyakorlatban összekapcsolódik*, és ezáltal megszűnik e kettőség. *A tér és a hely egzisztenciálisan és konceptuálisan is eggyé válik*, mert a hely az, ahol megértjük és megéljük a világot, a teret, interpretáljuk és transzformáljuk a külső hatásokat, amelyeket a lokalizált jelenségek közötti kapcsolatok által létrehozott tér, a külső a környezet indukál. Tuan (1977) nyomán állíthatjuk, hogy a tér közvetlenül nem megtapasztalható, csak a hely. A helynek van használati értéke (Taylor 1999). A tér ontológiai értelemben is csak helyben lehet valóságos létező.

Amikor a helyeket összevetjük egymással, vagy ténylegesen közöttük mozgunk, akkor térben gondolkodunk vagy cselekszünk, ami hathat a helyi jelenségek értelmezésére. Relph (1976) jól megragadja a lényegét, *a tér és a hely dialektikusan strukturálják egymást*. A tér és a hely – a leibnizi monászokhoz hasonlóan – *egymás visszatükröződései*. „Körbefog a világ és elnyel, mint egy pontot, ám én e világot felfogom” (Pascal). Úgy vagyunk részesei a világnak, ahogyan azt felfogjuk. A hely olyan jelentésegyüttes, amelynek értelmezési, észlelési struktúráját adják a téri összefüggések. A tér megértése is a helyi tapasztalatokon alapul. A téri kontextus alkotójaként létező hely unikális minősége rendezi a téri tapasztalatokat és a cselekvéseket. A tér helyként való megtapasztalása és megértése (specifikum, értelemadás) járul hozzá a meglévő helyek fenntartásához, alakításához, esetenként új helyek létrehozásához.

Konkrét helyen *történik a „világban való lét”, mindenki számára a hely a jelenvalóság*. A helyek a „világ közvetlen megtapasztalásának a központjai” (Relph 1976:45.). Ez a tér praktikus „place-based” szintje. A hely nem egy statikus, merev (pl. közigazgatási) határokkal rendelkező helyszín, nem egy kész „termék” (terület), hanem egy dinamikus strukturális külső kapcsolatokkal rendelkező folyamat (Cresswell 2004, Massey 1997, Peet 1998). Legtöbb eleme a napi gyakorlat során konstruálódik. A he-

lyek határai közöttünk és közöttük húzódnak, amelyek különböző szempontokból megjelenhetnek, akár valós (reális) határokon (falak, ellátási határok stb.) is, és mindig lesznek olyan áramlások, amelyek áthatolnak ezeken.

Latour társadalmstruktúra-elméletét („Keep the Social flat.” Latour 2005:165.) a tér-hely dimenzióra adaptálva azt fogalmazhatjuk meg, hogy a tér(struktúra) nem egy a helyi cselekvésen kívüli, azon felülálló más dimenzió. Csak egyszerre, együtt létezik minden, így a tér és a hely is. Mivel Latournál nincs a lokális-globális kettős dimenzió, úgy az általam tárgyalt tér-hely kettősség is csak mint más megközelítés létezik. A kérdésre, miszerint „...az aktor van a rendszerben, vagy a rendszer épül fel az együtt cselekvő aktorokból” (Latour 2005:169.), Latour válasza az, hogy az aktor és a hálózat csak együtt létezik (ez a magyarázata a cselevő és a hálózat közötti kötőjelnek). Ez igaz a helyekre és a térre is, csak együtt léteznek. Nem igaz, hogy a kontextus (struktúra) megsokszorozódva jelenik meg a napi praxisban (Latour 2005:170.) A konkrét helyekből épül fel a tér(struktúra), azokban válik konkrét létezővé az absztrakt tér. Ahogyan a latouri aktor is az általa létrehozott kontextus aktív részeseként cselekszik, ahogyan „a kontextus megegyezik a cselekvők viselkedésével”, úgy a hely és a tér is egy, a hely és a tér kölcsönösen egymás konstituáló elemei.

A terekhez hasonlóan, a helyek esetében is általában a nyitottságát hangsúlyozzák.

„A **helyek** nem zárt és elszigetelt dolgok egyértelmű határokkal és külső hatásoktól mentes történelmekkel. A helyek másik helyekkel való kapcsolataiknak a terméke, amelyek a különböző formában történő áramlások, beleértve az emberek, dolgok és ideák mobilitását, a közlekedési hálózatok és más kommunikációs formák segítségével valósul meg. Ez alatt érthetjük a »global sence of place« – Dorreen Massey által kifejlesztett ideát. A helyek sokkal inkább unikális metszéspontjaik a mindenfajta mozgásoknak, mint a világ többi részétől független, helyben gyökerező történelmek. Ezek a mozgások változtatják meg annak a módját, ahogyan a bennlévők helyben kapcsolódnak a kinnlevőkhöz” (Cresswell 2006:357.).

Ezzel részben egyetértve megjegyzem, hogy a helyek nyitottságát hangsúlyozó nézetek a külső hatások, a globalizáció felől közelítik a helyeket, amelyek ellentmondanak a helyek belső logikájának. Például Doreen Massey a helyek globális jellegét éppen a helyi folyamatok külső meghatározottságával, valamint a külső interakciókkal magyarázza. Ezzel szemben az autopoietikus helyek (helyi társadalmak) koncepciója is lehet egyfajta magyarázata annak, hogy a mindennapi sajátos helyi létünk „belülről”

hogyan kapcsolódik mások, máshol történő helyi létéhez, és mindez miként alkot egy világot (életvilágteret). Az autopoietikus helyek határai sem merevek, és vannak külső kapcsolataik, azaz a mindenkori belső összetartozás határai adják az autopoietikus helyek határait. Minél nagyobb egy település, annál multikulturálisabb, annál inkább különböző életvitelű, politikai meggyőződésű stb. társadalmi csoportokból áll, de igaz lehet ez sajátos helyekre is (pl. Jeruzsálem). Ezek a települések különböző helyekből épülnek fel.

Kétségtelen, hogy egyre inkább csökken azoknak a helyeknek az aránya, amelyeken nincsenek, vagy alig vannak globális hatások. Az autopoiezisz koncepciója alapján azt állíthatjuk, hogy a globális térben feloldódó lokalitások nem rendelkeznek a klasszikus hely kritériumaival, zártságával, így ezek legfeljebb a globális hely, a világ-falu részei. A helyek többsége a saját belső működésének megfelelően adaptálja a külső globális hatásokat. A globalizációs trend ellenére a fent leírt helyek jelentősége a továbbiakban is megmarad, és az egyre növekvő számuk ellenére is csak kevesek számára lesznek identitásképzők a „nem helyek” és a globális tér.

A korai értelmezések szerint a globalizáció homogenizálja, leértékeli, egyes esetekben megszünteti a helyeket. Az „áramlások tere” globális hálózatokat hoz létre és megváltoztatja a hagyományos „place-based” identitást és kapcsolatokat (Castells 2005), és az emberi lét elveszti a területi kötődését („deterritorialization”). Megjelent a „nem hely” („non-lieu”, „non-place”, Augé 1995) és a „sehol földrajzának” (geography of nowhere” Kunstler 1993) koncepciója. Azok a terek, amelyek nem felelnek meg a fent leírt helyek jellemzőinek (pl. történetiség, identitás), azok a „nem helyek” (Augé 1995:77.). Relph (1976) a nem autentikus, a nem helyazonos attitűdöt és tömegkultúrát, a standardizált és a giccses környezetet nevezi *helynélküliséggnek* („placelessness”), amely hasonló mások „nem hely” fogalmához.

Az utóbbi évtizedekben a globalizáció eredményeként kialakult speciális tereknek nincsenek sajátos „személyiségjegyeik”. A szupermodernitás vagy szürmodernitás (Augé 2012) olyan ideiglenes tereket hoz létre, amelyek elsősorban a fogyasztáshoz (bevásárlóközpontok), az utazáshoz (repülőtér, autópálya) és a kommunikációhoz kötődnek. Bizonyos tevékenységek és személyek nem igénylik a helyek különbözőségét, sőt a felszámolásukban érdekeltek. Ők bárhol élhetnek, dolgozhatnak és szeretik, ha jól kiismerik magukat a hasonlóan kialakított szállodákban, a repülőtereken, az éttermek-

ben stb. Ők a helynélküli, helyi identitás nélküli nomádok, vagy kozmopolita mobil emberek. Az ő terük földrajzilag nem a hagyományos módon lokalizálható. Ők nem kötődnek egy konkrét helyhez, életterük diszperzebb, identitásuk multikulturálisabb és nem a hagyományokban gyökerezik, referenciakeretük az aktuális globalizált elvárásokhoz igazodik. Az emigránsok vagy a menekültek is gyakran érzik úgy, hogy már sehol sincsenek otthon. A „nem helyek” egyre erőteljesebb, agresszívabb térnyerése erősíti a hagyományos helyek, a lokális társadalmak jelentőségét, azok ellenreakcióit.

Marc Augé (2012) „szürmodernitásnak” nevezi a „nem helyekkel” teli világunkat, amelyben mértéktelenné válik az idő, a tér és az ego. Az idő túlsúfolt eseményekkel; a tér mértéktelensége a bolygó összezsugorodásával és egyben a tér kinyílásával, a léptékek megváltozásával és az elképzelt terek túlbujánzásával kapcsolatos (Augé 2012:24.). A hagyományos identitásunk az antropológiai helyekhez (gazdasági, vallási, társadalmi, politikai) kapcsolódik. A „nem helyek” (pl. a fogyasztás, az utazás terei) nem építik magukba a múlt helyeit, átírják a térbeli elrendeződéseket és ezek válnak a korunk „mértékegységeivé”. A „nem helyek” olyan terek, amelyek nem implikálnak helyi identitást, viszonyokat és történetiséget. A „nem helyek” szövegek által is létrejöhetnek (pl. reklámok, közhelyek, utópiák). Augé szerint a „nem helyek” paradoxona, hogy úgy érzik az emberek, hogy akkor lehetnek valakik, akkor lehetnek önmaguk, ha olyanok, mint a többiek. A francia antropológus szerint a „nem helyek” beépülnek világunkba, a társadalmi létünkbe. Hozzáteszem, ezáltal az identitásunk és viszonyrendszerünk részévé is válnak, sőt számos világpolgárnál már ezek a terek lehetnek a fő identitásképzők. A „nem helyek” magányos használói alapvetően ugyanúgy használják e tereket (a repülőtéren az egymást követő cselekvései hasonlóak, a szállodai terek használata ugyanaz stb.), és ezek az anonim, szenvtelen tereknek jó ismerőivé válnak, jól érzik azokban magukat (mindig ugyanazt a szállodaláncot választják, az autópályán ugyanannál a benzinkútmárkánál kávéznak stb.) és beépül az életükbe, élettörténetük részévé válhat. A hagyományos helyek és a szürmodernitás „nem helyei” keverednek életünkben. A templomok mellett a fogyasztás katedrálisai (bevásárlóközpontok) is a mindennapi élet részeivé válnak, sőt a templomokban is megjelenik a „souvenir shop” és a luxus tengerjárón is megtalálható a kápolna.

Tehát a globalizáció hatására bekövetkezik egy újfajta differenciálódás: a helyek és a „nem helyek” „hibrideket” alkotnak életünkben. A „nem helyek” egy része is adap-

talódik a helyekhez (pl. történeti városközpontokban a gyorséttermek építészeti megjelenése, a repülőtéri éttermi kínálat), és a kozmopoliták vagy nomádok is kialakítják a maguk „mixét”. A tradicionális kötődésű emberek is valamennyire bekapcsolódnak a globális „flow”-ba, amikor használják a globális fogyasztás tereit, amikor hat rájuk a nemzetközi média, amikor multinacionális cég alkalmazásába állnak stb. Tulajdonképpen ők hozzák létre, helyben ők jelenítik meg a globális funkciókat. Nem passzív elszenvedői, hanem aktív megvalósítói a globális folyamatoknak.

Faragó Kornélia (2014) a tér és a helyek „egymásba fordulását” hangsúlyozza a „nem helyek” kapcsán is. A teret a benne rejlő mozgások keltik életre. Amikor például a városi terek kiüresednek, elhalnak, már elvárások sincsenek velük szemben, akkor megszűnik a helyszerűség, a helyek „visszasüllyednek” szenvtelen térré. „A nemhelyek létrehozzák a hely- és a térgondolat kereszteződésének új modalitásait, amelyet a kulturális üresség, a kihelyezettség, a szervetlen illeszkedés, a szétszóródottság, a távoli más-hol képzetek, az eljutni odáig jelentései és a távolságérzékelés poétikái töltenek ki” (Faragó K. 2010: 20.).

A hely kiemelt rangját a tértudományok fogalomrendszerében annak is köszönheti, hogy mindenki él/lakik valahol, ez az „otthon” mindenki tapasztalatainak ez az elsődleges forrása (szocializáció), és ez a meghatározó minden más értelmezése, konstruálása szempontjából. A hely a mindennapi életvilág, a cselekvések, a társadalmi élet kerete, ez a kontextusa a globális, a strukturális hatások adaptálásának is. Az egyének és csoportjaik *itt élik meg és itt interpretálják a helyi, a regionális, a nemzeti és globális kapcsolataikat, értelmezik identitásukat*. A hely integrálja a különböző együttlétezőket, emberek és dolgok itt kerülnek konkrét (fizikai) kapcsolatba egymással.

A kortárs földrajz kutatásokban („geographical studies”) a „...tér valaminek az elhelyezésére utal, a hely annak a lokalitásnak az elfoglalása. A tér azt jelenti, hogy létezik egy cím, a hely pedig az azon a címen való életet. Néha ezt a distinkciót továbbviszik és megkülönböztetik a fizikai helyet a jelenségek terétől, amelyben a hely lokalizálódik. Ezáltal a hely egyedi vagy megélt térré válik. A tér arra a tényre utal, hogy a hely nem képes, de el van valahová helyezve. A hely az specifikus, és a tér általános ” (Agnew 2005:82.).

Yi-Fu Tuan (1977) a tér és a hely kapcsolatát úgy fogalmazta meg, hogy *a hely az a humanizált tér*. A hely az a pragmatikus tér, ami elsősorban a napi praxisban, a tapasztalatok útján érthető meg. A tér és a hely az emberek tapasztalataiban dialektikusan

hatnak egymásra, mert a tér megértése összefügg a hely megélésével, amelyik viszont függ a téri kontextustól (Relph 1976).

A tér elvont fogalmával szemben a helyhez hozzátartozik az identitás is. A hely elsősorban az „itt”-et jelöli, bennünket („mi”), azt, ami elkülönül az „ott”-tól, másoktól. Számos, az egyéni életutakhoz kapcsolódó szubjektív, emocionális és hangulati tényező kapcsolódik hozzá. Itt osztoznak az emberek a közös élményekben, ez a napi rutin terepe. A konkrét helyek megjelölése jelentést, image-t hordoz. „A hatalom és a gazdaság tere kivétel az egész világra, míg az emberek élete és élményvilága bizonyos helyeken, kultúrájukban és történelmükben gyökerezik.” (Castells 2005:537.) Mindenki egy konkrét földrajzi területen él, de „a hely” az nem fizikai paraméterekkel megragadható területegység, hanem az emberek (helyi társdalom) a dolgainkkal együtt alkotják a jelentéssel bíró egyedi helyeket.

„...az elhelyezés a dolgoknak a valahová tartozás lehetőségét kínálja fel, és innen kiindulva az egymáshoz tartozását. ... A hely mindenkor egy tájékat nyit meg, miközben a dolgokat, mint összetartozókat benne gyűjti egybe. A helyen a dolgok tájékukra való egybegyűjtése játszódik le szabaddá tévő oltalmazásuk értelmében. ... Meg kellene tanulnunk felismerni, hogy maguk a dolgok a helyek és nem csak odatartoznak egy helyhez. ... A hely nem a fizikai-technikai felfogás szerinti, előzetesen adott térben van. Éppen egy tájék helyeinek működéséből bontakozik ki a tér.” (Heidegger 1994:214–216.)

A tér szintetizálja a helyeket, strukturális szintet jelent a lokalitásokhoz képest. A tér hatásmechanizmusa a helyekre az előző 9. fejezetben leírt strukturális hatásokhoz hasonlóan működik. Strukturalista és posztstrukturalista szempontból is a hely a tér alkotó eleme, a kettő szorosan összetartozik, egymás alakítói. A téralkotó konkrét helyek létrejöttük pillanatától kapcsolatba, viszonyba kerülnek más elemi helyekkel, egy „nagyobb” rendszer, struktúra, bonyolult hálózat, azaz a tér alkotó részévé válnak. Tehát a sajátos/egyedi, csak arra a helyre jellemző tulajdonságokkal rendelkező betöltött fizikai vagy virtuális helyek („site”) egyben a saját maguk által is létrehozott rend törvényszerűségei alapján működő térstruktúra részei is. A hely oldaláról a tér(struktúra) is többértelmű lehet. A konkrét helyeken termelődnek újjá azok a kapcsolatok, azok az összefüggések, alakulnak ki azok a mélystruktúrák, amelyek alkotják a magasabb szintű közeget, amelyben az egyes pontok, helyek értelmeződnek és értelmezhetőek, ily módon aktív komponensei a kialakuló struktúráknak (például a hatalmi rendszereknek).

E hálózatszerű rendszer működése kölcsönösen hat minden elemére. A hatás különböző mértékben, módon és időben, de terjed a permanens és összetartozó térben. Minden ami „társadalmi”, ami „hatalmi” az hely(zet)hez kötődik. Fontos a kapcsolati háló jellege és sűrűsége, az intézményesültség intenzitása. Foucault-i értelmezésben a hely a társadalom/hatalom működése során konstituálódik, különböző jelentések manifesztációja. Foucault bevezette a heterotópia fogalmát¹¹⁸, amely azokra a sajátos/különös, dinamikus változó valós helyekre utal, amelyek társadalmilag különböznek a megszokott társadalomtéri normáktól. Ezzel a mindennapi életben létező terekről új módon való gondolkodásra és a különböző módon való megélésre utal.

A *hétköznapi* is használatos értelemben „a hely az, ahol élek, ahol lakom, ahol otthon vagyok” olyan különböző nagyságú és konfigurációjú, földrajzilag is körülhatároló cselekvési, értelmezési téregység, amelyet a nagyobb területi egységtől és a személyes terektől való (szintbeli) megkülönböztetésre használunk. A konkrét helyek társadalmi-gazdasági értelemben olyan egyedi kulturális, demográfiai, gazdasági egységek, sajátos jelenségek, amelyekkel az emberek azonosulnak és önmagukban képesek saját maguk (fizikai környezet, tudás, gazdasági teljesítmény stb.) újraértelmezésére, alakítására. Értelmezési egység, ahol nem csak sajátosan látják/értelmezik az emberek saját helyzetüket és a rajtuk kívülálló világot, hanem az egyének itt szerzik elsődleges tapasztalataikat, itt alakul szemléletük és itt alkotói konstruálói a térnek. Fontos a helyhez tartozás (helyi identitás) és az azon kívüli világ megkülönböztetése. Meghatározóak a helyi jellemzők, adottságok és a külső kapcsolódások, viszonyok.

Relp (1976), a fenomenológiai helyfogalom korai úttörője a hely mélyebb értelmezési keretében megalkotta a „bentlét” és a „kívülállás” („insideness”, „outsideness”) fogalompárt. Ha valaki inkább otthon érzi magát valahol, mint másutt, ez adja a biztonság-, a komfort-, az azonosságérzetet, a jól informáltságot stb., akkor ez jelenti az *egzisztenciális azonosulást* a hellyel, a helyi tudatot, a „bentlétet”; míg más helyet inkább idegennek tart, ahol kiszolgáltatottnak érzi magát, ahol a környezet ismeretlen és fenyegető. Ha valaki elidegenedik az adott helytől, nem érzi sajátjának a közösséget, akkor az jelenti a „kívülállást”.¹¹⁹ Ilyenek lehetnek például a bevándorlók

¹¹⁸Foucault 1967-ben írt erről, ami 1984-ben jelent meg először. Az eredeti feljegyzés Erhardt Miklós fordításában elérhető: <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253>

¹¹⁹Például Pécs-Somogyban (korábban önálló település) a tősgyökeres idősebb somogyiak (korábbi gazdálkodók) még mindig „gyűtmentnek” tartják az ötven–hetven éve betelepült bányászcsaládokat. A betelepültek sem vesznek részt a hagyományos ünnepeken, nem integrálódtak a helyi közösségbe, ők

vagy az egzisztenciájukat elvesztő kirekesztett emberek. A mai Magyarországon többen úgy érzik, hogy nem élhetik meg saját identitásukat, ezért azt hangoztatják, hogy „ez egy életteretlen ország, lakóhelyük egy életteretlen hely”. Ők vélhetően máshol találhatják meg az azonosulásukat egy hellyel, egy közösséggel, vagy tevőlegesen megteremtik maguknak az „otthon komfortját”. Ez jelenthet számukra újrainTEGRÁCIÓT és szegregációt is.

A helyeken otthonosan mozgunk, az utcákhoz, terekhez, épületekhez élmények, személyek, cselekvések kötődnek. Egy idegen helyen „...minden olyan félelmetesen dísztetszerű” (Márai 2002: 131.). „Minden új környezet megköveteli az újratájékozódást, a megítélés új módját. Ami orientál, az előttünk áll, a vizuális megértés tárgya. A szem tapasztalata. Az idegen helyek érzékelése a testi látás konstrukcióját hangsúlyozza. Amint hazaérünk, olyan helyszínek alapján is tájékozódni tudunk, amelyek valamikor megvoltak, de már nem léteznek. ... Otthon minden, amit látunk, és aminek csak a hiányát, csak az üres helyét látjuk, túlmutat önmagán, olyasmi felé, amit testi szemünkkel nem láthatunk...” (Farágó K. 2014:22.).

A *jelenvalólét* a hely megélése és megértése, ami létrehozza magát a helyet is. Ha az emberek nem érzik magukénak a helyet, ha úgy érzik, hogy bárhol máshol is tudnának élni – akár jobban is –, akkor nem jön létre a hely, nincs szelleme, ereje, nem konstruktív. (Például ha egy társadalmi kisebbség tagjai [pl. a melegek, vagy a romák] fenyegetve érzik magukat egy helyen, nem érzik vele önazonosnak magukat, akkor ők nem, vagy kevésbé lesznek aktivizálhatóak a hely, a helyi közösség érdekében, outsiders maradnak.) Az emberek több szálon és formában kötődnek a helyhez, ahol élnek: a fizikai környezethez, az eseményekhez, cselekvésekhez, és az atmoszférához, az érzéseikhez.

Tradicionális aspektusból a helyeket leggyakrabban a pozitív lakóhely, az „édes otthon” képpel azonosítják (pl. Yi-Fu Tuan). Ezekben az esetekben a *hely metaforája az „otthon”* a gyökerekkel, az önként vállalt kötődésekkel, a biztonsággal, az *önazonossággal*, amely forrása az emberi cselekvőképességnek. Az emberek identitásának meghatározó mozzanata a pozitív helykép, és ez a meghatározó eleme a hely jelentésének is. A marxista társadalomföldrajz (kritikai társadalomelmélet, kulturális elméletek, feminizmus stb.) számos elemzésében a hely az, ahol a kapitalista társadalmi-gazdasági

nem somogyiak, hanem pécsi bányászcsaládoknak tartják magukat. A két csoport egészen másként gondolkodik a településről, annak jövőjéről, más típusú helyen kívánnak élni.

viszonyok negatívumait megélik az emberek, ahol a kapitalizmus kolonizálja a mindennapi életet, ahol kialakul a nacionalizmus. Például a feminista kritikai földrajz esettanulmányainak jelentős része megrázó (traumatikus) képet fest a helyekről: az otthon-talanok, a másságot felvállalók kirekesztését, a nők hátrányos megkülönböztetését, az erőszak megjelenését, az idegengyűlöletet mutatják be (Rose 1993:53–55.). De fontos szempont, hogy ez az elsődleges terepe a konfliktusok megoldásának, az alávetettség megszüntetésének is.

Agnew (2005:83.) a tér (space) és hely (place) megkülönböztetésének az ideológiai, politikai aspektusára is rámutat. A teret gyakran a globálissal, a modernnel, a haladóval azonosítják, míg a hely a tradicionálist, a helyhez kötöttséget, a kulturális és nemzeti meghatározottságot, az élhető „teret” stb. képviseli. Mindegyik nézetrendszer törekszik arra, hogy a másik megközelítés fölé emelkedjen, hogy a hely uralja a teret, vagy éppen fordítva. Neoliberális megközelítésben a demokratikus nyitott terek közvetítik (pl. a külföldi működőtőke-beruházásokon keresztül) a haladó értékeket a gyakran provinciális elmaradottabb helyek felé. A „globális birodalommal” szemben a lokalitások szükségszerűen elbuknak. A lefebvre-i területi politikai gazdaságtanban a kapitalista absztrakt tér „kolonizálja” a konkrét mindennapi tereket, aktívan hat a társadalmi kapcsolatok újratermelésére, a társadalmi munkamegosztásra, a munkaerő, általában a társadalmi pozíció újratermelésére. Taylornál (1999) a modern tér kolonizálja a helyeket, azok megszüntetésére törekszik. A téri megközelítésben az általánostól haladunk a konkrét felé, fentről lefelé bontjuk a rendszert, míg a „helyi” megközelítésben az egyediből általánosítunk, alulról építkezünk. Kétségtelenül van létjogosultsága a két megközelítésnek, a különbségek feltárásának, de a demarkáció mellett a két fogalom kapcsolatának a megvilágítása legalább ilyen fontos.

„Annak érdekében, hogy valaki elhelyezze [situate] magát, vagy elhelyeződjön, helyeknek kell lenniük, ahol ez megtörténhet. A helyek megjelölődnek azáltal, hogy a társadalmi javak és az emberek elfoglalják, de nem tűnnek el a tárgyakkal. Megmarad elérhetőségük, hogy mások elfoglalhassák. A hely ennél fogva célja és eredménye az elhelyezkedésnek és nem – mint az emberek és társadalmi javak – önmagukban elhelyezkedő eleme a téri folyamatoknak. A hely létezővé az elhelyezésen keresztül válik, de nem azonos az

elhelyezéssel, mert a helyek bizonyos ideig tovább élnek elhelyezés nélkül, vagy csupán az elhelyezés szimbolikus hatásaként” (Löw 2008:42.).¹²⁰

A térkonstruálással, a téregységek elfoglalásával, az elhelyezéssel folyamatosan speciális helyek keletkeznek, aminek lehetősége a tér e lehetőséget biztosító tulajdonságában rejlik. A helyek és a megjelenítők között nincs távolság, önazonosak. A komplex formai megjelenés szimbolikus aktus, az elnevezés, a megjelölés szimbolikus hatású. Az emberek (ott élők) a tárgyakat és embereket a hely jelentésének, az ott lévő dolgoknak megfelelően, az ottani események szintézisében észlelik és értelmezik.

Joggal megkérdendő, hogy a helynek ez az elvont koncepciója miként jelenhet meg a tértudományi kutatásokban? Ez alapján például vizsgálható, hogy az így értelmezett hely (jelenség) miként jön létre és miként működik, hogyan hat a társadalmi gazdasági folyamatokra. Miként alakul ki a helyi vagy többszörös identitás és az milyen szerepet játszik az értékválasztásokban, a jövőkép megalkotásában. Különösen aktuálisak azok a vizsgálatok, amelyek azt mutatják ki, hogy a globális hatások kivédésére miként szerveződnek újjá a helyi társadalmak, miért és milyen különböző válaszokat adnak a kihívásokra. Fenomenológiai megközelítésben fontos vizsgálati szempont lehet, hogy ugyanazt a valóságot, ugyanazokat a jelenségeket, miért élik meg különböző személyek és társadalmi csoportok nagyon különbözően.

11. Terület (konkrét földrajzi-politikai térség)

A „terület” (territory) kifejezést gyakran helytelenül a „tér” vagy a „hely” szinonimájaként is használják. A terület fogalmát az újraértelmezett térrel és a hellyel szemben sokan kevésbé tartják korszerűnek, mert a klasszikus *területi* gondolkodás és vizsgálatok az abszolút konténerszerű térszemlélethez áll közelebb. Tradicionálisan *a tér konkrét geometriai vagy földrajzi egységére vonatkozik*. E megközelítésben a terület (térség) olyan dologszerű téregységre utal, amely esetében értelmezhető a bennfoglaltság, a kisebb egységek a nagyobbak részei. (Lásd a Heideggernél írottakat a

¹²⁰ Martina Löwtől idézettek nem ellentétesek azzal a felfogással, hogy a térelem is csak valami létezésével, egy esemény megtörténtével egyidejűleg jön létre, mert a hely megjelölésével, a beazonosításával megtörténik egy ilyen esemény. Ez hasonlatos Arisztotelész térfelfogásához, amelyben a hely, amelyet a dolgok elfoglalnak, az elsődlegesek, de mégsem önállóan valamik, és a test nélküli, a be nem töltött hely az az üresség, az a semmi.

8.4. fejezetben.) „A »terület« szót általában a földi tér geometriai részének jelölésére használják” (Haggett 2006:367.), a földrajzi tér meghatározott, valamilyen szempont alapján összetartozó, így az alapján lehatárolható része. Az angol „territory/territorial” kifejezés szigorúbb jogi/közigazgatási/politikai tartalmat is hordoz. Szakterületünkön leggyakrabban társadalmi csoport és intézmények által használt, kontrollált politikai/közigazgatási (pl. állam) vagy *funkcionális egységek földrajzilag lehatárolt területét értjük alatta („felségterület”)*. Azaz, több mint a fizikai/természeti környezet egy darabja, valamilyen céllal kiragadott, használt, ellenőrzött, tartalommal megtöltött egység.

Max Weber (1967) az állam megszervezését kizárólagosan területi alapon képzelte el, a joghatály területéhez köthető (területi hatalom). Ez a nemzetközi jog alapja is. Foucault is a területi gondolkodásban és szabályozásban *a hatalom működését látja*: „A terület minden kétséget kizáróan földrajzi fogalom, de mindenekelőtt egy jogi-politikai kategória: egy téregység, amelyet egyfajta hatalom kontrollál” (Foucault 1980:66). A területi az sajátos hatalmi forma, amely a földi terek történéseit, mint egy határos konténeren belüli folyamatot fogja egységbe (Jones and Jessop 2010:1120). Az állam is „területi csapdában” (Agnew 1994) van.

A terület fogalma ma is fontos térkategória. Joe Painter (2010) a „terület” visszatéréséről és e gyakran magától értetődőnek tekintett fogalom újraértelmezésének a szükségességéről értekezik. „A terület [territory] az állami tér kvintesszenciája és növekvő politikai jelentősége van. ...a területet interpretálhatjuk, mint egy hatást. Ez a »területi-hatás« legjobban úgy értelmezhető, mint a társadalmi-technikai gyakorlat hálózatosodott eredménye. Ez messze áll attól, hogy cáfolja, vagy megghamisítsa a térbeliség hálózati elméletét, a terület újjáéledésére úgy tekinthetünk, mint ami a relacionális hálózatok terméke” (Painter 2010:1090.). Painter a terület fogalmát (Bruno Latour nyomán) a hálózatosodott társadalmi-technikai folyamatok (pl. kormányzási eszközök) és relációk hatásában keresi, így a társadalomtér fogalmához hozza közel.

Számos más – a fent említettől eltérő – törekvés is van arra, hogy a társadalmi élet különböző elemeit a terület égisze alatt egyesítse. Ezek a valorizációs törekvések (pl. terület $\approx$ hálózat $\approx$ humanizált tér) elhalványítják a tér és a terület értelmezésében meglévő különbségeket. Megközelítésemben a terület a tér specifikus esete és a hely egy dimenziója, amely nem zárja ki sem a relacionális értelmezést, sem a hálózati

megközelítést, csak speciális attribútumokat köt a terület ideájához. Én nem értek egyet azzal, hogy a magyar szakmai nyelvben a területet a tér, a régió vagy a hely szinonimájaként használjuk, így e dolgozatban inkább e fogalmaktól való különbözőségét keresem. A klasszikus latin értelmezéshez (a város territórium a körülötte lévő földterület, amit megvéd az ellenségeitől és amire érvényesíti akaratát) közelálló, abból eredeztethető adaptációkat tartom megfelelőnek: *a terület az meghatározott (közigazgatási) földterületet jelent, a területi (politika, fejlesztés, tervezés stb.) arra vonatkozik vagy annak keretein belül történik.*

A tértudományokban és a területfejlesztésben leggyakrabban földrajzi és jogi-politikai értelemben használjuk a terület kifejezést *a földfelszín különböző nagyságú és különböző intézmények által kontrollált (szabályozott) vagy használt egységeire* („bounded, regulated geographical space”). Az ilyen típusú konkrét terület egyik legfontosabb jellemzője a *határa* (border, frontier) – még akkor is, ha azok átjárhatóak, vagy folyadékszerűen követik a változásokat –, a csak ott *együttlétező (bennfoglalt) dolgok és cselekvések* és a mindezek relációiból (együtthatásából, működéséből) következő *zárttsága*. A terület meghatározása (megjelölése) valamilyen határ meghúzását is jelenti, ami a kint- és bentlévőséget is megteremti. Például az államterület egy állam által *uralt, kontrollált* területegységet jelent, amelyeket államhatárok vesznek körül. Az önkormányzatok közigazgatási területe azt jelenti, hogy a határokkal elkülönített területen belül gyakorolhatja jogosítványait. A hagyományos területi megközelítéshez (territorialism) közel áll a tér konténerszerű felfogása, a térképszerű ábrázolás és a makroterek felülről történő régiókba, tartományokba, megyékbe stb. történő felosztása, szervezése (Scholte 2000). Az elkülönült, lehatárolt működés (politikai, közigazgatási egység) feltételez valamiféle szuverenitást, autonómiát. Ez az utóbbi időben abban változhat, hogy részben a globalizáció, részben a szupranacionális intézmények bővülése miatt az államterület és a szuverenitás elválik egymástól (Camilleri, Falk 1992, Agnew, Corbridge 1994).

Peter J. Taylor (1994) szerint a tradicionális konténerszerű állami működés a XX. század második felében „szivárogni” kezdett, és a történetileg konstruált államok fokozatosan veszítenek jelentőségükből. Ennek pregnáns példája a nemzeti gazdaságok feloldódása a globális gazdaságban, vagy az ökológiai problémák megoldásának a határokhöz köthetlensége. Az uniós integráció, a szupranacionális kormányzás foko-

zatos kiépülése egyben a nemzetállami keretek átstrukturálási folyamata is, amely felőrli az államhatárok által meghatározott területhez kötött konténerszerű tagállami működést. A tagállamok intézményei már nem egyedüli urai az államterületnek. A folyamatosan erősödő uniós integrációnak transzformatív hatása van az uniót alkotó államokra (Christiansen et al. 2000). Én mégsem állítanám, hogy a konténerszerű kormányzási működés ideje lejárt, hiszen az unió hasonló területi alapon működő, csak nagyobb konténert kíván létrehozni. Az unió mint a világpiac egy jól elhatárolható régiója is a határaihoz köti, a kibővített új konténeren belül kívánja megteremteni az egységes katonai és pénzügyi politikát, a határain védi a gazdaságát a kívülről érkező áruktól és a gazdasági bevándorlóktól, a demokratikus értékek, a jóléti funkciók teljesítéséért a határain (konténeren) belül vállal felelőséget. Tehát valójában nem az államszervezetek, az intézmények *területi alapú* konténerszerű működése kérdőjeleződik meg, mert bizonyos funkciók csak így működtethetőek, hanem a feladatok megosztása, a többszintű jó kormányzás lehet a vita tárgya, az, hogy melyik kompetenciák melyik konténerhez, területhez tartoznak.

A konténerszerű gondolkodást sokan kritizálják még a terület fent leírt szűk értelmezésében is, mégis van bizonyos esetekben létjogosultsága. A különböző folyamatok a konkrét területekhez kötve sajátosan mennek végbe. Ontológiai értelemben itt történnek a cselekvések, működnek a relációk, termelődnek újjá a struktúrák. A határokkal rendelkező átfedésmentes területek fontos *metodológiai, technikai eszközök* is. Például ezekre az egységekre tudjuk gyűjteni a statisztikai adatokat, ezt töltjük meg tartalommal mint vizsgálati egység, ezekre végezzük az összehasonlító vizsgálatokat. A terület lehet egy lehatárolás eredménye, lehet egy strukturális (hierarchikus) szint is.

A társadalom élete kulturális, uralmi, politikai határok között, ezek által kijelölt területen zajlik. A társadalmi egységek és a területegységek több vonatkozásban összetartoznak, így a társadalom, a gazdaság és a terület szervezése, irányítása, fejlesztése is összetartozik. A nemzeti, a közigazgatási területtel, területi határokkal kialakított téregységek, mint konténerek jelennek meg a lakosaik számára. Ezt a felfogást/gondolkodást kérdőjelezi meg az Európai Unió további integrációja. Az uniós kormányzás egyre több transznacionális teret nyit meg és tölt ki, a tagállamok belső kormányzási lehetőségei (terei) szűkülnek. Így az európai kormányzás kiépülése a tagállamokra nézve egy denacionalizációs államhatár-felszámolási folyamat, amely során a nemzeti

struktúrák és intézmények szerepét részben nemzetek felettiek veszik át (Kohler-Koch 2005). Kohler-Koch (2005) szerint a politikai átstrukturálás csökkenti a határokhoz kötött lojalitást és szolidaritást, denacionalizálja a politikai tereket. Megszűnik a nemzeti közösségek és a nemzetállami területek összekapcsolódása. A gazdasági társaságok, az állampolgárok és különösen a politikusok egyre növekvő része már *nem a területi határokhoz köthetően* politizál, hanem európai szinten. Brüsszel egyre több kaput nyit a nemzeti kormányok, szabályok elleni lobbizáshoz, a vitákat europanizálja.

A terület nem egyszerűen magát a materiális földfelszínt jelöli, hanem a *lokalizált tér* területhez kötött, területileg elkülönülten létező aspektusainak az összességét. Mindazt, ami az adott téregységhez földrajzilag hozzátartozik, ami ott történik („spatial fix”, lásd később a 13. fejezetben). Sokan, ha térről beszélnek, térre gondolnak, akkor is a konkrét, földrajzi határokkal is rendelkező területet értenek alatta. Ebben az értelemben például a vonzáskörzet az egy funkcióteljesítés földrajzi hatóterületét, a kistérség a települések közigazgatási területének az összességét jelenti, a régió a „földfelszín meghatározott határokkal és jellegzetességekkel bíró részlete” (Haggett 2006:799.) és nem több, nem más.

A külső-belső tér fogalompár használata esetén (pl. Nemes Nagy 2009, Szabó 2008) a terület inkább a külső tér fogalmához áll közel. Nemes Nagy (2009:88.) kíváncsián összegzi a lényegét: „*Külső* térnek azt a viszonyrendszert nevezzük, amikor valamely társadalmi szféra vizsgálatában a lényeghez tartozóan jelen van a lokalizáció, a földi (földrajzi) térhez kötés momentuma. (Ebben meghatározott földrajzi helyekhez, térségekhez, megfigyelési egységekhez rendeljük és így vizsgáljuk a gazdasági, társadalmi stb. jellemzőket.)”

A térhez hasonlóan mindig valaminek van területe, térsége, és e kifejezés használata is összefügg az emberi cselekvésekkel és a megnevező megközelítésével. Megjelölés (megnevezés) nélkül a földfelszín egy összefüggő – a legkülönbébb egyenlenségeket, egyenlőtlenségeket tartalmazó – felület. Még a földrajzi tájak megnevezése, elkülönítése sem csak önmagából a természetből ered, hanem ezek jelölésénél is mi emberek választjuk szelekciós szempontnak a természetföldrajzi különbségeket, és valamilyen szempont szerint mi húzzuk meg a demarkációs vonalat.

A „terület” szerepel számos szóösszetételben, illetve jelzős szerkezetben: területfejlesztés, területpolitika, területi tervezés, területrendezés stb. Ezekben az esetekben

mindig konkrét, földrajzilag is meghatározott, közigazgatási és egyéb határokkal azonosított téregység fejlesztéséről, az arra vonatkozó politikáról, az adott területre készülő tervekről van szó. A konkrét területekhez mindig köthető az ott élő, dolgozó helyi társadalom. Ők az adott területen (téregységen) a más téregységektől területileg is elkülönülten élnek, konkrét ország, régió, megye, település vagy egyéb téregységek polgárai. A határok a mindennapi gyakorlatban is számos jelentést hordoznak, több tekintetben elválasztanak.

A területfejlesztés szóösszetételben szereplő „terület” kifejezést is ebben az értelemben használjuk: általában földrajzi határokkal rendelkező, az esetek többségében közigazgatási egység (állam, megye, önkormányzat területe) területen megvalósuló beavatkozás értendő alatta. Azaz mindazokat a fejlesztéseket jelenti, amelyek az adott területen történnek vagy azt érinti. A fejlesztések egy része nyilván lehet a konkrét fizikai területen, abba történő beruházás (pl. útépités, épületek létesítése, melioráció), és az ott élő emberekbe, a (helyi) társadalomba való beruházás (pl. képzés). Ezek a fejlesztések már más tér- és helyfogalmakat is érintenek.

A területrendezés is konkrét (földrajzi, közigazgatási) területen, téregységen történő műszaki-fizikai fejlesztések keretfeltételeinek, területfelhasználási szabályainak a meghatározása. A területrendezés alapvetően fizikai téregységekben és beavatkozásokban, azok szabályozásában gondolkodik, területeket, övezeteket határol le (pl. iparterület), az ezeket összekötő fizikai hálózatokban (úthálózat) gondolkodik. A területi szerkezetet is ebben a fizikai-földrajzi megközelítésben értelmezik, fizikai objektumok, elfoglalt földrajzi helyek által alkotott hálózatokra, struktúrára vonatkoztatják.

12. Regionalizálódás, regionalizmus, regionalizáció, régiók

A második világháború után „A regionalizmus és a régió tanulmányozása ébresztette fel a földrajzot abból a mély álomból, amibe zuhant” (Gilbert 1951:346). Az Amerikai Geográfusok Társasága 1951-es konferenciájának nyitó beszédében Preston E. James a következőt mondta: „A regionális koncepció áll a földrajztudomány középpontjában.” Mintegy ötven éven keresztül sokan a regionális vizsgálatokat tartották a földrajz legkorszerűbb területének. Kezdetben a régió a „terület” fogalmához hasonlóan elsősorban földrajzi és adminisztratív jelentéssel bírt, majd egyre *nagyobb figyelmet kapott a*

gazdaság téralakító szerepe. E folyamattal párhuzamosan létrejött és intézményesült a regionális tudomány, mint társadalomtudományi multidiszciplína. A regionalizmus diadalmenete egészen az ezredfordulóig tartott. Mind a mai napig nem zárult le a vita, hogy a régió valamilyen meglévő reáliához (táj, ipari klaszter, közigazgatási egység) köthető, vagy egy *rugalmas hálózati működési mód*? Ontológiai értelemben egy eleve létező, „dologi természetű” területegység, vagy szabadon létrehozható társadalmi-politikai konstrukció?

Nézetrendszeremben a *regionalizálódás* olyan ontológiai értelemben vett társadalmi és gazdasági folyamat, amely során lokalitásokat átívelő cselekvések, kapcsolatok (relációk) alakulnak ki, azok gyakran ismétlődnek, vagy állandósulnak (objektíválódnak, intézményesülnek). Azaz, a *lokális szinten túlmutató hálózatosodás* (klaszteresedés), együttműködés révén alakulnak ki és termelődnek újjá a regionálisan működő egységek, azaz a különféle tartalmú régiók. Az így létrejövő régiók működhetnek autopoietikusan (önszabályozva, önépítésre törekedve), de kialakíthatóak allopoietikus felülről létrehozott, kívülről működtetett régiók is. A régiók általában olyan társadalomtérbeli egységek, amelyek konkrét területekhez is köthetőek.

A *regionalizmus* a különféle régiók kialakítását célzó elmélet és performatív törekvés, amely adott időben és térben kormányzási, területfejlesztési, fejlesztéspolitikai doktrínává válhat (politikai identitás és gyakorlat). A regionalizmus történetében mindig értékválasztás kérdése volt, hogy mi legyen a lehatárolás, az intézményesítés alapja (pl. földrajzi vagy kulturális különbségek) és formája (pl. fejlesztési vagy adminisztratív egység). A *regionalizáció* az éppen uralkodó (ott és akkor elfogadott) regionalizmusnak megfelelő regionális téregységek kialakítása, határok megvonása, térfelosztás és intézményesítés.

Szociológiai és antropológiai értelemben a régiók kialakulása elsősorban „valós regionalizálódáson”, azaz kulturális (történetileg alakuló etnikai, nyelvi, vallási stb.) *összetartozáson és különbségeken* (differencia, elkülönülés) alapulhat, amikor a régió elsődlegesen a kollektív tudatban etnológiailag rögzült mentális tér, amelynek többek között reprezentációi a nyelv, a szokások, az attitűd, amelyek megjelenhetnek a tárgyi világban is. Ebben az esetben a regionalizmus mint politikai harc nem a megkülönböztetésért, nem a régió mibenlétének (tartalmának) a meghatározásáért, hanem a meglévő különbségek elismeréséért, a konkrét terek és területek uralásáért/irányításáért folyik. A

valós mindennapi kapcsolatokra (összetartozásra) épülő régiók működhetnek autopoietikus rendszerként. Ennek fontos kelléke a közös regionális jellemzők koncentrált megléte és karakteres elkülönülése a környezetétől. A szociológiai rendszerelméletben (Niklas Luhmann, Bangó Jenő) a régió a társadalmi alrendszerek *tágabb interakciós környezete* territorialitással kombinálva. A territorialitás nem szükségszerűen jár állandó/fix határokkal. Az, hogy milyen hasonlóságokat és különbségeket (mutatókat) veszünk figyelembe a régiók határainak a meghúzásánál, az is társadalmi konstrukció. A kiválasztott tényezők mégha a fizikai/földrajzi valóság része is, a megismerés és differenciálás során a társadalmi valóság részévé tesszük. A regionalizációval egyben csoportokat is létrehozunk.

Bangó Jenő (2008) is utal arra, hogy bizonyos régiók működhetnek az autopoiezis alapján. Bevezeti a szociorégió fogalmát, amelynek közvetítő szerepe van a helyi és a globális szint között. A szociorégió:

„Egyesíti magában az emberi együttélés regionálisan kondicionált életvilági (cselekvési) és rendszeri (kommunikációs) tulajdonságát. Analitikusan és empirikusan tekintve a szociorégió a) nemcsak egy topográfiai, teret határozó hely, hanem b) a kommunikáció új formája, amely csatlakozik a »klasszikus« szociális alrendszerekhez, az interakciókhoz, az organizációhoz és a társadalomhoz, ugyanakkor c) egy új differenciált funkciórendszer is, egyenrangú a gazdasággal, politikával, vallással, joggal stb. ... A világtársadalom jelenlegi fejlődési állapotában bizonyos szempontból (történelmi, gazdasági, vallási) még funkcionálisan ekvivalens is lehet egy allopoeitikusan konstruált provinciával, várossal vagy országgal, és csak a jövőben – a nemzetállam felbomlása után – fogja a teljes autopoiezist elnyerni” (Bangó 2008:216.).

A regionalizmus és az arra épülő regionalizáció specifikus hatalmi harc, melynek eredménye az irányítási-politikai (tervezési) eszközként létrejövő intézményesített régió. Különböző érdekcsoportok és politikai szereplők meggyőződésüknek és szándékaiknak megfelelően különböző módon igyekeznek azonosítani a régió (materiális vagy társadalmi) lényegét, amely meghatározó a regionális fejlesztés, a közigazgatás szervezése tekintetében is. A regionalizmus mint területpolitika és mint esetenként normatív elvárás, előírás elsősorban a kormányzási, igazgatási kérdésként kerül elő és új politikai, új közigazgatási egységek létrehozására irányul. A gyakorlatban legtöbbször valamelyik meglévő igazgatási egység újraértelmezéséről vagy területegységek integrálásáról van szó. Az elmúlt évtizedekben az Európai Unióban a szubszidiaritás érvényesítése, a „többszintű új kormányzás” bevezetése különösen aktuálissá tette a kérdést. Új határok

meghúzó, új regionális szint beiktatása a kormányzásba a hatalom, a gazdaság, a civil társadalom *területi újraosztását* jelenti. A regionális közigazgatás kialakítása kiemelt jelentőségű, mert visszahat a társadalmi (pártok, egyház, civil szerveződések stb.) és gazdasági szervezetek (termelés, elosztás stb.) működésére, területi feladatmegosztására.

A ma Magyarországon meghatározó megközelítés szerint a regionális vizsgálatoknak a természeti környezetre és/vagy a gazdasági egységek és a társadalmi szereplők kapcsolatrendszerének a feltérképezésére kell irányulniuk. A földrajztudósok és ökológusok jelentős része a természetjog alapján a fizikai (elsősorban természeti) környezet pozitívista megismerésére és leírására törekszik, és ezekhez igazodó „természetes régiók” kialakítására tesznek javaslatot (kistáj, középtáj, nagytáj). A klasszikus „regionális tudomány” képviselői is kvázi objektív társadalmi-gazdasági független változóként kezelik a teret, és annak vizsgálatára támaszkodva, törvényszerűségeire hivatkozva alakítanak ki régiókat. Ma a legáltalánosabban elfogadott az a marxista-neoliberális megközelítés, amely *gazdasági terek léteben vagy kialakításában* látja a regionalizáció legfontosabb tartalmi elemét, a versenyképesség javításának területi keretét. Ahogy évszázadon keresztül a klasszikus ipari fejlődés területi megjelenési formájának az urbanizációs folyamatot tartották, úgy a neoliberális, posztfordista gazdaságfejlődés területi velejáróját az „új regionalizmusban” látták. A neoliberális orientációjú régiókra fókuszáló területpolitika az 1990-es években néhány országban néhány régió esetében sikeres volt (pl. Emilia-Romagna, Baden-Württemberg), de az új évezred első évtizedének közepére e politika támogatottsága jórészt megszűnt (Faragó 2003). A politológiai, az „új”, a „jó” vagy a „többszintű” kormányzási megközelítések a regionalizációt legtöbbször a decentralizáció, a szubszidiaritás érvényesítési eszközének is tartják. De a regionalizáció és a decentralizáció nem szükségszerűen tartozik össze. Régiók kialakítása jelenthet dekoncentrációt, vagy akár koncentrációt és centralizációt is. Például ha regionális kompetenciába adunk korábban megyei vagy kistérségi funkciókat, akkor az koncentrációt, vagy/és centralizációt jelent.

Az elmúlt évtizedek régióról folyó nemzetközi diskurzusaiból az alábbi trendek kiemelését tartom szükségesnek:

- A régiót egyre inkább valamiféle *relacionális társadalmi hálózatként*, mint összefüggő, fix határokkal rendelkező földrajzi/közigazgatási területként értelmezik. A közigazgatási, a statisztikai régió kivételével nem folyamatosan

és nem átfedésmentesen fed le egy földrajzi területet. Nem merev vonalakkal határolt téregység, hanem folyamatok által *állandóan alakuló, pulzáló kapcsolati háló*. Nem egy foltszerű terület, hanem vonalakból álló háló. Én a meghatározó nemzetközi kutatókkal ellentétben nem ezeknek a hálózatoknak a nyitottságát, a határtalanságát hangsúlyozom, hanem az *összekapcsoltságot*, az *összetartozást*, ezáltal a más hálózatoktól való *megkülönböztetettséget*, amely természetesen időben nyitott is lehet. A globális tér és a területeken átívelő áramlások dominánssá válásakor különösen fontos, hogy a tértudományok feltárják a különbségeken alapuló, területileg rögzült sajátos téregységeket, hogy a határtalan, nyitott kapcsolati lehetőségek ellenére miért éppen ott és azok jöttek létre.

- A régió elsősorban *társadalomtéri egység*, társadalmi-gazdasági kapcsolatok hozzák létre, amelyek különféle formában materializálódhatnak, és társadalmi diskurzusban, különféle narratívákban (diszciplináris, politikai stb.) értelmeződnek. A társadalmi-gazdasági és politikai cselekvések által meghatározottak és azok változásaira folyamatosan reflektálnak. A régiók, nemcsak mint társadalmi-gazdasági egységek, hanem mint földrajzi-materiális egységek is társadalmilag konstruáltak.
- A régiók egyre kevésbé esszenciális tulajdonságaik alapján azonosíthatók, sokkal inkább a mindenkori megközelítés függvényében diskurzusokban konstruálódnak.
- A regionális kapcsolatok intézményesítése, a politikai/közigazgatási régiók létrehozása az irányítás, a hatalomgyakorlás szempontjából fontosak.

„... a régióra nem tekinthetünk csupán úgy, mint egy passzív médiumra, amelyben a társadalmi cselekvések megtörténnek. Ugyancsak nem gondolhatjuk, hogy olyan entitás, amely az emberek felett autonóm módon működik. A régiók részei a cselekvéseknek ezért társadalmi konstrukciók, amelyeket politikai, gazdasági, kulturális és adminisztratív gyakorlatok és diskurzusok hoznak létre. Továbbá, ezekben a gyakorlatokban és diskurzusokban a régiók fontos eszközei lehetnek a hatalomnak, amely a kormányzás, a gazdaság és a kultúra térformálásában manifesztálja magát.” (Paasi 2001:16.).

Véleményem szerint (Faragó 2004, 2010/a) a regionalizációnak lehet, de csak az esetek egy részében van materiális (pl. földrajzi), „tényszerű” kulturális vagy stabil gazdasági alapja, és nem szükségszerűen vezet közigazgatási régiók kialakításához. Az új

regionalizmus magyarországi megjelenését én nem a reálfolyamatokkal magyarázom, és nem belső szerves (gazdasági, kulturális stb.) regionalizálódási folyamat eredményének tartom, hanem elsősorban az *uniós integráció hatására alakuló politikai folyamatnak*, amely hasonló térstruktúra kialakítását és azonos fejlesztési célok megfogalmazását szorgalmazza a „keleti blokk” összes országában. A régió *társadalmi* – Magyarországon jelentős mértékben tudományos és politikai – *produktum*, a nyelv segítségével létrejött *diszkurzív termék* (Varró 2004), amelynek a praxisban kellet volna elnyernie a végső értelmét/tartalmát.

12.1. A régió létező entitás vagy társadalmi konstrukció

A régió ontológiai státusát tekintve – kissé leegyszerűsítve – három szemléletet és annak megfelelő regionalizmust különböztetek meg:

- Pozitivist, realista álláspont: A régió valami esszenciális létező, ami „odakint van” a világban. A regionalizáció során ezt kell minél objektívebben megismerni és leképezni. A területi szintek is valóságosan létező és objektíven megismerhető kategóriák.
- Több szemléletet ötvöző posztstrukturalista, konstruktivist álláspont: A régió társadalmi konstrukció, alapvetően az együttlétezők közötti kapcsolatok hozzák létre és tartják fenn. A dolgok és az emberek társadalmi-gazdasági összekapcsolódása, együttműködése, együttthatása adja a különbségtétel (lehatárolás) alapját (bent/kint, mi/ők). A régióról való tudás ismeretelméleti és kognitív kérdés is. A kapott kép, a régió ideája intencionalitás kérdése. A régiót önteremtő módon létrehozza a társadalmi „térhasználat”, mint egy autopoietikus rendszert, és ezt valamilyen céllal megismerjük, interpretáljuk és leképezzük (értelmes tér). A „területi szintek” sem más szintű létezők, hanem a különféle cselekvések által létrejövő hálózatokat így értelmezzük, működtetjük, éljük meg. A régió nem egy abszolút entitás, hanem sokkal inkább hálózatosodási, regionalizálódási folyamat. A lokális-regionális-globális megkülönböztetés nem elsősorban különböző fizikai/földrajzi léptéket, hanem más kapcsolati, hatalmi háló, ami a működési módjában hierarchikus.

- Az előző kettőt összeegyeztetni igyekvő koncepció, amelyik a fizikai tér (terület) és a társadalmi tér közötti interakcióra épít. Például Keating (1998:13.) egyszerűen úgy fogalmaz, hogy „a régió területi határokkal rendelkező társadalmi konstrukció”. A területi elem meghatározó, és a regionalizmus társadalmi gazdasági tartalma politikai folyamat eredménye.

Magyarországon a régióról folyó elméleti viták egyik alapkérdése az elmúlt két-három évtizedben az volt, hogy a régió létező entitás, az abszolút tér fizikailag megragadható egysége, a társadalom számára külsődleges strukturális elem, amelyet csak meg kell ismernünk, és ennek megfelelően leképezhető az intézményrendszerben, vagy az emberi cselekvések és tudás változásával folyamatosan alakuló *társadalmi konstrukció*. Azaz, az emberektől függetlenül létező „dolog odakint”, vagy az emberi cselekvések során létrejövő *relacionális háló és annak az értelmezése*? Van-e *per se* sajátos essenciális tartalma, szubsztanciája a (különböző szintű) regionális egységeknek, vagy az intencionalitásunknak megfelelően mi alkotjuk meg, hozzuk létre azokat? A politikai-szakmai diskurzusokban praktikusán úgy szokott felmerülni a kérdés, hogy a regionális intézményeket a meglévő (pl. földrajzi) adottságokhoz, a létező regionális (pl. gazdasági) folyamatokhoz kell-e igazítanunk, vagy azok olyan hardverek, amelyek megfelelő normatív kereteket biztosítanak az általunk eltervezett funkciók, feladatok jobb, hatékonyabb ellátásához? A régióknak ontológiai státust ad a földrajzi iskola (természeti/földrajzi adottságok, amelyeket meg kell ismerni), de társadalomkonstruktivista értelmezésben minden régió társadalmi-gazdasági, ha úgy tetszik, politikai konstrukció, mert alapvetően nem a magán való világ „terméke” (pl. a határok), hanem mi emberek hozzuk létre, gondoljuk el azokat.¹²¹

Én is azokkal értek egyet, akik úgy gondolják, hogy a régiók (tényleges cselekvések által) ontológiai és ismeretelméleti értelemben is társadalmi konstrukciók. A válaszainknak megfelelően igazodhatnak társadalmon kívüli tényezőkhöz, de elsősorban társadalmi relációk/kapcsolatok alkotják, így a regionalizációval kapcsolatos kérdéseknek a célokra, a lehetséges funkciókra kell, hogy irányuljanak. Az, hogy melyik régiólehatá-

¹²¹ E gondolat nem új keletű. Már a II. világháború előtt az amerikai geográfus Richard Hartshorne – az abszolút térszemléletével ellentétben – úgy gondolkodott, hogy a régió a maga valóságában megragadhatatlan, inkább egy rendszerező elméleti kategória. „A regionális entitások, ... mentális konstrukciók; csak a gondolatainkban létező entitások, ... olyan konstrukciók, amelyek valamiféle értelmes alapot nyújthatnak a valóságról való tudásunk rendszerezéséhez” (Hartshorne 1939:275).

rolás adekvát („igaz”) nem gyökerezethető a valóságban, hanem politikai-szakmai diskurzusban dől el.

Ismeretelméleti megközelítésben a régiók csak sajátos, általunk megszabott kritériumoknak, a megismerő szándékának megfelelően léteznek. A tértudományokban általában a helyi és a nemzeti szint közötti mikro-, mezo- és makro-területegységeket szoktuk régiónak nevezni, de általában a helyi és a globális szint közötti bármely egységet (relációhalmazt) nevezhetjük így. A közgazdaság-tudományban valamilyen gazdasági ismérv (pl. EMU) alapján több pontszerű nemzetgazdaságot magába foglaló egységeket tekintik régióknak. Minden esetben egy nagyobb téri/területi rendszer része/egysége, amely elkülönül és elhatárolható a környezetétől. Határai lehetnek vonalszerűek és sávok, egyértelműek („clear”) vagy elmosódottak („fuzzy”) és állandóak, hullámzóak vagy pulzálóak. A régiók más szempontok szerinti alrégiókat is magukba foglalhatnak. Még ma is szakmai vita tárgya (Herrschel 2009), hogy szükséges-e, hogy a régió területileg kötött határokkal rendelkezzen, hogy konkrét (közigazgatási, hatásköri) területhez kössük, vagy sokkal inkább megfelel a lényegének a nyitottság, az állandóan alakuló, formálódó, adaptálódó képessége. A liberális gazdaság termelési klasztereinek a rugalmasság, a folyamatos változás felel meg jobban, míg a kormányzási stabilitás igényli a közigazgatásba vagy a fejlesztéspolitikába való integrálást.

„... a régiók nem valamik »odakint«, amelyek dokumentálásra várnak. Inkább tér-idő konstrukciók: a társadalmi kapcsolatok artikulációinak sajátos kombinációi. ...a régiókat nyitott relacionális konstrukcióknak kell értelmezni, amelyek nem folytonosak a térben és az időben” (Allen, Massey, Cochrane 1998:i.).

A régió meghatározása elsősorban a *belső azonosságok* keresését jelenti a különbözőségekből („unity in diversity”, Carl Ritter). A régiókat a belső kapcsolataik, relációik alapján jellemzi valamiféle homogenitás, és jön létre a belső kohézió (Turnock 2004). A régiókat elsősorban nem állandó fizikai jellemzők tartják össze, határolják le a külső környezetüktől, más régióktól, hanem időben változó hálózati áramlások (Allen 2007:1162.).

A térhez hasonlóan a „társadalmi produktum” mellett sokan a régió nyitottságát és a folyamatos alakulását hangsúlyozzák (pl. Massey 2005, Paasi 1991, 2001). A régiók inkább nyitott politikai rendszerek, mint önmaguk által meghatározott egységek (Keating 1998). A régió „...nyitott, nem folytonos terek sorozata, amelyet különböző

módon behálózó társadalmi kapcsolatok alkotnak...” (Allen et al. 1998). A „...régiók hálózati folyamatok termékei és a kapcsolatok többé-kevésbé ideiglenesen rögzítettek” (Allen, Cochrane 2007). Én a valóságosan működő régiókat autopoietikus rendszerként fogom fel, és ebben az értelemben zárt egységek, amelyek strukturálisan kapcsolódnak a környezetükhöz, más régiókhoz. A régió aktív alanya és nem csak passzív tárgya csak ilyen módon lehet a területpolitikának. Ha nincs a lokalitásnál nagyobb téregységre kiterjedő aktivitás, kapcsolatépítés, hálózatosodás, akkor nincs valós (autopoietikus) régió sem, legfeljebb kívülről (felülről) létrehozott, nevesített területi egység (pl. több országban ilyenek a NUTS típusú régiók).

12.2. *A regionalizmus ideológiafüggő*

Mint már a korábbiakból is kiderült, világnézeti és tudományfilozófiai alapállások különbözőségéből eredően különböző típusú regionalizmusok és régióideák lehetnek. A tudatos világkép és narratívaválasztás meggyőződés (tapasztalatok és hit) kérdése. A *regionalizmus egyfajta közpolitika, hatalmi harc* a térfelosztás jogáért és a terek feletti hatalom birtoklásáért. Értékválasztásunknak megfelelő térreprezentációt próbálunk elfogadtatni másokkal, majd legitimáltatjuk azt, ami utólagos igazolást biztosíthat, és hozzájárul a hatalom fenntartásához. A regionalizmus először a mentális reprezentáció kialakítására/formálására irányul és csak később intézményesül, jelenik meg a valóságban. A különböző tudományok érvelései sem objektívek, a különböző érveléseknek – a paradigmatisztikus eltérések mellett – egzisztenciális, ideológiai alapjuk is van. Azért is lényeges az érvek explicit nyilvános megvitatása, mert a regionalizáció céljának megfelelően különböző típusú régiók kialakítása lehetséges (ez jelenti számomra a „nyitottságot”). A gyakorlati regionalizáció szempontjából a kérdés úgy is feltehető, hogy egy objektív, tárgyi módon létező régiót (abszolút térelemet) emelek a politikai közegbe, vagy egy társadalmi idea alapján húzok területi (politikai, közigazgatási) határokat?

A marxizáló elméletek *a termelési mód, a kapitalista gazdaság változásával magyarázzák a térstruktúra változását, új típusú regionalizáció szükségességét*. Az erősebben pozitivistá-materialista meggyőződésűek a reálfolyamatok konkrét leképezéséből kívánják meghatározni az adekvát térstruktúrát, és azokhoz kívánják igazítani a felépítményt, kialakítani az intézményrendszert. Mások (klasszikus földrajzi iskola) a termé-

szeti és gazdasági feltételek által meghatározott társadalmi-politikai folyamatok jobb működési tereit látják a régiókban. A neoliberális gazdaságpolitikát szolgáló európai új regionalizmus is ezekkel a nézetekkel rokon.

Lefebvre (1991) társadalmi térelméletének logikáját követve *a régióalkotás politikai folyamat*, amelyre hatással van a már meglévő térstruktúra. Minden társadalmi berendezkedés (termelési mód) saját képére formálja a teret, és annak változása térbeli változásokat is eredményez és ez fordítva is igaz: „Az élet megváltoztatásához... először meg kell változtassuk a teret” (Lefebvre 1991:190.). Nézetrendszerében az „elsődleges alap” a természeti környezet (földrajzi tér), de nem ez az ok, hanem erre az alapszatra vetítődnek rá a különböző rétegek és bonyolult hálózatok, amelyek materiális formában jelennek meg (pl. utak). A társadalmi térkonceptiója túlmutat az ortodox materialista állásponton. A régió nem definiálható csupán materiális okokkal, hanem az a társadalmi cselekvéseknek, interakcióknak, a hatalmi effektusoknak és a diskurzusoknak az eredménye. Az absztrakt társadalmi kapcsolatoknak nincs minden esetben szükségszerű materiális vetületük, de minden létrehozott térstruktúra (hálózat, kapcsolatrendszer) szolgál valamilyen célt, amely a transzcendentális tudattal kapcsolatos.

A marxista gyökerű posztmodern teoretikusok (pl. F. Jameson, E. W. Soja) és kritikai földrajzosok kiinduló feltételezései is hasonlóak: a kapitalizmus megváltozott gyakorlata új térbeli folyamatokat, térbeli rendet szül. Jameson szerint (1991:43.) a lényeges folyamatok ma már nem a valóságos fizikai terekben zajlanak, „nincs többé egybeesés azokkal a helyekkel, amit igénybe vesznek”. A multinacionális cégek által uralt *késő kapitalista globális „hipertérben”* az amerikai kultúra esztétikai populizmusa, térbeli expanziója dominál. Soja (1989) felhívja a figyelmet arra, hogy az egész világon még mindig az ipar a fejlődés elsődleges hajtóereje, amely egyenlőtlen regionális fejlődést eredményez. „A termelési rendszerek területi vetülete sokkal globálisabbá válik, mint valaha is volt, de nagyon erős urbanizációs hatásuk is van a területi ipari komplexumok helyi agglomerálódásán keresztül” (Soja 1989:185.).

A *szocialista országokban* is gazdasági alapú regionalizmus működött. *Lenin* és *Sztálin* is a központi politika gyakorlati érvényesítésének eszközét látták a „területi gazdasági komplexumokban”. A szovjet rajonírozási elméletek az 1920-as évektől folyamatosan hangsúlyozták a termelési komplexumok tervszerű létrehozásának a szükségességét, amely során figyelembe kell venni a meglévő természeti és közgazdasági

adottságokat. A különböző ágazatokhoz tartozó vállalatok lehatárolható területi egységen belüli koncentrációja, együttműködése alkotja a gazdasági komplexumot (Koloszovszkij 1969). Ezek hasonlatosak a mai ipari körzetekhez, vagy a területi klaszterekhez. A Szovjetunióban is többszintű tervezési-gazdasági rendszert alakítottak ki. Regionális tervek készültek a nagyrégiókra (pl. Szibéria), a területi termelési komplexumokra, az oblasztyokra és a szövetségi köztársaságokra is. *Krajko* (1987) szerint ez a „regionalizált” gazdaságfejlesztés a területi kiegyenlítés irányába hatott.

A szocialista regionalizáció folyamatosan napirenden volt Magyarországon is. Lényegét *Fürst* (1954) az alábbiakban foglalta össze:

A „...tudományos megismerés arra vezet, hogy a regionális egységeket, mint objektív és a valóságban létező jelenségeket ismerjük el. Láttuk azt is, hogy a különböző kritériumok szerint más és másfajta regionális egységeket állapíthatunk meg, melyek általában nem fedik egymást. Minden államnak azonban szüksége van olyan területi beosztásra, mely a közigazgatás hatékony és előnyös megszervezését biztosítja. ...Láthatjuk, hogy a magyar területi beosztás a régi megyerendszer alapján, ma már nem felel meg a szocializmus építésének és meglehetősen sok súrlódást is okoz, annak ellenére, hogy egyes kirívó hibákat a régi megyehatárok megváltoztatásával már megpróbálták orvosolni. ...Az első ötéves terv... többek között célul tűzte ki a magyar ipar decentralizációját. Ennek az elmaradott területek fejlesztését, a város falu közötti ellentét felszámolását, de egyszersmind a termelés fokozását és gazdaságosságának emelését is kellett volna eredményeznie. ...Mindez azért van így, mert hiányzott és még ma is hiányzik a regionális tervezés. Az a feladat, hogy a népgazdasági tervünket – és a terv törvény – meg is valósítsuk, azaz területileg is felbontsuk” (*Fürst* 1954:10–12.). A „...különböző történelmi korokban, különböző természeti erők által jellemzett területeken az emberek teljesen eltérő kultúrákat építettek fel, és viszonylag egyedülálló szervezeteket és berendezéseket a célból, hogy régiójuk forrásait legcélszerűbben felhasználhassák. ...A régió olyan összefüggő földrajzi és gazdasági terület egység legyen, amely közös, jellegzetes természeti adottságokkal, ezekhez mért népsűrűséggel, kellő szervezettséggel olyan általános és politikai kultúrával bír, ami a népgazdasági terv révén a reál kiosztott szerepnek a lehető legjobb betöltésére képesíti. Evvel nemcsak a saját, hanem az egész ország lakosságának életszínvonalát a leghatékonyabban emeli” (*Fürst* 1954:60. és 63.).

A régiók a 1960-as, 1970-es évek Európájában sem kaptak nagyobb figyelmet a területi és politológiai kutatásokban, mint nálunk, viszont az 1980-as évektől az új re-

gionalizmus, a „régiók Európája” gondolat megszületésétől a gazdaságfejlesztés és a területi tervezés középpontjába kerültek. Ezzel az országok belső térfelosztásának kérdése részben átkerült a nemzetközi diskurzustérbe.

A „regiobalizmus” hívei a globalizmus területi partnerét a régiókban látták. A globalizáció erősödése, a neoliberális gazdaságpolitika térnyerése és az európai integráció következtében a nemzeti szintű fejlesztéspolitika befolyása mérséklődött, az állami beruházások csökkentek. Sokan úgy gondolták, hogy az erősödő „provincionalizmussal” ellentétben az új neoliberális gazdaságpolitika „új teret” igényel. Ezért az európai új regionalizmus a *tér új paradigmára épülő átstrukturálását tűzte ki célul*. A traditionalizmus elkerülésével kívánták kihasználni az újabb térszerveződésekben rejlő előnyöket. Sokan úgy vélték, hogy az újonnan kialakított regionális terekben, az új intézményekben a központi állam közvetlen befolyása nélkül dönthetnek, és ez javítja a regionális gazdaságok versenyképességét, amely hozzájárul az európai gazdaság erősítéséhez. A globalista (internacionalista) neoliberális gazdasági-politikai erők a regionalizmust a nemzetállamok meggyengítésére használták. A régiókat a világtársadalom funkcionális részének tekintették, amely jól helyettesíti az etnikai territorialitáson alapuló differenciálódást.

Az európai új regionalizmus megvalósítása összeforrt a *fejlesztéspolitikai döntéshozatal átalakításával*. Ez nem okozott gondot azokban a decentralizált országokban, ahol a régiók már integrálódtak a közigazgatásba és a regionális intézmények megfelelő hatáskörökkel rendelkeznek. De a hatalmi rendszer átstrukturálása nemcsak nálunk, Magyarországon ütközik nehézségekbe (és általában az újonnan csatlakozó országokban), hanem mindazokban a nyugat-európai országokban is, ahol új NUTS-típusú regionális szintet kellett volna létrehozni. Több nemzet gyakorlatában az európai új regionalizmus nem vezetett új regionális szint kialakításához, hanem az új funkciókat a már működő intézményi struktúrába integrálták, illetve a kormányok jelentős szerepet vállaltak a regionális intézmények létrehozásában, a partnerség kiépítésében, a finanszírozásban stb., amely az irányítási, a hatalmi pozíciók megtartásával járt. Az európai új regionalizmus ideológiája inkább a nemzeti (denacionalizáció) és a helyi kompetenciák megtörését célozta, mint azt, hogy a regionális intézmények valós hatást gyakorolhassanak a gazdaságra. Már eleve erős régiók (pl. Skócia) profitáltak a regionalizmus megerősödéséből. A kevésbé fejlett régiók felzárkóztatása, a globális európai gazdaságba

való bekapcsolása is inkább a fejlett régiók előnyének a megtartását szolgálja. Krugman modellszerűen is bebizonyította, hogy a fejlett és fejletlen gazdaságok összekapcsolása (adminisztratív korlátok felszámolása, infrastrukturális kapcsolatok kiépítése stb.) nem szolgálja a fejletlen régiók felzárkózását, amit az uniós statisztikák is alátámasztanak. A területi önrendelkezés, az önkormányzás erősítése szolgálná a valós decentralizációt, az tenné lehetővé a területi érdekek érvényesítését, a területi értékek védelmét, a másság fenntartását. Az uniformizált uniós célok és intézményi feltételek kialakítása nem segíti a területi sajátosságokra épülő regionalizációt. Az adott pillanatban az uniformizált regionális intézményrendszerbe merevített térstruktúra „külső erőszakot” jelent az állandóan változó, kaleidoszkópszerű térformációkat alakító társadalmi-gazdasági folyamatok számára. De ha a különböző szereplők a működésüket az így kialakított „tényhez” igazítják, akkor felfedezhetőek az ezekhez köthető szabályszerűségek.

Amin szerint (2004:36.) nem tételezhetjük fel, hogy „...létezik fölöttünk egy adott terület odakint, amely felett a helyi szereplők kontrollt gyakorolhatnak, és mint társadalmi és politikai teret kezelhetnek. A relacionálisan konstruált modern világban ... sokkal inkább hatalomgyakorlásról és valakik érdekeinek megfelelő hálózatok kialakításáról van szó, mint területi hatalomgyakorlásról. ... Nincs meghatározható regionális terület, ami felett uralkodni lehet.” Az uniós NUTS-típusú régiók kialakítása sem a konkrét földrajzi régióról szól, hanem az ott folyó társadalmi-gazdasági cselekvések, folyamatok uniós döntési folyamatokba való becsatornázásáról, az uniós hálózatba való beintegrálásáról.

Olyan országokban, mint Magyarország, ahol az emberek regionális identitása viszonylag gyenge (nincsenek pl. jelentős kulturális különbségek), a tudományos érvelés és a politikai akarat (intencionalitás) által vezérelt kommunikáció alakítja ki bennük a „régió” jelentését/tartalmát. A régió nem megtapasztalható valóság, és nem az életvilágunk része, hanem társadalmi diskurzusban formálódik. Nem mindenki egyformán vesz részt a nyelvi kommunikáció segítségével a téralakításban. Vannak aktívabb személyek, csoportok, de a nagy többség csak fogyasztója, alkalmazója az új ideáknak. Az EU-tagságunk gyakorlati következményei is inkább csak a nemzeti identitásunkat erősítik, mint a regionálist.

A területi határok a társadalmi gyakorlatban és a politikai diskurzusban gyökereznek, szimbólumokat és intézményeket jelentenek (Paasi 2001). Az *emberek* a térhaszná-

latuknak megfelelően megkülönböztetés, elkülönítés, a különböző viszonyok kezelése, irányítása érdekében, értékek és érdekek védelmére (mesterségesen) területeket határolnak le, falakat, kerítéseket emelnek, politikai, igazgatási határokat húznak, *felosztják a teret*. A térfelosztással saját cselekedeteiknek kívánnak jobb kereteket adni, téri létük hatékonyságát kívánják növelni, vagy csak átláthatóbbá, kezelhetőbbé, regisztrálhatóvá akarják tenni a társadalmi fizikai jelenségeket. Ezzel megteremtik a belső–külső, a befogadás és kirekesztés kettősségét, a határsértés és a kritika lehetőségét. A meghúzott regionális határok az azonosulás és elutasítás mezsgyéi, amelyek két perspektívát és *két legitimációs* teret is létrehoznak. Ilyen demarkációra csak akkor van szükség, ha hatalmi struktúrák között húz vonalat, vagy valamilyen *célt szolgál*, haszonnal kecsegtet a megkülönböztetés, az elkülönülés vagy elkülönítés, ha valamit másoktól meg kell védeni, vagy valamit a kívülrekedtekkel szemben érvényesíteni akarnak. A regionális határok meghúzásakor számolni kell azzal is, hogy ezzel újabb korlátot, újabb hierarchikus elemet hozunk létre, új konfliktusokat teremtünk, amely számos természetes folyamatot korlátoz. Egyre többen adnak hangot véleményüknek (pl. Doreen Massay, Anssi Paasi), miszerint a régiók sem szigorúan körülhatárolt területek (territory), sokkal inkább nyitott társadalmi-politikai terek.¹²²

A szándékunknak megfelelően a régiót kialakíthatjuk az új interakciós folyamatok (tőke, információ stb.) állandóan változó kozmopolita terében, és a történetileg alakuló hagyományos, partikuláris helyek struktúrájában is („space of flows, space of places”, Castells 1999). Önkormányzati hatalommal nem rendelkező, *gazdaságfejlesztési, promóciós* feladatokkal felruházott regionális intézmény működése nem szükségszerűen szorítandó fix határok közé. A folyamatok csomópontjában, a székhelyén dolgozó, megfelelő jogosítványokkal felruházott intézmény mindenkori működési területe rugalmasan igazodhat az aktuális folyamatokhoz, így elkerülhető a kötött határok korlátozó hatása. Ha nem a határokra, hanem a feladatokra koncentrálunk, akkor rugalmasabb, hálószerű működés alakítható ki. Az ország teljes területét átfedésmentesen lefedő regionális struktúrára akkor van szükség, ha a régiók integrálódnak a közigazgatásba vagy ha statisztikai egységek.

Tehát a mikro-, mezo- és makrorégiók nem objektív fizikai térkategóriák, a regionális jelenségek nem egy általánosabb szubsztancia, a térbeliség eredője, még csak nem

¹²² Természetesen vannak esetek, amikor valamilyen cél érdekében szigorú területi határookra van szükség (pl. az EU külső határai), de egy gazdaságfejlesztést segítő intézmény esetében ezek kevésbé fontosak.

is az állandóan változó és eltérő területiséggel bíró reálfolyamatok egyszerű leképezése, hanem *politikai intézmények, így nem szükségszerűen, mindenkor és mindenhol léteznek és nem uniformizálhatóak*. (Ugyanolyan uniós elvek alapján a különböző országokban nem kialakíthatóak, vagy másként működnek.)

A régiók a legtöbb vizsgálatban módszertanieszköz-szerepet töltenek be. A különböző regionális térfelosztások, klasszifikációk jól demonstrálják a különféle célokhoz igazodó eszközjellegét. A régiók lehetnek a tudományos megismerés, vagy az akarat véghezvitelének (hatalomgyakorlás, irányítás, piacszervezés stb.) eszközei is. Hatalmi-társadalmi diskurzusok révén kerülnek meghatározásra, és egyeznek meg jelentésükben (tartalmukban). A kollektív elfogadás és használat legitimálhatja és az észlelt valóság, az élettér részévé teheti azokat, vagy módosíthatja a jelentést.

A régióknak csak akkor van *per se tartalmi vonatkozásuk, akkor önálló entitások*, ha a zárt földrajzi egységben élő népességének olyan, a környezetétől különböző, *sajátos kapcsolati/viszonyrendszerük van* (pl. nyelv, kultúra, történelmi tradíció, sajátos gazdaság), amelyet szeretnének megőrizni és fejleszteni, azaz *sajátos társadalmi-gazdasági folyamatok, kapcsolatok termelődnek újra ezekben az egységekben*, és a közös értékek és érdekek a közös akarat és cselekvés alapját képezik. Ez a kulturális-területi identitás által meghatározott tér Magyarországon a nemzetállam. Ha az országot több ilyen jelentősen eltérő kulturális egység alkotná, akkor felvethető lenne, hogy a regionalizáció a területi öngazgatást célozza meg, választott önkormányzatot alakítsunk ki. Ezek hiányában csak *akkor célszerű/ésszerű kialakítani nagyrégiókat, létrehozni regionális intézményeket*, ha léteznek olyan problémák, feladatok, amelyek az alacsonyabb szinteken hatékonyan nem megoldhatóak, azon túl nőnek, és azt az alsóbb szint szereplői be is látják. Az így létrejövő mikro-, mezo- és makrorégiók (pl. kistérségek, megyék, nagyrégiók) a közös belső értékek, érdekek védelmét szolgálják, és saját politika kialakítását, hatékony megvalósítását segíthetik.

A formális régiók felülről való létrehozására és intézményesítésére (dekoncentráció) elsősorban a központi feladatok hatékonyabb teljesítése érdekében lenne szükség. Ez esetben elég lenne dekoncentrált állami hivatalokat létrehozni. De a szubszidiaritás elvén alapuló regionalizáció a decentralizációt tűzi ki célul, amely a hatalom újraosztását jelenti. De a hatalom természetéből következően a központi szervezetek nem adják

le önként döntési-hatalmi kompetenciájukat, így a tényleges decentralizáció csak az országon belüli hatalmi harc eredménye lehet.

A regionalizációra a meglévő elrendeződések és besorolások, a meglévő ideák, vélekedések és tapasztalatok (pl. a fizikai és a gazdaság elrendeződése, a máshol megvalósított minták) együttesen hatnak. A „szociológiai finitizmus” öt tétele (Barnes, Bloor, Henry 2002:83–88.) alapján a következőket fogalmazhatjuk meg:

1. A régióról meglévő vélekedések, elméletek jövőbeli alkalmazása nyitott. Semmilyen részletes leírás, sablon vagy algoritmus sem lehet annyira készen a jelenben, hogy képes lehessen rögzíteni a régiófogalom jövőbeli helyes használatát.
2. Egyetlen regionális besorolás sem lehet örök érvényű. (A regionális besorolás nem állandó ismerv alapján történik, hanem a mindenkor választott hasonlóságok és különbségek alapján, a mindenkori kontextusban meghozott konkrét döntés eredménye.)
3. Minden regionális besorolás, osztályozás bármikor felülvizsgálható.
4. Az elméletek, az egyes regionális besorolások egymást követő alkalmazásai nem függetlenek egymástól. A későbbi alkalmazások, besorolások a már létező relációhoz igazodnak, és ezáltal meg is változtatja a meglévő összefüggéseket.
5. A különböző régióterminusok alkalmazásai nem függetlenek egymástól. A fogalomhasználat megváltoztatja a kapcsolódó hasonlósági relációkat, s ezzel a hasonlósági fokozatokon alapuló többi terminushasználatot is befolyásolja.

13. Területi tőke (működő relacionális háló)

A területi tőke fogalma az elmúlt évtizedben óriási „karriert” futott be, és a regionális gazdaságtan és a területi politika egyik kulcsfogalmává vált. Ennek oka, hogy mint *a lokalizált adottságok és relációk komplex halmaza*, jól használható a területi/helyi fejlesztési és versenyképességi elméletekben és elemzésekben (pl. Putnam 1993, 2000, Barca 2009, Camagni 2009, Lengyel 2003, Tóth 2010, Jóna 2013). A fizikai, az emberi és a vállalkozói tőke¹²³ mellett, mintegy *ezek összességére*, az Európai Unióban is

¹²³Az Európai Unió harmadik kohéziós jelentése a gazdasági és társadalmi kohézióról 2004;
http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion3/cohesion3en.htm

elkezdtek használni, amely újabb lendületet adott a fogalom elterjedésének. Az a vélemény erősödött meg, hogy a területi tőke („territorial capital”) jobb kihasználása hozzájárul Európa versenyképességének javításához, a területi kohézió erősítéséhez (Barca 2009). A fogalom használatát tovább erősítette a „place based” szemlélet, a *területi alapú fejlesztések* koncepciójának az előtérbe kerülése is. Ebben az értelemben kezdték használni a magyar szakpolitikai dokumentumokban is: „Mivel a területfejlesztési politika a területi tőke erősítésének és optimális kihasználásának fontos eszköze, a területi szempontokat figyelembe kell venni és érvényesíteni indokolt nemcsak a szűkebben értelmezett területfejlesztési programokban és projektekben, hanem minden, a térbeli fejlődést jelentősen befolyásoló szakmai, ágazati és horizontális célkitűzésben.”¹²⁴ Az alulról építkező tervezés-fejlesztés és a kínálatorientált gazdaságpolitikai megközelítés alapja a területi tőke (Lengyel 2012). A meglévő adottságok *összehangolt működtetésével*, a megtermelt jövedelmek helyben tartásával lehet a jólétet növelni. Az EU Bizottságának Leader-megközelítéséről szóló útmutatója¹²⁵ szerint a területi elemzések magja a területi tőke, a területen rejlő értékek felmérése (emberek, tevékenységek, táj, örökség, szakértelem), amely nem egyszerű leltározást jelent, hanem egyedi jellegzetességek feltárását is. A területi tőke számbavételére már számos kísérlet történt, de a fogalom operacionalizálása, a tervezésben és a fejlesztésben való alkalmazása még számos további lehetőséget kínál, amelyben a tértudományokra fontos szerep hárul.

Az alapkoncepció gyökereit megtaláljuk a francia posszibilizmusban is (Vidal de la Blache, Lucien Febvre, Jean Brunhes). A természet, a földrajzi régió felkínálja forrásait az embereknek, és ők a társadalmi-gazdasági-technikai fejlettségüknek megfelelően hasznosíthatják azokat. A helyi, a regionális adottságok halmaza önmagában csak lehetőség, amit az emberek *választásaiknak, törekvéseiknek* megfelelően hasznosíthatnak. Az emberek mindenkorai döntéseiben megnyilvánulnak a kulturális, az életmódbeli sajátosságok és a történelmi szituáció. A lehetőségek kihasználásában, a potenciálok manifestálásában a helyi társadalmaknak kiemelkedő szerepük van, de közrejátszhatnak benne a véletlen és előre nem látható események is. Az adottságok és azok hasznosítása, a komplex miliő „személyiséget” ad a különféle régióknak és helyeknek. Tehát már több mint száz éve is kihangsúlyozták a területi adottságok, azon belül *az emberi*

¹²⁴Magyar álláspont a területi kohézióról szóló Zöld Könyv társadalmi vitájához kapcsolódóan. 2009. Budapest, 8. o.

http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/consultation/terco/pdf/2_national/2_hungarian_hu.pdf

¹²⁵http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leaderplus/pdf/library/methodology/leader_approach_hu.pdf.

cselekvések minőségének a jelentőségét. Bizonyos mértékig eltávolodtak a földrajzi determinizmustól és megfogalmazták a ma újra divatos materiális világ és az emberi cselekvések összefonódásának a jelentőségét.¹²⁶

A tértudományokban a területitőke-fogalomnak számos előzménye volt (területi miliő, atmoszféra, hely szelleme, „spatial fix”, területi kontextus, területi beágyazottság, területi meghatározottság, agglomerációs hatások, kapcsolati közelség stb.; ezek egy részét érintettem a 9. fejezetben). *A mai értelemben használt területi tőke fogalma ezek összegzését, integrálását és a mai körülményekre való adaptációját jelenti.* A területi tőke (territorial capital) terminus technikus elsősorban *a konkrét földrajzi/közigazgatási területen meglévő sajátos erőforrás-együttes relacionális működési potenciáljára utal.* Nem más, mint a *működő lokalizált tér.* A tárgyitőke-javak a társadalmi (immateriális) javakkal együtt hatnak, közös outputjuk van (latouri kollektivitás, hibridek). A fizikai és társadalmi *elrendeződés, az elemek összekapcsolódása és rendszerszerű működése* teszi alkalmassá a területi tőkét bizonyos cselekvésekre és képességek kifejlesztésére. Az utóbbi időben a relacionális térértelmezés és a komplex adaptív rendszerek elméletének térnyerése a fogalom a „téri tőke” („spatial capital”) irányába bővül.

Sokan hivatkoznak Roberto Camagni (2009) munkásságára, aki kifejti, hogy a globalizációval párhuzamosan – a meglévő fizikai adottságok mellett – megnőtt a helyi innovációs miliő, a társadalmi adaptációs képesség jelentősége. A területi tőkét Camagni a közjavak, a nem tisztán közjavak, a magánjavak, a társadalmi tőke és az attól megkülönböztetett kapcsolati tőke, az emberi tőke, a társadalmi hálózatok és magánhálózatok alapján konceptualizálja. Ennek kapcsán én két dologra hívom fel a figyelmet: (1) a materiális tőkeelemek is csak *társadalmi kontextusban* értelmezhetőek, és (2) a társadalmi tényezők is *helyhez kötöttek, adott téregységben termelődnek újjá.* (Ez is a helyben meglévő társadalmi tényezők jelentőségére irányítja a figyelmet, így illeszkedik a területi tőke ilyen módon történő értelmezése a korábban tárgyalt társadalmi-szociológiai fordulathoz, erősíti a társadalomtér-elméletet.)

E dolgozat szellemiségében a *konkrét területhez (helyhez) kötött erőforrás-kombinációnak* a belső és külső *relációira (összekapcsolódására), a működési módjára* teszem a hangsúlyt. A meglévő passzív adottságok a kommunikáció segítségével, a konk-

¹²⁶ A (magyar) szakma jelentős része még a társadalmi tőke túlhangsúlyozásánál tart, alig vesznek tudomást a tárgyi (természeti, művi) világ, a technológiák cselekvőképességéről, azoknak a fejlesztésekhez való hozzájárulásukról. Ez ugyanolyan egyoldalúság, mint valamikor a földrajzi determinizmus volt.

rét közös cselekvéseken keresztül juttatják érvényre a helyi, a területi „energiát”. A belső viszonylatok és a külső strukturális kapcsolódások nagyban meghatározzák a meglévő adottságok kihasználhatóságát. A gazdaság csak úgy képes hatékonyan működni, ha a jogi, politikai és intézményi feltételek segítik.

A tértudomány relevanciáját aláhúzza, hogy a társadalom, annak tagjai, a természeti és művi dolgok adott időben területhez (földrajzi/közigazgatási helyhez) kötöttek, azaz adott időben (pillanatban, intervallumban) *a térben elfoglalt pozíciójuk rögzített*. (Ennek egyik formája a konkrét földrajzi, közigazgatási területhez való tartozás.) Még a viszonylag mobil tőke is időről időre térbeli-fizikai formában rögzül, például konkrét helyeken, gyárakban, gépekben ölt testet (Harvey 2009). A térben elfoglalt konkrét pozíció (hely) azt is jelenti, hogy a dolgok valamikhez képest helyezkednek el, az események más eseményekkel egy időben, azok viszonylatában történnek. Az együttlétezés a területhez kötődés formájában jelenik meg, amely *sajátos relációkat, csak ott és akkor meglévő kapcsolatokat hoz létre*. A rögzítettség, a fix kontextus, az ebből eredő *relációs potenciál* hatással van a társadalmi-gazdasági interakciókra. A mozdíthatatlanság (tér-időbeli állandóság) szociológiai értelemben nem jelent teljes determinációt, de jó fogáspontot biztosít az instabil interakciók megragadására (Simmel 1997). A *pozícionáltság* nem csak a fizikai térben, hanem társadalmilag is értelmezhető. A nemi, etnikai hovatartozásnak, a végzettségnek, a társadalmi státusnak stb., azaz a társadalmi mezőben/struktúrában elfoglalt helynek a napi gyakorlatban jelentősége van, de mindez téralkotó módon, adott területhez köthetően jut érvényre.

Legtöbbször a területi tőkére (a helyi, a területi adottságokra), mint helyhez kötött *objektív potenciálokra* tekintenek. De legalább olyan fontos a meglévő elemek belső és külső kapcsolatrendszer, a különféle struktúrákban (térben) elfoglalt helye, *ezek felismerése*. (Pl. a SWOT-táblában nem elég az erősségek alatt a meglévő adottságok leltárát elkészíteni, hanem szükséges az analízis, a relációk, a viszonyrendszer feltárása.) Lényeges a területi tőke strukturális illeszkedése, az elemek, a relációhalmaz koherenciája.¹²⁷

- *Tér-időbeli megfelelés, külső kapcsolódás*: Az abszolút területi tőke (ontológiai komplexitás) csak egy lehetőség, de annak aktiválása, gyakorlati haszno-

¹²⁷ A SWOT-analízis példánál maradva a SWOT-tábláról a hangsúly az analízisre, *a relációk feltárására helyeződik* át. A meglévő adottságoknak és gyengeségeknek melyek a belső összefüggései, és azok milyen viszonyban vannak a külső lehetőségekkel és veszélyekkel?

sítása, artikulálhatósága számos tényező *együttállásának* (relációinak) a függvénye. Aktuálisan, mindig csak a meglévő (együttlétező) adottságok bizonyos szelekciói (hálói) hasznosíthatóak (pl. külső piaci, intézményi feltételekkel való összhang, szinergia).

- *Relacionalitás, belső összekapcsolódás*: Fontos a területi tőke, mint komplex egység belső struktúrája. Az egyes elemek nem önmagukban, hanem a többivel összefüggésben együttesen (latouri kifejezéssel „ensembles”) értékelhetők és hasznosíthatók.¹²⁸ Nem az egyes elemeket, hanem a lehetséges együttes hatásukat kell értékelni és optimalizálni. Az együttlétezés, a koegzisztencia kevés a kapcsolatok létrejöttéhez, létrehozásához, kell valamiféle társadalmi *összetartozás, összeférhetőség, belső koherencia*. A hasznosításához integrált szakpolitikai mixek és tervek kellenek.

Például egy településen a termálvíz kivétel lehetősége („termálkincs”) önmagában nem elég ahhoz, hogy arra, mint turisztikai vonzerőre, mint fejlesztési adottságra tekintsünk, mert lehet, hogy a környező településeken is megvan ugyanaz az adottság és ők azt már hasznosítják is, lekötötték a piacot. Tehát nem elég az erőforrás abszolút léte, hanem azt is meg kell vizsgálni, hogy azok milyen konkrét lehetőségeket hordoznak, azaz összehasonlításokat kell végezni, fel kell ismerni, értékelni kell a lehetőségeket. Bizonyos jelenségeket, összefüggéseket felismerünk, másokat nem veszünk észre. Általában valamilyen céllal valamilyen intézmény végzi ezt a feladatot, és az eredmény (helyi/regionális lista/leltár) egy konkrét szándékkal készült társadalmi-politikai konstrukció. A feltérképezett potenciált a gyakorlat teszteli, és ha nem igazolódik, akkor más összefüggéseket kell feltárni és más adottságokat kell mozgósítani a célok elérése érdekében. Például egy megye vagy járás adottságait és fejlesztési lehetőségeit másban látja egy mérnök, másban egy ipari befektető és másban a saját lehetőségeit kihasználni törekvő helyi közösség.

A területi tőke döntő és egyre inkább felértékelődő eleme a társadalmi vagy kulturális tőke. E fogalmak sem új keletűek, különösen a szociológiában gyakran és széles körben alkalmazzák (Pierre Bourdieu, James Coleman, Polányi Károly, Robert D.

¹²⁸ Ez olyan, mint egy PC konfigurációja. Hiába tudnának egyes elemek (pl. a processzor) többet, ha a többi hardver elem (pl. memória) kapacitása nem elég, vagy a szoftver, a működtető rendszer nem képes kihasználni a meglévő lehetőséget. Egy alacsony képesítésű, kevésbé kreatív társadalmi közegben nincs értelme olyan fejlesztésekkel próbálkozni, amelyet nem képesek működtetni/hasznosítani.

Putnam stb.). A társadalmi tőke azért került a területi kutatások és a fejlesztéspolitika fókuszába, mert az adott helyen követett normák, szokások, identitás, interperszonális kapcsolatok, munkakultúra, demokratikus intézmények, politikai részvétel stb. nemcsak a helyi társadalmat formálja, hanem komoly hatással van a gazdasági teljesítményére, az adott terület fejlődésére is (Putnam 1993). Florida (2002) a területileg különböző koncentrációban meglévő kreatív osztály és a kreatív ipar fontosságát hangsúlyozza napjaink fejlesztéspolitikájában.

A társadalmi (kulturális vagy humán) tőke az emberek által megtestesített tudásban, együttműködésben, kapcsolatrendszerben és más jellemzőkben (bizalom, megbízhatóság, együttműködési készség, munkakultúra, vállalkozási hajlandóság stb.) meglévő és hasznosítható erőforrásokat jelöli. A társadalmi tőke azokat a társadalmi interakciókat, potenciálokat jelenti, amelyek gazdasági, szociális és egyéb célok érdekében mobilizálhatóak. A társadalmi tőke lényegét *a helyben létrejövő hálózati kapcsolatok, azok működési mechanizmusai adják* (Coleman 1990). A társadalmi kapcsolatok helyben a legsűrűbbek. Minél nagyobb a társadalom és intézményeinek potenciális hozzájárulása a helyi fejlesztésekhez és azok működtetéséhez, annál nagyobb lehet egy konkrét hely, terület vonzereje.

A társadalmi-gazdasági feltételek konkrét helyeken termelődnek újjá, jelentős részük konkrét területhez, helyhez kötött. A tőkebefektetések (állószerkezetek), a társadalmi kiadások jelentős része földrajzilag immobil (pl. kórház, iskola, csővezeték, ipari létesítmények). Az új (társadalmi, gazdasági) terek a meglévő adottságokhoz igazodva jönnek létre. A múltbeli döntések, ha nem is determinálják a fejlesztéspolitikát, de útfüggőséget eredményeznek. A családok, a vállalatok sikerének egyik forrása, hogy milyen területi, helyi közegben, környezetben él, működik. Milyen (számára külső) adottságokkal, területi tőkével rendelkezik az a hely, az a régió, ahol él, ahol gazdálkodik. Ma már az emberek életkilátásait, karrierlehetőségeit jelentős részben az határozza meg, hogy milyen adottságú, területi tőkével rendelkező településen, régióban, országban él. A társadalmi tőke (milyen családban született, milyen társadalmi réteghez, csoporthoz tartozik stb.) is csak mint egy területi relációhalmaz (területi tőke) részeként hasznosulhat.¹²⁹ A helyi, a regionális tér jellemzői (adottságai) nem csak az ott folyó tevékenységek eredményességre vannak hatással, hanem ennek okán a tőke és a népesség vonzására is.

¹²⁹Robinson Crusoe is csak a szigettel összeegyeztethető tudását hasznosíthatta a gyakorlatban, az egyéb potenciáljai ott és akkor kihasználatlanok maradtak.

Mint fent utaltam rá, a területi adottságok/tényezők/jellemzők összességét több-féleképpen írták le, nevezték el. Ezek közül kiemelem a nálunk keveset hivatkozott „spatial fix” fogalmát, amely szemantikailag is jól kifejezi a lényeget, a konkrét térben (helyen) létező társadalmi-gazdasági viszonyt és annak működését. A „spatial fix” fogalom bevezetése a marxista David Harvey munkásságához fűződik. Az első kapcsolódó tanulmányát 1975-ben az Antipodban publikálta, amelyben a marxi tőke-felhalmozás földrajzi vetületének rekonstruálására tett kísérletet. Később Hegel imperializmusról vallott nézeteit, Thünen határkölttség-elméletét és Marx kolonizációról vallott nézeteit (Tőke I. kötet) vetette össze (újrapublikálva: Harvey 2001/a). Ezekre alapozva fogalmazta meg és fejtette ki bővebben mára a tértudományok egyik alaptételévé vált „spatial fix” fogalmat (Harvey 1982, 1985).

A „spatial fix” a területi tőkével rokon komplex jelenség, amelynek az angol „fix” szó több jelentésének megfelelően különböző vonatkozásai lehetségesek. A fix, a rögzített jelentésében, *egyrészt* – és elsősorban – arra utal, hogy a felhalmozott javak jelentős része *helyhez kötött*, helyben áll rendelkezésre, *nem mobil*, ami több tekintetben helyi függőséget, kötöttséget, útfüggőséget eredményez. Egy település fejlődéséhez nem elegendőek csupán a gazdasági tényezők, hanem egy sor helyben lerögzített („pinned down”), területileg beágyazott, egymással együttműködő tényezőre, komplex tényező együttesre („armatúrára”) van szükség, amitől *a település egésze önálló sajátos ágens*. (A területi tőke esetében a területileg kötött társadalmi tényezők kiemelkedő jelentőségűek.) A fix rögzültséget jelent, de az én értelmezésemben nem csak fizikailag, földrajzilag, hanem tágabb téri kontextusban, aminek része a fizikai valóság.) *Másrészt* a „fix” angol ige azt is jelenti, hogy megjavít, rendbe hoz, megold egy problémát. A „spatial fix” *biztosítja (esetenként helyreállítja) a gazdaság és a társadalom normál működését*, abban van a megjavítás, a fejlesztés kulcsa.¹³⁰ A fogalom megalkotásakor Harvey arra is rámutatott, hogy a kapitalista termelési mód a belső válságának elkerülése miatt földrajzi értelemben folyamatosan terjeszkedik és a térben átstrukturálódik. (Vö. a 14.1. fejezetben tárgyalt marxi leírással és az EU bővítési folyamatával.) A kapitalista termelésnek a területi terjeszkedés éppen úgy sajátja, mint a technikai fejlődés. Harvey arra is rávilágít, hogy adott helyen a társadalmi-fizikai infrastruktúra

¹³⁰ E jelentés megvilágítására jó analógia a „technológiai fix” közgazdasági kifejezés. A malthusian forгатókönyvben a technológia folyamatos fejlődése teszi lehetővé a népesség növekedését és a szűkösen rendelkezésre álló erőforrások közötti ellentmondás feloldását.

konzolidációjával ideiglenesen oldódik a mobilitás és a kötöttség közötti feszültség, egészen addig, amíg a tőke a jobb megtérülés érdekében ismét „odébbáll”, mobilizálódik, hátrahagyva a fizikai-intézményi kereteket (pl. üres gyárépületek, barnamezők).

A területi tőke és a „spatial fix” kifejtése egy sajátos területi/téri problémát is megjelenít. A gazdasági és társadalmi működés elengedhetetlen feltétele, hogy a felhalmozás jelentős részben immobil eszközökben (infrastruktúra, épületek stb.) történik. Ez a kapitalizmus működésének, a tőke természetének belső ellentmondása is. A tőke jelentős részben rögzített teret kell, hogy építsen ahhoz, hogy működhessen, hogy legyőzze a távolságot (Harvey 2001/b). Másrészt a megfelelő „spatial fix” (területi tőke) megléte és megfelelő működése lehet az az alap, ami segíthet bizonyos problémák megoldásában, többek között a válságkezelésben is. Ahhoz, hogy a nyugat-európai nagyvállalatok terjeszkedni tudjanak Kelet-Európában, ahhoz hogy a vezető hatalmak érdekeiknek megfelelően integrálni tudják a keleti térség gazdaságát (ott is hasonló feltételek között tudjanak működni), támogatniuk kell ezekben az országokban a „spatial fix”, a megfelelő úthálózat és egyéb infrastruktúra kiépítését.

Az OECD a területi tőke meghatározására jól foglalja össze a különféle álláspontokat (OECD 2001):

„...minden régióknak van egy sajátos tőkéje – ez a »területi tőke« –, amely különbözik más térségektől ... Ez sok tényezőt foglal magába, a térség földrajzi fekvése, a nagyság, a termelési tényezőkkel való ellátottság, a klíma, a tradíciók, a természeti erőforrások, az élet minősége, vagy az ott lévő városok agglomerációs előnyei. Más ilyen tényezők lehetnek a »nem-kereskedelmi összefüggések«, mint a megértés, a szokások és az informális szabályok, amelyek lehetővé teszik a gazdaság szereplői számára az együttműködést bizonytalan feltételek között is, vagy a szolidaritás, a kölcsönös segítség, vagy az új gondolatok elfogadása kisebb közösségekben, amelyek gyakran elősegítik ugyanazon ágazatban működő kis- és közepes vállalkozások klaszteresedését (társadalmi tőke). Végül, Marshall alapján van egy másik »megfoghatatlan« tényező is, »ami a levegőben van«, és amit általában »környezetnek« nevezhetünk, és amely az intézmények, szabályok, szokások, maguk a termelők, a kutatók és a politikusok valamilyen kombinációjának eredménye, ami együtt egy bizonyos kreativitást és újítást tesz lehetővé. Ez a »területi tőke« bizonyos típusú beruházásoknál nagyobb hozamot tesz lehetővé, mint másoknál, mivel jobban illeszkednek a területhez és annak eszközeit, embereit és potenciálját hatékonyabban használják

fel. Ez azt jelenti, hogy azok a régiók nem csak a ricardói komparatív előnyökkel rendelkeznek (...), de abszolút előnyökkel az unikális tényezőiknek köszönhetően” (OECD 2001: 15–16.).

Tehát a területi tőke térben és időben változó társadalmi (kulturális), gazdasági és fizikai (természeti és művi) környezeti *potenciálegyüttes*, *területi adottság*, amely abban az összetételben csak a konkrét térben, területegységben – ország/nemzet, régió, lokalitás – áll rendelkezésre, és mint erőforrás és mint *katalizátor* hatással van az ott élők, gazdálkodók teljesítményére. Az, hogy ez a területi tőke hogyan hasznosul, miként hasznosítható, az több külső és belső tényező együttes hatásától függ (lásd fent).

A tervezésben, a fejlesztéspolitikában a területitőke-elemeket a szerint is célszerű csoportosítani, hogy van-e lehetőségünk és milyen időtávban van módunk azon változtatni:

- Az első csoportba a csak igen lassan, a stratégiai tervezési időhorizonton kívül változó, viszonylag állandó adottságok tartoznak. Ide sorolandó a földrajzi elhelyezkedés és a társadalmi tőke egy része is (identitás, társadalmi normák, hagyományok, tradíciók). Látnunk kell, még ha változatlan is marad a tér adott pontján az abszolút területi tőke, a befoglaló térszerkezetet, a külső kapcsolatrendszer megváltozhat, így relatív helyzetének a változásával a külső relációi is megváltozhatnak. (Például egy külső határrégió az uniós bővítéssel relatíve fejlettebb belső határ menti régióvá válhat.)
- A második csoportba a politikai, a gazdasági, a pénzügyi, a jogi intézmények, a tulajdonviszonyok tartoznak. Ezek megfelelő kombinációjának kialakítása hosszabb időt vesz igénybe, de akár középtávon megoldható.
- A harmadik csoportot alkotják a konkrét irányítási struktúrák, a menedzsment, amelyek célirányosan átalakíthatók. Rövid távon megkaphatóak a konkrét erőforrás allokációs és beruházási döntések. Ezeket a mindenkori politikai és piaci viszonyoknak megfelelően viszonylag gyorsan meg lehet hozni és meg lehet változtatni.

E szférák egymás teljesítményére is hatással vannak. Hiába hozunk létre például uniós ajánlásra máshol bevált új intézményeket és irányítási módszereket, ha a meglévő társadalmi viszonyok között azok nem működtethetők jól.

A területitőke-elemeket csoportosíthatjuk a szerint is, hogy milyen a helyhez kötöttségük, csak helyben lehet-e azokat hasznosítani, vagy áttelepíthetőek-e?

- A természeti és művi környezetnek (tőkének) vannak *elmozdíthatatlan* elemei: természeti erőforrások (víz, föld, nyersanyagok stb.), műszaki infrastruktúra (utak, szennyvízhálózat stb.), ingatlanok, épített örökség;
- elvileg mobilak, de csak az adott helyen, csak abban a közegben helyspecifikusan funkcionálhat (pl. helyi intézmények, tényezőkombinációk), a helyi társadalomhoz köthető elemek (pl. helyi tacit tudás);
- viszonylag könnyen és gyorsan mobilizálható a pénztőke és az explicit tudás (technológiai ismeretek, know how), így azokkal hosszabb távon, mint a helyi tőke elemeivel csak akkor számolhatunk, ha folyamatosan teszünk a megújításuk érdekében.

A fejlesztés-, a területpolitikáknak és a tervezésnek figyelemmel kell arra lennie, hogy a társadalmi fejlődés, a gazdasági növekedés részben az adott „terület tőkéjétől”, másrészt annak külső és belső összekapcsolódásától függ. A térbeli hálózatosodást, szerveződést különféle politikai tényezők alakítják a kormányzás különböző szintjein. A területi szerveződésre, a területi tőke hasznosíthatóságára hatnak a külső strukturálisan kapcsolódó társadalmi-gazdasági folyamatok (pl. műszaki fejlődés és piaci erők). Ezeknek a („mainstream”) makro-gazdaságpolitikáknak, ágazati politikáknak azonban lehetnek olyan nem kívánt területi hatásai, amelyek eltorzíthatják a területi fejlődést, alul hasznosíthatják a területi tőkét. Az olyan politikák, amelyek a területi összefüggésekre is figyelemmel vannak, nemcsak csökkentik ezeket a negatív hatásokat, hanem hozzáadott értékük is van abban az értelemben, hogy integrálják ezeknek az ágazatközi politikáknak a gazdasági, szociális és környezeti hatásait. Ezért a területfejlesztési politika a területi tőke erősítésének és optimális kihasználásának fontos eszköze lehet.

Nyilvánvaló azonban, hogy a területi tőkére koncentráló területfejlesztési politika bizonyos eltolódásokat feltételez a fejlesztéspolitika prioritásaiban és az eszközök allokációjában. Inkább a kínálati oldalú eszközöket és az alulról jövő fejlesztési kezdeményezéseket preferálja a központi újraelosztó politikához képest. Célzottabb és területre szabottabb („place-based”) integrált ágazati és területi prioritásokat feltételez. A vállalkozások támogatása helyett a „vállalkozási környezet” megteremtésére törekszik, inkább a meglévő fejlesztési potenciál, a meglévő adottságok kihasználását keresi. A

kérdés különösen az utóbbi években vált aktuálissá, amikor a kedvezőtlen gazdasági ciklusok miatt a fejlett régiókban is egyre nehezebbé vált a fenntartható gazdasági növekedési ütem elérése, és nőtt a költségvetési nyomás. Ez azt eredményezte, hogy a területi tőke hasznosításán alapuló regionális politika hívei, a támogatási források bizonyos átstrukturálását javasolták a kevésbé fejlett területekről a fejlettebbekre. (A centrumokban több a kihasználható potenciál, nagyobb a területi tőke.) E törekvések megjelentek az EU strukturális és beruházási politikájában is (Faragó 2016).

A területi tőke kulturális és intézményi elemeivel számos hagyományos közgazdasági modell nem számolt, pedig ezek jelentős hatással vannak a piacra, például eltérítheti az árakat és a béreket. Ez tipikusan területileg megjelenő különbségeket jelent, amely közigazgatási határonként változhat. Ide tartozik a jogszabályi környezet, az adórendszer, a szakszervezetek vagy a civil társadalom befolyása stb. Többek között ezen kíván változtatni az új intézményi közgazdaságtan és az új gazdaságsszociológia (szocio-ökonomia), amikor rámutat a strukturális kapcsolódásokra, a társadalmi kontextus fontosságára. A formális és az informális társadalmi tőke (hálózatok) fejlesztése, a társadalmi kohézió, a bizalom erősítése jelenős gazdasági eredményeket is hozhat.

A területi tőkék különbözőségéből következik, hogy a különböző téregységekre különböző fejlesztési utakat kell meghatározni, azaz a sajátosságokhoz igazodó specializációra van szükség. A sajátosságokat versenyelőnyné kell kovácsolni. A területi tőkére úgy tekinthetünk, mint az innováció és a növekedés forrására.

14. Helyben megvalósuló globális tértermelés

Úgy tűnhet, hogy a globalizáció gyengíti a térelmélet gyakorlati jelentőségét, így tárgyalása kevésbé fontos e dolgozat gondolatmenetének a szempontjából. A szakmai diskurzus gyakran még mindig arról szól, hogy a globalizáció eliminálja a tér, a távolság, a kulturális különbségek jelentőségét, leértékelik a területi kutatások fontosságát. A köztudatot pedig az jellemzi, hogy passzív elszenvedői vagyunk a globális folyamatoknak. Én e nézetrendszerekkel szemben azt hangsúlyozom, hogy *a globális viszonyrendszer új tereket hoz létre, átstrukturálja a hagyományos tereket, és ez a folyamat ontológiailag helyben zajlik, sokan aktívan közreműködünk ebben*. Bármilyen globális jelenség csak a helyi (a regionális, a nemzeti) aktorokkal szimbiózisban képes

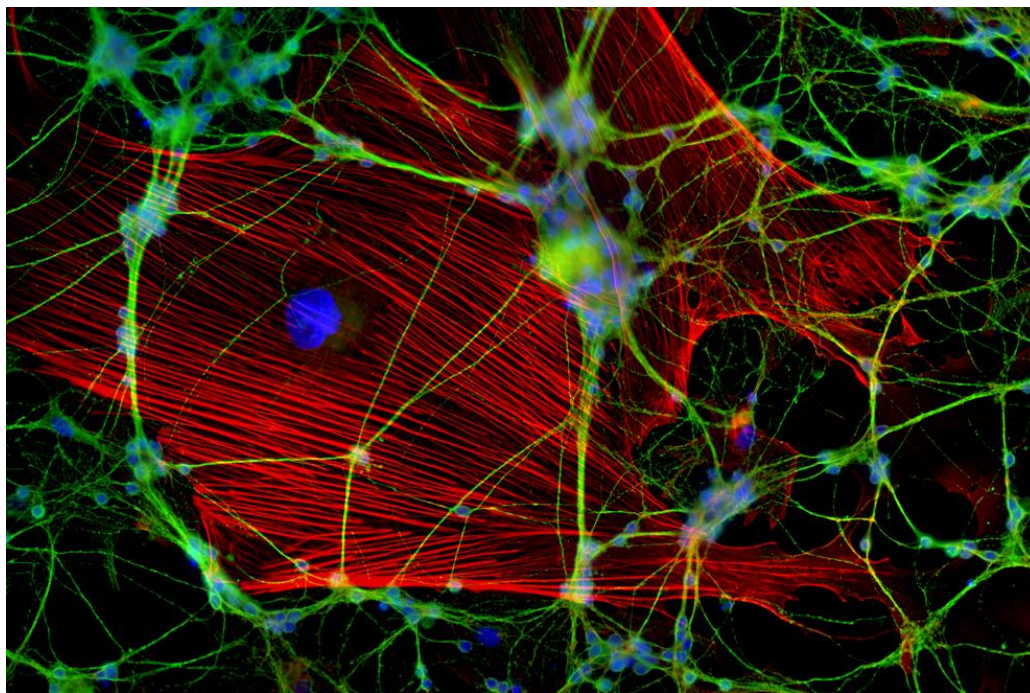
létezni. A globális struktúrák is territoriális gyakorlatban termelődnek újjá, ebben az értelemben nem „atopikusak” (Helmut Willke).

A transztársadalmi relációk, folyamatok újfajta tereket hoznak létre, új területeket vesznek birtokba, átstrukturálják, átkonfigurálják a meglévő tereket és aláássák a hagyományos állami, települési konténerszerű társadalmi működést. A *globalizáció alapvetően térfolyamat, a térbeli terjeszkedés és átstrukturálódás gyűjtőfogalma, a kapitalista gazdaság és a társadalom térkonstrukciója* (Harvey 2001/b). A globális piacra termelő vállalatok, kereskedelmi láncok, az áruk hálózatai hozzák létre („termelik”, Lefebvre 1991) a globális tereket. A globalizáció új strukturáló (térformáló) erőt jelent, amely a lokális dolgok és cselekvések számára új viszonyrendszert jelent, és az új globális kapcsolatok új térstruktúrákat hoznak létre. A globalizáció nem folyamatosan, teljes felületében fedi le a tereket, a földrajzi/közigazgatási területeket, hanem a különböző tevékenységekhez kötődő különböző kapcsolataiknak megfelelően. Így a globális tér nem egységes vagy univerzális, hanem *heterogén és fragmentált, önmagából állandóan alakuló áramlás*. Áramlik a munkaerő, a tőke, a termékek, a szolgáltatások, az információ, a környezetszennyezés stb. A 12. ábrán egy képi analógia segítségével próbálom meg szemléltetni a globális relacionális hálózatok téri, területi megjelenését. A globális tér (csomópontok, kapcsolatok, relációk) színekkel jelzett elemei behálozzák az ábrát, de nem fedi le a teljes területet, a vákuumszerű fekete mező, a köztes tér lehetőséget kínál újabb téregységek kialakítására és új kapcsolódásokra.

Mint utaltam rá a globalizáció kapcsán a tér leggyakrabban a súlyának csökkenése, a szerepének elvesztése miatt kerül szóba: a globalizáció lebontja a (kulturális, gazdasági, politikai) határokat, megszünteti a (területi) különbségeket, homogenizálja, strukturátlanítja a világot. Kétségtelen, hogy a globalizáció csökkenti a *fizikai távolság* időben és pénzben megnyilvánuló jelentőségét, de ez nem jelenti azt, hogy ez nem téri folyamat, és nincsenek területi vonatkozásai. Ellenkezőleg, fel kell hívni a figyelmet a globalizáció területi vonatkozásaira, és fel kell tárni a globalizáció tériségét, területi megjelenését. A globalizációs erők a minél nagyobb mobilitás érdekében harcot folytatnak a hagyományos terekkel, fel akarják számolni a területi kötődéseket, de a globális tér is csak egy új elem a terek sokaságában, amely ugyancsak territorializálódik (Brenner 1999), és strukturálisan tagolt. A konkrét helyeknek megfelelően transzfor-

málódnak, ha érdekeik azt szolgálják, akkor a helyi sajátosságokhoz igazodva jelennek meg a globális áramlások, amelyek helybe hozzák a globális hálózati kapcsolataikat.

12. ábra
Globális hálózatok, terek (szemléltető analógia)

Elektronmikroszkópos fotó az idegsejtek működéséről

Forrás: Schmoranzer, J.: Freie University, Berlin.

http://www.boston.com/bigpicture/2012/06/extraordinary_microscope_photo.html

A „...»globalizáció tériesítése« azt jelenti, hogy felismerjük a tér kulcsfontosságú jellemzőit: a sokféleségét, a nyitottságát, a tényt, hogy nem redukálható »egy felszínre«, a szerves kapcsolatát az időbeliséggel” (Massey 2005:88.). A globalizálódó tér a megtörő, megszakadó, átalakuló és strukturálódó pályák sokféleségének nyitott összefonódása, ami nem teszi lehetővé, hogy egy totalizáló projektként kezeljük (Massey 2005:100.). A modern és a posztmodern narratíva közti különbségek egyike a tér jelentőségének, a területileg eltérő tudás (értelmezés) lehetőségének a felismerésében van. A globalizáció előtti modern világtól a jelenlegi posztmodern világot éppen a térbeni folyamatok megváltozása és a heterogenitás növekedése különbözteti meg.

A globális jelenségek is téri módon, de különbözőképpen konstruálódnak, azaz (téri, területi) struktúrával rendelkeznek. Kétségtelenül vannak olyan jelenségek (pl. internet, McDonald’s, CNN, IMF), amelyek által csökkent a fizikai távolság szerepe,

kiegyenlítettebb lett, kisimult a tér, nőtt a mobilitás lehetősége, de van, amiben még jelentősebbek lettek a (területi) különbségek (pl. hatalom, jólét, innováció), megváltoztak az áramlások korábbi irányai, felmerült a centrum–periféria viszony átértelmezésének az igénye. Maguk a globális terek is vizsgálандó új térkategóriák, amelyek nem abban különböznek a hagyományos kulturális, gazdasági stb. terektől hogy nagyobbak, hanem más szemlélet, logika alapján működnek és másként alakulnak a *kapcsolati hálók*. A globalizáció megváltoztatta az Európa-központú világképet, a termékek és a munkaerő mozgását, szétzúzta a hagyományos identitásokat. A globalizáció, mint *neoliberális kulturális és gazdasági projekt*, nem a semmiből szállt a világra, mint a hajnali köd, hanem megfelelő *hatalmi (érdek) központokból, a globalizációs hatásokat generáló központi helyek felől megfelelő mechanizmusokon (támogatás, beruházás, politikai befolyás), lokalizálható eseményeken keresztül terjed, és marad fent. A konkrét helyek, a helyi társadalmak* pedig nem egyszerűen elszenvedői a „kívülről jövő” globális folyamatoknak – mint amit sokan hangsúlyoznak –, hanem *aktív részesei (kollaboráció), alkotó elemei és megtestesítői*. Bármilyen furcsán hangzik is, azt is mondhatjuk, hogy a globális folyamatok is „place-based” szemléletűek és alapúak, hiszen a helyi tőke globálisan versenyképes elemeit működtetik. A multinacionális vállalatok is a helyi tőkében rejlő lehetőségeket aknázzák ki, jelentős részben a saját hasznukra.

Mint minden, a globalizáció is téri módon, téridő-dimenzióban létezik. Olyan társadalmi-földrajzi (társadalomtéri) átalakulás, amelyet a „szupraterület” növekedése jellemez oly módon, hogy folyamatosan kapcsolatban van a hagyományos területiséggel (Scholte 2000). Ellenkező vélemények ellenére *a globalitás és a területiség egymás kölcsönhatásában létezik* (Brenner 1999). Ebben az értelemben a teret felfoghatjuk globális jelenséggé, szuperstruktúráként, a hely pedig az, ahol ez a gyakorlatban megvalósul, megtestesül.

A globalizáció homogenizáló hatására a kulturális értelmezési határok elhalványulnak, és ezzel a terek jelentésbeli különbségei is mérséklődhetnek, de új „értelmek” jelennek meg. A nemzetközi stílus az építészetben, a lakberendezésben, a tudományos publikációs követelményekben stb. „helynélküliséget” eredményez (Relph 1976), a hagyományos helyek helyett globális értékrend jelenik meg, elvész a tradicionális közösségi lét és helyette a kozmopolita identitás erősödik meg. A hétköznapi gyakorlatban általában nem az egyik vagy a másik „tisza” identitással találkozhatunk,

hanem azok „hibridjeivel”. A globális jelenségek valóságosak, hiszen hatnak ránk, ugyanakkor egyre inkább úgy tűnik, hogy befolyásunkon kívül esnek. Ez csak részben van így, hiszen a helyi aktorok cselekvésein keresztül valósulnak meg, jutnak érvényre.

A globális világ a nemzeti, a területi, a helyi kötődésen, ezeken a zárt téregységeken kívüli világot jelenti. *Azok a helyi aktorok (cselekvéseik) globálisak, amelyeknek a külső kapcsolataik, a viszonyrendszerük nem lokálisak, nem regionálisak, nem nemzetiek.* A globalizáció nem csak széttöredezi a tradicionális – köztük a területi – identitásokat, hanem *új transznacionális, transzkontinentális kötődéseket is teremti.* Új társadalmi és ezáltal új földrajzi együttműködések jönnek létre (Beck 2005). Korábban területileg (földrajzilag) elválasztott egységek együttélése, hálózatosodása jön létre. (Pl. a szinguláris népi hősök helyébe a Mickey Mouse, vagy a Trónok harca filmsorozat hősei lépnek.)

A globális folyamatok, trendek által létrejövő/alakuló terek nem *a hagyományos értelemben hely- vagy területalapúak*, hanem a tradicionális értelmezésben hely- és térfüggetlen elemekből álló, *állandó mozgásban lévő felhőszerű halmazok.* A globalizált jelenségek „lokális elemei” közvetlenül alkotói a globális hálózatoknak, az azok által alkotott tereknek anélkül, hogy a különböző szintű hagyományos tereknek a szerves részei lennének. („Locality without territory” Hannah Arendt). A helyben létező elemek sok tekintetben a globális tér részeként funkcionálnak. A globalizáció abban az értelemben üríti ki a hagyományos helyeket és tereket, hogy csökkenti a helyben alakítható kapacitásokat, a helyi érdekből felhasználható forrásokat. A globális gazdasági tér nem alulról, nem a lokalitásokból, a mikro-, mezo- és makroterekből épül fel, nem használja ki azok minden lehetőségét, csak az akkor éppen jól hasznosíthatót, a globálisan versenyképeseket. A globális tér szereplőinek – akik ugyancsak valahol helyben élnek, működnek – identitása, az érdekértékei mások, mint a hagyományos helyi kötődésüké. A tradicionális szerves kötődéseket külső változó kapcsolatok veszik át. A helyek/települések és az emberek részben uniformizálódnak, a globalizált homogén tér, a kozmopolita (poszt)társadalom szenvtelen elemeivé válnak. A globális egzisztenciák poszt-társadalmi, a globális jelenségek számára a globális és lokális tér nem csak, nem elsősorban az elérhetőség, a hozzáférés javulása miatt válik eggyé, hanem nem létezik számukra a két különböző értelmezés, az értékrendek és a térhasználat különbözősége.

Az így értelmezett globális tér is csak egy a reprezentált affektív terek és a megélt helyek között. Heidegger és mások tanításaira visszautalva azt kell mondanunk, hogy *minden esetben helyben, konkrét szituációkban/kontextusban létezünk*. E nélkül nincs létezés, nincs transzcendentális nézőpont, csakhogyan ebben az esetben a kozmopolita, nomád stb. emberek számára a „világfalu” („the global village” Marshall McLuhan) az a hely, ami az identitást, a kötődést, az értelmezéseket adja, ami nem egy konkrét helyhez, hanem *a földfelszín hálószerű helyeinek egészéhez köthető*.

A globalizált gazdaság egyre inkább terület- és helyfüggetlennek *tűnik*, de valójában más típusú területi, helyi kötődésekről van szó. Kétségtelen, hogy a tőke, az áruk, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlása lehetővé teszi a nagyfokú mobilitást, és nagyon sok lehetséges telephely közül választhatnak a befektetők. *A tér- és helyfüggetlenség valójában azt jelenti, hogy nem elsősorban a területi-kulturális kötődésekkel, területi (kompetencia) határokkal rendelkező nemzeti, regionális és helyi intézmények és közösségek vannak hatással a termelés lokalizációjára, a munkahely és lakóhely választására, hanem a nemzetközi nagyvállalatok és intézmények kooperációs hálózatai (hierarchikus függőség)*. A fejlesztési, a telepítési döntések, az erőforrások lokalizációja az ő kezükben van. A területi tőke, a területi adottságok megítélése az ő érdekeik szerint, az ő céljaik eléréséhez való hozzájárulás függvényében történik. Valójában ez nem területietlenséget, térfüggetlenséget jelent, hanem más típusú a téri megjelenés és a területhez, helyhez való kötődés. A globális cégek területi stratégiájában is vannak területi különbségek. Például más az amerikai, a japán és más a német modell, és mások ezeknek a területi gyökerei, mások a tulajdonosok hagyományos területi kötődései. A cégeknek (tulajdonosi körnek, menedzsmentnek) saját történeti fejlődésüknek megfelelő területi azonosságuk van, és ezek között folyik a globális piaci verseny. *Nemzeti cégek váltak és válhatnak multinacionálissá*, és a globális kapcsolatrendszerükkel közvetíthetnek akár nemzeti érdekeket is, és ezek jelentőségét látva a nemzeti kormányok is támogatják ezeket. Ebben az értelemben nemzeti vállalatok (tulajdon esetén kormányok) szereznek nemzetközi, esetenként globális befolyást. A multinacionális cégek többségének is van nemzeti centruma, így az ő kulturális kötődésük („nacionalizmusuk”) bizonyos elemei válnak globálissá. A multinacionális cégek a legújabb innovációikat leggyakrabban a „hazai” egységeknél vezetik be és ezzel megőrzik a nemzeti/területi előnyüket, bár nem sok esetben lehet tudni, hogy kikről is van szó igazán (Storper 1997/a). A nem-

zetközi cégek telephelyei *vertikálisan integrálódnak* a nemzetközi üzleti hierarchiába és az „áramlások” ezekben a *hierarchikus struktúrákban történnek*. Tehát a globális gazdaság tériségét és területiségét a különböző termelőegységek relacionális kapcsolatai, hálózatai alkotják, és bizonyos összefüggésekben a területi kötődésnek és a fizikai/földrajzi közelségnek is jelentősége van. (Például a nagy multinacionális cégek beszállítóinak egy része területileg követi azokat, a „szomszédságba” települnek.) Amikor az Európai Unió a globalizmus erősítése érdekében tesz lépéseket, akkor a legfejlettebb – és az unióban legbefolyásosabb – európai gazdaságok, az azokat megjelenítő multinacionális cégek nemzetközi terjeszkedését támogatja. Az Európában transzeurópai módon vagy transznacionálisan működő cégek sem európaiak, hanem szigorúan nemzeti, németek, britek, svédek stb. A volt szocialista országok jelenleg nem/alig rendelkeznek ilyen nemzeti kötődésű „monopóliumokkal” és nem képesek gazdasági befolyásuk kiterjesztésére. *A kelet-európai országok a „magterületek” monopóliumainak alávetetten működnek* (Amin 2013). Azok a területek és helyek, amelyek inkább megfelelnek a szükségleteiknek, a globális gazdasági háló részeivé válnak, amelyek nem tudnak kapcsolódni a globális hálózatokhoz, ott alternatív fejlesztési stratégiák megvalósítására van lehetőség.

Ma a legfejlettebb országok gazdaságai a legglobalizáltabbak, és ők a globalizáció hirdetői és motorjai is. Ez vajon azt jelenti-e, hogy a globalizáció lehet a perifériák egyik fejlesztési eszköze is, mint apológétái állítják? Vagy a globalizáció területi terjedéséből is a korábbi centrumok kovácsolhatnak újabb előnyöket? A globális versenyképességi kritériumok teljesítése vagy a nemzeti (területi) sajátosságok (területi tőke) minél jobb kihasználása visz előre? Az internacionalista, vagy területi (kulturális, földrajzi, intézményi stb.) sajátosságokhoz igazodó fejlesztési stratégiák lehetnek a jövőben eredményesek? A globális versenyképesség alapján kell működtetni minden gazdaságot? A válaszok kialakításához jobban meg kell érteni a globalizmus természetét, a globalizáció téri, területi folyamatait.

14.1. Globalizmus, globalizáció

A globalizmus a globalizáció *ideológiája, eszméje, politikája*, amely kívánatos normává tesz bizonyos euroatlanti törekvések világméretű terjesztését, a ténylegesen létező globalizáció *területi kiterjesztésének* a folytatását. A globalizmus a modern nyugati gondolkodás *elterjedése*, a neoliberalizmus egyre *bővülő térben* történő megvalósulása. A nemzetállam diszfunkcionalitását, elsősorban a piaci kapitalizmus és a liberális demokrácia diadalát (Francis Fukuyama), a piaci fundamentalizmus (Soros György) *világméretű terjedését* hirdeti. Végcélja a szabad piaci alapon működő liberális demokrácia egyeduralkodóvá tétele az egész világon, amit egyben a fejlődés csúcsának tételez fel, a teljes megvalósulása a történelem végét jelentené (Fukuyama 1994). Gyakorlati megvalósítója egy magas szinten szervezett *transznacionális politikai-gazdasági hatalmi hálózat*. Mint ideológia és gyakorlati politika szorosan kötődik a neoliberalizmushoz és az antinacionalizmushoz, a globalizáció előtti nemzeti-kulturális akadályok lebontását szorgalmazza (Safranski 2004). A vezető hatalmak által irányított nemzetközi pénzügyi intézmények, például az IMF és a Világbank is mind a mai napig e politikának megfelelően hozza meg döntéseit,¹³¹ támogatásaik fejében előírják a piaci deregulációt, az állami vagyon magánosítását, és ezzel elősegítik a vegyes gazdaságok, az újraelosztó jóléti állam visszaszorítását. A globalizációban érdekeltek azt hangsúlyozzák, hogy ezzel mindenki számára egyenlő esélyek nyílnak a fejlődésre, *oldódhat a centrum–periféria viszony, csökkenhetnek a területi különbségek*. Az állam rossz tulajdonos és nem alkalmas a gazdaság irányítására. A tőke és a munkaerő szabad mozgása biztosítja, hogy ott hasznosuljon, ahol azt a leghatékonyabban teheti, ezzel a tőketulajdonos és a munkaerő is jól jár, és ez a folyamat *tendenciájában területi kiegyenlítődéshez vezet*. Képviselői és apológétái szerint e folyamat a centrum–periféria viszony felszámolásához vezet, és a nemzetállamok és régiók közötti fejlettségbeli különbségek mérséklődnek. Ezzel szemben *a tények a területi különbségek növekedését mutatják*. Az „új gazdaságföldrajz” modellszerűen is bemutatta, ha a globalizációs erők (akár az EU) lebontják a szabad piac előtt álló korlátokat, akkor a versenyképesebb/fejlettebb gazdaság (centrum) profitál a fejletlenebb területekkel (periféria) való kapcsolatból, sőt az elmaradottabb ország/régió még a tőkét és a legkreatívabb, legmobilabb munkaerőit is

¹³¹ Washingtoni konszenzus: államháztartási fegyelem, közkiadási prioritások, adóreform, pénzpiaci liberalizáció, versenyképes valutaárfolyam, külkereskedelmi liberalizáció, külföldi közvetlen beruházások liberalizálása, állami vállalatok privatizációja, dereguláció, tulajdonjog.

elveszítheti (lásd mai magyar példát), vagyis a már meglévő különbségek tovább nőhetnek. A gazdasági protekcionizmust és a viszonylagos autonómiát is csak az erős gazdaságok, a jelentős politikai hatalmak tudják megvalósítani, a gyenge periferikus területek nem.

A globalizáció az euroatlanti integrációs politikában, a médiában és részben a tudományos kommunikációban is úgy jelenik meg, mint ami a technikai és gazdasági fejlődés eredményeként egyre több ember számára elérhetővé tesz újabb fejlődési dimenziókat, *új tereket nyit meg*. Kevesebb szó esik arról, hogy a globalizáció újrafragmentálja, újra strukturálja, átkonfigurálja a tereket, vannak absztrakt terek (szociális viszonyok) és konkrét helyek és régiók, amelyeket visszavet a fejlődésben, *új típusú területi különbségeket hoz létre*. A globalizmus (neoliberalizmus) nem ad választ arra, hogy a globalizáció kedvező hatásait nem élvező új perifériákkal mit kell kezdeni, olyan átmeneti jelenségnek tartja azokat, amelyeket a piac majd megold.

„A neoliberalizmus a globalizációra való hivatkozást érvként használja arra, hogy a tőkét felmentse szociális kötelezettségei alól, és arra spekulál, hogy az államok versengjenek a munkahelyekért, és azért csalétkül leépítik az úgynevezett beruházási akadályokat, amelyeken az ökológiai, szakszervezeti, szociális és adózási szabályozások értendők. A neoliberális globalizmus legitimációs ideológiát szolgáltat a kedvező értékesítési feltételeket kereső tőke gátlástalan nyomulásának. Arra hivatkozva, hogy a tőkeáramlás másfelé fordulhat, fenyegető távlat kulisszáját építi fel – és így juttatja érvényre a gazdaság primátusának célját. Az állam és a kultúra kénytelen a gazdaságot szolgálni. A neoliberalizmus ugyanolyan gazdasági elvek alapján áll, mint egykor a vulgármarxizmus, ezért bizonyos értelemben a marxizmus feltámadása a management-ideológia képében.”
(Safranski 2004:19–20.)

Közép- és Kelet-Európában az államszocializmus összeomlása után az országoknak nem volt lehetőségük egy nemzeti érdekeket is figyelembe vevő belülről irányított fokozatos átalakításra, nem működtek autopoietikusan. Közismert, hogy a nemzetközi és az uniós integráció során az EU intézményei és a nemzetközi pénzügyi szervezetek rákényszerítették az országokat az azonnali piacnyitásra, ami a nemzeti gazdaságok (hazai ipar és mezőgazdaság) drasztikus leépülését eredményezte. A hazai termékeket jelentős részben a nyugati import váltotta ki.

A ma történéseinek a megértését is segíti, ha látjuk, hogy a globalizáció előtti akadályok leküzdésének része a harcok antinacionalizmus és a multikulturalizmus, azaz a tudatos denacionalizáció. Ugyanakkor a jóléti államot nem a konzervativizmus előretörése hozta válságba, hanem a neoliberais gazdaságpolitika kritika nélküli folytatása. A nacionalistának bélyegzett törekvések általában a nemzeti érdekek védelmét szolgáló antiglobalista harc részei, amelyek arra irányulnak, hogy a globális erőktől *hatalmi, cselekvési teret mentsenek meg, nyerjenek vissza* a nemzeti kormányok, helyi önkormányzatok és más aktorok számára. Az eddigi (hagyományos) területi beavatkozások nem voltak alkalmasak a globalizáció hátrányainak mérséklésére. Azok a nemzetek, amelyek a globalizációs trendeknek köszönhetően megerősítik versenyelőnyüket, centrumszerepüket, azaz a pillanatnyi globalizációs érdekek egyben nemzeti érdekük is, a saját jól felfogott érdekeiknek megfelelően a globalizációs normák további terjesztésében, kikényszerítésében érdekeltek. Németország helyzete sajátos, amely a XX. századi történelme miatt nem hirdethet nyíltan nemzeti politikát, ugyanakkor gazdaságának érdekeit keményen védi. Az Egyesült Államok is csak a saját magát erősítő gazdasági és kulturális téren támogatja a globalizmust, de például nemzetközi (globális) környezetvédelmi egyezményeket nem ír alá, érdekeit nem szolgáló nemzetközi megállapodásokat nem támogat.

A kapitalista termelési mód egyik sajátossága, hogy *térben folyamatosan terjeszkedik* és átstrukturálódik (Marx és Engels 1983, Harvey 1975). A növekedési kényszere, a (túltermelési) válság elkerülése *szükségessé teszi a földrajzi térben való bővülést, a területi terjeszkedést*. A profitmaximalizálás állandó mobilitást igényel, amely megkívánja a nemzetállami korlátok lebontását. A termelés térben is folyamatosan átstrukturálódik, bizonyos helyeken csökken, megszűnik, vagy relatíve leértékelődik, míg más-
hol iparosítás vagy éppen újraiparosítás tapasztalható. Ez a térben egyenlőtlen fejlődés egyik újabb, világméretben jelentkező formája. Marx erről a folyamatról már másfél századdal ezelőtt így írt:

„Az egyre kiterjedtebb piacnak a szükséglete, amelyen termékeit eladhatja, végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón. Mindenüvé be kell magát fészkelnie, mindenütt be kell rendezkednie, mindenütt összeköttetéseket kell létesítenie.

A burzsoázia a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakciók nagy bánatára kihúzta

az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új iparok szorítják ki őket, amelyeknek meghonosítása minden civilizált nemzet életkérdésévé válik, olyan iparok, amelyek már nem hazai nyersanyagot dolgoznak fel, hanem a legtávolabbi égővek nyersanyagát, és amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják. A régi, belföldi termékekkel kielégített szükségletek helyébe újak lépnek, amelyeknek kielégítésére a legtávolabbi országok és éghajlatok termékei kellenek. A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép. És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.

A burzsoázia az összes termelési szerszámok gyors tökéletesítése, a végtelenül megkönnyített közlekedés révén valamennyi nemzetet, még a legbarbárabbakat is, belerántja a civilizációba. Áruinak olcsó ára az a nehéz-tüzérség, amellyel rommá lö minden kínai falat, amellyel kapitulációra bírja a barbárok legmakacsabb idegengyűlöletét is. Minden nemzetet rákényszerít arra, hogy hacsak nem akarnak tönkremenni, elsajátítsák a burzsoázia termelési módját; rákényszeríti őket, hogy meghonosítsák maguknál az úgynevezett civilizációt, azaz váljanak burzsoává. Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának.

A burzsoázia a falut a város uralma alá vetette. Óriási városokat teremtett, a városi népesség létszámát a falusival szemben nagymértékben megnövelte, s ezzel a népesség jelentékeny részét a falusi élet bárgyúságából kiragadta. S ahogy a falut a várostól, úgy a barbár és félbarbár országokat a civilizáltaktól, a paraszt népeket a burzsoá népektől, a Keletet a Nyugattól tette függővé.

A burzsoázia mindinkább megszünteti a termelési eszközök, a birtok és a népesség szétforgácsoltságát. A népességet összesűritette, a termelési eszközöket centralizálta, és a tulajdont kevés kézben koncentrált. Ennek szükségszerű következménye a politikai centralizáció volt. Független, szinte csak szövetséges viszonyban levő tartományokat, melyeknek különböző érdekeik, törvényeik, kormányaik és vámjaik voltak, egy nemzetté tömörítették, melynek egy a kormánya, egy a törvénye, egy a nemzeti osztály-érdeke, egy a vámhatára.” (Marx, Engels 1983/1848: 140–141.)

Az Immanuel Wallerstein-i (1974, 1983, 2010) világrendszer-elmélet szerint a kapitalizmus működési logikájának megfelelően a nemzetállamok, a világ különböző régiói és helyei egyazon nemzetközi gazdasági munkamegosztás részeivé válnak. Ennek minden korban voltak nyertesei és vesztesei. A nemzetközi munkamegosztásban elfog-

lalt hely alapján *központi térségek (magterületek), félperifériák és perifériák* alakulnak ki, amelyek időben változhatnak. *A kizsákmányolás* alapvetően nem a marxi két osztály, hanem *e területek között folyik*. Ez a hármas tagozódás, megosztottság *integrálja* a világrendet és az ezzel szembeni ellenállás (fundamentalizmus, nyugatellenesség, környezetvédelmi mozgalmak stb.) pedig a kialakult kapitalista világrend felbomlására irányul.

A globalizáció az elmúlt három évtizedben a nemzetközi kereskedelem és az IKT-szektor fejlődése által felgyorsult *integráló és differenciáló folyamat*,¹³² amelyet a szovjet birodalom felbomlása még tovább erősített. Joseph Stiglitz (Nobel-díjas közgazdász, a Világbank volt vezetője) szerint a folyamat az 1980-as években gyorsult fel jelentősen, amikor Ronald Reagan és Margaret Thatcher meghirdették a teljes szabad kereskedelmet, drasztikus adócsökkentéseket hajtottak végre, fontos állami funkciókat (pl. egészségügy) privatizáltak. A további gyorsulást elősegítette, hogy megszűnt az 1945-ben kettéosztott világ, a katonailag is biztosított korlátok lebontásra kerültek. E folyamat erőssége, hogy különböző szférák (politika, gazdaság, kultúra) szinergiáit kihasználva egymást erősítve alkotnak egyre elsőprőbb erőt.

A globalizáció nem országról országra, településről településre terjed és felemel mindenkit egy magasabb kulturális és gazdasági szintre – mint azt többen állítják –, hanem átrendezi a kulturális mezőket, a gazdaságot, a centrumokat és a perifériákat. Az a terület, amely nem rendelkezik versenyképes, a globális világban is piaciasható erőforrással vagy termékkel, az a globális világban is periféria marad, és aki elveszti nemzetközi versenyképességét, az újra perifériává válik. Ezeken a területeken nem tudják kihasználni az infrastruktúrát, leértékelődnek a telkek, az ingatlanok, az állóeszközök és a munkaerő is. Az állóeszközök egy része áttelepíthető, de az infrastruktúra, az épületek és a munkaerő egy része nem. A jelenlegi válság jelentős térbeli átrendeződésről is szól.

A globális világ több tekintetben egyetlen hely, egy közösség. A globalitás megjelenése korunkban elsősorban azt jelenti, hogy minden nemzeti vagy helyi térben zajló folyamat függ más országokban és helyeken történő dolgoktól, *ebben az értelemben nem zártak a terek*. Beck (2005) hangsúlyozza, hogy a globális világtársadalom sokdimenziós perspektívája magába foglal minden olyan *társadalmi kapcsolatot*, amely nem illeszthető be a nemzetállami zárt területekbe. A nemzeti, a helyi cselekvés is a globális

¹³²A mainál szűkebb értelemben és léptékben globalizációs folyamatok mindig is voltak.

színmű része. Beck értelmezésében a társadalom ma már nem „területhez kötötten”, azaz nem a nemzetállami modellben, hanem globálisan létezik.

Az újabban szárnyra kapott *szociológiai kozmopolitizmus* (Beck 2004, 2005) a globalizáció folyamatát a barátságosabb oldaláról mutatja be. A kozmopolitizmus poszt-nemzeti, posztársadalmi koncepciója a „metodológiai nacionalizmust” kívánja meghaladni. A társadalom már nincs a nemzetállamok határaiba, a nemzetekbe (pl. a diaszpóra) mint egy konténerbe beszorítva, az által korlátozva. Mindenki egyszerre a világ (cosmos) és a szülőhelye polgára. A becki metaforával (2004:147.) érzékeltetve: „egyszerre legyenek gyökereink és szárnyaink”. A szociológiai kozmopolitizmus *transzlokális perspektívából*, univerzális (globális) ideák, filozófiák és etika alapján *újradefiniálja a helyeket*. A globalizáció nem kívülről, nem külső kényszer által hat, hanem a lokalitások nyitottak a világra, befogadóak, azaz *belülről* kozmopolitává válnak („rooted cosmopolitanism”, helyi szintű kozmopolita szociológia). Az eredmény, hogy a nemzeti és a multikulturális közösségek kozmopolitává, a helyek kozmopolita mikrokozmosszá válnak.¹³³ Ennek kapcsán joggal vethető fel a kérdés, hogy helyben mindenki ezt akarja-e? Egy kisebbség által hangsúlyozott univerzális kozmopolita elvek mindenki által elfogadhatóak-e? Talán helyesebb, ha ezt is csak úgy kezeljük, mint egyet a lehetséges szemléletek, identitások közül, azaz ez csak egy kozmopolita álláspont a sok egyéb között. Ugyanakkor tény, hogy a jelenvalóságban a globális folyamatok mindenkit érintenek, még az elutasítókat is. Beck (2005) bevezeti a konextuális univerzalizmus fogalmát, ami azt is jelenti, hogy egyszerre több univerzálisnak tartott értékrend lehet.

A liberális piac fetisizmusához és a globalizációhoz gyakran kapcsolják a minimális állam utópiáját. De mivel nincs olyan országos vagy helyi politikus, amely önként adná át a hatalmat a külső/globális hatalomnak (hacsak nem fizetik érte jól meg), így a globalizációra gyakran a renacionalizáció és a lokalizmus erősödése a válasz. E probléma megkerülésére a globalizáció hívei egy *újfajta szekularizációt* javasolnak: *a közpolitika és a gazdaság elválasztását*: az állam privatizáció során vonuljon ki a gazdaságból és egyre kevesebb adóval avatkozzon be annak működésébe. Ennek ellentmond az az elvárás, hogy az állam egyre szélesebb körben finanszírozza a fokozatosan dráguló egészségügyet, az oktatást, bővítse a munkanélküli ellátást stb. Sőt, a nem versenyképes

¹³³ A más összefüggésben használatos „cseppben a tenger” metaforához hasonlatos.

területeken, ahol a globalizmus a gazdaság, és jövedelmek hiányában a társadalom, a közsféra leépüléséhez vezet, szükségszerűen a protekcionizmushoz, a nemzeti, a helyi erőforrások kihasználásához, a jövedelmek helyben tartásához kell fordulniuk a túlélés érdekében. Globalizált világunkban a zárt terek, zárt társadalmak illúzióknak tűnnek abban az értelemben, hogy a hatása alól nem vonhatjuk ki magunkat.

Beck (2005) arra a következtetésre jut, hogy „...megszűnik a hely és a közösség illetve a társadalom összekapcsolódása” és az életformák helymonogámiája *helypoligámiába* fordul át. „Centrumba az egyéni élet *belső* mobilitása lép, amely számára az ideoda, a határokat átvéelő egyszerre itt is lenni, ott is lenni normális dologgá vált” (Beck 2005:86). A „helyek transznacionalizálódnak”. „A világpiac diadalmenetében egyre kevesebb »fehér folt« marad a világtérképen, vagyis egyre több régió és félreeső zug integrálódik a kapitalista rendszerbe, és ezáltal megszűnnek a helyi és a nemzeti önellátó gazdasági terek. A bekapcsolódás a világpiacba és a fragmentálódás, a globalizáció és a territorizáció egymást kiegészítő folyamatok, vagy még pontosabban: ugyanannak a folyamatnak a két oldala, a gazdaság, a szuverenitás, a hatalom és a cselekvési szabadság világméretű újrafelosztásának” (Beck 2005:107.).

14.2. Glokalizáció¹³⁴

A globális erők a terek és a konténerszerűen működő állami területek denacionalizálására, a területi kötődések megszüntetésére („deterritorialisation”) törekcszenek és a lokálisan működő erőforrásokot egy globális hálózat részévé teszik. Az akadályok elhárítása után az így alkalmassá tett területeket újrastrukturálja és megtörténik a „reterritorialisation” (Brenner 1999). A hagyományos helyek és területek egy része a nagyléptékű hálózatok (pl. transznacionális infrastruktúra) részévé, strukturális elemévé válik. A területi tőke jelentős része, az átkonfigurált helyben létező kapcsolatok, hálózatok a továbbiakban már más kapcsolat- és viszonyrendszerben működnek. Swyngedouw (1997) a glokalizációs folyamatot úgy írja le, mint a globalizáció és a helyi-területi újrendeződési, újrastrukturálási folyamat kombinációját. A globalizáció a nemzeti településhálózatokat, a városokat és a régiókat új szupranacionális világhálózatba

¹³⁴ A „glokalizáció” Roland Robertson találó kifejezése, amely kifejezi a globális és a lokális folyamatok egységét.

(viszonyrendszerbe) helyezi, és a nemzetközi versenyképesség viszonylatában átstrukturálja azokat (Brenner 1999). A kormányok, a települések és a vállalatok rákényszerülnek arra, hogy elhelyezzék magukat az új viszonyrendszerben, politikájukat (terveiket) és intézményrendszerüket ahhoz alakítsák (reaktív szerepkör). *A globalizációs folyamatok ilyen módon egy belső adaptációs folyamat részeként helyben valósulnak meg.*

Mindennapi világunkban *a globális és a lokális terek egyszerre léteznek*, a globalizmus és a lokalizmus egyszerre fejti ki hatását. Ezt hívjuk glocalizmusnak, glocalizációnak. Alapvetően ellentét feszül a kettő között, ugyanakkor össze is tartoznak. Ez nem két térdimenziót, hanem két különböző téralkotó kapcsolat- és viszonyrendszert jelent, amelyek elválaszthatatlan összefüggésrendszert alkotnak. (Például a globális információáramlás helyben növeli a tudásakkumulációt és helyben hasznosul.) A különböző típusú helyi és a globális kapcsolatok és működési módok más tereket hoznak létre. Az *1. táblázatban* felsorolt jellemzők másként konstruált és másként „látott” tereket hoznak létre, amelyek a valóságban egy szinten, ugyanazon a területen (fizikai térben) zajló folyamatok eredményei.

*1. táblázat
Kisléptékű helyek és a globális terek konstruálásának a jellemzői*

HELYEK	GLOBÁLIS TEREK
„space of places”	„space of flows”
érzékek, érzelmek	érdekek, számítás
személyes kommunikáció	közvetett kapcsolatok
kulturálisan meghatározott	transzkulturális, plurális
szerves fejlődés, stabilitás	mobilitás, gyors változások
önszerveződés	formalizált struktúrák
horizontális kapcsolatok	vertikális függőség
helyi piaci kapcsolatok	globális piacok
kisléptékű termelés	koncentrált tömegtermelés
rövid szállítási utak	transznacionális szállítási utak
valós szükségletek kielégítése	spekulatív gazdaság
átláthatóság	kevesek számára átlátható
fenntarthatóság	növekedés

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

A lokális vagy globális jelző csupán a különböző hálózatok értékelésére utal (Latour 1999/c). A hálózati kapcsolatok kiterjedése és jellege alapján történik a megkülönböztetés. A cselekvőhálózat-elméletben a földrajzi szempont elsősorban azt jelenti, hogy a meghatározott hálózaton belül cselekszünk. Ennek kapcsán én azt hangsúlyozom, hogy a belső működésünk során mi döntjük el, hogy mit ítélünk távolinak vagy közelinek, számunkra elfogadhatatlan globális külső hatásnak és mit adaptálunk, teszünk „belsővé”.

Az egyszerre létező globális és lokális jelenségek, a globalizáció folyamatának különféle jellemzői közül Bauman (2002) és Beck (2005) többek között a következőkre irányítja rá a figyelmet:

„Az integráció és a felparcellázás, a globalizáció és a területhez kötés egymást kölcsönösen kiegészítő folyamatok. Pontosabban ugyanannak a folyamatnak a két oldalát jelentik: a szuverenitás, hatalom és cselekvési szabadság egész világra kiterjedő újraelosztását, amelyet a sebesség technológiájában bekövetkezett radikális ugrás ösztönöz (de semmi esetre sem határoz meg). A szintézis és szétszóródás, integráció és felbomlás egybeesése és összefonódása korántsem véletlen, még kevésbé helyesbíthető. ... Manapság tanúi lehetünk az egész világra kiterjedő újrarétegződés folyamatának, amelynek során egy új, világméretű szociokulturális hierarchia alakul ki. A kváziszuverenitásokat, a területi megosztottságokat és az egyének elkülönítését, amelyeket a piacok és az információk globalizációja kivált, és »kötelezővé« változtat, nem egyenlő társak sokféleségét tükrözik. Ami némelyek számára szabad választás, másokat mint kegyetlen sors ér utol; és mivel ezek a »mások« számbelileg feltartóztathatatlanul növekednek, valamint egyre mélyebbre süllyednek a kétségbeesésbe, amelyet kilátástalan egzisztenciájuk okoz, lassan tanácsos lesz »globalizációról« beszélni” (Bauman 2002:110–111.).

„Az életút globalizációja azt jelenti, hogy a világ ellentétei nemcsak ott kint vannak, hanem a saját életünk centrumában is, a multikulturális házasságokban és családokban, a munkahelyen, a baráti körben, az iskolában, a moziban, bevásárlásnál a sajtos pultnál, zenehallgatás közben, vacsoránál, udvarlásnál, stb. Anélkül, hogy ez tudatos és kívánatos lenne, egyre inkább érvényre jut: globális életet élünk” (Beck 2005:84.).„Az egyén élet többé már nem helyhez kötött, nem statikus élet. Ez most már egy »utazó« élete (mind közvetlen, mind átvitt értelemben), egy nomád élet, autón, repülőgépen, vonaton, telefonon, interneten zajló, a tömegmédia által támogatott és meghatározott, transznacionális élet. Ezek a technológiák mindennapos, időn és téren átívelő médiumok. Megsemmisítik a távolságokat, a távolságo-

kon átívelő közelséget és a közelben lévő távolságot, helyben lévő távollétet hoznak létre. Egy helyen élni nem jelenti többé, hogy együtt élünk, és az együttélés nem jelenti többé, hogy ugyanazon a helyen élünk.” (Beck 2005:85.)

A globalizált gazdaság belső ellentmondása, hogy a globális folyamatok is helyben realizálódnak. A vállalatok a helyi adottságok közepette, a területi tőke felhasználásával termelnek a világpiacra, és máshol az ottani körülmények között helyben működő vállalatokkal állnak versenyben. Tehát a globális gazdaság sem helyfüggetlen. *A globalizáció megvalósulásának feltétele és helyszíne maga a lokalitás (a hely).* Az erőforrások (nyersanyagok, infrastruktúra, munkaerő) meghatározott helyeken találhatóak és a multinacionális termelés is konkrét helyeken folyik. A globális gazdaság azt jelenti, hogy a helyben folyó termelés is transzlokális, hogy *a lokális gazdaságok kölcsönös függőségi hálózat részeként működnek.* A globális folyamatok („flowes”) is a lokalitások között zajlanak.

A kulturális tanulmányok („cultural studies”) vizsgálatai bemutatják (pl. Roland Robertson 1992), hogy nincsenek a hagyományos értelemben zárt, elszigetelt társadalmak, a kulturális globalizáció *a lokalitás immanens dialektikus folyamataként zajlik le,* amelyben folyamatosan jelen vannak a globális–lokális ellentétek. Maga *a lokalitás tartalma, a helyi gyakorlat kap új globális hangsúlyokat.* Az úgynevezett „globális termelés” is mindig helyben rögzítetten (lokalizálva) folyik, a helyi/területi tőkére alapozódik. Például a Coca Cola, a McDonald’s is mindig lokalizálja a globális termékének előállítását és értékesítését, részévé válik a helyi gazdaságnak és fogyasztásnak. Azaz a globális folyamatok a gyakorlatban mindig lokálisan zajlanak és sajátosan is megjelenhetnek. És fordítva: a magyar hagyományörző falusi rendezvényen is a farmernadrágba öltözött fiatalok fogyasztják a nemzetközi sör- vagy üdítőgyárak termékeit, miközben a nemzetközi slágerek szólnak a hangszóróból. A Röpülj páva műsort is HD-ben közvetíti a Duna Tv, és globális műsorkínálat egyikeként választhatja az érdeklődő a nagyvilágban. A speciálisan helyi is a globális kontextusban mérlegelődik. *A globális és helyi jelenségek és cselekvések keverednek, sajátos hibrideket alkotnak.* A helyi termelői piacok a nemzetközi áruházláncok (Tesco, Spar stb.) versenytársai. A centrum–periféria értelmezése, megélése is más lehet a különböző helyeken, eltérhet az egyéni életpályák alapján. Egy periférikus ország elmaradott területén is lehet olyan település, amely informatikailag olyan kapcsolatokkal rendelkezik, mint a legfejlettebb országok fejlett

települései, akkor a hozzáértő és a lehetőséggel élni tudó állampolgár informatikai helyzete nem rosszabb, mint a központokban élőknek, informatikai „távolságuk” ugyanaz.

A globalizáció nem csak az univerzalizációt, a homogenizációt segíti, hanem helyben éppen az ellenkezőjük is történhet, színesítheti a helyi kulturális palettát, megtörve a nemzeti sajátosságok történetileg kialakult rendszerét. Például egy tradicionális kelet-európai kisvárosban megjelennek az emos fiatalok, a nemzetközi konyha, a Valentin nap ünneplése, vagy Londonban mecseteket építenek a muszlimok. A multikulturalizmus következményeként megjelenhet a hibridizáció (Featherstone, Lash and Robertson 1995), amely tovább növeli a sokféleséget (pl. magyaros pizza, tulipános panelház).

A globalizáció újraerősíti a lokális terek befolyását (Cox 1997). Érdekes elkülöníteni a határok nélküli nagyfokú mobilizációval, a homogenizálódással és a neoliberális törekvésekkel jellemezhető tereket azoktól a helyektől, amelyeket éppen ennek hatására a saját értékek és erőforrások felé fordulás, bezárkózás és a globalizáció szemüvegén keresztül nézve konzervativizmus, protekcionizmus jellemez. A belülről felépülő zárt rendszerek autopoietikusan működnek (lásd 4. fejezetben), és saját specifikus létük (terük, enklávék) fennmaradásának érdekében kivédik és csak részben adaptálják a globalizációs hatásokat, alternatív fejlődési pályát futnak be, és ezzel saját magukat pozicionálják a térben. Tehát ebben az értelemben ezek a lokális helyek („local places”) nem csupán elszenvedői a globalizációnak, nem annak egyszerű termékei, hanem sajátos enklávék, maguk által, belülről meghatározott helyek, amelyek akár „ellenállásukkal” hatnak a globális folyamatokra. Arról, hogy más helyek pedig teljesen feloldódnak a globalizált térben, annak szerves részévé válnak, ugyancsak a konkrét helyek tehetnek, oka lehet a jól felfogott érdek és a területi tőke hiányához kapcsolódó tehetetlenség egyaránt.

A globalizáció korlátozza a nemzeti önrendelkezést és a demokratikus döntéshozatalt, ezzel gyengíti a nemzeti szintű autopoietikus rendszerek működési esélyeit. Az európai integráció erősítése, az uniós intézmények hatásköreinek a növelése is csökkenti a szuverenitást és a tagállami rendszerek átlátható gépszerű működése erősödik az autopoietikus működés lehetőségével szemben. Az uniós integrációs törekvések, EUrópa egy térré való szervezése a tagállamokban, mint globalizációs törekvések jelenhetnek meg. Az „EUropaizáció” nemzeti szinten azt jelenti, hogy a politikai folyamatok, a szabályozási és intézményi rendszer alakulása eltér attól, mint ahogyan a nemzeti

folyamatok önmagukban alakultak volna. Internacionalista, EUtopikus normákhoz és elvárásokhoz való igazodást jelent, ugrás/törés a területi-történeti evolúciós/szerves/endogén fejlődésben.

A globalizáció sokak számára nem bővíti a lehetőségek terét, hanem szűkíti. A lokális világ számára a globalizálódás egyszerre esély és fenyegetettség. „A gazdagok globálisak, a szerencsétlenség lokális” – mondja Bauman (2002:117.). A gazdagok globálisan mobilak, a tér számukra könnyen leküzdhető. A szegények helyhez kötöttek, és a világ bezáródik számukra. „A mai lét a globálisok és a lokálisok hierarchiája mentén húzódik, globális mozgásszabadsággal, amely társadalmi elismerést, előrehaladást, sikert jelez, és mozdulatlansággal, amely a legyőzöttség, a sikertelen élet, a lemaradottság érzésének visszataszító illatát árasztja magából” (Bauman 2002:184.). A hatalom területfüggetlennek tűnik, míg a mindennapi lét területhez, helyhez kötődik.

A globalizáció *kétirányú folyamat*: egyrészt a lokálisan termelt áruk és kulturális minták világméretekben elterjedhetnek, másrészt a globális áruk vagy életmódminták megjelennek helyben. A globalizáció során a globális termékek hozzáigazodhatnak a lokális piachoz, a kulturális hagyományokhoz és a helyi termékeket a nemzetközi igényekhez igazíthatják. Helyben olyan stratégiákat alakíthatnak ki, amelyek a globális és a lokális erőforrásokat egyaránt kihasználják, és törekedhetnek a nemkívánatos hatások elkerülésére. A globalizáció során a földrajzi helyek, az ott élő szereplők kapcsolatai globális léptékűvé szélesednek, a globális jelenségek pedig helyben realizálódnak.

15. A társadalom, a gazdaság és a természeti környezet egymásra vonatkoztatásai¹³⁵

A közpolitikában és a közösségi szférában folyó tervezésben gyakran találkozunk a társadalom, a gazdaság és a természeti környezet¹³⁶ *együttes kezelésének igényével*, azt mindenki evidenciának tekinti, de mégis megkülönböztetésre kerülnek ezek az alrendszerek. E jelenség praktikusán úgy jelenik meg a közösségi tervezésben és a fejlesztéspolitikában, mint *e szférák „érdekei” közötti alkufolyamat*, a közjó érdekében történő

¹³⁵ E fejezet kisebb eltérésekkel publikálásra került (Faragó 2014).

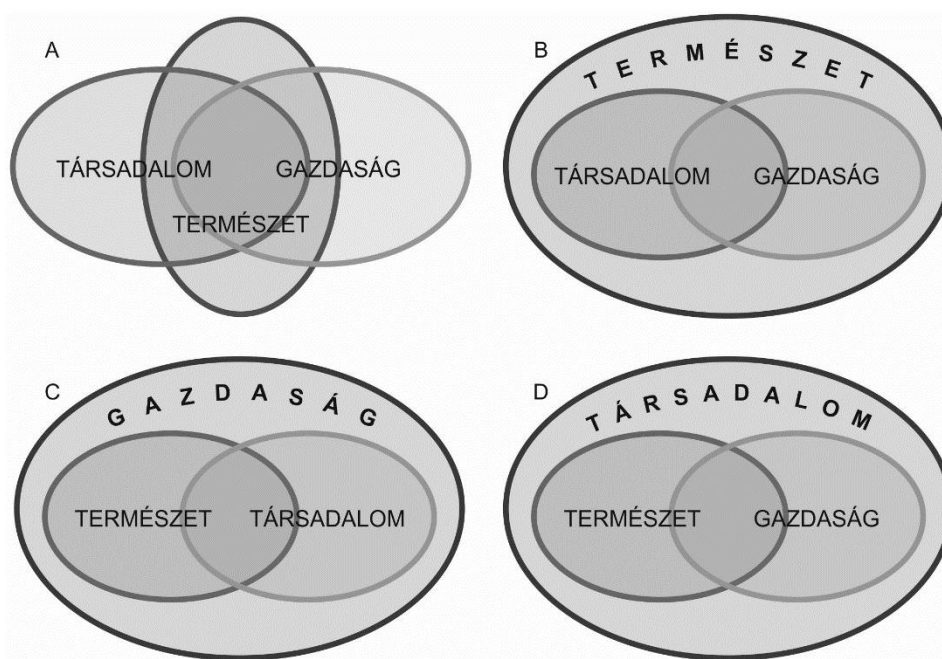
¹³⁶ Minden közszférában készült terv (Pl. I. Nemzeti Fejlesztési Terv, Új Magyarország Fejlesztési Terv, Nemzeti Fejlesztés 2030) e három szférára vonatkozóan fogalmaz meg célokat és prioritásokat, és e területek összehangolt fejlesztésére törekszik.

egyensúlyozás. Problémát többek között az jelent, hogy e három szférával kapcsolatos célok teljesítése a rendelkezésre álló forrásból csak egymás rovására történhet (negatív trade-off). Mindhárom alrendszernek van önmozgása, mindegyik saját logikája alapján működik, ugyanakkor a társadalmi és a gazdasági rendszerek a *saját céljaik elérése* során a másik kettőt az eszközzacionalitás alapján alárendelt alrendszerként kezelik.

A három szféra együttműködésére és együttkezelésére vonatkozóan alapvetően négy szemlélettel/modellel találkozhatunk. A bemutatott lehetőségek (13. ábra) különböző *racionalitások*, és a különböző részrendszerek működése felől magyarázzák a három részrendszer egymáshoz való viszonyát. *Világnézeti, ideológiai kérdés*, hogy ki melyiket választja/vallja, melyikkel tud azonosulni, de az, hogy adott időben és helyen melyiket fogadják el, melyik válik a fő áramlatú narratívává, melyik uralja a médiát, a tudományos folyóiratokat, melyik jelenik meg a közösségi tervekben, az a diskurzusalakítási képességen múlik. Sokkal inkább *hatalomértékesítési*, mint objektívnek tekinthető esszenciális kérdés.

13. ábra

A természeti, a társadalmi és a gazdasági rendszerek egymáshoz fűződő viszonya

Forrás: Saját szerkesztés (Faragó 2012/b:96. ábra kibővített változata).

E fejezet végén – a „klasszikus” értelmezések mellett – felvetek még egy lehetőséget (14. ábra), amely az új térelméleti kutatásaimon alapul, a három szféra belső hálózatos együttműködésében és külső kapcsolódásában keresi a megoldást. Ebben a hangsúly a *mi* társadalmunkon és az általunk használt, és ennek megfelelően megismert természetén, a belső működésén van, és a választóvonal átkerül ennek határára, a másokétól való megkülönböztetésre. Ebben a természet és a társadalom dichotómia helyébe a „mi és ők”, a „belső működés – külső környezet” dichotómia lép.

a) *Önálló rendszerek kiegyensúlyozott kapcsolatára törekvő „többdimenziós” megközelítés* (13/A ábra). A három alrendszer egyenrangúságát és viszonylagos önállóságát, párhuzamos önfejlődését feltételezve, ezek között csak részben van átfedés. Mindegyik rendszer a saját törvényszerűségei alapján önállóan működik, és csak bizonyos aspektusokban „találkozik” (van átfedés) a másik szférákkal. E szemléletben *a három szféra harmonikus találkozása, az interakciók közötti egyensúly fenntartása jelentkezik kiemelt feladatként*. A társadalom és a gazdaság felől közelítve a természeti környezet figyelembe veendő (keletkezett vagy teremtetett) *külső adottság*, amely saját törvényei alapján működik, alakul. A társadalom és a gazdaság mesterséges emberi képződmény, amelyek a természethez képest külsődlegesek. A kapcsolatokat kissé leegyszerűsítve: például a gazdaság a munkaerő és a tőke kapcsán „érintkezik” a társadalmi és az inputokon és az outputokon keresztül a természeti rendszerekkel, és *e kapcsolódások során kell megoldani a harmonizációt*, a megkívánt egyensúlyt fenntartani. A gazdaság- és a társadalomfejlesztésnek vannak közös aspektusai: pl. az oktatás, vagy a közösségi gazdaságfejlesztés, a közmunkaprogram stb. És fordítva is hasonló a viszony: a társadalom tagjai mint munkaerő és mint tőketulajdonos állnak kapcsolatban a gazdasággal, de számos más területen csak nagyon áttételes a kapcsolat. A gazdaság nemcsak a természeti források felhasználása/átalakítása során kapcsolódik a természethez, hanem a fenntarthatóság biztosítása, a megőrzés vagy éppen a rekultiváció kapcsán is.

Láthatjuk, hogy a mindennapi gyakorlat szorosan összeköti, szükségszerűen együtt kezeli ezt a három szférát. A társadalmi események, a gazdasági eredmények (outputok) és ma már a számos természeti esemény is *a három szféra együttthatásának az eredménye*. Latour (1999/c) a „kollektivitás” kifejezést használja az emberi és a nem emberi tényezők összességének a leírására és ezen „szociotechnikai hálózatok” (együtt)működését érti. Az együttkezelés igénye és lehetősége ellenére különböző tudo-

mányok foglalkoznak a három szférával és mindegyiknek megvan a privilegizált nézőpontja, saját terei, mezői. Gyakran ugyanakkor a jelenségnek (pl. felmelegedés) a természettudományok (tények), a társadalomtudományok (emberek, hatalom, politika) és a közgazdaság-tudomány (haszon, technológia) egymástól elkülönülve egy-egy oldalát vizsgálják. A modernség, a modern tudomány alaptétele a természet és a társadalom elválasztása, külön szféraként való kezelése.

Ezzel az interpretációval (13/A ábra) szemben a legtöbb felfogás „egydimenziós”, *valamelyik szféra* uralja a másikat, *valamelyik törvényszerűségei* (érdekei, működése), *vagy racionalitása meghatározó a másik két szféra számára*, közöttük hierarchikus, alá-fölérendeltségi (rendszer–alrendszer) viszony van. Az egyik (13/B ábra) a természetbe zárja és megpróbálja naturalizálni, elsősorban a természeti törvényekkel magyarázni a társadalmat és vele a gazdaságot; a másik (13/D ábra) társadalomba zárja, társadalmasítja, relativizálja, mintegy zárójelbe teszi a természetet, vagy éppen a kapitalizmus szellemében a gazdasági racionalitásnak rendeli alá a természetet és a társadalmat is (13/C ábra).

b) *Természeti (ökológiai) narratíva* (13/B ábra). A hagyományos természetjogon alapuló szcientista megközelítés és az ökológiai mozgalmak által is preferált nézet szerint *az egységes természet részeként*, annak törvényei alapján kell a társadalomnak is megszerveznie önmagát és a gazdaságot. A fő, az átfogó rendszer a természet és az általa meghatározott alrendszerei a társadalom és a gazdaság. Azaz, az ember (társadalom) a tőle független objektív tárgyi természetű, saját törvényei alapján működő természeti környezetben („végső valóság”, „magában való dolgok”) létezik, és *azáltal meghatározott* (természeti determinizmus). *A meghatározó erő, a „domináns hatalom” az egyetemes természet.* A természettudományok ezeket az objektív – a tudománytól, a tudósoktól független – természeti törvényeket tárják fel, ezért azok eredményei meghatározóak a társadalmak számára.

E nézet nem új keletű. Például Hegel szerint a természeti környezet, az éghajlat és a különböző földrajzi adottságok (pl. a tenger közelsége) nagyban meghatározzák a társadalmakat. „...a népek természetileg is meghatározottak, mint természeti fok, amely természeti különbségeket indukál, amelyből »kisarjad a szellem«” (Hegel 1966:149.). Szélsőséges esetekben az embert, a társadalmat a természet termékének tekintik (pl. a darwinizmus bizonyos fajtái). Kétségtelen, hogy a természeti faktor befolyással van az

életünkre, az elvégezhető gazdasági tevékenységekre. (Például nem mindegy, hogy ugyanabból a jövedelemből kell-e télen fűteni, téli ruházatot, autógumit stb. venni, vagy sem.)

Tehát ez esetben (13/B ábra) a természetet rendező erőként, determináló hatóokként tételezik fel. (E nézettel kompatibilis az abszolúttér-értelmezéssel és az objektív térszemlélettel. 8.1. fejezet.) De, mint azt már közhelyszerűen mondani szokták, a márványban vagy a bronzban csak a szobor lehetősége van meg, a művész szándéka és az anyag megmunkálási képessége nélkül sohasem lesz belőle szobor. Hozzáteszem, ahhoz, hogy egy tárgy (pl. egy hasított vászon vagy piszoár) műalkotás lehessen, még az anyagon és a művészen kívül kell az azt elismerő társadalom is. Az anyaghoz hasonlóan *az ember számára a természet is csak egy passzív lehetőség-tartomány*. Az anyag fizikai tulajdonságai kevesek a szoborhoz, az autóhoz, a telefonhoz. Ami egy használati tárgyat, vagy egy művészeti alkotást azzá tesz ami, az az embertől, a társadalomból ered. Nemcsak a szobor létehez, az autópálya rendeltetészerű használatához kell az ember, hanem ma már a biodiverzitás megőrzése is feltételezi a társadalom intencionalitását és cselekvőképességét.

A tárgyközpontú filozófia (Levi Bryant „onticology”-nak hívja), amely éppen a tárgyak, a természet emancipálását szorgalmazza, megfosztja a természetet is a privilegiált státusától és azt vallja, hogy mint önálló entitás, mint totalitás nem létezik. Nincs egységes egész, csak kollektivitások (Bruno Latour), világok (Alain Badiou) összessége vagy a fortyogó pluralizmus világa (Gilles Deleuze) létezik. El kell hagyni azt a természetről vallott elképzelést is, hogy az olyan harmonikus egész, vagy miliő „odakint”, amely az élőlényeket és a tárgyakat annak részeként tartalmazza és egységes harmonikus egésszé formálja. A különböző természeti erők nem mindenhol és nem mindenre hatnak, nem rezonál minden mindenre, és nagyon különböző típusú relációk léteznek, azaz nem alkotnak egy organikus egészet.

A harmonikus természetről alkotott világképről szóló diskurzusban vannak a jó természeti erők (törvények) és az ellenséges aktorok (ember, metángáz stb.), amelyek felborítják a harmóniát. De ha létezik az organikus világ, akkor abban hogyan keletkeznek a problematikus tárgyak, események, hosszú távú negatív tendenciák? Ha minden rész alárendelt az egésznek, ha mindegyik valamilyen formában hozzájárul az

egész működéséhez, akkor az embert pusztító AIDS és a természetet károsító ember éppen úgy része, mint bármi más.

c) *Piacgazdasági, politikai gazdaságtani, kritikai értelmezés* (13/C ábra). A kapitalista társadalomban, a piacgazdaságban a gazdasági racionalitás uralma a meghatározó. A piaci szférában a társadalmi és környezeti kérdéseket is a gazdasági szempontok szerint kezelik, értékelik. A neoliberális szabadpiac ideológiája és a dereguláció is e tendenciát erősíti. A gazdaság a természetre és a társadalomra is mint erőforrásra tekint, felhasználásuk gazdasági szempontok alapján optimalizálódik. A marxista politikai gazdaságtan, a kritikai földrajz, a mélyökológia képviselői is a 13/C ábrának megfelelően írják le a kapitalista gazdaság működését; a nemkívánatos társadalmi jelenségeket, és a természet rombolását is a szűk gazdasági döntések eredményének tekintik. Nem úgy ábrázolják a természetet, mintha az a társadalmi-gazdasági viszonyoktól függetlenül létezne, hanem mint ami e viszonyok között termelődik újjá vagy megy tönkre, és így társadalmi természetű (Fitzsimmons 1989:106.). Ezért azt tartják fontos kérdésnek, azt igyekeznek feltárni, hogy miként történik ez az (újra)termelés és ki kontrollálja azt. Tehát ez esetben az értelmező, a racionalizáló a kapitalista gazdaság, amelynek *működése meghatározza* a társadalmi viszonyokat és a természet használatát, újratermelését.

A marxizmus az Isten szerepébe a kapitalista gazdaság működési módját helyezte. Ez (át)alakítja, termeli a természetet és a társadalmat is. Mindent a hasznosságának megfelelően „áruként” kezel.

A klasszikus (ortodox) közgazdaságtan az egyensúly megteremtését is a gazdaság működésében látja: a természeti források szűkössé válása felértékeli azokat, ami csökkenti az irántuk való keresletet és megnő a kiváltásukra szolgáló kutatásokra fordított figyelem és a piac megteremti az egyensúlyt. A regionális tudomány is elsősorban a gazdaság oldaláról közelíti a földrazi környezetet és a társadalmi kérdéseket, így ehhez az értelmezési logikához áll a legközelebb. A telephelyelméletek, vagy újabban a regionális versenyképesség vizsgálata is erre utal.

A gazdasági racionalitás nem a természet–társadalom, a dogok–emberek dichotómiájára épít. Ezek gyakran egymást helyettesítő erőforrások, és a technológiai folyamatokban ezek közösen („kollektivitásban”) járulnak hozzá az outputokhoz és a profithoz. Koronként és ágazatonként/termékenként változnak a természeti erőforrások, a technika

és az élő munkaerő felhasználásának arányai. Bruno Latour nagy „ellenforradalma”, az emberi és a nem emberi tényezők cselekvőhálózatokban való együttkezelése, tulajdonképpen ehhez a működési logikához áll közel. A gazdasági teljesítmények (pl. áruk, jövedelmek), a „hibrid kollektivitások”, a munka (ember), a természeti tényezők (dolgok), a tőkejavak (gépek, épületek stb.) és a vállalkozói szolgáltatások „közös cselekvésének”, a cselekvőhálózatnak a terméke. Az emberi és a nem emberi tényezők egyaránt konstituáló részei a gazdaságnak.

d) Társadalmi (ismeretelméleti, posztstrukturalista stb.) megközelítés (13/D ábra). Valóban igaz, senki által sem vitatott, hogy a természet és a társadalom nem dichotóm kategóriák, mindegyik az életvilág alkotó eleme. Léteznek olyan természeti közjavak, amelyek végesek, amelyeket – jelen ismereteink szerint – mesterséges úton az ember kellő mennyiségben nem tud pótolni/előállítani. Társadalmi világunkban, ismereteinknek megfelelően ragadjuk meg a természeti dolgokat, az emberi tényezőket, a gazdasági eseményeket. A természetről, annak törvényszerűségeiről folyamatosan változnak ismereteink, és bizonyos kérdésekben megoszlanak a vélemények. Tudatában kell lenni annak, hogy egy *történetileg változó* tudástartományt tekintünk objektív referenciakeretnek. A természettudós is a mindenkor rendelkezésére álló (emberek által készített és finanszírozott) eszközökkel lép kapcsolatba (megfigyelés, kísérlet) a dolgokkal, a természettel, a társadalmilag konstruált, egyedileg adaptált (felépített) tudományos ismeretei alapján vet fel hipotéziseket és értékeli a tapasztalati eredményeket. Nem az önazonosságuk tudatában lévő természeti tárgyak, a magában való objektumok „beszélnek” a tudóshoz, hanem a tudósok *kommunikálnak* a természetről történő *ismereteikről*. Az anyagi világ saját törvényei szerint alakul, adaptálja, asszimilálja a külső hatásokat, az emberi beavatkozásokat (mint a többi autopoietikus rendszer), és ettől a folyamattól *elkülönülve* történetileg változik az arról való tudásunk. A természetjogot vallók, a mélyökológia képviselői, a környezetvédelmi aktivisták (mint a természet médiumai) is saját maguk által *konstruált világképet* követnek, saját nézeteiket, nem egyszer érdekeiket (pl. támogatások) állítják szembe más felfogásokkal és érdekekkel. Az általuk ismert természeti törvényeket objektív szükségszerűségként az emberi akarat érvényesítése (beavatkozás) korlátjának állítják.¹³⁷

¹³⁷ A radikális környezeti beavatkozás elvetése felvet egy kérdést: hogyha megbomlik a természet általunk feltételezett harmóniája, ha a természeti folyamatok önmagában vett (emberi beavatkozástól

A mélyökológia vallása is csak egy meggyőződés, egy *racionalis emberi rendező elv*, egy megfelelőnek tartott egyensúlyba vetett hit. Önmagában nem létezik fenntarthatóság, mindig valaminek (társadalomnak, gazdaságnak, a valós vagy vált természeti környezeti egyensúlynak) van általunk kiválasztott (ott és akkor preferált) szempontok alapján való fenntarthatósága. A saját érdekünkben saját magunk által választott prioritás, hogy a cselekedeteinknek mérsékeljük az általunk feltételezhető kedvezőtlen hatásait.

Mint korábban bemutattam, számos állítás igazolásánál nem a természet a hivatkozási alap, nem érvényes a korrespondenciaszabály. Nincs megismerés megismerő nélkül, *minden tudás értelmező és összefügg a praxissal* (Edmund Husserl, Niclas Luhmann, Thomas Luckmann, Polányi Mihály stb.). A létező természeti tárgyakat csak olyan létező képes megérteni a maga létezésében, amely képes a megértésre (Heidegger). Sohasem tudhatjuk meg, hogy milyen asztalnak vagy szemétdombnak lenni, csak azt tudhatjuk, hogy az mi számunkra. Ha a természeti és a társadalmi jelenségek megismerési módszerei, azok leírásai is emberi konstrukciók, akkor a társadalmi és a természeti környezet elválasztása nem lehetséges, és nem tekinthetünk úgy a természetre, mint ismert objektív tényezőre „odakint”, aminek meg kell hogy feleljen a társadalmi cselekvés.

Posztstrukturalista megközelítésben a természetnek nincs olyan állandó, önmagából eredő jelentése, amelyre a nyelv közvetlenül reflektál, amely egyszer és mindenkorra megjeleníti, adekvátan reprezentálja azt, hanem a mindenkori jelentése a reprezentálási cselekvés során jön létre (Whatmore and Boucher 1993:168.). A reprezentáció (politikai) diskurzus során alakul (Foucault). A természetet mint a „puszta dolgok szféráját” is az ember strukturálja, értelmezi (Husserl). A nem reprezentációs elmélet arra hívja fel a figyelmet, hogy tudásunk nagyon korlátozott, nem reprezentálja a világot, és kontextus függő (Thrift 1999).

Az ember és a természeti környezet kapcsolatában a kezdeményező, a cselekvő központi elem a *megismerő ember*. *Ismeretelméleti megközelítésben* a szubjektum és az azokból álló társadalom (szocialitás) a meghatározó, és a napi praxis is ezeknek megfelelően működik. Kant és Hegel óta sokan megfogalmazták, hogy a tudat nemcsak befogadja, de konstitutív módon formálja is a világot. A környezet fenntarthatósága is

mentes) „természetes” alakulása (pl. egy óriás meteorit becsapódása) veszélybe sodorná az emberi létet, felborítaná a természet pillanatnyi egyensúlyát, akkor megengedhető-e az emberi beavatkozás?

csak az emberi létezés, a társadalom fenntarthatósága szempontjából értelmezhető és fontos számunkra. Az emberi léthez szükséges a környezet megfelelő állapotának a fenntartása. Ez az általunk preferált állapot. Az úgymond „fenntartható fejlődés érdeke”, a „környezeti érdek” is az ember érdeke, az emberi társadalom fennmaradását szolgálja.¹³⁸ *Az önmagában vett természet oldaláról e kapcsolat értelmezhetetlen.* Az olaj és a homok, azok területi előfordulásának a minősítése az egyéni és a társadalmi hasznossága alapján kap más-más megítélést. Amikor az „embertől független természetről” beszélünk, akkor is mi tesszük a megkülönböztetést, mi határozzuk meg, hogy mi tartozik oda, és hogy *mit gondolunk az alatt* (Luhmann 2006). A sarkkör évezredes jégta-
karója nem fog öntudatára ébredni, nem fogja értelmezni viszonyát a tengerszinttel, és nem tudja fizikai állapotváltozását annak függvényében alakítani. Az állatvilágot is az emberi értelemmel figyeljük meg, szükségszerűen antropomorf fogalmakkal írjuk le, és ítéljük a pandát vagy a réti sast megmentendőnek, a patkányt meg a csótányt irtandónak.¹³⁹ A természeti világnak is mi adunk *értelmet*. Már a német filozófiai antropológiában hangsúlyozták (Ernst Cassirer, Max Scheler, Heinrich Rickert stb.), hogy az ember képes elszakadni természeti környezetétől, és képes szabad, a „világra nyitott” lényként élni. Az ember szempontjából (pl. a lehetséges fejlesztések tekintetében) a természeti környezet egy *lehetőségtartomány*, amivel a saját szempontunkból jól vagy rosszul gazdálkodunk. A társadalom a természet dolgait *a mindenkori ismeretei* alapján tudja saját céljaira hasznosítani. Értékítéletek, érdekek, morál, etika nem léteznek a fizikai valóságban, „minden mértéke az ember”, az ember ad „értelmet” és értéket a dolgoknak. „A lámpa nem látja önmaga fényét, a méz nem érzi önmaga édes-ségét (Weöres Sándor: A teljesség felé). „Csak bot és vászon, de nem bot és vászon, hanem zászló (Kosztolányi Dezső: Zászló). Ha az élet megjelenésének feltételeit egy meteor/kisbolygó becsapódása okozta, akkor az számunkra kedvező jelenség volt, de ha a földi élet megszűnését okozza egy ilyen jelenség, akkor az káros, elkerülendő.

¹³⁸ „A fenntartható fejlődés érdekeinek középpontjában az emberek állnak” (Riói nyilatkozat 1992:1. alapelv).

¹³⁹ Az állatoknál valamilyen értelmes átmenetről vagy protoértelemről van szó, és bonyolult kérdés, hogy miként ismerhetjük meg, hogy az állatok miként értelmezik az őket körülvevő világot (Luhmann 2006:221.). Az állatoknak saját, az ösztönapparátushoz igazodó környezetük van, és jobban kötődnek természeti környezetükhöz (Berger és Luckmann 1998).

(Természetesen Isten vagy az intelligens tervezettség¹⁴⁰ feltételezése, más értelmezési lehetőséget is kínál.)

A gazdaság is csak mint a társadalom alrendszere értelmezhető, mert a kultúra, a társadalmi struktúrák, a társadalmi-jogi szerveződések és intézmények stb. adják a gazdaság működésének tágabb keretét. A termelésnek is az embert kell szolgálnia.

E társadalomközpontú (13/D ábrán megjelenített) nézetet sokan kritizálják és ezt a társadalomközpontú, antropocentrikus szemléletet hibás alapállásnak tekintik. Különösen aggasztónak találják, hogy az emberi beavatkozások következményei hosszú, vagy nagytávlatban nem beláthatóak, így csak azt tehetjük meg, aminek biztosan nincs ismert negatív környezeti hatása. Ezt a kritikát elfogadva a szabályozásban, a tervezés folyamatában kezelni kell ezt a kérdést.

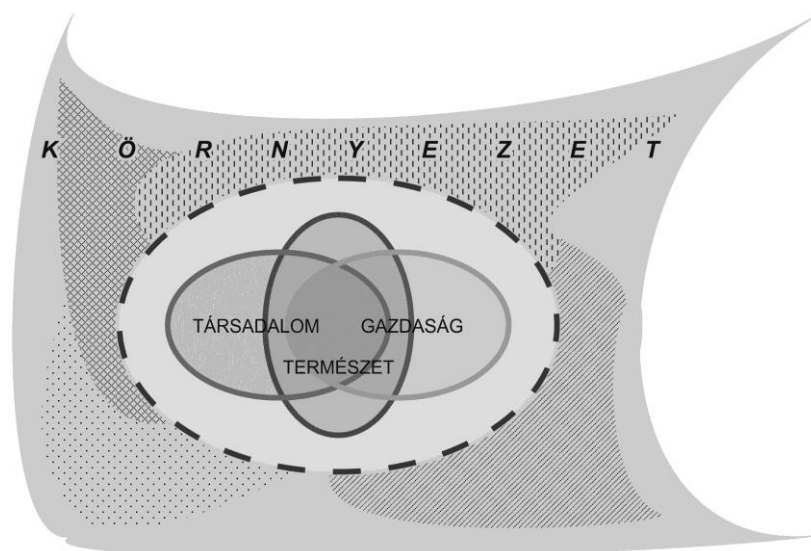
A tárgyorientált ontológiai (OOO) és a spekulatív realizmus az embert megfosztja privilegizált helyzetétől és tagadja, hogy lenne olyan entitás vagy rendező elv mint a társadalom. Ontológiai értelemben minden tárgyszerűen a saját jogán különbözőségében létezik és cselekvőképes. Az ember sem tekinthető a többi cselekvőhöz képest különlegesnek (Latour 2005).

e) *Társadalomkonstruktivista megközelítés (14. ábra).* Én a fent leírt modellek olyan módosítását javaslom, amely autopietikus zárt rendszerbe integrálja a társadalmi, a gazdasági és a természeti tényezőket és aktorokat. A autopietikusan zárt (társadalom)terek strukturális kapcsolatban vannak a komplex környezetükkel (vesd össze a 4. Társadalom konstruktivizmus fejezetben írottakkal), más terekkel. A kommunikációra, az egyeztetésekre, a szelekcióra/választásokra ítélt individuumokból álló társadalom a *tapasztalatokra ható és lehetőségeket kínáló környezetben, annak egyik megismerőjeként és aktoraként* él. A természeti és társadalmi elemekből álló komplex környezet egyrészt lehetőséget kínál számos új kapcsolat létrehozására, másrészt a saját belső strukturájának és működési céljainak megfelelően *megszűri* a vele nem kompatibilis elméleteket, cselekvéseket, hatásokat, behatárolja a lehetőségeket (strukturális kap-

¹⁴⁰ Az intelligens tervezettség képviselői szerint az élőlények egyes „egyszerűsíthetetlenül összetett” szervei és molekuláris rendszerei e biológiai szervezetek tervezettségére utalnak. Nincs ésszerű magyarázata annak, hogy például a sejtmag DNS-molekulájában rejlő hatalmas mennyiségű, rendezett információ miként keletkezhetett. Az Európa Tanács Kulturális, Oktatási és Tudományos Bizottsága 2007-ben nyilatkozatot adott ki, miszerint az intelligens tervezettség oktatása „veszélyeztetheti az emberi jogokat”. (www.ertem.hu)

csolódás: 8/B ábra).¹⁴¹ Ebben a modellben a „természeti világ” két minőségben, két helyen van jelen: a mindenkori megismerés szintjén *konkrétan aktualizálva* a társadalomtér részeként (ismeret és tényleges természetikörnyezet-használat), és egy részben ismeretlen, periferikusan homályosan látott, nem determinisztikusan, hanem inkább strukturálisan ható (külső) környezetben. A belső zárt rendszerben a rendelkezésünkre álló dolgokkal, technológiákkal, a természettel együtt élünk, cselekszünk. Ezeket az emberi és tárgyi tényezőket területi, helyi tőkének is hívhatjuk (Latour ezt nevezi „kollektivitásoknak”). A külső környezet (köztes tér) minden hatását nem is ismerjük fel (nem tudás szférája), inkább csak elszenvedjük. A „mi” (autopoietikus zárt terünk) külső környezetünkben is vannak „belső világok”, autopoietikus zárt rendszerek és egyébbb aktorok, amiknek mi a külső környezetünknek a részét jelentjük, és ők tárgyasítva figyelnek meg bennünket. A külső környezet hatása nem determinisztikus, de nem is véletlenszerű, hanem az autopoietikus rendszerek belső működéséből eredő összekapcsolódásából (belső logikából) ered. A sajátosságokra, a környezetüktől való különbözőségekre épülő (rész)társadalmak (terek) belső adaptációs folyamatainak külső kapcsolatai/hatásai alkotó elemeivé válnak a külső környezetnek. Ezáltal a zárt autopoietikus egységek egy nagyobb kölcsönösen összekapcsolódó egységet alkothatnak.

14. ábra
A zárt területi rendszer és környezete

Forrás: A szerző szerkesztése.

¹⁴¹Ez részben hasonlatos a nooszférához (Vlagyimir Ivanovics Vernadskij, 1863–1945) vagy a planetáris tudathoz (Pierre Teilhard de Chardin, 1881–1955), azaz az *emberi racionalitás által uralt terület*. Az emberi tudat által befolyásolt szférában megszűnik a természetes és mesterséges szétválasztása.

A természeti, az anyagi világ együttesen úgy része a társadalmi szféra történetiségének (útfüggőség), ahogyan azokat azonosítjuk az örökké változó megismerés függvényében. A luhmanni rendszerfelfogás alapján a társadalmi rendszer és környezete a társadalom felől konstituálódik, kizár mindent, ami nem hozzá tartozik. A környezetében lévő más hasonló rendszerek ugyanezt teszik, önmaguk által meghatározottan különbözőek. A társadalom mint „egész rendszer” („organization”) az önazonosság okán meghatározó, de az azon belüli részrendszereknek is vannak saját viszonylatai. E felfogásba integrálható a cselekvőhálózat-elmélet (ANT, Bruno Latour) azon tézise, miszerint nem csak a természetről, a dolgokról való nézeteink társadalmi konstrukciók, hanem a társadalom ugyanannyira konstruált a természeti és művi tárgyak (technika) által (együttlétezésből eredő kölcsönhatás). Tehát ezekben a komplex rendszerekben nem különülnek el a tények és a jelenségek, a dolgok és a személyek, hanem ezek *kölcsönhatásában* jönnek létre a történések. Azt hiszem e felfogás jól ragadja meg a világot a maga komplexitásában.

Nézetem sem negligálja a természeti erőket, törvényeket és a magánvaló dolgait (tárgyak, technológiák), cselekvéseink ezekkel együtt történnek, és az eredmények (hatások) közösek. Ahogyan létünk összefügg a gondolkodással, ugyanúgy a cselekvéseink a természettel, a dolgokkal. A társadalmi rendszeren belül és a strukturálisan kapcsolódó környezetben is egyaránt vannak természeti (tárgyi) és társadalmi (emberi) tényezők. Ha a cselekvési szándék ütközik a harmonikusnak feltételezett természet rendjével, a természeti korlátokkal, akkor elállunk szándékunktól, vagy különben a cselekvésünk meghiúsul, vagy kárunk származik belőle. A természeti környezet hat arra, hogy melyik elmélet vagy cselekvés („mutáció”) „túlélési esélye” a jobb (vö. evolúciós gazdaságföldrajzzal). A felhasznált természeti tárgyak, az eszközeink és technológiáink („artifacts”) is részesei eredményeinknek, mégpedig olyan módon és mértékben, ahogyan képesek vagyunk azokat felhasználni, hasznosítani.

A különböző társadalmak (a 14. ábrán a szaggatott vonalon belüli tartomány, pl. nemzet, állam, helyi társadalom) önálló részrendszerek, amelyek strukturálisan kapcsolódnak környezetükhöz, amelynek más társadalmak is részei. E rendszerben a valóság (konkrét aktualitás) és a lehetőségek (potencialitások) tere nem különül el. Ezzel a megkülönböztetéssel dolgozhatunk, de mindig benne van az egység is: az aktualitásokban megláthatja a lehetőségeket, és a lehetőségeket aktualizálja (Luhmann 2006).

Mint már utaltam rá, az emberközpontú, a társadalomcentrikus térfelfogásom a kritika tárgya lehet. Sokak szerint az antropocentrikus világkép alapvetően téves: nem mi emberek vagyunk mindennek a mércéje. De *ismeretelméleti megközelítésben* van-e más választásunk? Szabad-e elvonatkoztatnunk a tapasztalatok szubjektivitásától? El lehet-e tekinteni attól, hogy a természeti külvilág visszavonhatatlanul a „jelenlétünkkel van tele”? Nem arról a vulgáris megközelítésről van szó, hogy emberi tulajdonságokat vetítünk a természetre („a kutya szőrös gyerek”), hanem elismerjük azt a tényt, hogy *az ember a maga tudatával és cselekvéseivel együtt a természet része*. Tudomásul vesszük a rajtunk kívülálló világot, tudjuk, hogy az együttlétező dolgok és események kölcsönös kapcsolatban vannak egymással, hogy testi létünk a fizikai valóság részeként működik, és hogy cselekvéseink a fizikai/természeti valóságban (is) zajlanak, de azt is tudjuk, hogy mindezt csak saját megismerő képességünk alapján tudjuk felfogni, testi tapasztalással nem minden megismerhető. (Pl. a testi tapasztalásra is rakódnak kulturális/szubjektív rétegek.) Én azokkal értek egyet, akik azt vallják, hogy a tudat/szubjektum és a világ/természet egyesítése csak a szubjektum felől lehetséges. Akarva akaratlanul beleütközünk korlátainkba: például csak antropomorf módon tudjuk leírni az állatok világát (nem tudhatjuk, hogy például milyen kutyának lenni), a mindenkori tudásszintünknek megfelelően vagyunk képesek kezelni a környezeti kérdéseket. A természetfilozófia, a természeti környezethez, más élőlényekhez való helyes és helytelen viselkedés megítélése is „emberi”. Amikor minden élőlényt vagy a természet egészét (holisztikus megközelítés) vagy a dolgokat általában morális (pl. méltóság), etikai „tulajdonságokkal” ruházzuk fel, az is antropomorf szemlélet (környezetetika). Csak korlátozott értelemben lehet érvényes, hogy „a természet bennünk ébred tudatára”. Én szkeptikus vagyok abban a tekintetben, hogy a környezettudatos emberek a természet médiumai lennének, hogy „a természet az emberiségben válik politikussá” (Klaus Michael Meyer-Abich). Ez is csak egy az emberközpontú megközelítésekből. Az emberi lét a környezettel való harmonikus együttlétet jelent, az egészséges és fenntartható környezet is az emberközpontú szemlélet sajátja. A természet és az ember eggyé válását nem úgy kell elképzelni, hogy az ember aláveti magát a természet törvényeinek, „a természet nem börtöne” az emberiségnek, az emberi szabadság, a boldogság egyik forrása éppen ennek az alávetettségnek a megszüntetése. (A hideg ellen ruhával, házzal, fűtéssel védekezünk. Ha mód van rá, szárazság esetén öntözünk, az árvízzel szemben védekezünk stb.) Nemcsak az ember

természeti volta hangsúlyozandó, hanem *az általunk ismert természet emberi (értelmes) mivolta* is: a természet olyan, ahogy szubjektív tapasztalatainkban megnyilvánul számunkra (Husserl). A fizikában a megfigyelő (John A. Wheeler), az emberi tudat (Wigner Jenő) is fontos szerepet játszik a természeti környezet végtelenül összetett konstrukcióinak a létrehozásában. Ma már nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy nem csak mi vagyunk a természet (az evolúció) gyermekei, hanem a bennünket körülvevő fizikai környezet (város) is egyre inkább a mi termékünk. (Gondoljunk például az emberiség többségének otthont adó városi környezetre.) Minél inkább megismerjük a természetet, annál inkább így van. Az ököcentrikus világképnek is számolnia kell azzal, hogy a teremtés hetedik napjától, vagy az evolúció megfelelő időpontjától a természet az embertől „terhes”. A természet e ténnyel nem képes számolni (esetleg kiküszöbölheti), mi meg nem tudunk eltekinteni ettől. A természetikörnyezet-centrikus világkép is egy emberi konstrukció, ha úgy tetszik az emberközpontú világkép egyik nagyon fontos esete. Az ember alakítja a természetet, meghúzza a művi és természetes határait. Holisztikus felfogásra, a kölcsönös összefüggések feltárására és annak megfelelő cselekvésre is csak az ember képes. A világban való lét az ökoszisztéma részeként való életet jelenti. Nem az emberközpontú világkép vezet a klímaváltozáshoz, a fajok kihalásához, hanem az ismeretek hiánya, a környezetünkhöz fűződő viszonyunk helytelensége, a szubjektumok közötti egyetértés vagy megegyezés hiánya, a szűklátókörűség, a rövid távú gondolkodás, a gazdasági érdekek egyoldalú érvényesítése és más emberi hiányosságok és gyakorlati hibák.¹⁴² Továbbá az, hogy olyan működőképes konstrukciókat hozunk létre, amelyeknek nem ismerjük minden hosszú távú hatását. Az igazi emberközpontú világ olyan, amelyikben az ember nincs tartósan összeütközésben a természettel, nem következhetnek be visszafordíthatatlan káros folyamatok.

¹⁴² Az is lehet, hogy a természet, a véletlenek összejátszása az ember nélkül is hasonló „eredményre” jutna, nélkülünk is összeomolhat az ökoszisztéma. Kis pont vagyunk a természeti erőkhöz képest. Nem minden antropogén hatás érinti negatívan a környezeti egyensúlyt. Vagy az is lehetséges forgatókönyv, hogy éppen az emberi beavatkozással lehet elkerülni egy természeti katasztrófát.

EPILÓGUS

Dolgozatom egyaránt tükrözi térelméleti felfogásom lényegét és a fennmaradó vitapontokat. Összefoglalás helyett a folyamatosan formálódó térkonceptióm néhány továbbgondolásra érdemes sarokpontját emelem ki.

A modern gondolkodásban a tér általában háttérbe szorult az idővel (történetiséggel) szemben, az ontológusok kifejezetten mostohán bántak vele. Mint ismert, az ontológia a dolgok létezésével foglalkozó tudomány. Arra keresi a választ, hogy mi az, ami létezik és mi a létezésének *a feltétele és a módja*. Husserlnél, Heideggernél és Hartmann-nál az ontológia a létezők, a *lét lényegének* meghatározására irányul. A lételméleti kérdések megválaszolása különösen nehéz olyan esetekben, amikor a vizsgálat tárgyának *nincs fizikai léte*, olyan nem létező, amivel mégis számolnunk kell (másként létező). Ilyen a tér, ami nincs, és mégis van, nincs, de mégis „jól megalapozott jelen-ség”. Felfogásomban *a tér a lét modusa*, hozzátartozik az életvilág működési módjához, megnyilvánul az együttlétezés struktúrájában, és az a szemléleti mód is, amelyben a megismerés is történik. Ezért a tér meghatározásánál szinte elválaszthatatlan a lételméleti és az ismeretelméleti megközelítés.

Tér, ami nincs

A „Mi a tér?” kérdésre – klasszikus lételméleti értelemben – válaszom egyszerű: semmi, nem létezik, nem áll fenn. Nincs olyan entitás, amiben minden más „benne van” és értelmezhető lenne rá az „üresség” és a „telítettség” fogalma.¹⁴³ A tér nem valami olyan egységes egész, amely a benne foglaltakra hatást gyakorol. A háromdimenziós¹⁴⁴ fizikai léten kívül nincs olyan állandó és általános téri szabály, ami mindenre egyformán érvényes lenne. A háromdimenziós kiterjedés önmagában nem magyarázata semmilyen

¹⁴³ Az, hogy egy tárgyban bene van/lehet valami más, az a dolgok közötti *fizikai viszonyra* utal. A tér – Newton koncepciójával szemben – nem üres, mert alkotóelemekből (jelenségek és közöttük lévő kapcsolatokból) áll. A változás lehetőségét biztosító köztes tér sem üres vákuum, hanem nem releváns vagy nem feltárt elemeket és kapcsolódási lehetőségeket tartalmaz. Ha a tér és az anyag ugyanaz lenne – ahogyan Descartes és a dialektikus materializmus képviselői gondolták –, akkor mindig tele lenne.

¹⁴⁴ Arisztotelész szerint bármely test alapvetően a három dimenziójának (hosszúság, szélesség, magasság) megadásával határozható meg. Galilei a tér háromdimenziós jellegét azzal a tapasztalati ténnyel „igazolta”, hogy minden ponton keresztül csak három egymásra merőleges egyenes húzható.

szubsztanciának. Nincs olyan általános „téri ok”, amely – a háromdimenziós létén kívül – hatást gyakorolna a létezők formai megjelenésére és a kapcsolataikra, amivel meg lehetne magyarázni, hogy miért éppen ebben a formában és nem másképpen jelennek meg a dolgok és történnek a cselekvések. Nincs olyan mindenre egyformán ható erő/energia, amely hatóokként vagy például a különböző rendszerekben, hálózatokban összetartó erőként vagy szükségszerű kölcsönhatásként önmagában metatérként értelmezhető lehetne. Egy jelenség, egy folyamat magyarázó ereje lehet valamilyen természeti/fizikai erő vagy emberi cselekvés, de a tér csak előfeltétele ezeknek és nem oka. Az egyidejűleg létezők összekapcsolódása, az együttlétezés struktúrája nem valami „abszolút rendből”, nem egy univerzális tér erejéből ered.

A különféle létezőkben *nincs olyan önálló léttel rendelkező elkülöníthető elem*, derivátum, amely fizikai-ontológiai értelemben megragadhatóvá tenné a teret. Nincs olyan fizikai elem, amely mint mindenbe „beépülő összetevő”, mint különleges „adalék” önmagában megmagyarázná a téri módon való létet. Ebben az értelemben nem inputja más létezőknek. Nem tartozik azon összetevők sorába, amiből a különféle szubsztanciák és folyamatok létrejönnek, ami mint valami kívülről kapott tulajdonság hozzájuk adódik. Ahol nincs semmi, ott relatív viszonyok sincsenek, ott tér sem lehet. A dolgok és események léte előtt nincs hozzájuk kapcsolható tér. A dolgok és emberek nélkül nincs megkülönböztethető tér.

Tehát a tér nem egy a valóságos dolgok között, klasszikus fizikai-ontológiai értelemben nem létezik. A tér önmagában véve empirikusan nem megragadható, csak konkrét, specifikus létezők formai megjelenését, azok kapcsolatait vizsgálhatjuk. A „Mi a tér?” helyett a kérdés inkább úgy tehető fel, hogy a természet (dolgok) és a társadalom (emberek) milyen különféle tereket hoznak létre, azok miként tartoznak hozzá az együttlétükhöz és működésükhöz (világban való lét struktúrája, történések szerkezete), és milyen ismereteink vannak ezekről. Izgalmas kérdés, hogy miként lehetnek konstituáló elemei a dolgoknak és cselekvéseknek, ha önmagukban nem léteznek?

A tér, ami van

A tér nem az anyag tulajdonsága, de hozzátartozik minden létezőhöz. A tér nem anyagi formában létezik, hanem *a tér a lét modusa*, a fizikai megtestesülés és a megismerés is csak *téri módon* lehetséges. A világban való együttlétünknek és a szemléletünknek

(kanti, foucault-i a priori, amely által felfogjuk, és ami segítségével strukturáljuk a világot) is ugyanaz a módja. Önmagában vett tér nem létezik, csak maguk a dolgok, az emberek, a cselekvések és a közöttük lévő viszonyok/relációk léteznek. Ezek a hagyományos ontológia értelmében *a tér létének feltételei*, ezek nélkül nincs tér, ezek adják a tér áttételes realitását. A tér nem olyan értelemben van, mint a dolgok vagy a természeti folyamatok. A tér „parazita” (Agnew 2005), a különféle terek csak *közvetett létezéssel, származtatott valósággal* rendelkeznek, valódi szubsztanciáktól függenek. A tér realitása csupán azt jelenti, hogy a dolgok és események téri módon létezhetnek, ilyen módon kapcsolódhatnak össze, a tér az együttlékezés és a változás szolgálója.

A különféle elemek hálózata, konfigurációja, struktúrája, formai megjelenése a téri módon való létezés konstrukciója. A tér létezése speciális, másként magyarázható, mint a fizikailag létezők esetében. Nem elválasztható a létezőktől, azok együttlétezésének, együttműködésének a formája, csak a létezőkkel és a relációikkal, az eseményekkel együtt jelenik meg. Mindig csak valaminek (tárgyak, jelenségek, kölcsönhatások) van térisége, térszerkezete, területe. Nem létezik abszolút tér, nincs ilyen szubsztancia, de a formai megjelenés, a strukturális felépítettség a szubsztanciák és hálózataik fontos jellemzője lehet. *A lehetséges elrendeződések, konfigurációk, kapcsolati rendszerek konkrét manifesztációit fogjuk fel, értelmezzük térként.* Az érzékszerveinkkel és a műszerekkel (technikával, technológiával) nem a teret érzékeljük, hanem a dolgokat, a közöttük lévő távolságokat, a kölcsönhatásokat, egymáshoz való relatív viszonyukat, azaz a különféle elrendeződéseket.¹⁴⁵ Csak az így felfogott tér lehet hatóok. A fizikai valóság dolgai sem a háromdimenziós térben vannak, hanem lényegükhöz tartozóan („saját jogon”) három dimenzióban (ilyen módon) léteznek. A relacionális tér annyiban anyagi természetű, hogy a létezők és a közöttük lévő kapcsolatokat/viszonyokat jelenítik meg, és a kapcsolatok is megjelenhetnek anyagi formában.

Kant, Heidegger és mások dilemmájára azt válaszolhatjuk, hogy a tér egyszerre van rajtunk kívül (pl. a magában való dolgok, a tőlünk független események elrendeződési, fizikai elkülönülés és összekapcsolódás) és bennünk (szemlélet, megismerési, konstruálási mód) is, mert minden a téri módon létező világunk része (téti lét). A reális külvilág valahogyan elrendeződik, elemek különféle módokon összekapcsolódhatnak, és azt mi szelektálva felfogjuk, interpretáljuk. A világban való

¹⁴⁵ A táguló világegyetem esetében sem a tér tágulását mérik a fizikusok, hanem az univerzumot alkotó elemek (bolygók) egymáshoz mért relatív távolságát.

létünk során tárul fel számunkra a tér számos specifikus vonása. A térről való tudásunk a megismerés tárgyainak és a fizikai valóságban élő hús-vér emberek tudatának a közös konstrukciója. Konstrukcióink terei a tereink konstrukciói. A megkülönböztetés, a szétválasztás, a kapcsolatok és a rendszerszerű működés struktúrájának a felismerése az ember sajátja. Ezért *az általunk megismert, a tudott térnek* legalább annyira a megismeréshez, az értelemhez is köze van (*értelmes tér*), mint a tőlünk független objektív valósághoz.

A tér anyagilag és szimbolikusan is társadalmilag konstruált, a konkrét megközelítésnek és szándéknak megfelelően mutatkozik meg és kap jelentést. A valóságos dolgok formái már eleve tériek, az események téri módon történnek, de csak abban az értelemben vannak a térben, hogy sok mással együttléteznek, részét képezik a történeteknek (nem utólag helyeződnek a térbe, a különböző helyekre). A tér empirikus aspektusait (távolságok, elrendeződések, elkülönülések és összekapcsolódások, ezekből fakadó kényszerek) helyben, a napi gyakorlatban tapasztaljuk meg, és mint jelenséget fogjuk fel. Ugyanazt a reális teret a különböző emberek, és ugyanazok a személyek különböző szituációkban, másként foghatják fel, más jelentéssel bírhat számukra.

Számomra is nyilvánvaló, hogy valaminek a konkrét specifikus léte, független a megismeréstől, a dolgok és a közöttük lévő kapcsolatok létehez nem szükséges azok tudása. Különbséget sem csak az emberek tesznek, hanem más élőlények és a tárgyak is (pl. egy anyag tulajdonságai meghatározzák, hogy milyen más anyaggal képes reakcióba lépni), így az nem kötődik a tudatossághoz, az emberi megismeréshez. De a tér nem fizikai-ontológiai, legfeljebb fenomenológiai-ontológiai értelmében mint jelenség létezik számunkra. A napi praxisban az érzékszerveink segítségével megismert életvilág jelenti a valóságosan létező, a „hozzáférhető világot”, és az emberek ebből és a kommunikáció során szerzett tudásból építik fel saját társadalmi világukat. A tudatban teremődik meg a gondolkodás és a létezők formai egysége. A tér fenoménje (a megmutatkozó tér) a tudaton keresztül nyilvánul meg (*értelmes tér*), válhat a cselekvések okává. A teret alkotó elemek és a közöttük lévő kapcsolatok egyszerre valóságosak (a magánvaló részei) és számunkra létező jelenségek. (Mindkét értelemben van létük.) A fizikai külvilág téri megjelenéséről bennünk megjelenő térképzet egyszerre igazodik a valóságosan létezők bizonyos – számunkra megismerhető és felfogható – ismertetőjegyeihez és a már meglévő ismereteinkhez. A mindennapi életünkben az „itt és most”-

nak kitüntetett szerepe van, ez a testtel és tudattal rendelkező cselekvő mindenkori világa. Az itt és most létező ÉN meghatározza, hogy milyen helyet foglalok el a különféle elrendeződésekben és azt miként élem meg, ez a „perspektíva” rendezi el a külső valóságot (helyek értelmes rendszere). A szemléleti tér potenciálisan határtalan, de aktuálisan mindig véges, valamire, gyakran lokalizált jelenségekre irányuló. A tudott tereknek van perspektivikus aspektusa, de lehatároltak.

Ismeretelméleti megközelítésben azt vizsgáljuk, hogy miként keletkezik a térről való tudásunk. A személyes tapasztalatok során szerzett ismereteink (távolságok, elrendeződések stb.) a diszkurzív folyamatokban csiszolódnak, ilyen módon alakulnak ki a térrel kapcsolatos fogalmaink. Nincs a térrel kapcsolatban egy igaz univerzális állítás, mindenki számára egyformán létező a priori ismeret (tisztá szemlélet), hanem nagyon sok tér és térfelfogás létezik, amelyek történetileg változnak. A térről keletkező tudás létrehozásában a materiális világnak és a diszkurzív megismerési folyamatnak egyaránt szerepe van. *Mi és a világ együtt konstruáljuk a térről való tudásunkat.* Ismeretelméleti, tudásszociológiai megközelítésben minden tér társadalmi. Minden tér ideája, fenoménje társadalmi konstrukció, a fizikai tér leírása is értelmezés, értelemadás, jelentésekkel teli, állandóan konstruálódó létezési és szemléleti mód.

Ma már egyre általánosabban elfogadottá válik, hogy a térként értelmezett jelenséget, összefüggésrendszert, relációhalmazt nem lehet sem a tapasztalatoktól, sem a szubjektivitástól függetlenül megragadni. A tér egyrészt kötődik a megjelenítő tartalomhoz, másrészt mint történeti-kulturális a priori a megismerőhöz, azaz kontextusfüggő relatív fogalom. Nem úgy része a világtapasztalásnak, mint azt Newton (abszolút tér) vagy Kant (tisztá ész a priori) gondolta. *A tér a társadalomban, az életvilágtérben élő ember megfigyelése, a téri módon való lét megélése és megértése.* Tehát, ha a különféle tereket akarjuk megragadni (nem lehetséges az objektív leírás), akkor a megismerésnek az emberi és a nem emberi tényezők létezési és működési módjára kell irányulnia. A megfigyelés, a megkülönböztetés, annak módja és eszközei meghatározzák, hogy a tér abban a konkrét esetben miként mutatkozik meg számunkra. A megfigyelés csatornáján keresztül a megfigyelés tárgya is hat a kapott képre. *A tudott, a „leírt” tér (a konstruált szöveg) a teret megjelenítő entitás és a megismerő közös konstrukciója.*

A tér csak a különböző megjelenési formáinak szövedékeként tárható fel, érthető meg. A teret általában valamelyik konkrét megjelenési formájában gondoljuk el és nem

mint egy absztrakt fogalmat. A különböző diszciplínák is a sajátos megközelítésüknek (axiómáik, törvények, fogalomkészlet, módszertan, eszközeik) megfelelően értelmezik a teret. A különféle terek meghatározásában kiemelt jelentősége van a kiinduló premisszákként elfogadott axiómáknak, az intencionalitásnak, a megkülönböztetésnek, a különböző elemek (adott szempontból tovább már nem bontható egység) elkülönítésének, és az azok közötti relációk felismerésének. A megkülönböztetés, a környezettől való elkülönítés történhet az önreferencia alapján belülről (egy dolog, egy komplex entitás, téregység környezetébe tartozik minden, ami nem tartozik önmagához, ami számára kívülről adott), vagy a külső megfigyelő szempontjai, szándéka alapján. Különböző megfigyelések során nagyon sok különböző tér (struktúra, szerkezet, háló, relációhalmaz) mutatkozik meg, építhető fel. A tér fogalma csak olyan módon médiuma az interdiszciplináris kommunikációnak, hogy a különféle megfigyelések, tapasztalatok, koncepciók összeadódnak és együttesen mutatják meg a változó ismereteinket a különböző térkonstrukciókból összeálló életvilágtétről.¹⁴⁶

Ismeretelméleti megközelítésben a tér nem egy értelem nélküli változatlan materia, hanem egy állandóan (újra)konstruálódó jelentéssel megtöltött relacionális háló. Nem önmagában, mint a magánvaló része ismerhető meg, hanem sokkal inkább a létrehozásának és az értelemadásnak (ontológiai és ismeretelméleti) folyamata és a hatásmechanizmusa (cselekvéskontextus) jellemzi. Nem különíthetők el a relációk/viszonyok és az összekötött entitások egymástól, különösen nem a társadalmi konstrukció versus valóság-elem dichotómia alapján. Az életvilágban együtt vagyunk a dolgokkal, a társadalom és a természet együtt, egymással kölcsönhatásban konstruálódik. A világ a maga heterogenitásában, a rendezetlenségében mozog, fluktuál, velünk együtt „él”. *Amikor valamilyen intencióval felé fordulunk*, akkor a szándékunknak, a tudásunknak, a rendelkezésünkre álló fogalmaknak és eszközöknek megfelelően rendet viszünk annak egy részébe, kiválasztunk elemeket, határokat húzunk, valós és vélt törvényszerűségeket tételezünk fel, azaz *megkonstruáljuk a tér egy lehetséges tartományát*. Ez a nagyon sok lehetőséget magába foglaló konstruálási folyamat, a valóság és a szubjektum összekapcsolódása meghatározó a végeredmény, a bekövetkező esemény, a világ alakulása szempontjából. Ez biztosítja a vég nélküli változatosság lehetőségét. A struktúra, a rend,

¹⁴⁶ A „világ” fogalmának alapvetően két értelmezése létezik: mindannak összessége, ami létezik (Kant), vagy az emberi élet sajátos összefüggései, a történetileg alakuló életvilág (Husserl), a jelenvalólét mint világ (Heidegger).

azaz a működő tér a szubjektumon, a társadalmon keresztül a helyi praxisban hat, ott manifesztálódik, de mint több helyen hangsúlyozom, nem egy a sok más létező szubsztancia között, és pláne nem determinisztikusan ható tényező. A sok tekintetben meghatározatlan, mindig befejezetlen világunkban észlelésünk tárgyai mindig új jelentésben tűnnek fel, így a tér értelmezése is örökké nyitott marad.

A tér – gyakran már divatos szlogenként hangoztatott – nyitottsága számomra elsősorban azt jelenti, hogy a relációk (kapcsolatok, viszonyok) másként is létrejöhetnek és folyamatosan változnak is. Az elrendeződések, az összekapcsolódások, a viszonylatok *potenciális lehetőségének sokféleségét gondoljuk el nyitott térként*. Az egyének és csoportjaik szempontjából a nyitottság azt a szabadságot jelenti, hogy legtöbb esetben tevékenységüknek számos téri megjelenése lehet, és hogy van lehetőség a téri megjelenés megváltoztatására. A téregységek sem állandóak és nem megváltoztathatatlanok. Mindig van a konkrét téregységen kívül is valami. A tágasság a sajátosságok, a különbözőségek felismerését jelenti. A tér mint lehetőségfeltétel nyitott, de a konkrétan létező, működő téregységek zártak. A téregységek zártsága azt jelenti, hogy azokat a belső összetartozásuk, a közös jellemzők, működési módok „tartják egységben”, és adják azok határait. A zártság a belső összetartozásra, a kapcsolatok meglétére, a közös funkcióra, a belső együttműködésre utal. A különféle terek között/körül lévő „köztes tér” a határok átlépését, a változtatások lehetőségét kínálja. A gyakorlatban a tér konstruálásának a szabadságfokát korlátozza, hogy az életvilágtér nem üres, mindig vannak már benne valamik. A kontextuális valóság korlátozza az újabb dolgok és kapcsolatok létrehozásának a lehetőségét.

A téregységek tartalma, a kapcsolatok jellege, kiterjedése (határa) nagyon különböző lehet. Vannak viszonylag állandó (lassan változó) struktúrával rendelkező (pl. tárgyak) és állandóan mozgásban lévő (pl. pénztőke), felhő- vagy ködszerűen megjelenő téregységek. A téri módon való létezés nem szükségszerűen jelent területi (topografikus) megjelenést. Ez a téri megjelenéseknek egy számunkra kiemelkedő jelentőségű esete. A territorialitás (területiség) önmagában sokszínűséget és egymástól való különbözőséget is jelent. A természeti/fizikai és a társadalmi entitások is területileg (földrajzilag) rögzülhetnek, de lehetnek konkrét területhez, helyhez nem kötődőek (áramlások terei). A hatalmi terek kötődhetnek felségterületekhez, de például tőke

formájában folyamatosan mozoghatnak és átalakulhatnak. A konkrét helyeken fizikailag is manifesztálódhatnak társadalmi jelenségek (pl. bírósági ítélezés, vallásgyakorlás).

Mivel nem egy homogén abszolút tér helyeit töltjük ki átfedésmentesen, így *egy helyen több tér is lehet*, azok egymást keresztezhetik, egymással összekapcsolódhatnak. Csak ebben az értelmezésben tudjuk például a konkrét komplex helyek (pl. egy város) minél több aspektusát megragadni.

Életvilágtér

A konkrét megjelölt vagy megélt tér a számunkra valóságos életvilágunkhoz kötődik. Az életvilágunkban keverednek a különféle elemek (dolgok, emberi tényezők), amelyeket egymáshoz fűződő viszonyaikban (relációikban, hálózataikban, elrendeződésükben) térként ragadunk meg. Minden téri módon létezik, a tér a társadalom működése és megismerése során konstruálódik.

Edmund Husserlnél¹⁴⁷ az életvilág a gyakorlati tapasztalásokon és az észlelésen keresztül hozzáférhető valóság, a bennünket körbevevő világ, *ahogyan érzékeljük és felfogjuk*. A fenomenológiában ez *a társadalmilag konstruált világ számunkra az elsődleges objektív valóság*, ez hat a cselekvéseinkre. A bennünket körülvevő világ közös értelmezésére a társadalmilag konstruált, interszubjektív tudás nyújt lehetőséget. Ez nem más, mint a valóság értelemmel megtöltött társadalmi konstrukciója. Az életvilág feltárt struktúrái, terei értelemadások. A személyes „kis életvilágunk”, a mindannyiunk megélt terei adják a hétköznapi cselekvéseink kontextusát, annak tárgyi, kulturális és társas összetevőivel együtt. Ezért az életvilág nem állandó és változatlan tudáskészlet, értelmezési minta, hanem időben változó entitás.

Husserl (1972, 2001) nyomán a teret „élményobjektum”-ként értelmezhetjük. A tér, mint számunkra megmutatkozó *jelenség*, az eredeti *átélés* (belső észlelés), a megélés alapján képződő *érzet*. A külső világból kapott impulzusok belső egységgé szerveződve adják a térképzetet. *A tér úgy adja mindennek a formáját, hogy önmagából eredően nem határoz meg semmit*, de neki tulajdonítjuk az összekapcsolódás és elválasztó-

¹⁴⁷ Husserl és Heidegger inkább az idő, mint a tér fogalmának megragadására törekedtek. Elsősorban az Én és az idő kapcsolatát keresték. Térkonceptiójuk elsősorban a térnek az idővel való kapcsolatából tárható fel.

dás lehetőségét.¹⁴⁸ Az „élő jelenhez” hozzátartozik annak térisége is. Az aktuális valósághoz hozzátartozik a téri-módon-levés, a téri-módon-valóság is. A „múlt lerakódásai” – a mindenkor már meglévő (nem a létrejövő) elrendeződések – és az „áramló élő jelen” is téri módon létezik, és az egymásra következő élmények is *téri világként konstruálódnak meg* bennünk.

Az életvilág az én felfogásomban olyan társadalmi világ, amelyet mindenki, minden csoport és társadalom téri módon, de az adott helyen sajátosan él meg. Az *életvilágtér* nem a valóságos terek reprezentációi, nem is a lehetséges terek, hanem *az aktuálisan számunkra való terek összessége*. A számunkra gyakorlati relevanciával bíró tér, az életvilágunk tere nem folytonos homogén egész, hanem különböző jelentőséggel bíró elkülönült részekből és azok kapcsolataiból, egymásra vonatkoztatásaiból áll. Az életvilágtér mindannak a formai megjelenését, a struktúráját tartalmazza, amiről tudomásunk van, ami számunkra létezik. A közös (társadalmi) és az egyéni ismereteinkben is egyszerre vannak jelen az euklideszi geometriának megfelelő terek, a fizikai-földrajzi térben való tájékozódáshoz szükséges térképek és az átélt egyéb téri tapasztalatok. Ezek nem alkotnak konzisztens egészet, nincs szükségszerű közös nevezőjük. Más és más típusú térfelfogásokat, térismereteket tartalmaznak, amelyeket különféleképpen alkalmazunk a praxisban. Az életvilágtér nyitott, történetileg bővülő, változó, sokdimenziós rugalmas rendszer. Nem minden részére egyformán kiterjedő szigorú törvények által szabályozott rend. Nincs minden mindennel összefüggésben, nem alkotnak a dolgok/jelenségek összefüggő hálózatot, teret. Az életvilágterünkről bennünk élő kép olyan, mint egy különféle élességű, mélységű, technikájú képekből összeállított kollázs. A szigetszerű mozaikok elsősorban számunkra hordoznak jelentést, az egészet mi állítjuk össze értelmes rendbe, kompozícióvá. A konkrét cselekvéseink során konstruálódó (használt vagy vizsgált) terek „szigetszerűen”, folyamatosan mozgó, alakuló „amőbaként” helyezkednek el a közvetlenül nem megtapasztalt vagy a látóterünkbe nem bevont köztes térben. Más elemek, terek csak a háttérben, csak „homályosan”, csak potencialitásként léteznek.

¹⁴⁸ Valójában ez a szubsztanciákból ered.

Köztes tér

Ha azt állítjuk, hogy a különféle terek dolgokból, emberekből, ezek kollektivitásaiból és hálózatos együttműködésükből (kapcsolatokból, viszonyokból, cselekvésekből) állnak, az életvilágtér pedig ezeknek a megismert, a megélt szigetszerű tereknek az összessége, akkor felmerül a kérdés, hogy mi van az egymástól elkülönülő, elkülönített terek között, azok meg nem jelenített „háttérében”. Mindig van valami a konkrét megélt, létrehozott, megfigyelt téren kívül is. Ezt nevezhetnénk „vákuumszerű sötét anyagnak”, „plazmának”, „jelöletlen térnek”, közvetítő közegnek, vagy egyszerűen nem látott, nem feltárt környezetnek, de talán jobban tükrözi a lényegét a köztes tér kifejezés. A nem ismert, nem vizsgált, nem megnevezett, az *adott szempontból relációmentes* potenciális köztes közegben is vannak tárgyak, kollektivitások, más típusú kapcsolatok. Ez egyrészt a más típusú terek tartománya, másrészt az a lehetőségpotenciál, amiből felbukkanhatnak új aktorok, megkonstruálódhatnak új terek, létrejöhetnek új kapcsolatok (potenciálisan létezők rendje). Ahol nincsenek megfigyelt entitások és azok kapcsolatai, ott nem semmi van, hanem az a lehetőségtartomány, amely segítségével manifesztálódhatnak újabb tárgyak és kapcsolatok, így újabb terek is. A köztes tér nem üres, csak az adott megközelítésben, látásmódban, vizsgálati eszközzel *nem mutatkozik meg* (nem releváns az adott szempontból, vagy nem vagyunk képesek feltárni).

A köztes tér (a releváns terek közötti tartomány) a megélt, a megismert, a tudott terek *komplementere*. Az, ami az adott megközelítésben nem jelenik meg. Ahol nincs az, amit létrehozunk, vizsgálunk, keresünk. Ahol az *adott megközelítésben* nincsenek dolgok, nem történnek események (pl. mozgás) nincsenek fizikai kapcsolatok és egyéb relációk. A *megjelenő téren kívül létező nyitott lehetőségtartomány*, ami nem tartalmazza az ismert tárgyakat, élőlényeket, kapcsolatokat, viszonyokat. Ebben a köztes világban lehetnek az adott szempontból nem vizsgált, nem látott más terek és az adott szempontból is létrejöhetnek benne új elemek, kapcsolatok. Ez biztosít egyfajta *nyitottságot*, végtelen *lehetőséget*. A mindenkor már meglévő ismert tér adottságokat és korlátokat is jelent, új lehetőségeket leginkább a köztes tér kínál, és új terek is abból konstruálhatóak. (Természetesen a meglévő adottságokból is lehet korlátok között új konstellációkat létrehozni.) Konceptiómban *nem a tér, hanem ez a köztes tartomány a mozgás, a cselekvés, az átalakulás, az újat alkotás előfeltétele*. Ez biztosítja a téri nyitottságot. Ez a köztes tér csak annyiban társadalmilag formált, hogy mindaz ide tartozik, ami az adott megközelítésben nem megjelölt, sem elemekkel, sem relációkkal nem feltöltött, nem birtokba vett.

Pinczehelyi S. 2008. Két hal. Ofszet. EA 1/1, magántulajdon

IRODALOM

- ABERCOMBEI, P. 1933: *Town and County Planning*. London: Thornton.
- ÁCS J. Z., VARGA A. 2000: Térbeliség, endogén növekedés és innováció. – *Tér és Társadalom*, 14: 4, 23–39.
- A. GERGELY A. 1996: *Tér – szimbólum – politika. Politika a térben, tér a politikában*. Budapest: MTA PTI.
- A. GERGELY A. 1997: A térszerveződés szimbolikus üzenetei. Térátélés és politika a kilencvenes évek elején. In: SZABÓ M. – VÁRNASI GY. (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest: Scientia Humana Kiadó, MTA PTI, 287–303.
- AGNEW, J. 1987: *Place and Politics*. London: Allen & Unwin.
- AGNEW, J. 1993: Representing space: space, scale and culture in social science. In: DUNCAN, J. – LEY, D. (eds.): *Place/Culture/Representation*. London: Routledge, 251–271.
- AGNEW, J. 1994: The territorial trap. The geographical assumptions of international relations theory. – *Review of International Political Economy*, 1: 1, 53–80.
- AGNEW, J. 2005: Space: place. In: CLOKE, P. – JOHNSTON, R. (eds.): *Spaces of Geographical Thought*. London: Sage, 81–96.
- AGNEW, J., CORBRIDGE, S. 1994: *Mastering Space*. London: Routledge.
- AITKEN, S., VALENTINE, G. (eds.) 2006: *Approaches to Human Geography*. London: Sage Publications.
- ALLEN J., MASSEY D., COCHRANE A. [et al.] 1998: *Rethinking the Region*. London: Routledge.
- ALLEN, J., COCHRANE, C. 2007: Beyond the territorial fix. Regional assemblages, politics and power. – *Regional Studies*, 41: 9, 1161–1175.
- ALTHUSSER, L., BALIBAR, E. (eds.) 1970: *Reading Capital*. London: New Left Books.
- AMIN, A. 2004: Regions unbound: towards a new politics of place. *Geografiska Annaler. Series B*, 86, 33–44.
- AMIN, A., MESSEY, D. AND THRIFT, N. (eds.) 2003: *Decentering the National: a Radical Approach to Regional Inequality*. London: Catalyst.
- AMIN, S. 2013: Az európai rendszer programozott összeroppanása. – *Eszmélet*. 97: tavasz (április), 56–71.
- ANGELUSZ R., TARDOS R. 1991: *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE-MKI.
- ARNSTEIN, S. R. 1969: The ladder of citizen participation. – *Journal of the American Institute of Planners*, 35: 4, 216–224.
- AUGÉ, M. 1995: *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London: Verso.
- AUGÉ, M. 2012: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Budapest: Műcsarnok.
- BACHELARD, G. 2011/a: A tér költészete. In: YATES, S. (szerk.): *A tér költészete*. Budapest: Typotex, 43–54.
- BACHELARD, G. 2011/b: *A tér poétikája*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- BÁCSKAY V. 2002: *Városok Magyarországon az iparosítás előtt*. Budapest: Osiris.
- BACSÓ B. (szerk.) 2011: *Tér, fenomén, mű*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- BÄRENHOLDT, J. O. – SIMONSEN, K. 2004: *Space Odysseys. Spatiality and Social Relations in the 21st Century*. Aldershot: Ashgate.
- BAKONYI E. 2005: A globalizáció kiáltványának kritikai olvasata. – *Információs Társadalom*, 5: 3, 95–104.
- BANGÓ J. 2006: A tér szociális konstrukciója. – *Társadalomkutatás*, 24: 3, 379–401.
- BANGÓ J. 2008: Útkeresés a posztmodernben. Összegyűjtött szociológiai esszék és tanulmányok. Budapest: MINDUS Magyar Egyetemi Kiadó.
- BÁNLAKY P., BOKOR B., TÓTH J. 1999: *A terület- és településfejlesztés társadalmi összefüggérendszer*. Pécs: JPTE FEEFI.
- BARABÁSI A. L. 2003: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest: Magyar Könyvklub.
- BARABÁSI A. L. 2010: *Villanások – a jövő kiszámítható*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

- BARCA, F. 2009: *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy. A Place-Based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations*. [S.I.]: European Commission.
- BARNES, B., BLOOR, D., HENRY, H. 2002: *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. Budapest: Osiris.
- BARNETT, G. A. 2011: *Encyclopaedia of Social Networks*. London: Sage.
- BARRETT, M. 1991: *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*. Cambridge: Polity Press.
- BARTA GY. 2009: Integrált városfejlesztési stratégia. A városfejlesztés megújítása. – *Tér és Társadalom*, 23: 3, 1–12.
- BAUDRILLARD, J. 1987: *A tárgyak rendszere*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- BAUMAN, Z. 2002: *Globalizáció, a társadalmi következmények*. Szeged: Szukits.
- BECK, U. 2004: The cosmopolitan turn. In: GANE, N. (ed.): *The Future of Social Theory*. London: Continuum, 143–166.
- BECK, U. 2005: *Mi a globalizáció?* Szeged: Belvedere.
- BENEDEK J. 2000: *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Kolozsvár: Risoprint.
- BENEDEK J. 2002: A földrajz térszemléletének hullámai. – *Tér és Társadalom*, 16: 2, 21–29.
- BENEDEK J. 2006: *Területfejlesztés és regionális fejlődés*. Kolozsvár: Presa Universitara Clujeana.
- BENEDEK J. 2010: A régiók kialakulása és változása: véletlen vagy szükségszerűség? – *Tér és Társadalom*, 24: 3, 193–201.
- BENEVOLO, L. 1994: *A város Európa történetében*. Budapest: Atlantisz.
- BENKO, G. 1997: A regionális fejlődés útjai: globálistól a lokálisig. – *Tér és Társadalom*, 11: 2, 1–16.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T. 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: Jósöveg.
- BERGER, V. 2013: A tér problémája Anthony Giddens társadalomelméletében. – *Replika*, 82, 25–54.
- BERGSON, H. 1923: *Tartam és egyidejűség. Hozzászólás Einstein elméletéhez*. Budapest: Pantheon.
- BERKI M., HALÁSZ L. (szerk.) 2014: *A társadalom terei, a tér társadalma. Megújulás és fenntarthatóság a város- és térségfejlesztésben*. Budapest: Art Webber Studio.
- BERRY, B. 1976: *Urbanization and Counterurbanization*. Beverly Hills: Sage.
- BERTOLA, G. 1993: Models of economic integration and localised growth. In: TORRES, F., GIAVASSI, F. (eds.): *Adjustment and Growth in European Monetary Union*. Cambridge: Cambridge University Press, 159–179.
- BHASKAR, R. 1986: *Scientific Realism and Human Emancipation*. London: Verso.
- BHASKAR, R. 1993: *Dialectic: The Pulse of Freedom*. London: Verso.
- A Bizottság közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek (2006. július 13.): „Kohéziós politika és a városok: a városok és az agglomerációk hozzájárulása a régiók növekedéséhez és foglalkoztatottságához” COM(2006).
- BLOOR, D. 1992: *Knowledge and Social Imagery*. London: Routledge and Kegan Paul.
- BLOOR, D. 1999/a: Anti-Latour. – *Studies in History and Philosophy of Science*, 30: 1, 81–112.
- BLOOR, D. 1999/b: A tudásszociológia erős programja. In: FORRAI G. – SZEGEDI P. (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Áron Kiadó, 427–446.
- BOROS J. (szerk.) 2004: *Igazság és kommunikáció. Tanulmányok Davidson filozófiájáról*. Pécs: Brambauer.
- BOURDIEU, P. 1977: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BOURDIEU, P. 1985: Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának értelmezéséhez. – *Szociológiai Figyelő*, 1: 1, 7–22.
- BOURDIEU, P. 2002: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- BÖHME, G. 1995: *Atmosphäre*. Frankfurt: Suhrkamp.
- BÖHME, K., ESER, T. W., GASKELL, F., GUSTEDT, E. 2008: *The Territorial Cohesion Principles. Position Paper to the EU Green Paper on Territorial Cohesion*. Hannover: Academy for Spatial Research and Planning.
- BRENNER, N. 1999: Globalisation as reterritorialization: the re-scaling of urban governance in the European Union. – *Urban Studies*, 36: 3, 431–451.

- BRENNER, N. 2004: *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling of Statehood*. Oxford: Oxford University Press.
- BRUNET, R. 1989: *Les villes européennes*. Párizs: Reclus, DATAR.
- BRYSON, N. 1983: *Vision and Painting: The Logic of the Gaze*. Yale University Press.
- BUDAY-SÁNTA A. 2011: *Agrár- és vidékpolitika. Tanulmányok nélkül*. Budapest: Saldo.
- BUTTIMER, A. 1976: Grasping the dynamism of lifeworld. – *Annals of the Association of American Geographers*, 66: 2, 277–292.
- BUZSÁKI GY., MOSER, E. I. 2013: Memory, navigation and theta rhythm in the hippocampal-entorhinal system. – *Nature Neuroscience*, 16: 2, 130–138.
- CALLON, M. 1986: Some elements in a sociology of translation. In: LAW, J. (ed.): *Power, Action, Belief: A New Sociology of Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul, 196–223.
- CALLON, M. 1987: Society in the making: The study of technology as a tool for sociological analysis. In: BIJKER, W. – HUGHES T. P. – PINCH, T. (eds.): *The Social Construction of Technological System*. Cambridge: MIT Press, 83–103.
- CAMAGNI, R. 1992: Development scenarios and policy guidelines for the lagging regions in the 1990s. – *Regional Studies*, 26: 4, 361–374.
- CAMAGNI, R. 2009: Territorial capital and regional development. In: CAMAGNI, R. – NIJKAMP, P. (eds.): *Handbook of Regional Growth and Development Theories*. Cheltenham: Edward Elgar, 118–132.
- CAMAGNI, R., DIAPPI, L., LEONARDI, G. 1986: Urban growth and decline in a hierarchical system: a supply oriented dynamic approach. – *Regional Science and Urban Economics*, 16: 1, 1945–1960.
- CAMAGNI, R., CAPELLO, R. 2000: Beyond optimal city size: an evaluation of alternative urban growth patterns. – *Urban Studies*, 37: 9, 1479–1496.
- CAMILLERI, J., FALK, J. 1992: *The End of Sovereignty. The Politics of a Shrinking and Fragmenting World*. Aldershot: Edward Elgar.
- CAPELLO, R. 2007: *Regional Economics*. London and New York: Routledge.
- CARNAP, R. 2008: A tér (Der Raum). In: YATES, S. (szerk.): *A tér költészete*. Budapest: Typotex, 99–105.
- CASATI, R., VARZI, A. C. 1999: *Parts and Places: The Structures of Spatial Representation*. Cambridge, MA: MIT Press.
- CASEY, E. S. 1993: *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-world*. Bloomington: Indiana University Press.
- CASEY, E. S. 1997: *The Fate of Place: A Philosophical History*. Berkeley: University of California Press.
- CASSIRER, E. 2009: Mitikus, esztétikai és teoretikus tér. – *Vulgo*, 2: 1–2, 241–242.
- CASTELLS, M. 1977: *The Urban Question: A Marxist Approach*. London: Edward Arnold.
- CASTELLS, M. 1999: Grassrooting the space of flows. – *Urban Geography*, 20: 4. 294–302.
- CASTELLS, M. 2005: *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra*. I. kötet. Budapest: Oktatási Minisztérium.
- CEMAT 1983: *European Regional/Spatial Planning Charter. Torremolinos Charter. Adopted on 20 May 1983 at Torremolinos (Spain)*. Strasbourg: Council of Europe.
- CERTEAU, M. DE 2010: *A cselekvés művészete*. Budapest: Atlantisz.
- CERTEAU, M. DE, RENDALL, S. 1984: *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- CHADWICK, G. 1971: *A Systems View of Planning: Towards a Theory of the Urban and Regional Planning Process*. Oxford: Pergamon.
- CHIKÁN A. 1998: *Vállalatgazdaságtan*. Budapest: Aula.
- CHRISTALLER, W., BASKIN, C. W. 1966: *Central Places in Southern Germany*. London: Prentice-Hall.
- CHRISTIANSEN, T., JØRGENSEN, K. E., WIENER, A. (eds.) 2000: *The Social Construction of Europe*. London: Sage.
- CLOKE, P., PHILO, CH., SADLER, D. 1991: *Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*. London: Paul Chapman Publishing Ltd.
- CLOKE, P., JOHNSTON, R. (eds.) 2005: *Spaces of Geographical Thought*. London: Sage.
- CLOKE, P., CRANG, P., GOODWIN, M. (eds.) 2014: *Introducing Human Geographies*. Third edition. London and New York: Routledge.

- COLEMAN, J. 1990: *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press
- COX, K. R. (ed.) 1997: *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. New York: Guilford.
- CRAMTON, J. W., ELDEN, S. (eds.) 2007: *Space, Knowledge and Power. Foucault and Geography*. Aldershot: Ashgate.
- CRANG, M. 2005: Time: Space. In: CLOKE, P. – JOHNSTON, R. (eds.): *Spaces of Geographical Thought*. London: Sage, 199–220.
- CRANG, M., TRIFT, N. J. 2000: *Thinking Space*. London and New York: Routledge.
- CRESSWELL, T. 2004: *Place: A Short Introduction*. Oxford: Blackwell.
- CRESSWELL, T. 2006: Place. In: WARF, B. (ed.): *Encyclopaedia of Human Geography*. London: Sage, 357–359.
- CROWELL, S. G. 2001: *Husserl, Heidegger and the Space of Meaning. Paths Toward Transcendental Phenomenology*. Evanston: Northwestern University Press.
- CZIRFUSZ M. 2012: A térszemlélet szerepe a regionális tudomány, a gazdaságföldrajz és a közgazdaságtan viszonyában. In: RECHNITZER J. – RÁCZ SZ. (szerk): *Dialógus a regionális tudományról*. Győr: SZIE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, MRTT, 52–59.
- CS. KISS L., KARÁCSONY A. (szerk.) 1994: *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége*. Budapest: TEMPUS 0426/1990–1993.
- CSATÁRI B. 2004: *A területfejlesztés és a vidékfejlesztés kapcsolata*. Kutatási zárójelentés. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja.
- CSÉFALVAY Z. 1990: *Térképek a fejünkben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- CSONTOS J., LUKOVICH T. 1999: *Urbanisztika 2000*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- DAVIDSON, D. 2001: *Subjective, Intersubjective, Objective*. Oxford: Clarendon Press.
- DEALANEY, D., LEITNER, H. 1997: The political construction of scale. – *Political Geography*, 16: 2, 93–97.
- DEAR, J. M. 2000: *The Postmodern Urban Condition*. Oxford: Blackwell Publishers.
- DELEUZE, G., GUATTARI, F. 1987: *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis, London: University of Minnesota.
- DERRIDA, J. 1997: Levél egy japán barátához. – *Látó*, 8: 6, 124–128.
- DESCARTES, R. 1996: *A filozófia alapelvei*. Budapest: Osiris Kiadó.
- DIXIT, A. K., STIGLITZ, J. E. 1977: Monopolistic competition and optimum product diversity. – *American Economic Review*, 67: 3, 297–308.
- DOEL, M. 1999: *Poststructuralist Geographies: The Diabolical Art of Spatial Science*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- DODGSHON, R. 1998: *Society in Time and Space. A Geographical Perspective and Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DULL A., IZSÁK É. 2014: *Tér-rétegek: Tanulmányok a 21. század térfordulatairól*. Budapest: L'Harmattan.
- DURKHEIM, É. 2003: *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Budapest: L'Harmattan.
- DUSEK T. 2004: *A területi elemzések alapjai. Regionális Tudományi Tanulmányok, 10*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék.
- DUSEK T. 2007: A társadalomföldrajz és a regionális tudomány különbségeiről. – *Tér és Társadalom*, 21: 2, 137–140.
- DUSEK T. 2011: A regionális tudomány frontvonalairól. Gondolatok Lengyel Imre vitaindító tanulmányához. – *Tér és Társadalom*, 25: 2, 197–209.
- DUSEK T. 2012: Az abszolút és a relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. – *Tér és Társadalom*, 26: 2, 96–100.
- DUSEK T., SZALKAI G. 2006: Az időtér és a földrajzi tér összehasonlítása. – *Tér és Társadalom*, 20: 2, 47–63.
- EC 2004/a: *A New Partnership for Cohesion Convergence, Competitiveness, Cooperation. Third Report on Economic and Social Cohesion*. Luxembourg: European Commission.
- EC 2004/b: *Interim Territorial Cohesion Report*. Luxembourg: European Communities.

- EC 2008: *Green Paper on Territorial Cohesion – Towards a Harmonious and Balanced Development of the EU Territory. Turning Diversity Into Strength*. Luxembourg: European Commission.
- EGYED I. 2012: A regionális tudomány az elmélet és a gyakorlat között. In: PÁLVÖLGYI K. – REISINGER A. – SZABADOS E. – TÓTH T. (szerk.): *Fiatal Regionalisták VII. Konferenciája*, Győr, 2011: tanulmánykötet. Közép-Kelet-Európa járműipara: esettanulmányok: hallgatói tanulmánykötet. Győr: Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, 131–141.
- ENYEDI GY. 1984: *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ENYEDI GY. 1988: *A városnövekedés szakaszai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ENYEDI GY. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- ENYEDI GY. 2000: *Magyarország településkörnyezete*. Budapest: MTA.
- ENYEDI GY. 2010: Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. – *Területi Statisztika*, 13 (50): 4, 398–405.
- ENYEDI GY. 2011: A városnövekedés szakaszai – újragondolva. – *Tér és Társadalom*, 25: 1, 5–19.
- ENTRIKIN, J. N. 1991: *The Betweenness of Place: Towards a Geography of Modernity*. London: Macmillan.
- ERDEI F. 1974: *A magyar város*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ERDŐSI F. 2013: Távfogalmak értelmezése és alkalmazásuk. – *Tér – Gazdaság – Ember*, 1: 2, 27–50.
- ERDŐSI F. 2014: A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. – *Tér és Társadalom*, 28: 1, 5–24.
- ESCOBAR, A. 2001: Culture sits in places: reflections on globalism and subaltern strategies of localization. – *Political Geography*, 20: 2, 139–174.
- EVENETT, S. J. – KELLER, W. 2002: On theories explaining the success of the gravity equation. – *Journal of Political Economy*, 110: 2, 281–316.
- FÁBIÁN A. 2012: A határ menti együttműködések konstruktivista nézőpontjai. In: RECHNITZER J. – RÁCZ SZ. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Győr: SZIE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, MRTT, 68–78.
- FALUDI, A. 2004: Territorial cohesion: old (French) wine in new bottles? – *Urban Studies*, 41: 7, 1349–1365.
- FARAGÓ K. 2014: Szemléleti terek, helyzeti reprezentációk. In: FARAGÓ K. – BÍRÓ CS. – PATONAI A. Á. (et al.): *Tér(v)iszonyok és tér kép(zet)ek*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- FARAGÓ L. 1991: Posztmodern: a modernizáció kritikája avagy új kihívás. – *Tér és Társadalom*, 5: 4, 1–16.
- FARAGÓ L. 1992: A térszemlélet változó tartalma. In: LADOS M. (szerk.): *Területi szemlélet a közgazdaságtanban, avagy van-e regionális gazdaságtan Magyarországon*. Győr: MTA RKK, 155–167.
- FARAGÓ L. 1994: „A kicsi szép, de gyenge is”. Neopopulista területfejlesztési stratégiák reneszánsza. – *Falu Város Régió*, 1: 9–10, 24–25.
- FARAGÓ L. 2003: A tér kép egy olvasata és a „területi” tervezés. – *Tér és Társadalom*, 17: 1, 19–40.
- FARAGÓ L. 2004: A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. – *Tér és Társadalom*, 18: 3, 1–23.
- FARAGÓ L. 2005: *A jövőalkotás társadalomtechnikája*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- FARAGÓ L. 2006: A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. – *Tér és Társadalom*, 20: 2, 83–102.
- FARAGÓ L. 2007: Térstruktúra: térídeák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. – *Tér és Társadalom*, 21: 4, 21–38.
- FARAGÓ L. 2010/a: Minden régió „politikai”! In: BENKŐ P. (szerk.): *Politikai régió – régiópolitika*. Budapest: Deák Kiadó, 46–54.
- FARAGÓ L. 2010/b: Területi koncentráció és jelentőségükből vesztő perifériák. In: BARTA GY. – BELUSZKY P. – FÖLDI ZS. – KOVÁCS K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 432–453.

- FARAGÓ L. 2011: Falvaink sorsa komplementer nézőpontból. In: MEZEI C. – BAKUCZ M. (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés. Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára*. Pécs: PTE KTK, 35–47.
- FARAGÓ L. 2012/a: Térértelmezések. – *Tér és Társadalom*, 26: 1, 5–25.
- FARAGÓ L. 2012/b: A tértudomány(ok) kihívásai. In: RECHNITZER J. – RÁCZ SZ. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Győr: SZE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; Magyar Regionális Tudományi Társaság, 87–98.
- FARAGÓ L. 2013/a: Térelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. – *Tér és Társadalom*, 27: 4, 3–29.
- FARAGÓ L. 2013/b: Basic principles of the constructivist theory of space and the creation of regions. In: PÁLNÉ KOVÁCS I. – SCOTT J. – GÁL Z. (szerk.): *Territorial Cohesion in Europe: for the 70th Anniversary of the Transdanubian Research Institute*. Pécs: Institute for Regional Studies Centre for Economic and Regional Studies HAS, 155–167.
- FARAGÓ L. 2014: A társadalom, a gazdaság és a természeti környezet „szentháromsága”. *Valóság*, 57: 6, 49–55.
- FARAGÓ L. 2016: Az EU területi politikájának a változásai közép-kelet-európai nézőpontból. – *Tér és Társadalom*, 30: 2, 3–22.
- FARIÁS, I., BENDER, T. (eds) 2009: *Urban Assemblages: How Actor-Network Theory Changes Urban Studies*. London: Routledge.
- FARKAS J. 2003/a: A társadalmi tér fogalmai és mérési lehetőségei. – *Társadalomkutatás*, 21: 1, 7–32.
- FARKAS J. 2003/b: A társadalmi tér elméleti kérdései. – *Társadalomkutatás*, 21: 2, 14–34.
- FEATHERSTONE, R., LASH, S., ROBERTSON R. (eds.) 1995: *Global Modernities*. London: Sage.
- FEYERABEND, P. 2002: *A módszer ellen*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- FIGAL, G. 2009: *Tárgyviság. A hermeneutikai és a filozófia*. Budapest: Kijarat Kiadó.
- FISCHER, M. M., NIJKAMP, P. (eds.) 2013: *Handbook of Regional Science*. London: Springer.
- FITZSIMMONS, M. 1989: The matter of nature. – *Antipode*, 21: 2, 106–120.
- FLORIDA, R. 2002: *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.
- FLORIDA, R. 2008: *Who's Your City? How the Creative Economy is Making where to Live the Most Important Decision of Your Life*. New York: Basic Books.
- FOUCAULT, M. 1980: Question on geography. In: GORDON, C. (ed.): *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. London: Harvester Wheatsheaf, 63–77.
- FOUCAULT, M. 1990: *Felügyelet és büntetés: a börtön története*. Budapest: Gondolat.
- FOUCAULT, M. 1991: A diskurzus rendje. – *Holmi*, 3: 7, 686–889.
- FOUCAULT, M. 2000: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk.
- FÖLDI ZS. 2009: A társadalmi részvétel szerepe a városfejlesztési gyakorlatban. – *Tér és Társadalom*, 23: 3, 27–43.
- Földrajz – regionális tudomány, kerekasztal-beszélgetés 2001: In: JAKOBI Á. [et al.] (összeáll.): *Geográfia az ezredfordulón. Regionális Tudományi Tanulmányok* 6. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék.
- FRIEDMANN, J. 1995: The world city hypothesis. In: KNOX, P – TAYLOR, P. (eds.): *World Cities in a World-System*. Cambridge: Cambridge University Press, 317–331.
- FRIEDMAN, J, WEAVER, C. 1979: *Territory and Function: The Evolution of Regional Planning*. London: Edward Arnold.
- FRISBY, D., FEATHERSTONE, M. (eds.) 1997: *Simmel on Culture: Selected Writings*. London: Sage Publications.
- FUCHS, S. 2001: *Against Essentialism. A Theory of Culture and Society*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- FUJITA, M. 1988: A monopolistic competition model of spatial agglomeration: Differentiated product approach. – *Regional Science and Urban Economics*, 18: 1, 87–124.
- FUJITA, M., OGAWA, H. 1982: Multiple equilibria and structural transition of non-monocentric urban configuration. – *Regional Science and Urban Economics*, 12: 2, 161–196.
- FUJITA, M., KRUGMAN, P., MORI, T. 1999: On the evolution of the hierarchical urban system. – *European Economic Review*, 43: 2, 209–251.

- FUJITA, M., KRUGMAN, P., VENABLES, A. J. 1999: *The Spatial Economy. Cities, Regions and International Trade*. Cambridge, London: MIT Press.
- FUKUYAMA, F. 1994: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa Kiadó.
- FUKUYAMA, F. 2000: *A Nagy Szétbomlás: az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése*. Budapest: Európa Kiadó.
- FÜRST J. 1954: *A regionális tervezés általános kérdései*. Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat.
- GIDDENS, A. 1981: *A Contemporary Critique of Historical Materialism. Power, Property and the State. Vol. I*. London: Macmillan.
- GIDDENS, A. 1984: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- GIDDENS, A. 1997: *Szociológia*. Budapest: Osiris.
- GIDDENS, A. 2013: A strukturáció elmélete. – *Replika*, 82, 11–23.
- GILBERT, E. W. 1951: Geography and regionalism. In: TAYLOR, G. (ed.): *Geography in the 20th Century*. London: Methuen, 345–371.
- GLASERSFELD, E. 1984: An introduction to radical constructivism. In: WATZLAWICK, P. (ed.): *The Invented Reality: How Do We Know?* New York: W. W. Norton, 17–40.
- GLASERSFELD, E. 1990: Teleology and the concepts of causation. – *Philosophica*, 46: 2, 17–43.
- GLASERSFELD, E. 1995: *Radical Constructivism. A Way of Knowing and Learning*. London: The Falmer Press.
- GLASERSFELD, E. 1996: Bevezetés a radikális konstruktivizmusba. In: KISS A. A. – KOVÁCS S. – ODORICS F. (szerk.): *Testes könyv I*. Szeged: Ictus, JATE, Irodalomelméleti Csoport, 91–111.
- GORZELAK, G. 1996: *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe*. London: Jessica Kingsley.
- GRAHAM, E. 1997: Philosophies underlying human geography research. In: FLOWERDEW, R. – MARTIN, D. (eds.): *Methods in Human Geography: A Guide for Students Doing Research Projects*. Edinburgh: Longman, 6–30.
- GREGORY, D. 1994: *Geographical Imaginations*. Cambridge, MA: Blackwell.
- GREMI (Groupe de Recherche Européen sur les Milieux Innovateurs) 1995: *Cohesion and the Development Challenge Facing the Lagging Regions. Regional Development Studies*. 24. Brussels: European Commission.
- GREVEN, M. TH. 1995: Demokratizáció és intézményépítés. – *Politikatudományi Szemle*, 4: 1, 9–20.
- GUIER, P. (ed.) 1992: *The Cambridge Companion to Kant*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GULYÁS L. – KAMPIS GY. – KUTROVÁTZ G. [et al.] 2013: *Bevezetés a tudományfilozófiába*. Budapest: ELTE TTK Tudománytörténet és Tudományfilozófia Tanszék.
- HABERMAS, J. 1985: *A kommunikatív cselekvés elmélete (I-II)*. Budapest: ELTE Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja és Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ.
- HACKING, I. 1999. *The Social Construction of What?* Cambridge: University Press.
- HAGGETT, P. 1965: *Locational Analyses in Human Geography*. London: Edward Arnold.
- HAGGETT, P. 2006: *Geográfia. Globális szintézis*. Budapest: Typotex.
- HAJDÚ Z. 2001: *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- HALL, P. 1966: *The World Cities*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- HARMAN, G. 2002: *Tool-Being. Heidegger and the Metaphysics of Objects*. Chicago: Carus Publishing Company.
- HARMAN, G. 2005: *Guerrilla Metaphysics. Phenomenology and the Carpentry of Things*. Chicago: Open Court.
- HARMAN, G. 2009: *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics*. Melbourne: Re.press.
- HARRIS, C. 1954: The market as a factor in the localization of industry in the United States. – *Annals of the Association of American Geographers*, 44: 4, 315–348.
- HARTSHORNE, R. 1939: *The Nature of Geography*. Association of American Geographers, Chicago, London: Rand McNally.
- HARVEY, D. 1973: *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold
- HARVEY, D. 1975: The geography of capitalist accumulation: a reconstruction of the Marxian theory. – *Antipode*, 7: 2, 9–21.

- HARVEY, D. 1982: *The Limits to Capital*. Chicago: University of Chicago Press.
- HARVEY, D. 1985: The geopolitics of capitalism. In: DEREK, G. – URRY, J. (eds.): *Social Relations and Spatial Structure*. London: Macmillan, 128–163.
- HARVEY, D. 1990: *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origin of Cultural Change*. Cambridge and Oxford: Blackwell.
- HARVEY, D. 1996: *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- HARVEY, D. 2001/a: The „spatial fix”: Hegel, Van Thünen and Marx. In: HARVEY, D. (ed.): *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. Edinburgh: Edinburgh University Press and Routledge, 284–311.
- HARVEY, D. 2001/b: Globalization and the “spatial fix”. – *Geographische Revue*, 3: 2, 23–30.
- HARVEY, D. 2003: *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- HARVEY, D. 2006: A tér-idő sűrűsödés és a posztmodern állapot. – *Café Babel*. 52: 91–104.
- HARVEY, D. 2009: Az „új” imperializmus: felhalmozási kisemmizés által. – *Fordulat*. 7: 78–106.
- HEAL, G. 1973: *The Theory of Economic Planning*. Amsterdam: North Holland.
- HEGEL, G. W. F. 1966: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HEGEL, G. W. F. 1968: *A természetfilozófia enciklopédiája II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HEIDEGGER, M. 1994: A művészet és a tér. In: HEIDEGGER, M.: „...költőien lakozik az ember...”. *Válogatott írások*. Budapest–Szeged: T-TWINS – Pompei, 211–218.
- HEIDEGGER, M. 2000: *Kant és a metafizika problémája*. Budapest: Osiris.
- HEIDEGGER, M. 2001: *A lét és idő*. Budapest: Osiris.
- HELPMAN, E., KRUGMAN, P. 1985: *Market Structure and Foreign Trade: Increasing Returns, Imperfect Competition, and the International Economy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- HENDERSON, J. V. 1974: The sizes and types of cities. – *American Economic Review*, 64: 4, 640–656.
- HENDERSON, J. V. 1988: *Urban Development*. Oxford: Oxford University Press.
- HENDERSON, J. V. 1991: *Urban Development. Theory, Fact, and Illusion*. Oxford: Oxford University Press.
- HENDERSON, J. V. 1996: Ways to think about urban concentration: Neoclassical urban systems versus the new economic geography. – *International Regional Review*, 19: 1–2, 31–36.
- HERRSCHEL, T. 2009: Regionalisation, “virtual” spaces and “real” territories. A view from Europe and North America. – *International Journal of Public Sector Management*, 22: 3. 272–285.
- HIRSCHMAN, A. O. 1958: *The Strategy of Development*. New Haven, CN: Yale University Press.
- HOOVER, E. M. 1948: *The Location of Economic Activity*. New York: McGraw-Hill.
- HOUGHTON, G., ALLMENDINGER, P., COUNSELL, D., VIGAR, G. 2010: *The New Spatial Planning. Territorial Management with Soft Spaces and Fuzzy Boundaries*. London: Routledge.
- HOWARD, E. 1902: *Garden Cities of To-Morrow*. London: Swan Sonnenschein.
- HUBBARD, P., KITCHIN, R., VALENTINE, G. 1996: *Key Thinkers on Space and Place*. London: Sage.
- HUDSON R. 2002: *Producing Places*. New York: Guilford Press.
- HUME, D. 1973: *Tanulmány az emberi értelemről*. Budapest: Magyar Helikon.
- HUMMELS, D., LEVINSHON, J. 1995: Monopolistic competition and international trade: Reconsidering the evidence. – *Quarterly Journal of Economics*, 110: 3, 799–836.
- HUSSERL, E. 1970: *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*. Evanston: Northwestern University Press.
- HUSSERL, E. 1972: *Válogatott tanulmányai*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- HUSSERL, E. 2001: *Előadások az időről*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó Kft.
- ILLÉS I. 2001: Régiók és regionalizáció. – *Tér és Társadalom*, 15: 1, 1–23.
- ISARD, W. 1956: *Location and Space-Economy*. Cambridge: MIT Press.
- ISARD, W. 1975: *Introduction to Regional Science*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- IZSÁK É. 2012: Tér-elmélet és tudományos tudás. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés. Regionális Tudományi Tanulmányok, 16*. Budapest: ELTE Regionális Tudományi Tanszék, 140–148.
- JAKOBI Á. 2007: *Az információs társadalom térbelisége. Regionális Tudományi Tanulmányok, 13*. Budapest: ELTE Regionális Tudományi Tanszék.

- JAMES, W. 1981: Pragmatizmus. (részletek). In: SZABÓ A. GY. (vál.): *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Budapest: Gondolat, 119–389.
- JAMESON, F. 1991: *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke University Press.
- JAMESON, P. E. 1951: Toward a further understanding of the regional concept. – *Annals of the American Geographers*, 41: 3, 195–222.
- JESSOP, B. 2000: The crisis of the national spatio-temporal fix and the tendential ecological dominance of globalizing capitalism. – *International Journal of Urban and Regional Research*, 24: 2, 323–360.
- JESSOP, B. 2006: Spatial fixes, temporal fixes and spatio-temporal fixes. In: GREGORY, D. – CASTREE, N. (eds.): *David Harvey: A Critical Reader*. Oxford: Blackwell, 142–166.
- JESSOP, B., BRENNER, N., JONES, M. 2008: Theorizing sociospatial relations. – *Environment and Planning D: Society and Space*, 26: 3, 389–401.
- JOAS, H. 1996: *The Creativity of Action*. Chicago: University of Chicago Press.
- JOHNSTON, R. 1991: *A Question of Place*. Oxford: Blackwell.
- JOHNSTON, R. J., GREGORY, D., PRATT, G., WATTS, M. 2000: *The Dictionary of Human Geography*. 4th edition. Oxford: Blackwell.
- JÓNA GY. 2013: A területi tőke fogalmi megközelítései. – *Tér és Társadalom*, 27: 1, 30–43.
- JONAS, A. 1994: The scale politics of spatiality. – *Environment and Planning D. Society and Space*, 12: 3, 257–264.
- JONES, M., JESSOP, B. 2010: Thinking state/space impossibly. – *Antipode*, 42: 5, 1119–1149.
- KANT, I. 1981: *A tiszta ész kritikája*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- KANT, I. 1991: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Budapest: Gondolat.
- KANT, I. 2001: *Az ítéleletrő kritikája*. Szeged: Ictus.
- KARÁCSONY A. 1988: Önépítés és megismerés. A radikális konstruktivizmusról. – *Világosság*, 29: 7, 452–456.
- KARÁCSONY A. 1990: Niklas Luhmann társadalomelmélete és autopoiézise. – *Szociológia*, 19: 1–2, 1–28.
- KEATING, M. 1998: *The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- KIERKEGAARD, S. A. 1978: *Vagy-vagy*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- KNORR-CETINA, K. 1983: The ethnographic study of scientific work: Towards a constructivist interpretation of science. In: KNORR-CETINA, K. – MULKAY, M. (eds.): *Science Observed: Perspectives on the Social Study of Science*. London: Sage, 115–140.
- KOERTGE, N. (ed.) 1998: *A House Built on Sand. Exposing Postmodernist Myths about Science*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- KOHLER-KOCH, B. 2005: European governance and system integration. – *European Governance Papers*, (EUROGOV) No. C-050.
- KOLOSZOVSZKIJ, N. N. 1969: *Teorija ékonomieszeszkogo rajonirovanija*. Moszkva: Goszpolitizdat.
- KONSZTANTYINOV, F. V. (szerk) 1963: *A marxista filozófia alapjai*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- KOVÁCH I. 2012: *A vidék az ezredfordulón*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, Argumentum.
- KŐSZEGFALVI GY., TÓTH J. 1998: Általános településföldrajz. In: TÓTH J. – VUICS T. (szerk.) *Általános társadalomföldrajz*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 389–448.
- KRAJKÓ GY. 1987: *A Szovjetunió gazdaságföldrajza*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- KRUGMAN, P. 1980: Scale economies, product differentiation, and the pattern of trade. – *American Economic Review*, 70: 5, 950–959.
- KRUGMAN, P. 1981: Trade, accumulation, and uneven development. – *Journal of Development Economics*, 8: 2, 149–161.
- KRUGMAN, P. 1991: Increasing returns and economic growth. – *Journal of Political Economy*, 99: 3, 483–499.
- KRUGMAN, P. 1993: First nature, second nature, and metropolitan location. – *Regional Science*, 33: 2, 129–144.
- KRUGMAN, P. 1996: Urban concentration: The role of increasing returns and transport costs. – *International Regional Science Review*, 19: 1–2, 5–30.

- KRUGMAN, P. 2000: A földrajz szerepe a fejlődésben. – *Tér és Társadalom*, 14: 4. 1–21.
- KRUGMAN, P. 2003: *Földrajz és kereskedelem*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KRUGMAN, P., VENABLES, A. 1990: Integration and the competitiveness of peripheral industry. In: BLISS, C., BRAGA DE MACEDO, J. (eds.): *Unity with Diversity in the European Community*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KRUGMAN, P., VENABLES, A. 1996: Integration, specialization and adjustment. – *European Economic Review*, 40: 3–5, 959–967.
- KRUGMAN, P., OBSTFELD, M. 2003: *Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika*. Budapest: Panem Kft.
- KUHN, T. S. 1984: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.
- KUNSTLER J. H. 1993: *The Geography of Nowhere: The Rise and Decline of America's Man-Made Landscape*. New York: Simon and Schuster.
- KUTROVÁTZ G. 2013: David Bloor és a tudásszociológia Erős Programja. In: ROPOLYI L. (szerk.): *Bevezetés a tudományfilozófiába*. Budapest: ELTE TTK, online.
- LADOS M. 1994: A városnövekedés szakaszai – urbanizációs ciklusok. In: RECHNITZER J. (szerk.): *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához*. Pécs-Győr: MTA RKK, 186–210.
- LADOS M., KOCIS ZS. (szerk.) 1992: *Területi szemlélet a közgazdaságtanban, avagy van-e regionális gazdaságtan Magyarországon*. Győr: MTA RKK.
- LAGENDIJK, A. 2007: The accident of the region: A strategic-relation perspective on the construction of the region's significance. – *Regional Studies*, 41: 9, 1193–1208.
- LAKATOS I. 1997: *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. Budapest: Atlantisz.
- LAKOFF, G., JOHNSON, M. 1999: *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- LATOUR, B. 1999/a: *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- LATOUR, B. 1999/b: For David Bloor... and beyond: A reply to David Bloor's "anti-Latour." – *Studies in History and Philosophy of Science*, 30: 1, 113–129.
- LATOUR, B. 1999/c: *Sohasem voltunk modernnek*. Budapest: Osiris.
- LATOUR, B. 2003: The promises of constructivism. In: IHDE, D. – SELINGER, E. [et al.] (eds.): *Chasing Technoscience: Matrix for Materiality*. Bloomington: Indiana University Press.
- LATOUR, B. 2005: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- LATOUR, B. 2009: Tarde's idea of quantification. In: CANDEA, M. (ed.): *The Social after Gabriel Tarde: Debates and Assessments*. New York: Routledge.
- LAW, J., HUSSARD, J. 1999: *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishers.
- LE CORBUSIER 1933: *The Radian City*. London: Faber and Faber.
- LEFEBVRE, H. 1970/2003: *The Urban Revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- LEFEBVRE, H. 1973: *The Survival of Capitalism: Reproduction of the Relations of Productions*. London: Allison and Busby.
- LEFEBVRE, H. 1976: Reflections on the politics of space. – *Antipode*, 8: 2, 30–37.
- LEFEBVRE, H. 1991: *Production of Space*. London, Oxford: Blackwell.
- LEFEBVRE, H. 1992: *Éléments de rythmanalyse: introduction à la connaissance des rythmes*. Paris: Syllepse.
- LEIBNIZ, G. W. 1986: *Válogatott filozófiai írásai*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- LENGYEL I. 2003: *Verseny és területi fejlődés*. Szeged: JATEPress.
- LENGYEL I. 2010/a: A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa délibábok. – *Tér és Társadalom*, 3: 11, 11–40.
- LENGYEL I. 2010/b: *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és ahulról szerveződő stratégiák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LENGYEL I. 2012: Regionális növekedés, fejlődés, területi töke és versenyképesség. In: BAJMÓCY Z. – LENGYEL I. – MÁLOVICS GY. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. Szeged: JATEPress, 151–174.
- LENGYEL I., RECHNITZER J. 2004: *Regionális gazdaságtan*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

- LENIN, V. I. 1964: Materializmus és empiriokriticizmus. In: *Lenin összes művei. 18. kötet.* Budapest: Kossuth Kiadó.
- LEWIN, K. 1972: *A mezőelmélet a társadalomtudományokban.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- LITTLE, J. 2014: Society–space. In: CLOKE, P. – CRANG, P. – GOODWIN, M. (eds.) 2014: *Introducing Human Geographies.* Third edition. London and New York: Routledge, 23–37.
- LOVERING, J. 1999: Theory led by policy: The inadequacies of the “new regionalism” (Illustrated from the Case Wales). – *International Journal of Urban and Regional Research*, 23: 2, 379–395.
- LÖSH, A. 1954: *The Economics of Location.* New Haven, Conn.: Yale University Press. (Eredeti mű: 1940, Jena: Fisher).
- LÖW, M. 2001: *Raumsoziologie.* Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- LÖW, M. 2008: The constitution of space: The structuration of spaces through the simultaneity of effects and perception. – *European Journal of Social Theory*, 11: 1, 25–49.
- LUHMANN, N. 2006: *Bevezetés a rendszerelméletbe.* Budapest: Gondolat.
- LUHMANN, N. 2010: *A modernség megfigyelései.* Budapest: Gondolat.
- LUX G. 2012: Saját tereinkbe zárva? Közép- és Kelet-Európa a regionális tudomány európai integrációjában. In: RECHNITZER J. – RÁCZ SZ. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról.* Győr: SZIE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, MRTT. 151–170.
- LYOTARD, J-F. 1983: *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge.* Manchester: Manchester University Press.
- MACLEOD, G., GOODWIN, M. 1999: Space, scale and the strategy: rethinking urban and regional governance. – *Progress in Human Geography*, 23: 4, 503–527.
- MALINVAUD, E. 1998: Megjegyzések a gazdasági rendszerek értékeléséről. – *Közgazdasági Szemle*, 45: 2, 163–172.
- MANNHEIM, K. 1996: *Ideológia és utópia.* Budapest: Atlantisz.
- MANTZAVINOS, CH., NORTH D. C. – SHARIQ, S. 2003: *Learning, Institutions, and Economic Performance.* Bonn: Max Planc Institute for Research on Collective Goods.
- MARCUSE, H. 1990: *Az egydimenziós ember.* Budapest: Kossuth.
- MARKUSEN, A. 1996: Regional and industrial policies. – *International Regional Science Review*, 19: 1–2, 37–48.
- MARSHALL, A. 1890/1920: *Principles of Economics.* London: Macmillan.
- MARSHALL, A. 1900: *Elements of Economics of Industry.* London: Macmillan.
- MARTIN, R. 1999: The new “geographical turn” in economics: some critical reflections. – *Cambridge Journal of Economics*, 23: 1, 65–91.
- MARX, K. 1965: A politikai gazdaságtan bírálatához. In: *Marx és Engels művei XIII. kötet.* Budapest: Kossuth.
- MARX, K., ENGELS, F. 1983: A kommunista párt kiáltványa. In: *Marx és Engels válogatott művei I. kötet.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 137–164.
- MASLOW, A. 1943: A theory of human motivation. – *Psychological Review*, 50, 370–396.
- MASSEY, D. 1992: The politics and space/time. – *New Left Review*, 196: 11–12, 65–84.
- MASSEY, D. 1994: *Space, Place and Gender.* Cambridge: Polity Press.
- MASSEY, D. 1995: *Spatial Division of Labour: Social Structures and the Geography of Production.* London: Macmillan.
- MASSEY, D. 1997: A global sense of place. In: BARNES, T. – GREGORY, T. (eds.): *Reading in Human Geography.* London: Arnold, 315–323.
- MASSEY, D. 1999: Space–time, “science” and the relationship between physical geography and human geography. – *Transactions of the Institute of British Geographers*, 24, 261–276.
- MASSEY, D. 2005: *For Space.* London: Sage Publications.
- MASSEY, D., JESS, P. (eds.) 1995: *A Place in the World.* Oxford: Oxford University Press.
- MATURANA, H. R. 1978: Biology of language: The epistemology of reality. In: MILLER, G. A. – LENNEBERG, E. (eds.): *Psychology and Biology of Language and Thought: Essays in Honor of Eric Lenneberg.* New York: Academic Press, 27–63.
- MATURANA, H. R. 1981: Autopoiesis. In: ZELENY, M. (ed.): *Autopoiesis: A Theory of Living Organizations.* New York: North-Holland, 21–32.

- MÁRAI S. 2002: *Tájak, városok, emberek*. Budapest: Helikon.
- MCALLISTER, J. W. 2003: Algorithmic randomness in empirical data. – *Studies History and Philosophy of Science Part A*, 34: 3, 633–646.
- MCCANN, P. 2007: Observational equivalence? Regional studies and regional science. – *Regional Studies*, 49: 9, 1209–1221.
- MCCULLOCH, W. S. 1965: *Embodiments of Mind*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- MCLOUGHLIN, B. 1969: *Urban and Regional Planning. A Systems Approach*. London: Faber and Faber.
- MEGGYESI T. 2005: *A 20. század urbanisztikai útvesztői*. Budapest: Terc.
- MENDÖL T. 1946: A városföldrajz tárgyköre és feladatai. – *Városi Szemle*, 32: 5, 334–354.
- MENDÖL T. 1999: *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- MERLEAU-PONTY, M. 1989: *Phenomenology of Perception*. London and New York: Routledge.
- MÉSZÁROS R. 1997: *A kibertér, és ami körülötte van*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- MÉSZÁROS R. 2000: *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék.
- MÉSZÁROS R. 2001: A kibertér társadalomföldrajzi megközelítése. – *Magyar Tudomány*, 48 (108): 7, 769–779.
- MÉSZÁROS R. 2011: A regionális tudomány a változó világban. Megjegyzések Lengyel Imre tanulmányához. – *Tér és Társadalom*, 25: 1, 210–213.
- MINGERS, J. 1995: *Self-Producing Systems. Implications and Applications of Autopoiesis*. New York–London: Plenum Press.
- MINGERS, J. 2004: Can social systems be autopoietic? Bashkar's and Giddens' social theories. – *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 34: 4. 403–427.
- MOLLENKOPF, J. H., CASTELLS, M (eds.) 1992: *Dual City. Restructuring New York*. New York: Queens College.
- MUMFORD, L. 1985: *A város a történelemben*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- MURDOCH, J. 2006: *Post-Structuralist Geography*. London: Sage.
- MUSCHAMP, H. 2002: Checking in to escapism. – *New York Times*, November 2.
- MYRDAL, G. 1957: *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. London: Duckworth.
- NEMES NAGY J. 2003: A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükröben. – *Tér és Társadalom*, 17: 1, 1–17.
- NEMES NAGY J. 2009: *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NEMES NAGY J. 2012: Tereid, tereim, tereink (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). – *Tér és Társadalom*, 26: 2. 89–95.
- NEWTON, I. 2003: A természetfilozófia matematikai alapjai, Magyarázó jegyzet. In: SZEGEDI P., ROPOLYI L. (szerk.): *Isaac Newton válogatott írásai*. Budapest: Typotex, 106–117.
- NIETZSCHE, F. 1997: *A vidám tudomány*. Budapest: Holnap Kiadó.
- OECD 2000: *Cities and Regions in the New Learning Economy*. Paris: OECD Publications.
- OECD 2001: *Territorial Outlook*. Paris: OECD Publications.
- OHLIN, B. G. 1981: *Interregionális és nemzetközi kereskedelem*. Budapest: Közgazdasági és Jogi könyvkiadó.
- O'KEEFE J., NADEL, L. 1978: *The Hippocampus as a Cognitive Map*. Oxford: Univeristy Press.
- ORBÁN J. 1994: *Derrida írás-fordulata*. Pécs: Jelenkor.
- PAASI, A. 2001: Europe as a social progress and discourse. Considerations of place, boundaries and identity. – *European Journal of Urban and Regional Studies*, 8: 1, 7–28.
- PAINTER, J. 2010: Rethinking territory. – *Antipode*, 42: 5. 1090–1118.
- PÁL L. 1964: Megjegyzések a tér és idő filozófiai kérdéseire. – *Magyar Filozófiai Szemle*, 8: 3. 413–422.
- PARR, J. B. 1999: Growth-pole strategies in regional economic planning: a retrospective view. Part 2: Implementation and outcome. – *Urban Studies*, 36: 8, 1247–1268.
- PEET, R. 1998: *Modern Geographical Thought*. Oxford, Malden: Blackwell.
- PÉTI M. (szerk.) 2009: *Kézikönyv a területi kohézióról. Területi megközelítés alkalmazása a közsféra által támogatott fejlesztésekben*. Budapest: NFGM, VÁTI.

- PIAGET, J. 1993: *Az értelem pszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- PICKERING, A. 1984: *Constructing Quarks: A Sociological History of Particle Physics*. Chicago: University of Chicago Press.
- PIETERSE, J. N. 1995: Globalization as hybridization. In: FEATHERSTONE, M. – LASH, S. – ROBERTSON, R. (eds.): *Global Maternities*. London: Sage.
- PIKE, A. (ed.) 2009: *Wither Regional Science?* New York: Routledge.
- PLATÓN 1943: *Platón összes művei*. Budapest: Magyar Filozófiai Társaság.
- PLÉH Cs. (szerk.) 1996: *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium.
- POPPER, K. R. 1997: *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- PORTER, M. E. 1990: *The Competitive Advantage of Nations*. New York: The Free Press.
- PORTER, M. E. 1996: Competitive advantage, agglomeration economies, and regional policy. – *International Regional Science Review*, 19: 1–2, 85–94.
- PORTER, M. E. 2000: Clusters and the new economics of competition. In: GARTEN, J. E. (ed.): *World Views. Global Strategies for the New Economy*. Boston: Harvard Business Review Books.
- PRED, A. R. 1966: *The Spatial Dynamics of U.S. Urban-Industrial Growth, 1800–1914: Interpretive and Theoretical Essays*. Cambridge: Ma: MIT Press.
- PRED, A. R. 1985: Presidential address interpenetrating processes: Human agency and the becoming of regional spatial and social structures. – *Papers of the Regional Science Association*, 57: 1, 7–17.
- PRED, A. R. 1994: The social becomes the spatial, the spatial becomes the social: enclosures, social changes and the becoming of places in space. In: GREGORY, D. – URRY, J. (eds.): *Social Relations and Spatial Structures*. London: MacMillan, 296–337.
- PRIGOGINE, I. R. 1997: *The End of Certainty. Time, Chaos and the Laws of Nature*. New York, London: The Free Press.
- PRIGOGINE, I. R., STENGERS, I. 1984: *Order out of Chaos*. London: Heinemann.
- PROBÁLD F. 2007: Társadalomföldrajz és regionális tudomány. – *Tér és Társadalom*, 21: 1, 21–33.
- PROBÁLD F., SZABÓ P. 2005: Európa térszerkezetének modelljei. In: DÖVÉNYI Z. – SCHWEITZER F. (szerk.): *A földrajz dimenziói*. Budapest: MTA Földrajztudományi Intézet, 159–170.
- PUTNAM, H. 1981: *Reason, Truth and History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PUTNAM, R. D. 1993: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- PUTNAM, R. D. 2000: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- RECHNITZER J. 2005: Tükör által nem elhomályosítva (a posztmodern, a paradigmák, a main stream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). – *Tér és Társadalom*, 19: 3–4, 1–12.
- RECHNITZER J. 2011: A területi politika fogalma és célrendszere. In: KOCZISZKY GY. – BIHARI Á. (szerk.): *Jubileumi tanulmánykötet Nagy Aladár professzor 70. születésnapjára*. Miskolc: Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar.
- RECHNITZER J., RÁCZ SZ. (szerk.) 2012: *Dialógus a regionális tudományról*. Győr: SZIE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, MRTT.
- REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KISLEXIKON. 2005: In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Regionális elemzési módszerek. Regionális Tudományi Tanulmányok, 11*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék.
- RELPH, E. 1976: *Place and Placelessness*. London: Pion.
- RICHARDSON, H. W. 1973: *Regional Growth Theory*. London: Macmillan.
- RICHARDSON, H. W. 1981: National urban strategies in developing countries. – *Urban Studies*, 18: 3, 267–283.
- RIEGLER, A. 2005: Editorial. The constructivist challenge. – *Constructivist Foundations*, 1: 1, 1–8.
- RIETVELD, P., VICKERMAN, R. 2004: Transport in regional science: The „death of distance” is premature. – *Papers in Regional Science*, 83: 1, 229–248.
- ROBERTSON, R. 1992: *Globalization. Social Theory and Global Culture*. London: Sage.
- ROBINSON, H. 2002: Két berkelyánus érv a tér természetéről. In: BOROS G. (szerk.): *Ész és szenvedély: filozófiai tanulmányok a XVII–XVIII. századból*. Budapest: Áron Kiadó, 399–412.
- ROMER, P. 1986: Increasing returns and long-run growth. – *Journal of Political Economy*, 94: 5, 1002–1037.

- ROSE, G. 1993: *Feminism and Geography*. Cambridge: Polity.
- SAYER, A. 2000: *Realism and Social Science*. London: Sage.
- SAFRANSKI, R. 2004: *Mennyi globalizációt bír el az ember?* Budapest: Európa Kiadó.
- SCHOLTE, J. A. 2000: *Globalization: A Critical Introduction*. London: Macmillan.
- SCHOPENHAUER, A. 2001: *A világ mint akarat és képzet*. Budapest: Osiris.
- SCHÜTZ, A., LUCKMANN, T. 2003: Az életvilág struktúrái. In.: FELKAI G. – NÉMEDI D. – SOMLAI P. (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. században. Olvasókönyv a szociológia történetéhez*, 2. kötet. Budapest: Új Mandátum, 272–302.
- SEARLE, J. R. 2000: *Elme, nyelv és társadalom*. Budapest: Vince Kiadó.
- SEN, A. K. 2003: *A fejlődés mint szabadság*. Budapest: Európa Kiadó.
- SIMMEL, G. 1997: The sociology of space. In: FRISBY, D. – FEATHERSTONE, M. (eds.): *Simmel on Culture: Selected Writings*. London: Sage, 137–169.
- SIMMEL, G. 2007: Híd és ajtó. – *Híd*. 2:30–35. <http://epa.oszk.hu/01000/01014/00034/pdf/030.pdf>.
- SIMON, H. 1982: *Korlátozott racionalitás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SIMON, H. 1996: *The Science of the Artificial*. Cambridge: MIT Press
- SIMONOVITS, A. 1974: *A tér és az idő problémája*. Budapest: Művelődési Minisztérium.
- SIMONOVITS, A., BEKE A. (szerk.) 1966: *Szemelvények a dialektikus materializmus köréből. II. kötet. A tér és az idő*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- SISMONDO, S. 1993: Some social constructions. – *Social Studies of Science*, 23: 3, 515–553.
- SMITH, N. 1990: *Uneven Development, Nature, Capital and the Production of Space*. Athens: The University of Georgia Press.
- SOJA, E. W. 1980: The socio-spatial dialectic. – *Annals of the Association of American Geographers*, 70: 2, 207–225.
- SOJA, E. W. 1989: *Postmodern Geographies*. London: Verso.
- SOJA, E. W. 1996: *Thirdspace*. Blackwell: Cambridge and Oxford.
- SOKAL, A., BRICMONT, J. 1998: *Fashionable Nonsense. Postmodern Intellectuals' Abuse of Science*. New York: Picador.
- SOLOW, R. 1957: Technical change and the aggregate production function. – *Review of Economics and Statistics*, 39: 3, 312–320.
- SOMLYÓDYNÉ PFEIL E. 2008: A városi térségek a közigazgatási struktúra és a „governance” keresztmetszetében. – *Tér és Társadalom*, 22: 1, 27–43.
- STEGMÜLLER, W. 1989: Korunk hat német filozófusa: Franz Brentano, Edmund Husserl, Max Scheler, Martin Heidegger, Karl Jaspers. Fordította Horn András.
http://nemetfilozofia.hu/stegmueller_konyv.pdf
- STIGLITZ, J. E., SEN, A. K., FITOUSSI, J. P. 2008: *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Paris: The Commission.
- STORPER, M. 1997/a: *The Regional World. Territorial Development in a Global Economy*. New York: Guilford Press.
- STORPER, M. 1997/b: Territories, flows and hierarchies in the global economy. In: COX, K. R. (ed.): *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. New York: Guilford, 19–37.
- STÖR, W., TAYLOR, D. R. F. (eds.) 1981: *Development from Above or Below? The Dialectics of Regional Planning in Developing Countries*. Chichester: J. Wiley Sons Ltd.
- SWYNGEDOUW, E. 1997: Neither global nor local: „glocalization” and the politics of scale. In: COX, K. (ed.): *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. New York: Guilford, 138–166.
- SZABÓ P. 2008: A térszerkezet fogalma, értelmezése. – *Tér és Társadalom*, 22: 4, 63–80.
- SZABÓ P. 2009: Európa térszerkezete különböző szemléletek tükrében. – *Földrajzi Közlemények*, 133: 2, 121–134.
- SZABÓ Zs. 2005: A tér és a művészet. – *Világosság*, 37: 1, 29–35.
- SZENT ÁGOSTON 1987: *Vallomások*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- SZJAMUSKIN, A. T. 1977: *Problemü territorial'nogo upravlenija ékonomikoj*. Moszkva: Ékonómika.
- SZOLCSÁNYI T. 2004: A davidsoni háromszögélés információ-elméleti elemzése. In: BOROS J. (szerk.): *Igazság és kommunikáció. Tanulmányok Davidson filozófiájáról*. Pécs: Brambauer, 145–165.

- SZVIGYERSZKIJ, V. I. 1959: *Tér és idő*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- TAYLOR, P. J. 1994: The State as Container: Territoriality in the Modern World. – *Progress in Human Geography*, 18: 2. 151–162.
- TAYLOR, P. J. 1999: Places, spaces and Macy's: place-space tensions in the political geography of maternities. – *Progress in Human Geography*, 23: 1, 7–26.
- THRIFT, N. J. 1996: *Spatial Formations*. London: Sage.
- THRIFT, N. J. 1999: Steps to an ecology of place. In: MASSEY, D. – ALLEN, J. – SARRE, P. (eds): *Human geography today*. Cambridge: Polity Press, 295–322.
- THRIFT, N. J. 2000: Pandora's box. Cultural geographies of economies. In: CLARK, G. L. – FELDMAN, M. P. – GARTLER, M. S. (eds.): *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford: Oxford University Press, 689–704.
- THRIFT, N. J. 2004: Summoning life. In: CLOKE, P. – CRANG, P. – GOODWIN, M. (eds): *Envisioning Human Geographies*. London: Arnold, 81–103.
- THRIFT, N. J. 2008: *Non-Representational Theory*. London: Routledge.
- TOLMAN, E. C. 1948: Cognitive maps in rats and men. – *Psychological Review*, 55, 189–208.
- TÓTH B. I. 2010: Az immateriális és a területi tőke összefüggései. – *Tér és Társadalom*, 24: 1, 65–81.
- TÓTH J. 1999: Régiók és vagy megyék? Meditáció egy alapkérdésről. In: BÁNLAKY P. – BOKOR B. – TÓTH J. (szerk.): *A terület- és településfejlesztés társadalmi összefüggéssrendszere*. Pécs: JPTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézete, 95–99.
- TÓTH J. 2003: Kell nekünk régió? Előadás a Mindentudás Egyetemen.
[http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/69-kell-nekunk-regio?.html](http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/69-kell-nekunk-regio?)
- TOULMIN, S. 1972: *Human Understanding. Volume 1. The Collective Use and Development of Concept*. Oxford: Clarendon Press.
- TURNOCK, D. 2004: American geographers and the geography of East Central Europe. – *GeoJournal*, 59: 1, 77–89.
- URRY, J. 1990: Társadalmi viszonyok, tér és idő. – *Tér és Társadalom*, 4: 3–4, 125–145.
- URRY, J. 2004: The complex spaces of scandal. In: BÆRENHOLDT, J. O. – SIMONSEN, K. (eds.): *Space Odysseys. Spatiality and Social Relations in the 21st Century*. Aldershot: Ashgate, 15–26.
- VARELA, F., THOMSON, E., ROSCH, E. 1991: *The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge: MIT Press.
- VARGA A. 2009: *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VARRÓ K. 2004: A régió, mint diszkurzív termék. – *Tér és Társadalom*, 18: 1, 73–91.
- VATTIMO, G. 1988: *The End of History*. Oxford: Polity.
- VENABLES, A. J. 1996: Equilibrium locations of vertically linked industries. – *International Economic Review*, 37: 2, 341–359.
- VON THÜNEN, J. H. 1966: *The Isolated State*. Oxford: Pergamon. (Eredeti kiadás: 1826, Hamburg: Perthes.)
- WALLERSTEIN, I. 1974: *The Modern World System*. New York: Academic Press.
- WALLERSTEIN, I. 1983: *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- WALLERSTEIN, I. 2010: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, Eszmélet Alapítvány.
- WARD, K., JONES, A. E. G. 2004: Competitive city-regionalism as a politics of space: a critical reinterpretation of the new regionalism. – *Environment and Planning A*, 36: 12, 2119–2139.
- WATZLAWICK, P. 1984: *Invented Reality: How Do We Know What We Believe We Know? Contributions to Constructivism*. New York: W.W. Norton.
- WEBER, M. 1967: *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WESTLUND, H. 2006: *Social Capital in the Knowledge Economy: Theory and Empirics*. Heidelberg: Springer.
- WHATMORE, S., BOUCHER, S. 1993: Bargaining with nature: The discourse and practice of “environmental planning gain”. – *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, 18: 2, 166–178.
- WILLIAMSON, O. E. 1985: *Economic Institutions of Capitalism*. New York: The Free Press.
- WITTGENSTEIN, L. 1989: *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- WITTGENSTEIN, L. 1998: *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.
- WORLD BANK 2009: *World Development Report 2009. Reshaping Economic Geography*. Washington.
- YI-FU TUAN 1974: *Topophilia: A Study of Environmental Perceptions, Attitudes, and Values*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- YI-FU TUAN 1977: *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- ZIERHOFER, W. 2002: Speech acts and space(s): language pragmatics and the discursive constitution of the social. – *Environment and Planning A*, 34: 8, 1355–1372.

„Az én fájdalmam az én lovagváram, ... senki sem ostromolja meg. Innen csapok le a valóságba és ragadom meg a zsákmányomat; de nem maradok lent, a zsákmányomat felviszem, és ez a zsákmány egy kép, amelyet beleszövök kastélyom tapétáiba.” (Kierkegaard, S.A. 1978: Vagy-vagy. Budapest Gondolat Kiadó. 58.)